

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur

VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA, DHOKI, Tq. & Dist.- Osmanabad (MS).

: Special Issue Published By :

Aayushi
International Interdisciplinary
Research Journal

ISSN 2349-638x Impact factor 6.293
Peer Review Journal
Website : www.aiirjournal.com | Email : aiirjpramod@gmail.com
Chief Editor - Pramod Tandale

One Day Online National Level Conference in Interdisciplinary subject

Covid-19 Pandemic and its Impact on Socio - Economic Development in India

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale), Tq.& Dist. Latur
Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

NAAC Accredited 'B' Grade

VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA,

DHOKI, TQ. & DIST. OSMANABAD. (MS)

Tuesday, 30th June 2020

ISSN 2349-638x
Impact Factor 6.293

Dr. Balasaheb Maind

Editor

Pri. Dr. Haridas Fere

Chief Editor

Department of Economics

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur

Vasant Rao Kale Mahavidyalaya, Dhoki

Tq. & Dist. Osmanabad (MS).

One Day Online Interdisciplinary

NATIONAL CONFERENCE

on

COVID -19 PANDEMIC AND ITS IMPACT ON SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT IN INDIA

30th June 2020.

Organized by

Prin. Dr. Haridas Fere

Vasantrao Kale Mahavidyalaya, Dhoki,

Tq. & Dist. Osmanabad (MS)

Editor

Dr. B.V. Maind

(Convenor)

Chief Editor

Dr. Haridas Fere

(Principal)

Hon. Vikram Vasant Rao Kale

(MLC, Maharashtra)

**Secretary, Kisan Shikshan Prasarak Mandal,
Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur.**

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Haridas Fere (Principal)

Dr. B.V. Maind (Convenor)

Mr. D.D. Gaikwad (Asst. Prof.)

Mr. B.N. Deshmukh (Asst. Prof.)

Mr. J.A. Lokhande (Asso. Prof.)

Mr. R.V. Kamble (Asst. Prof.)

Dr. N.P. Manale (Asst. Prof.)

Mr. M.D. Shrimangale (Asst. Prof.)

Dr. Mrs. J.B. Nade (Asst. Prof.)

Dr. R.P. Jadhav (Asst. Prof.)

Dr. Pradeep Ingale (Phy. Director)

Mr. D.N. Sarde (Librarian)

Dr. J.S. Deshmukh (Asst. Prof.)

Mr. S.V. Jogdand (Asst. Prof.)

And all Teaching and Non-Teaching Staff of College

©The Principal, K.S.P.M.'S Vasant Rao Kale Mahavidyalaya, Dhoki.

All rights reserved. No part of this publication can be reproduced, stored or transmitted in any form or by any Means, Electronic as Mechanical, including Photocopy, Micro-filming and recording or by any information Storage and retrieval System without the Proper Permission in writing of copyright owners. The opinions expressed in the articles by the Authors and contributors are their own and the Chief Editor assumes no responsibility for the same.

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

ISSN : 2349-638x

Special Issue No.76 Published by:

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Review and Indexed Journal

Impact Factor 6.293

Website : www.aiirjournal.com

Chief Editor – Pramod P. Tandale

आ. विक्रम वसंतराव काळे
औरंगाबाद विभाग शिक्षक मतदार संघ,
वसंत विहार, महा. हौ. सोसायटी,
बाशी रोड, लातूर.

Vikram Vasant Rao Kale
MLC (Teacher's Constituency Aurangabad Div.)

I am delighted to know that Vasant Rao Kale Mahavidyalaya, Dhoki Tq. & Dist. Osmanabad is organizing One-Day National Level Online Conference on **“Covid-19 Pandemic and its impact on Socio-Economic Development in India”**.

I congratulate you for organizing such a National meet on new area and would like to extend my greetings for this National level academic event and express my profound support to organizers and all of its participants. I am sure that your this Conference would be great success!

(Vikram Vasant Rao Kale)

Friday, 26th June 2020

PRINCIPAL ADDRESS

It is my great pleasure to welcome you all for One Day Interdisciplinary Online National Conference on Covid-19 Pandemic and its impact on Socio- Economic development in India which is organized by the Department of Economics, Vasantao Kale Mahavidyalaya, Dhoki, Tq. & Dist. Osmanabad on 30th June 2020. Today, the whole world is facing the greatest challenge of the Covid-19 pandemic for the first time since World War II. The Covid-19 has spread across the world. As a result of this, the Covid-19 has created economic and health crisis. It has deeply impacted societies and economies across the globe and will transform our world as it continues to evolve. The impact of the pandemic may differ from one nation to other but most likely will aggravate poverty and inequalities at a global scale. The disruption caused by the current pandemic not only magnifies the pre-existing perils but also engenders new ones. Socio-economic transition at this juncture poses multiple challenges and opportunities for businesses. This Conference aims to unpack the Covid-19 Pandemic and its impact on Socio-economic development in India.

I hope this conference is going to be very useful for researchers and students as well as faculty members to improve their knowledge about Covid-19 pandemic and its impact on socio-economic development in India. This conference enables us to evaluate the problems, challenges, opportunities through discussion and publication.

I think this conference will be a great platform for exchanging new ideas and find out solutions and various techniques to overcome the impact of covid-19 pandemic on Indian economy and society. I assure that this conference will prove very fruitful for one and all.

Dr. Haridas Fere

Principal

Vasantao Kale Mahavidyalaya,
Dhoki, Tq. & Dist. Osmanabad.

EDITORIAL

It is an immense pleasure to welcome you all for attending One Day Interdisciplinary Online National Conference on Covid-19 pandemic and its impact on socio- economic development in India which is organized by the Department of Economics, Vasantryao Kale Mahavidyalaya, Dhoki, Tq. & Dist. Osmanabad on 30th June 2020 . The purpose of this conference is to share and discuss various views on impact of covid-19. Today, the whole world is facing the greatest challenge of the Covid-19 epidemic for the first time since World War II. The Covid-19 has spread across the world. As a result of this, the Covid-19 has created economic and health crisis. It has deeply impacted societies and economies across the globe and will transform our world as it continues to evolve. The impact of the pandemic may differ from one nation to other but most likely will aggravate poverty and inequalities at a global scale. The disruption caused by the current pandemic not only magnifies the pre-existing perils but also engenders new ones. Socio-economic transition at this juncture poses multiple challenges and opportunities for businesses. This Conference aims to unpack the Covid-19 Pandemic and its Impact on Socio- economic development in India.

We invited research paper written in interdisciplinary subjects to increase attitude to develop research knowledge.

I, the convener truly delighted in collecting experiences, inspirations, encouragement, suggestion, co-operation from the delegates and honorable resource persons.

I must express my deep and sincere gratitude to our patron Hon. Shri. Vikramji Kali (MLC, Teachers constituency Aurangabad division), Hon. Anilji Kale (Treasurer, KSPM), Hon. Madhukarrao Gaikwad (Ex-IC Vice Chancellor, SRTMU, Nanded) and Hon. Prin. Dr. Haridas Fere

I express my sincere thanks to the principal, teaching staff and Non- teaching staff and who encouraged us to organize this conference.

I also Express my sincere thanks to the Aayushi International Interdisciplinary Research Journal and its Chief Editor Hon. Pramod P. Tandale for publishing special issue.

Dr. Maind B.V.

Convener

HOD, Economics

Vasantryao Kale Mahavidyalaya,
Dhoki, Tq. & Dist. Osmanabad.

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
1.	Dr. Jayakumar Sindhe Vijaykumar Sharanappa	Significance Of Atmnirbhar Bharat Abhiyan	1
2.	Dr. Jaibharat Madivalappa Mangeshkar	Economic Impact of Covid-19 and Government Stimulus Package	4
3.	Dr. Suhas Avhad	COVID-19 Impact on Indian Economy	7
4.	Dr. B. S. Kharose Prof. Dr. Ram Solankar	Impact of COVID 19 on International Trade	9
5.	Dr. S. H. Kadekar	Impact of COVID-19 Crisis on Indian Economy	11
6	Bhairavnath Babruyan Mote	Effect of COVID-19 on the Indian Economy and Provide Chain	15
7	Dr. Priyanka Khose	Effect of COVID-19 on the Indian Economy and Supply Chain	20
8	Mahesh Kashinath Dr. Jayakumar A. Sindhe	Impact of Covid-19 and Lockdown on the Indian Tourism Sector	22
9	Dr. S.E. Munde	The Covid-19 Pandemic and National Security of India	24
10	Dr. Amol Ashokkumar Patil	Awareness and Attitudes towards COVID-19 among Indian People	27
11	Ms. Urvi Jain C.A Gurunathan Pillai	Impact Of Covid-19 On Health & Life Insurance Industry In India	29
12	Miss. Bagwan Samreen Nizam	Impact of Covid-19 on Agriculture, Industrial, and Service Sector of Indian Economy	32
13	Ambadas O. Bakre	Covid-19 and Challenges of Agricultural Sector in Maharashtra	35
14	Basawaraj	Impacts of Covid-19 on Agriculture Sector in India	37
15	Nagorao Sambhaji Waghmare	Impact of Covid-19 India's Political Economy	41
16	Dr. Bankat N. Yadav	The effect of COVID-19 pandemic on physical activity, sport and it's impact on social development	44
17	Dr. Ajaykumar M. Palwe	The impact of COVID 19 on Indian economy	48
18	Dr. Parag P. Kadam	Socio-economic impact of COVID-19 on Indian economy	51

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
19	Mrs. Urmila Subhash Shendage Dr. D. B. More	Role of teachers in post covid education	54
20	Prof. Dr. Balasaheb Dattarao Paul	Impacts of corona virus on Indian sports and tokyo olympics preparation	55
21	Shilpa.K.Bhimreddy Dr.Jayakumar A. Sindhe	Impact of covid- 19 pandemic on indian banking and financial sector	58
22	Sushen N. Maind	Impact Of Covid-19 on various sectors of Indian economy	62
23	Prof. Namdev N. Mundhe Shashikant V. Mundhe	Economic difficulties caused by covid-19 with special reference to mavin beneficiaries	66
24	Dr. Hanumant Gopalrao Sadafule	Impact of covid – 19 pandemic on human health in India	70
25	Dr. Annaji Madavi	COVID-19 Pandemic: impact on unemployment in Indian economy – a study	73
26	Dr. M.M. Deshmukh	The social impact of covid-19 on India	76
27	Dr.Balaji Shivaji Rajole	Impact of covid-19 on Indian industry opportunities and challenges	78
28	Dr. Chandrashekhar Gitte	COVID – 19 : Socio-educational impact and reforms in India	81
29	Dr.B.A.Patil	Impact of covid-19 world economy	85
30	Dr. Anita Mudkanna Dr. Mallinath Langade	COVID-19 pandemic and chaotic condition in Indian education system	87
31	Dr. Abasaheb D. Jadhav	Covid-19 impact on various sector India	91
32	Dr. Tumkunte Devidas Dr.T.V.G.Sarma	Economic paradigms shifted during covid-19 pandemic	94
33	Pro . Dr .Hodlurkar Nilesh Vitthalrao	Impact of covid-19 on Indian economy	96
34	Dr. Sundar Sukhadeo Potbhare	Covid -19 pandemic impact on the Indian agricultural sector	97
35	Mr. Madhav Dattarao Shrimangale	Impact of covid 19 on english language teaching in higher education	100

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
36	डॉ. संदीप गोरख साळवे	उच्च शिक्षालेते समय छात्रों को आने वाली आर्थिक और सामाजिक समस्याओं का अध्ययन	103
37	योगेश्वर साहू	आत्मनिर्भरता : भारत के पुनरुत्थान की योजना	106
38	डॉ.राजकुमार पंडितराव जाधव	कोविड-19 का भारतीय समाज पर पडा गहरा प्रभाव	112
39	प्राचार्य डॉ. हरिदास फेरे	कोवीड-19 महामारीचे महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेवरील महासंकट	114
40	प्रा.डॉ.डी. बी. तांदुळजेकर	करोणा विषाणू संकट आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	119
41	प्रा, डॉ, गोवर्धन खेडकर	कोरोना विषाणू आणि लॉकडाऊन नंतरची भारतीय अर्थव्यवस्था	122
42	डॉ. अर्जुन मोहनराव मोरे	भारतीय कृषी व्यवस्थेवर (Covid 19) कोरोना व्हायरसचा परिणाम : एक अभ्यास	124
43	प्रा. डॉ. अविनाश विलासराव पवार	कोविड-19 चा भारतीय समाज जीवनावर परिणाम	129
44	प्रा.डॉ. अनंत नरवडे	कोविड-19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	134
45	प्रा.डॉ. बी.व्ही. मैद	आत्मनिर्भर भारत अभियानाची वैशिष्ट्ये	139
46	डॉ. मिनाक्षी भास्कर जाधव	जागतिक महामारीचा अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	144
47	डॉ. बालाजी तुळशीराम घुटे	कोव्हीड-19 आणि पर्यावरणीय बदल	148
48	प्रा.डॉ. व्ही.डी. आचार्य	Covid 19 महामारी आणि सरकारची धोरणे : एक राजकीय अभ्यास	152
49	डॉ. शैलजा भारतराव बरूरे	कोरोना काळातील भारतीय सामाजिक वास्तव	156
50	प्रा. डॉ. कांतेश्वर जी. ढोबळे	कोवीड - १९ महामारीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावरील प्रभाव	159
51	प्रा.आनंद मुसळे	कोविड-19 आणि त्याचा सामाजिक परिणाम	162
52	प्रा.प्रदीप दाजीबा पाटील	कोविड-19 : वास्तव आणि अपेक्षा	167
53	प्रा.डॉ.सुदाम वसंतराव पवार	कोव्हीड-19 आणि शैक्षणिक क्षेत्र	172
54	डॉ.सुधाकर अच्युतराव सांगळे	लॉकडाऊनचे अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	176

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
55	डॉ. संतोष सुभाषराव कुलकर्णी	कोरोना महामारी : एक जागतिक समस्या	182
56	श्रीमती मीनाक्षी प्रल्हादराव शिंदे	कोविड-१९ चा जागतिक अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम अभ्यासणे	188
57	डॉ. वर्षा तात्यासाहेब सरवदे	कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	193
58	डॉ.लक्ष्मण रामभाऊ म्हस्के	आत्मनिर्भर भारत अभियान : एक दृष्टिक्षेप	196
59	प्रा.डॉ.भागवत वाघ	कोव्हीड१९ : भारत-चीन संबंधाची ऐतिहासिक चिकित्सा व सध्या परिस्थिती	200
60	प्रा. बिभीषण नानासाहेब देशमुख	कोरोनाग्रस्तांचे मराठी काव्यातून आलेले चित्रण	204
61	प्रा .डॉ. जगदीश देशमुख	कोरोनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव	210
62	डॉ. जीवन सुदामराव गंगणे	कोविड 19 महामारी आणि शासनाची धोरणे	213
63	प्रा. डॉ. रेणुका भावसार	Covid-19: जागतिक व भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम : एक अध्ययन	219
64	पी.के. गायकवाड	Covid -19 या महामारीचा भारताच्या सामाजिक व आर्थिक विकासावर झालेला परिणाम : एक सामाजिक अध्ययन	223
65	प्रा. ज्ञानोबा गायकवाड	कोविड 19 चा भारतावर झालेल्या सामाजिक परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	227
66	प्रा.डॉ.दिलीप दादाराव माने	आत्मनिर्भर भारत अभियान आणि कोविड १९	230
67	प्रा. दत्तात्रय मुकुंदराव ढवारे	कोविड -१९ चा भारताच्या रकारणावरील परिणाम	235
68	प्रा. डॉ. नानासाहेब पंडीतराव मनाळे	भारतातील विविध साथीचे आजार व त्याचे परिणाम	238
69	प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर जिगे	कोरोना संकटाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने , परिणाम व उपाय योजना	240
70	प्रा .डॉ.प्रभाकर कीर्तनकार	कोरोना काळात योगाचे महत्व	243
71	डॉ. कालिदास मारुती भांगे	कोरोनाच्या संकटात स्थलांतरित मजूर समोरील आव्हान आणि सरकारी धोरण एक अभ्यास	247
72	डॉ. राम बोरगांवकर	कोरोनाचा सांस्कृतिक क्षेत्रावर झालेला परिणाम	255
73	प्रा. श्रीमंत रघुनाथराव दोरवे	कोरोना महामारी : जगाच्या अर्थकारणातील महासंकट	257
74	सुमित शिवाजी सातपुते	कोविड -19 चा सामाजिक आणि आर्थिक घटकांवरील परिणाम	262

Significance of Atmnirbhar Bharat Abhiyan

* Dr. Jayakumar Sindhe

**Vijaykumar Sharanappa

** Associate Professor and Research Supervisor, Dept. of Economics,
Government First Grade College Humnabad 585330,

* Research scholar, Dept. of Economics, Gulbarga University, Kalaburagi 585106,

Abstract:

Prime Minister announced a special economic package and gave a clarion call for Atmanirbhar Bharat. He noted that this package, taken together with earlier announcements by the government during COVID crisis and decisions taken by RBI, is to the tune of Rs 20 lakh crore, which is equivalent to almost 10% of India's GDP. Recently, the government announced an economic stimulus package of Rs 20 lakh crore and big-bang systemic reforms under the Atmnirbhar Bharat Abhiyan (self-reliant India). The intended objective of this plan is two-fold. First, interim measures such as liquidity infusion and direct cash transfers for the poor will work as shock absorbers for those in acute stress. The second, long-term reforms in growth-critical sectors to make them globally competitive and attractive.

Keywords: Ministry of Finance, MSMEs, Government Reforms and enablers

Introduction:

The economic crisis triggered by Covid-19 pandemic is much like the 1991 economic crisis, which was a harbinger of a paradigm shift via liberalization, privatization and globalization. The post-Covid-19 era may usher in unprecedented opportunities provided the implementation deficit is adequately addressed. Together, these steps may revive the economic activity, impacted by COVID-19 Pandemic and create new opportunities for growth in sectors like agriculture, micro, small and medium enterprises (MSMEs), power, coal and mining, defence and aviation, etc. However, there are several challenges that are needed to be addressed in order to fulfill the vision of this plan.

Methodology of the study:

The study have been undertaken on the basis of secondary data, the data are collected through journals, articles, books, internet and news paper etc.,

Objectives of the study:

1. To Study Impact of this Stimulus Package.
2. To Study Pradhan Mantri Garib Kalyan Package(PMKG).

1. Impact of this Stimulus Package:

- **Primary Sector:** The measures (reforms to amend ECA, APMC, Contract framing, etc) announced for the agricultural and allied sectors are particularly transformative.
 - These reforms are steps towards the One Nation One Market objective and help India become the food factory of the world.
 - These would finally help in achieving the goal of a self-sustainable rural economy.
 - Also, the MGNREGA infusion of Rs 40,000 crore may help in alleviating the distress of migrants when they return to their villages.
- **Secondary Sector:** Given the importance of MSMEs for Indian economy, the Rs 3 lakh crore collateral-free loan facilities for MSMEs under the package will help this finance-starved sector and thereby provide a kick start to the dismal state of the economy.
 - Also, as the MSME sector is the second largest employment generating sector in India, this step will help to sustain the labour intensive industries and thereby help in **leveraging India's comparative advantage**.
 - Additionally, limiting imports of weapons and increasing the limit of foreign direct investment in defence from 49% to 74% will give a much-needed boost to the production in the Ordnance Factory Board, while reducing India's huge defence import bill.

- **Tertiary Sector:** The government has adopted a balanced approach in addressing concerns across sectors. For example:
 - The newly launched **PM e-Vidya programme** for multi-mode access to digital online education provides a uniform learning platform for the whole nation, which shall enable schools and universities to stream courses online without further loss of teaching hours.
 - Public expenditure on health will be increased by investing in grass root health institutions and ramping up health and wellness centers in rural and urban areas.

Associated Challenges:

- **Issues Related to Liquidity:** The package of Rs 20 lakh crore comprises both fiscal and monetary measures, the latter being in the nature of credit guarantees and liquidity infusions into banks and other financial sector institutions rather than the economy per se.
 - Majority of the package is liquidity measures that are supposed to be transmitted by RBI to Banks and Banks to Citizens. This transmission wouldn't be as smooth owing to inefficient transmission of monetary policy.
- **Lack of Demand:** The lockdown has lowered aggregate demand, and a fiscal stimulus is needed. However, the package, by relying overwhelmingly on credit infusion to boost the economy, has failed to recognize that investment will pick up only when people across income segments have money to spend.
- **Lack of Backward and Forward Linkages:** Unless the rest of the domestic economy is revived, the MSME sector may face a shortage of demand, and its production may soon sputter to a close.
- **Burgeoning Fiscal Deficit:** Government claims that the stimulus package is around 10% of India's GDP. However, financing it would be difficult as the government is worried about containing the fiscal deficit.
- **Difficulty in Mobilizing Finances:** The government seeks a disinvestment to mobilize the finances for the plan.
 - However, the majority of Indian industries are already a bit debt-laden to take up the stake in PSUs.
 - Further, it is difficult to borrow the foreign markets, as rupee with respect to dollar is all time low.

Steps To Be Taken:

- **Enhancing Demand:** The economic package for the country emerging out of the lockdown requires a stimulus enhancing demand across the economy.
 - The best way for this is to spend on green field infrastructure.
 - Infrastructure spending uniquely creates structures that raise productivity and extends spending power to the section of the population most affected by the lockdown, namely daily wage laborers.
- **Mobilizing Finances:** For financing of the stimulus package, India's foreign reserves stand at an all-time high which could be strategically used to finance its needs.
 - The rest may have to come from privatization, taxation, loans and more international aid.
- **Holistic Reforms:** Any stimulus package will fail to reflect the trickle-down effect, until and unless it is backed by reforms in various sectors.
 - Thus, Atma nirbhar plan also encompasses the unfinished agenda of holistic reforms which may include reforms in Civil services, Education, Skill and Labour, etc.

2. Prime Minister's Vision/Pradhan Mantri Garib Kalyan Package (PMGK):

Call for **Atmanirbhar Bharat Abhiyan** or Self-Reliant India Movement Five pillars of Atmanirbhar Bharat – Economy, Infrastructure, System, Vibrant Demography and Demand Special economic and comprehensive package of Rs 20 lakh crores - equivalent to 10% of India's GDP Package to cater to various sections including cottage industry, MSMEs, labourers, middle class, industries, among others. Bold reforms across sectors will drive the country's push towards self-reliance It is time to become vocal for our local products and make them global.

(1) Pradhan Mantri Garib Kalyan Package:

Rs. 1.70 Lakh Crore relief package under Pradhan Mantri Garib Kalyan Yojana for the poor to help them fight the battle against Corona Virus Insurance cover of Rs 50 Lakh per health worker 80 crore poor people given benefit of 5 kg wheat or rice per person for next 3 months 1 kg pulses for each household for free every month for the next 3 months 20 crore women Jan Dhan account holders get Rs 500 per month for next 3 months Gas cylinders, free of cost, provided to 8 crore poor families for the next 3 months Increase in MNREGA wage to Rs 202 a day from Rs 182 to benefit 13.62 crore families Ex-gratia of Rs 1,000 to 3 crore poor senior citizen, poor widows and poor Divyang.

(2) Pradhan Mantri Garib Kalyan Package:

Front-loaded Rs 2,000 paid to farmers under existing PM-KISAN to benefit 8.7 crore farmers Building and Construction Workers Welfare Fund allowed to be used to provide relief to workers 24% of monthly wages to be credited into their PF accounts for next three months for wage-earners below Rs 15,000 p.m. in businesses having less than 100 workers Five crore workers registered under Employee Provident Fund EPF to get non-refundable advance of 75% of the amount or three months of the wages, whichever is lower, from their accounts Limit of collateral free lending to be increased from Rs 10 to Rs 20 lakhs for Women Self Help Groups supporting 6.85 crore households. District Mineral Fund (DMF) to be used for supplementing and augmenting facilities of medical testing, screening etc.

Conclusion:

Atmanirbhar Bharat has been called by some as a re-packaged version of the Make in India movement using new taglines such as 'Vocal for Local'. Other opposition members spoke about how India had enacted policies and built companies since its creation to make India self-reliant - SAIL for steel production, IITs for domestic engineers, AIIMS for medical science, DRDO for defence research, HAL for aviation, ISRO for space, CCL NTPC and GAIL in the area of energy; criticizing the advertising tactics. Some have re-phrased it to "Fend for Yourself" Campaign. Also, the calls for India to boycott Chinese products (and promote an Atmanirbhar Bharat instead), are practically difficult in the short term for India as India imports \$75 billion worth of goods every year from China, to the extent that parts of Indian industry are dependent on China. Following the Galwan Valley skirmish on 15 June 2020 in which 20 Indian soldiers died, Swadeshi Jagran Manch said that if the government was serious about making India self-reliant, Chinese companies should not be given projects such as the Delhi-Meerut RRTS

Reference:

1. Misra, Udit (13 May 2020). "PM Modi's self-reliant India Mission economic package: Here is the fine print". *The Indian Express*. Retrieved 13 May 2020.
2. "To spur growth: Nirmala Sitharaman on PM Modi's Atmanirbhar Bharat Abhiyan". *Hindustan Times*. 13 May 2020. Retrieved 13 May 2020.
3. "Bennett University webinar: Need to tap Artificial Intelligence to fight Covid, says IT minister Ravi Shankar Prasad". *The Economic Times*. 26 May 2020. Retrieved 26 May 2020.
4. "Atmanirbhar Bharat: Union Cabinet approves changes in definition of MSMEs". *Business Standard India*. 1 June 2020. Retrieved 2 June 2020.
5. Jump up to:^a Mishra, Hari Hari (1 June 2020). "Post-COVID-19 Atma Nirbhar Bharat: Time to usher in an industrial and agricultural revolution". *Business Today*. Retrieved 2 June 2020.
6. "Solar manufacturers extend support to govt's Atma Nirbhar Bharat Abhiyan". *Economic Times ETEnergyworld*. Retrieved 2 June 2020.
7. "Building Atmanirbhar Bharat & Overcoming COVID-19 | National Portal of India". *www.india.gov.in*. Archived from the original on 12 June 2020. Retrieved 12 June 2020.
8. "From zero, India now produces around 2 lakh PPE kits per day". *The Times of India*. 5 May 2020. Retrieved 12 June 2020.

Economic Impact of Covid-19 and Government Stimulus Package

Dr. Jaibharat Madivalappa Mangeshkar

Asst Prof in Economics

Government First Grade College Chitgappa

Dist Bidar Karnataka India

Abstract

Natural Disasters, Epidemics, Pandemics are not new to India. India has suffered lot from various disasters like Volcano, Tsunami, Snowfall, Flood, Feminine, Forest Fire, Earth Quack, etc. Battling with such disaster is one of the important challenges for the Nation. As Covid19 has declared as a Global Pandemic, India also affected much by this pandemic. Almost all the sectors have been affected by this pandemic. In this Article we have highlighted the economic awareness through understanding corona virus deeply, discussed how this has affected different sector of the economy and how government is handling this issue. Wherever necessary we have given important fact and figures. The aim of this study is to understanding covid19, its economic impact and to say how government policies are working to tackle these economic crises. At the end we have given our opinion on how and why we must give importance to Labor in India.

Key Words : Covid19, Epidemic, Pandemic, Disasters, Impact, Projections, Stimulus, Relief, Rethink.

Introduction

Fluctuations in the economy are common phenomena that can be seen in every economy. World has face many Economic and Natural disasters like, Credit Crises in 1771, Great Depression 1930, OPEC Crisis 1973, Asian Crisis 1997 and Financial Crises 2007, In same way India also faced Calcutta Cyclone 1737, in which 3 lakh people died, in Bengal two different Feminine's that's in 1770, 1 crore people died and in 1943, 40 lakhs died, In Koringa cyclone in 1839, 3.2 people died, Great Madras Feminine in 1876, 55 lakh people died and Tsunami of 2004 has taken more than 2.25 lakh people in India.

So far as Covid19 is concerns according to the WHO 94, 54,051 are Confirmed cases, 4, 83,686 died due to covid19 in 216 countries. In India 1, 89,463 are active cases, 15,301 died as on 2th June 2020.

China informed about covid on 31st dec 2019, Who Declared health emergency on jan 30 on the same day India reports first cast Last day of feb WHO declares risk of covid19 is high. On March 11 WHO declare as Pandemic, on 22 Mar Janata Curfew observed and on 24th Mar Ist lon 3rd may IInd and on 17th May 3 and on may 12th it is 4th state specific lockdown announced by Government, announced Rs 1.7 lakh crore relief package. India is facing dwell crises one is health crises and on the other hand it is facing Economic crises. We are stressing on second crises that is economics crises.

Impact of Covid19 on Migrant Labor

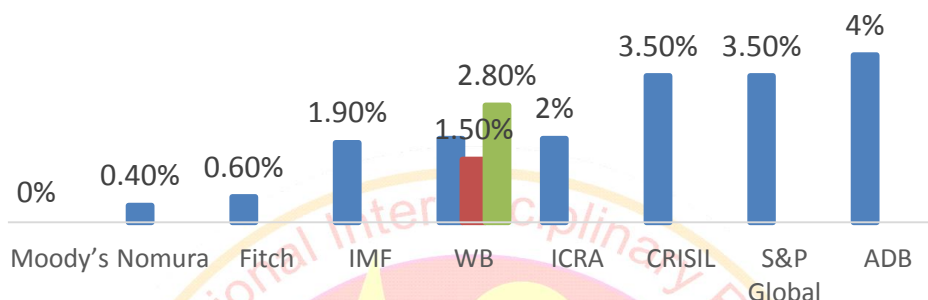
Covid19 in India has affected almost all the sector, all the persons, all the countries. In India Agriculture, Industry, Small Industry, Transport and Communication, Textile, Entertainment, Retail, Information and Technology, Chemicals, Electronics, Solar Power sectors are badly affected. Few reliable sources said Indian Tourism sector has 10,00,000 crore loss per day, Restaurant sector 1,00,000 crores, Real Estate sector 27,711 crore, Aviation 25,000 crore and Automobile Industries beer losses of 2,300 crore per day during covid19. It is very interesting fact that on the first day of lockdown it is estimated that 32,000 cores loss we found. So far as individuals are concerns almost all the labors like Agriculture labors, Marginal farmers, Beedimaking workers, Industrial Workers, Chemical Factories workers, Saw mill workers, Textile industry workers, Small and Cottage Industry workers, Tiny industry workers, Mining workers, Workers from Big Bajar, Hamals of Agriculture Markets, Busstand, Railway station, Airport. Vegetable and fruit venders, Bus Drivers, Train workers, Aviation workers, Lorry drivers, Auto drivers, Cab drivers, Riksha pullers, Film Industry workers, temporary tent workers, artisans, actors, Down trodden labors, Migrant workers, Brick making worker, Cement loading and de loading workers, Construction workers, pavement workers, Slab setting workers, Plastering workers, Building painters, and other workers are badly affected by covid19.

India's Covid19 estimated Losses from April to June 2020 by sector wise are, Finance Real Estate and Protection service 17.3%, Mining and Quarrying 14.7%, Electricity, Gas, Water supply and other utility

services 13.3%, Construction sector 13.3%, Trade, Hotels, Transport and communication, broadcasting service 9.7%, Manufacturing is 6.3% where as Agriculture, Forestry and Fishery bears losses of 1.3%.

After long imposition of lockdown India slowly lift lockdown not because the disease is Disappearing but because the economic show has to run. That is why it become everybody responsibility to see the situation intelligently and try to live with it without facing dangerous. As during Covid19 period GDP rate is almost all falling, few agencies have projected India's GDP growth for 2020-21.

Projections on India's GDP Growth for 2020-21 in percentage (Research Rating Agency)

Impact on Agriculture

Relatively Agriculture sector during covid19 period is better than other sector. But Agriculture being Primary sector of India is not badly but effected by covid19. In India 14.43 farm house hold workers are there who is directly or indirectly affected. During Covid19 period demand for farm labors were high but due to fear of Corona Virus, labors were unavailable. Due to lack of transport facility many perishable vegetables and fruits were perished because they don't have storage facility, which indirect burden on Farmers. Chicken, Mutton, even fish business has badly affected. Sources said 37% of farmers are unable to harvest, where again 37% farmers harvested but sold in reduced prices and 15% farmers unable to sell the goods because of Covid1.

Impact on MSME

MSME sector contributes about 25 percent to the country's GDP. MSME being best sector is badly affected, 30 lakh workers from MSME have loosed their job temporarily. Government announced 20,000 crore package for distressed MSME

Impact on Employment

There are 500 million labor workforces in India. Among them according to Economic Survey of 1918-19, 93 percent labors are from informal sector; around 4655 million informal workers were affected. Every year 5 to 10 million workers will be added to labor force. But because of Civid19 the rate of employment has declined very speedily. According CMIE data In India Unemployment rate on January 2020 it was 6.6% which increased to 7.75 in Feb, 8.74% in March, 23.52 in April and 27.1% in May 2020. This is very terrible situation which has to be solved in long run otherwise our economy will be in backward country list.

Impact on Poverty

There was a loss of 122 million jobs, out of which 91 million jobs were lost by daily wage labor, than see what about income of daily wage labors. According to ILO 1 billion workers are in high risk and further it says 400 million informal workers are there in India. According to Azim Premji University Findings 57% rural workers, 80% urban workers and totally 67% workers loosed their job during covid19. Weekly earnings of workers have declined by around 50% that is from Rs 938 to Rs 482 which is very sad to hear. Hence it becomes the responsibility of the Government to intervene in the economic activity and provide big boost to improve the economic condition of the nation.

Government Policy (ABA) towards covid19 (Atmanirbhar Bharat Abhiyaan)

For the revival of the economic activity, in this tough time, concern Government has to Take serious measures to tackle the covid19 situation. In this regard Government of India has taken relief measure Rs 20,00,000 packages which are 10% of its GDP. Let us see how this big amount is going to help to different impacted sector.

Policy toward Labor

Government does not want anybody to be hungry during covid19. In this regard under Pradhan Mantri Garib Kalyan Anna Yojana in which 80 crore poor people planned to provide five kg of ration and 1 kg of pulses for regular three months free of cost and rupees 1000 has been provided by labor department in every block for labor, 20 crore women benefited rupees 500 per month for next three months each in Women Jan Dhan Yojana account. Rupees 5000 crore has spent on street vendors. Ujwala Yojana beneficiaries are planned to provide free gas supply for three months. Government has planned to provide ex-gratia of Rs 1,000 to senior citizen, poor widows and disabled. MGNREGA wage rate has increase from 185 to 205. Government has thought about the health worker who has been working to tackle this pandemic, medical insurance covering 50 lakhs will be given to health workers.

Policy Towards Agriculture

One lakh crore has been released to building storage and post Harvest Management. Twenty thousand crore released for fishery development. Farmers under PM Kisan Yojana 6000 thousand rupees annually sanctioned, 1st Installment rupees 2000 has immediately released, 8.69 crore people got benefit immediately. Three Important reforms have been considered, namely Agriculture Marketing Reforms, Legal framework for contract farming and Amendment of essential commodities act

Policy Towards MSME

To tackle covid19 situation Indian government has taken sixteen different measures, out of that six are related to MSME. Three lakh crore Collateral automatic loans will be provided for which no guarantee fee will be asked, which will help for 45 lakh enterprises. Many Enterprises suffering from crises, keeping this in mind under Deen Dayal Yojana National Rural Livelihood Mission get upto 20 lakh loans which planned to provide loans to 3 lakh women self help groups. Three lakh crores free loan has been allotted for MSME business.

Monetary Policy

Under Monetary policy they have reduced interest rates and also increased the liquidity of the money, so money can be transfer to people easily. Housing loan has become cheaper. Repo rate, reverse repo rate and Cash Reserve Ratio have been reduced to 4.4%, 3.75%, and 3% respectively.

Let us see what was the stimulus packages announced in different countries in relation to their GDP in Percentage. Japan package is 21.1% to GDP, U.S 13%, and Germany 10.7%, France kept 9% of its package to its GDP. But in India we kept 10%.

But several Research Rating agencies estimates show that India's stimulus Package is around 1% see following data. Morgan Stanley says 0.7%, Nomura says 0.8%, Edelweiss 0.9% HSBS estimates 1% stimulus to GDP at the same time Bank of America estimates 1.1% to GDP.

Conclusion

Economic development is the prime priority of every government. Hence there should not be any differences in the state and central government initiations. Both the Government has to work for betterment of its citizen. At present Employment policy has to be strengthened to increase income level of the people. It is very essential that there must be separate act for poor migrant workers, because they are most sufferers. Additional Funds has to allocate to MGNREGA workers, who came back from urban area and not willing to go back to urban areas in search of job.

Many reforms have been done in regards to Agriculture but it is very essential that we need to rethink on the life and livelihood of poor labor. That is why Great Lok Shaheer Anna Bhavu Sathe from Maharashtra said "World is not established on snake head, but it is established on the shoulder of Labor. Kar bhala karmic ka to ho bhala Desh Ka. Author's views are personal only.

References.

1. <https://covid19india.org>
2. WHO home page
3. <https://m.economictimes.indiatimes.com>
4. The Hindu News Paper
5. Ministry of Health and Family Welfare website

COVID-19 Impact on Indian Economy

Dr. Suhas Avhad

Professor & Head Dept. of Economics,
S. M. B. S. T. College, Sangamner
Tal. Sangamner, Dist. Ahmednagar.

Abstract:-

The outbreak of the Covid-19 pandemic is an unprecedented shock to the Indian economy. The economy was already in a parlous state before Covid-19 struck. With the prolonged country-wide lockdown, global economic downturn and associated disruption of demand and supply chains, the economy is likely to face a protracted period of slowdown. The magnitude of the economic impact will depend upon the duration and severity of the health crisis, the duration of the lockdown and the manner in which the situation unfolds once the lockdown is lifted. In this paper we describe the state of the Indian economy in the pre-Covid-19 period, assess the potential impact of the shock on various segments of the economy, analyze the policies that have been announced so far by the central government and the Reserve Bank of India to ameliorate the economic shock and put forward a set of policy recommendations for specific sectors.

Keywords: Covid-19, Supply chain, WHO

Introduction:-

The World Health Organization (WHO) has declared that the new coronavirus outbreak is public health emergency of international concern, officials announced on Thursday, 30th January, 2020. WHO proposed calling the global pandemic disease “2019-nCoV acute respiratory disease” The 2019 novel corona virus originating Wuhan in China has spread to all over countries alarming public health authorities across the world. The disease is highly transmissible and disproportionately affects those with underlying conditions become a major humanitarian challenge and requires a lot of sacrifices to combat the disease.

It has led to a global breakdown and affected almost all major countries of the world bringing a slowdown and recession in the economy due to consistent lockdowns by the nations. The research is being carried out by different organizations and researchers to predict the financial and economic health of the nation in the near future but it is still at an early and rampant stage. The health as well as wealth is both important pillars for the economy to survive and grow and hence, steps are being taken to improve the health conditions and financial conditions by launching support schemes and booster plans for various sectors of the economy.

Through this paper, we aim to analyze the greatly impacted the Indian Economy by COVID-29 i.e. Coronavirus on Indian economy as a whole and the Stock and Options market in India. Also, we would be taking up this research further by performing a sector wise analysis and the problems faced by them in times of this global pandemic.

Impacts on Indian Economy:-

The trade impact of the coronavirus epidemic for India is estimated to be about 348 million dollars and the country figures among the top 15 economies most affected as slowdown of manufacturing in China disrupts world trade, according to a UN report. Whereas according to Asian Development Bank (ADB) the Covid-19 outbreak could cost the Indian economy between \$387 million and \$29.9 billion in personal consumption losses (<https://www.livemint.com/>). For India, the trade impact is estimated to be the most for the chemicals sector at 129 million dollars, textiles and apparel at 64 million dollars, automotive sector at 34 million dollars, electrical machinery at 12 million dollars, leather products at 13 million dollars, metals and metal products at 27 million dollars and wood products and furniture at 15 million dollars.

When we see the China's Share in total import to India, India's total electronic imports account for 45% of China. Around one-third of machinery and almost two-fifths of organic chemicals that India purchases from the world come from China?. For automotive parts and fertilizers China's share in India's import is more than 25%. Around 65 to 70% of active pharmaceutical ingredients and around 90% of certain mobile phones come from China to India.

Sector-wise impact on Indian industry

• Chemical Industry:

Some chemical plants have been shut down in China. So there will be restrictions on shipments/logistics. It was found that 20% of the production has been impacted due to the disruption in raw material supply. China is a major supplier of Indigo that is required for denim. Business in India is likely to get affected so people securing their supplies. However, it is an opportunity. US and EU will try and diversify their markets. Auto Industry: Its impact on Indian companies will vary and depend upon the extent of the business with China. China's business no doubt is affected. However, current levels of the inventory seem to be sufficient for the Indian industry. If the shutdown in China continues then it is expected to result in an 8-10% contraction of Indian auto manufacturing in 2020.

• Electronics Industry:

The major supplier is China in electronics being a final product or raw material used in the electronic industry. India's electronic industry may face supply disruptions, production, reduction impact on product prices due to heavy dependence on electronics component supply directly or indirectly and local manufacturing.

• Foreign Trade:

China has been India's largest source of imports since 2004-05, shows data from the Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE) database. In 2018-19, the latest period for which annual data is available, it had a share of 13.7% in India's total imports. Any major disruption in the Chinese economy can disrupt these imports and hence both production processes and supply of consumer goods in India.

• Effect on Poultry:

The poultry industry in different parts of the country has been hit hard amid rumors that the novel coronavirus can be transmitted through consumption of chicken, the prices of which have fallen considerably as a result. About two crore people employed in the poultry industry across the country have been impacted. People were avoiding consumption of meat, fish, chicken, and egg etc. Due to the fall in demand, wholesale price of chicken had dropped by as much as 70 per cent.

Conclusion:

A decline demand in all market causing an economic crisis in Indian economic. Here government administrators and financial institution putting their all efforts with or without government intervention and adopting indeed steps to rescue a country from economic depression. A governments' will to playing role by stimulate packages, lowering interest rate and pushing their policy toward public and private sector growth. With that brief background, we need strategies our action to which impact Indian economic in future. COVID-19 not only attacking Indian people health but also hurting economic too, these is now an opportunity to us explore our potential and try to better perform current period and prepare for a richer and more rewarding towards Indian economy.

References:

1. <https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200308-sitrep-48-covid-19.pdf>
2. <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/india-reports-75-coronavirus-cases-and-1-death/article-show/74607818>
3. <https://www.thehindubusinessline.com/economy/trade-impact-of-coronavirus-for-india-estimated-at-348-mn-un-report/article30988253.ece#>
4. <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/indicators/coronavirus-chicken-prices-fall-poultry-industry-affected/articleshow/74546189>

Impact of COVID 19 on International Trade

Dr.B.S.Kharose

Department of Economics,
Adarsh Mahavidyalaya, Omerga,
Dist: Osmanabad.

Prof. Dr. Ram Solankar,

Professor and the head,
Department of Economics,
Adarsh Mahavidyalaya, Omerga,
Dist: Osmanabad.

Abstract:

This paper outlines the results of an in-house analysis carried out by DG TRADE that estimates how the reduction in economic activity following the COVID19 outbreak has affected international trade. The increasing spread of the virus has caused a significant amount of governments to introduce measures that shut down businesses temporarily and have restricted travel and the movement of people. These measures will lead to sharp contractions in the level of output, household spending, investment and international trade. While there are a wealth of forecasts on GDP growth in 2020, there is a limited range of work done on trade projections for 2020, in particular for EU trade. The analysis outlined in this note is one of the few attempts at predicting the impact of the COVID19 outbreak on trade flows. In order to test the robustness of this analysis, results are compared to the latest WTO trade forecasts published on 8 April.

Key Words: Corona virus (Covid 19), Indian economy, health organization, Medical care, Quarantine, Isolation etc.

Introduction:

The analysis estimates the impact on trade flows using predicted COVID19-related GDP shocks for 2020. The GDP impact is derived from the difference between projections of GDP estimated before and after the COVID19 outbreak. It then uses the computable general equilibrium (CGE) model MIRAGE1 to estimate the effect that the changes in these macroeconomic forecasts will have on trade. The forecasting scenario is implemented by increasing the trade costs until the forecasted lower GDP levels are reached. The reduction in trade flows associated with this lower level of economic activity is interpreted as the impact of the COVID19 outbreak on trade. It is important to underline that these estimates are subject to a high degree of uncertainty given that the current crisis is an unprecedented situation with many unknown variables, including recovery time.

Impact of COVID-19 on GDP

Since the outbreak of the epidemic in China, various institutions have forecasted the impact of the COVID19 on GDP, but the situation is volatile and many forecasts have quickly become outdated. Some of the more recent analyses only provide results at a global level, or for single regions or countries, and therefore could not be used for our trade projections. One set of consistent and comparable GDP forecasts issued before and after the COVID19 pandemic are from the Deutsche Bank Research group. The Deutsche Bank Research has a long and consolidated experience in providing macroeconomic analyses.

One of their latest reports³ contains forecasts at a global level and results for some individual countries built under the following assumptions: i) a wider spread of the virus in Europe and in the US, plus containment measures in Italy and Spain; ii) a strong drop in the economic activity in China in January and February; iii) indications of severe stress in financial conditions and credit markets globally; and iv) indications of virus containment and a gradual return to normal activity in China and Asia towards the end of the first quarter of 2020.

We compare these GDP forecasts with their December 2019 forecast for 2020.⁴ This allows us to obtain estimates of the reduction in economic activity following the outbreak of COVID19. This comparison between GDP forecasts indicates GDP growth of -2.9% for the Euro Area, which is 4.1 percentage points below the pre-COVID19 estimate (+1.2%). For the US, post-COVID19 growth is forecasted to be -1%, and for China +4.5%. These forecasts are 3.3 and 1.7 percentage points below earlier forecasts. For the world in total, GDP growth is predicted to be still marginally positive (+0.7%), but 2.6 percentage points lower than the pre-COVID19 forecasts.

Decrease in Global Trade:

The in-house analysis performed by DG TRADE's Chief Economist team estimates a 9.7% decrease in global trade for 2020. For the EU27, the predicted COVID19-related economic contraction results in a reduction of 9.2% in extra-EU27 exports of goods and services, and an 8.8% decrease in extra-EU27 imports in 2020. In absolute terms, compared to the latest available statistics, this amounts to a reduction of exports by about 285 billion EUR and by 240 billion EUR in extra-EU imports (goods and services combined). Exports of primary sectors (other than energy) and services trade turn out to be less strongly affected than manufacturing sectors, most of which see export contractions above 10%. In particular, transport equipment and electrical machinery turn out to be more strongly affected.

The WTO secretariat has also recently simulated the potential economic effects of the COVID19 pandemic on international trade, using a different methodological approach.⁶ They forecast that world merchandise trade could fall by between 13% and 32% in 2020, depending on assumptions about the length and severity of the COVID19 crisis. The WTO's normal approach employs consensus estimates for GDP (usually drawn from IMF, World Bank, and OECD) in various regions as inputs into the trade forecast model.

However, due to the lack of up to date GDP forecasts, the WTO secretariat generated their own, which are based on three possible scenarios (a V-shaped, U-shaped and L-shaped recovery) for world GDP, ranging from -4.8% to -11%. The GDP shocks associated to the trade declines are larger than those used in the DG TRADE model and may contribute to explaining the differences in the trade projections. The WTO projections show results at a regional level and estimate that, depending on the GDP scenarios, European exports will fall by between 12%-33% while imports will decrease by between 10%-25%.

Conclusion:

DG TRADE analysts will continue to monitor the economic impact of the COVID19 crisis on trade. Given the fast changing elements of the crisis and many recent updates of economic forecasts⁷, we will issue new trade projections in May. With predicted GDP losses becoming more significant, reductions in trade may also be more considerable.

References|:

- (1) Deutsche Bank Research (2020) "Impact of COVID-19 on the global economy Update 2: Severe recession" Economics Special Report, 18 March 2020.
- (2) Deutsche Bank Research (2019) "Deutsche Bank Research Outlook 2020 Fragile – handle with care" 20 December 2019.
- (3) For more details on the importance of different modes of supply for EU trade in services, see DG TRADE Chief Economist Note no. 3/2016 (https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/december/tradoc_155119.pdf).
- (4) WTO (2020) Trade set to plunge as COVID-19 pandemic upends global economy, Press/855 Press Release, 08 April 2020. Available at: https://www.wto.org/english/news_e/pr855_e.htm

Impact of COVID-19 Crisis on Indian Economy

Dr. S. H. Kadekar

Assistant Professor,
School of Social Sciences,
SRTMUN, Sub-Campus, Latur-413531

Abstract:

The COVID-19 pandemic is considered as the big crisis on the globe of the century. After the 2nd World War our society is facing this big challenge today. In December 2019, a new infectious respiratory disease emerged in Wuhan, Hubei province, China and was named by the World Health Organization as COVID-19 (corona-virus disease 2019). Till now there is no report of any clinically approved antiviral drugs or vaccines that are effective against COVID-19. It has rapidly spread around the world, posing enormous health, economic, environmental and social challenges to the entire human population. The corona-virus outbreak is severely disrupting the global economy; that is why it is an economic crisis. Due to the COVID-19 spread, several countries across the world resorted to lockdowns to control the outbreak of disease. These lockdowns caused to confine citizens to their homes, shutting down businesses and ceasing almost all economic activity. The corona-virus pandemic has pushed the global economy into a recession, which means the economy starts shrinking and growth rate is declining. According to the International Monetary Fund (IMF), the global economy is expected to shrink by over 3 per cent in 2020, the steepest slowdown since the Great Depression of the 1930s. In this paper author has made an attempt to overview the COVID-19 crisis and its impact of on Indian economy.

Keywords: COVID-19, Crisis, Impact, Indian Economy

Introduction:

The COVID-19 has affected the almost sectors of the Indian economy. The economic impact of the COVID-19 in India has been very disruptive and considerable. In fact India was already experiencing a pre-pandemic slowdown in the economy due to demonetisation and goods and services tax (GST). The economic growth of country in the fourth quarter of the fiscal year 2020 went down to 3.1% according to the Ministry of Statistics. According to K.V. Subramaniam (Chief Economic Adviser of India) this drop is mainly due to the COVID-19 effect on the Indian economy. The growth of India for FY2020 has seen lowest in three decades since 1990. Moreover, after the announcement of the economic package by the government of India on 12th May, 2020, estimates of India's GDP were going to be negative figures and signalling the recessionary circumstances. According to SBI's research estimates there will be a contraction of over 40% in the GDP in Q1 of FY 2021. The unemployment also increased; during the lockdown millions of people have lost their jobs. Demand has declined due to uncertainty and supply chain also disturbed as lockdown was going on. Major manufacturing companies in India have significantly reduced operations so as stock market collapsed.

The Government as well as RBI has announced a variety of measures to tackle the COVID-19 situation. The World Bank and ADB also provided support to India to tackle the situation. The different phases of lockdown in India upto the first unlock on 1 June started opening of the economy. The Prime Minister announced an economic package worth ₹20 lakh crore, which is claimed as 10% of country's GDP, for making India as a self-reliant nation.

Objectives of Study:

1. To understand the COVID-19 crisis.
2. To study the impact of COVID-19 crisis on Indian economy.

Hypotheses of Research:

1. The COVID-19 pandemic is still increasing in India.
2. The COVID-19 crises has negatively affected to the Indian economy.

Research Methodology:

This research is descriptive in nature and based on secondary sources of data. Required data and information has been collected from different newspapers, articles and websites.

Covid-19 Cases in India: First case in India of COVID-19 was found in Kerala on dated 30 January 2020. As on 25 June, 2020, Covid-19 infections in the country rose to 4,73,105 which includes 1,86,515 active cases and

2,71,696 recoveries with 14,894 deaths. The top contributor states to India's GDP namely Maharashtra, Tamil Nadu, Delhi, Gujarat are also the worst affected states by Covid-19.

Step of Lockdown: Taking into consideration the severe intensity of COVID-19 outbreak in India, the both Union and State Governments, commenced necessary actions on war footing to prevent the spread of this pandemic. Main purpose of lockdown was to spread the message among people of social distancing and time to prepare for improving medical infrastructure, as our country is having the highest density population in the world.

Lockdown Phases: The first phase of lockdown was from 25 March to 14 April 2020 (21 days), second phase from 15 April to 03 May 2020 (19 days), third phase from 04 May to 17 May 2020 (14 days) and phase was during 18 May to 31 May 2020 (14 days). Total 68 days means 2 Months 08 days period passed through locked down.

Unlock Phases: After the total 68 days lockdown government has initiated first unlock phase from June 08, 2020, second unlock phase is to be implemented in July, 2020 and third unlock phase is to be implemented in August, 2020.

Impact of Covid-19 Crisis on India Economy:

The various impacts of this pandemic are discussed with following points of economic importance.

1) Economic Growth Rate: A fall in economic growth rate has been found due to COVID-19 pandemic. In 2019-20, the Indian economy grew by 4.2% against 6.1% expansion in 2018-19. The World Bank said in the latest edition of the Global Economic Prospect on June 08, 2020 that the Indian economy will contract by 3.2% in the financial year of 2020-21 because of the lockdown to control the corona-virus pandemic. In April 2020, the IMF had cut its growth projection for India to 1.9% from the earlier estimated 5.8% for the financial year 2020-21. Actually, the weak domestic consumption and consumer sentiment will have firms delay their investment, which will in turn put additional pressure on growth and further contraction of the economy.

2) Inflation: The annual rate of inflation, based on monthly WPI (Wholesale Price Index), stood at 3.21% (provisional) for May 2020. Wholesale prices in the country witnessed a deflation means price reduce of 3.21 %. The country's Consumer Food Price Index (CFPI) for the month of May rose 9.28 per cent year-on-year. However, in comparison to April 2020, the food inflation index rose 0.13 per cent to 151.9 in May 2020.

3) Unemployment: Loss of employment is potentially one of the most sever impacts of Covid-19. There is no up-to-date information available about the extent of the job losses, but it is important to explore indirect evidence of who is currently affected and how vulnerable the affected workers are. Unemployment rate in India continued to be high at 24% for the week ended May 17, 2020 (CMIE). However, with industries opening up gradually unemployment rate in India fallen to 17.9% on 14 June, 2020 (CMIE).

4) Business Sector: Unorganised and informal sector have going to shrink. Previous downturns have shown that micro and small enterprises are unable to manage transient working capital challenges as easily as their large and medium peers –MSME will shrink. Bigger companies are not expected to be impacted as much. Sectors experience high and moderate growth consist digital economy, digital platform like e-commerce, e-businesses, telecom and internet service providers, medical equipment's and sanitary suppliers, insurance, education and consumer essential goods etc. Sectors experience low growth are Luxury goods, Comfort goods like electronics, non-essential items etc. Sectors badly affected are Airlines, tourism, hospitality, textile, automobiles, real estate, construction, export linked etc. Small start-ups got in crisis due to COVID-19 lockdown.

5) Stock Market: As COVID-19 posed its disruptive economic impact the stock market has collapsed. It has remained in crisis over the lockdown period. The Sensex and Nifty could not come to good position yet due to uncertainty in the market.

6) Banks and NBFC's: Banking and financial sector is temporary facing disruption of disbursal and collection in highly affected sectors of the economy. This sector shifted to have much digital operation as need of time. There will be steep fall in interest rates due to influx of deposits and drop in credit demand for long time. If there is no credit demand, the NPA's will escalate with this sector. Businesses, which have exhausted their working capital, or have failed during the lockdown, would not be able to restart operations immediately. Even if they want to, banks would be wary of lending to such businesses because of the fear of loans turning into

NPAs. In fact, the financial health of banks and other financial institutions would also be precarious, owing to the adverse impact of the lockdown.

7) Agriculture Sector: The COVID-19 caused lockdown in India and it has negatively impacted the agriculture sector. In FY 2020 agricultural productions was 291 million metric tonnes but according to World Bank, agriculture growth will be negative in FY 2021 and after that it will be 1.91%. Due to lock down the supply chain of agro product has interrupted, demand also fell down. Agro processing industries remained closed so that the transactions of farmers have been collapsed and government's revenue from agriculture sector has been declined.

8) Individuals: Loss of income for poor and middle income level (migrants) due to loss of employment poverty will increase. Although COVID-19 contagion does not discriminate by income, poorer people are not able to respond as quickly through containment measures. Poorer people are more exposed to communicable diseases. Erosion of savings or fall in deposit rates saving schemes. When it became clear that the COVID-19 pandemic required widespread lockdown, most governments took measures to protect vulnerable workers and firms from the worst effects of the sudden drop in activity. These measures included unemployment benefits, grants, transfers, loans at low rates, and tax deferrals. Their nearly exclusive focus was protection. Now a days it becomes necessary to learn new skills to be better fit for jobs.

9) Government's Fiscal Condition: In Financial year 2019-20, the central government is facing a fiscal deficit of 4.6% of gross domestic product (GDP) against the planned 3.5%. It is seven year high fiscal deficit. This fiscal deficit rose because the government ended up with gross tax revenue of ₹20.1 trillion against the revised estimate of ₹21.63 trillion, so there is a gap of more than ₹1.5 trillion. Total GST collection in the first two months of FY-2021 was ₹94,323 crore, less than half of ₹2,14,154 crore collected in the corresponding period of FY-2020. Fiscal stimulus to counteract weak economic growth will result in widening fiscal deficits which will affect credit ratings.

10) External Sector: According to estimates published by United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) in March 2020, the trade impact of the COVID-19 for India is estimated to be about 348 million dollars and the India figures among the top 15 economies most affected as slowdown of manufacturing in China disrupts world trade. The most affected export linked sectors are chemicals, textiles and apparel, automotive sector, electrical machinery, leather, metals and metal products and wood products and furniture. There is a sharp drop in remittances. World Bank projected to fall by about 23% in 2020 to \$64 billion in comparison to receipts of \$83 billion in 2019 in India.

There is a decline in foreign direct investment (FDI) because of break on manufacturing and foreign trade. On the other side, the improvement in current account balance, as imports fell faster than exports, may make it easier to confront the COVID-19 crisis. Barclays report says India will have a record surplus of about \$20 billion (around 1 per cent of the GDP) a major departure from usual current account deficit. This is primarily due to fall in crude oil prices and curtailed imports. The plunge in oil prices is providing support to external and fiscal balances. The foreign exchange reserves rose to \$ 501.70 billion -This amount of foreign exchange reserves is equivalent to a year's imports. The oil price drop also should lessen inflationary pressures and considered a small silver lining for in this pandemic.

11) Economic Policy Response: Central government given 150 billion rupees package (0.1% of GDP) for states and Union territories to build health care infrastructure to confront COVID-19 outbreak. RBI has announced their intention to boost liquidity in the wake of the crisis, following appropriate monetary policy measures over the past few months. In economic point of view fiscal stimulus packages of Rs 20.97 lakh crore were announced by the government to boost the economy from COVID-19 crisis.

Overall Atmanirbhar Bharat Package 2020 consists of financial support provided by both government and RBI. Central government has announced total five tranches of Atmanirbhar Bharat Stimulus Package of Rs. 20,97,053 crore for boosting the economy.

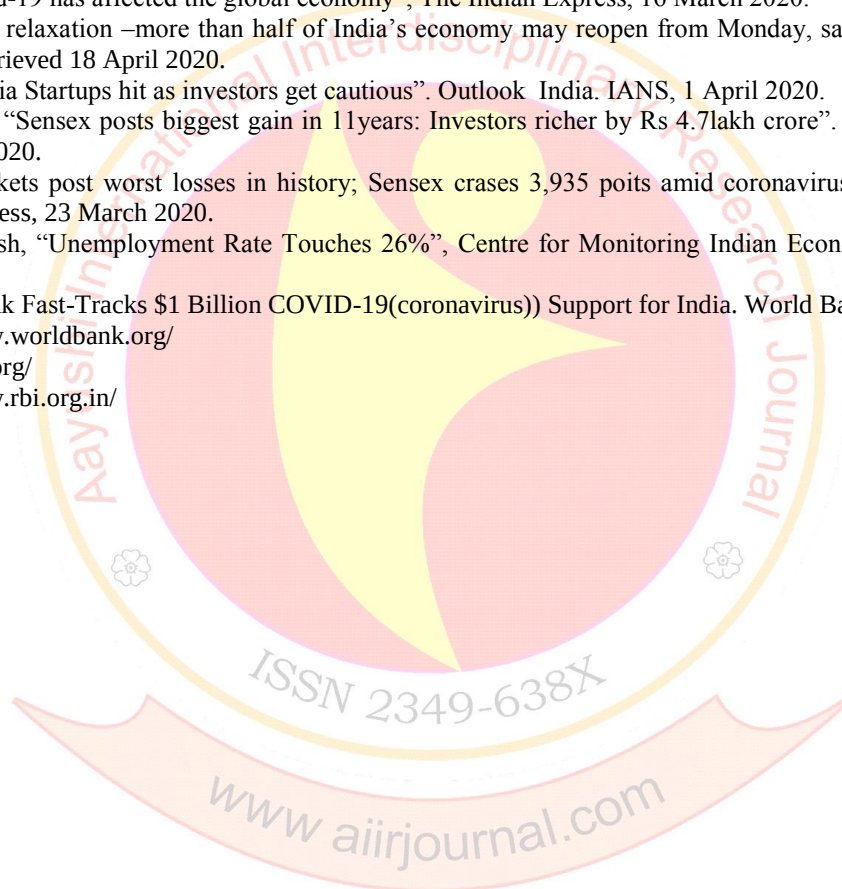
Conclusion:

Eventually, it should be noted that the COVID-19 has widely and negatively affected to the Indian economy as a whole. It has put on pressure on health sector to overcome its outbreak. Governments have taken

step of lockdown to prevent the community spread of pandemic but lockdown led to recession in the economy. Almost economic activities suffered and factors of production got into crisis. As economy signalling recessionary trend government took some policy measures to boost it. Such measures are going to increase demand. If it happens, to fulfil the demand production could recover gradually and supply chain will perform well as economy reopens. However, the demand for non-essential as well as luxury goods would remain low as consumer sentiment and capacity utilisation is down. As it would take some time to start economic activities and investments to pick up, employment and incomes could only revive gradually. It can be expected, to some extent the Atmanirbhar Bharat Package will help to overcome COVID-19 crisis.

References:

1. Goyal Malini, "Covid-19: How the deadly virus hints at a looming financial crisis", The Economic Times, 22 March 2020.
2. "How Covid-19 has affected the global economy", The Indian Express, 16 March 2020.
3. "Lockdown relaxation –more than half of India's economy may reopen from Monday, says Nomura". Business Insider. Retrieved 18 April 2020.
4. "Young India Startups hit as investors get cautious". Outlook India. IANS, 1 April 2020.
5. Shah Ami , "Sensex posts biggest gain in 11years: Investors richer by Rs 4.7lakh crore". The Economic Times, 25 March 2020.
6. "Stock markets post worst losses in history; Sensex crases 3,935 poits amid coronavirus lockdown", The Indian Express, 23 March 2020.
7. Vyas Mahesh, "Unemployment Rate Touches 26%", Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE) 21 April 2020.
8. "World Bank Fast-Tracks \$1 Billion COVID-19(coronavirus)) Support for India. World Bank, 3 April 2020.
9. <https://www.worldbank.org/>
10. <https://imf.org/>
11. <https://www.rbi.org.in/>

Effect of COVID-19 on the Indian Economy and Provide Chain

Bhairavnath Babruvan Mote

Asst.prof. in Economics,
Shankarrao Jawale Patil Mahavidyalaya, Lohara

Abstract:

At present time world is facing from the coronavirus disease referred to as Covid-19. the primary case of the coronavirus was reported within the December, 2019 within the Wuhan city of China which is known as the main transportation hub of China. After the spread of Covid-19 many countries have pack up their sea ports and airports. they need banned the import and export activities. Also, China is that the major distributor of the raw materials which affect the manufacturing activities across the world thanks to lockdowns. India is that the developing country thanks to the Covid-19 spread the cases reported within the India government has lockdown the country for 41 days which affected the manufacturing activities and majorly it affects the availability chains and economy of the country. within the present paper we've discussed the effect of Covid-19 on Indian economy and on supply chains in India. There are total of 18 critical barriers are acknowledged which affected the supply chains within the India. it's expected that this study will helpful the researchers to develop the conceptual models to beat from this issue.

Keywords: Covid-19; Indian economy; provide chain; manufacturing industries; barriers

Introduction:

Manufacturing plays a crucial role within the development of countries by contributing to the GDPs. At present time industries across the planet are that specialize in the high value and high margin products. Now the assembly of the low margin and high volume products have shifted towards the low economies. the appliance of the just in time and lean philosophies had contributed towards the value reductions within the industries. But still thanks to the Covid-19 issues around 35% of manufacturers have reported the disturbances within the manufacturing practices. at the present there's huge demands of the many products during which the face shields and pharmaceutical products are main. The demand of those products has increased in last two months. The manufacturing units in most of the countries have pack up thanks to Covid-19 spread and most of the countries are facing from the shortage of the labour thanks to the fear of Covid-19 spread. the primary case of Covid-19 in India reported in January, 2020 and now Government of India has declared the lockdown in the country to attenuate the spread of Covid-19 . Supply chain across the state is disrupted.

The Indian government has already held the high level meetings to line the new manufacturing strategies. Japan and other countries also are trying to find the diversify the availability chains and manufacturing systems to new destinations. Indian government is now that specialize in the attempt to establishing India as an alternate to the China for manufacturing for both the local and global market. Most of the countries have shifted their production out of China thanks to the disruption of the supply chain between major trading partners. Supply chain is additionally disrupted in India at local level thanks to some barriers which are discussed within the present study. within the present paper we have discussed the effect of Covid-19 on Indian economy and on supply chains in India. There are total of 18 critical barriers are acknowledged which affected the availability chains within the India

Impact of COVID 19 on Indian Economy:

After the good depression of 1930 during which the worldwide economy has faced the worst recession is now facing the worldwide pandemic of corona virus that has laid the adverse effect on all the economic activates across the planet . The sudden decline in economic activities thanks to the lockdown is unexpected within the history of India. the good economist Keynes has suggested the concept of trade trade cycle after the good depression. The four stage of business cycle is considered to live the expansion rate and real GDP. International fund (IMF) has projected the GDP growth as 1.9% and this shows the worst growth performance of India after the liberalisation policy of 1991 during this financial year because the corona virus has disturbed the entire economy.

Instead after this the IMF in its latest edition of the planet Economy Report has placed India being the fastest growing economy in 2020. the worldwide economy is projected to contrast sharply by -3%percent in

2020 which is far worse than the financial crises in 2008-09. In India, the impact on real or predictive sectors of the economy is worse than that witnessed in 2008 crises. The country will now face multiple challenges in terms of monetary crises, health crises, collapse in commodity prices and far more. The banking industry has increased the excess liquidity because of the demand-side shocks that arises thanks to uncertainties also as lock down within the market. there's an enormous impact on the financial shock that has stock exchange crash, liquidity crises because it began to empty out from global market in banking industry and various changes in monetary policies. The US dollar liquidity crisis has started bothering the planet economy thanks to huge collapse of earnings, dollar denominated debts. because the most of the businesses that depends upon international trade will suffer severe pressure. the worldwide economic production is on decline and expecting an enormous recession within the entire economy. the worldwide pandemic has hit the economy which questioned the target to form Indian economy of USD \$5 Trillion with 7% of GDP by the year 2024. As per the planet Bank latest assessment, India is predicted to grow 1.5 percent to 2.8 percent also as consistent with IMF, it's projected a GDP growth of 1.9 percent in 2020 and to realize the thing of USD \$5 Trillion economy it's expected to grow at 9 percent every year for five years .

Demand side shock:

The huge uncertainty and fall in market has led to double whammy of business that disturb the entire chain of production and demand cycle. It includes the varied facilities and services provided by the Indian government and personal sectors like Tourism, Hospitality and Aviation are the main sectors that face maximum loss within the present crises. Tourism that account for 9.5% of GDP may decline a minimum of next 3-4 quarters. Aviation that contributes around 2.5% of GDP has severely impacted and these sectors include employees around 42.5 million of individuals . Sectors like auto, that contributes 10% of GDP and employee around 40 million of individuals , is declining continuously thanks to less of demand and thanks to which the marginal firms and other industries has forced to pack up. Closing of cinema halls, declining in shopping from complex malls has affected the retail sector too and also to the consumption pattern of consumer in terms of essentials and luxury goods. The consumption pattern of consumer has impacted and has shown a downfall thanks to fall in income and lost jobs especially to the daily wage earners that questioned the Ratchet Effect and Demonstration Effect given by economist J.V. Dusenberry. The constant fear of the pandemic within the public has affected their mental well-being and confidence level that postponed their purchasing decision. The service of travel and transport is on an interruption thanks to lockdown across the country as has direct impact on slowdown in economic activities. it's accounted for a loss of \$4.5 billion a day of the lockdown. The hotel services are catching huge cancellation from business travellers from various conferences, workshops seminar that got cancelled on such an outsized scale.

Supply side impact:

Some targeted industries within the supply side choose the shutdown that are the marginal firms. India being the very best exporter of staple and import source of products that are required for his or her intermediate and final goods are on pause now thanks to the delay in supply of products from china. Various sectors like pharmaceuticals, automobiles, electronics and chemical products etc are facing a shortage of required component. As china accounts for 27% of India's automotive part imports. India imports about 85% of active pharmaceuticals ingredients (API) from china and thanks to the factor there's an opportunity of shortage in availability and thus prices may continue hike. thanks to the lockdown and global pandemic the business is hampering with the assembly cycle which will further affect the investments. there's about 55% of electronics are imported from china that has slid right down to a percentage.

Impact on International Trade:

According to WTO, world trade is predicted to fall by between 13% and 32% in 2020 thanks to COVID 19 pandemic that has disturbed normal economic activity. Share of Indian export in, in total world's export is 3.5% and share important in world's import is 3.1% (2019). The trade balance of India has shown a deficit of 9.8 USD bn in March 2020. The unexpected decline the trade and production has negative consequences on the business and households. The aspect of international trade the govt may search for the countermeasure for the indigenous production and to scale back the dependency ratio on one country which will somehow boost the production of domestic industries and reduce the deficit . China being the very best

foreign trade with India and it's major marketplace for many Indian products like sea food, gems and jewellery, petrochemicals etc. thanks to the autumn in export the fisheries sector has shown a fall of Rs. 1300 crore. For the April-February period, India's current fiscal exports have dropped by 1.5% to 292.91 billion. consistent with UNCTAD, India's trade impact is close to be 348 million dollars. India stood in among 15 most affected economies thanks to fall within the production of china that is disturbing the whole trade pattern of world. For India, the estimated trade impact to be most on chemical sector at 129 million dollars, textiles and apparel at 64 million dollars, automotive sector at 35 million dollars, electrical machinery at 13 million dollars, leather products at 13 million dollars, metal and metal products at 13 million dollars and wood products and furniture at 15 million dollars. The UN economist has announced drop in of USD 50 billion drop in manufacturing exports around worldwide. India majorly export 7500 commodities to 190 countries and import around 6500 commodities from 140 countries. India share its trade surplus with USA, UAE, and Bangladesh and have deficit with China, Switzerland, Saudi Arab. India's total export growth from April 2019 to March 2020 is shown in figure 2.

Impact on Financial Market:

As the global economy is declining in terms of output and production it's expected that the world will suffer from recession. The American Credit Rating Agency Fitch has forecasted Indian rupee, the currency will average 77 per US dollar in 2020 and 80 in 2021 and steep monetary easing. within the short run steep monetary easing will pressure the rupee weaker but over the future it's expected of overvaluation of Indian rupee . The foreign investors has pulled out \$14 billion dollar in March 2020. The economy is facing huge crashes and wealth erosion, which in turn is impacting consumption levels. On the opposite side Sensex and Nifty closed sharply baked by weak global cues amid historic thanks to fall in oil prices. BSE Sensex closed 1,011 points lower at 30,636 and NSE Nifty ended 280 points lower at 8,981 on 21 April 2020. The domestic equity markets was seen on March 12, when following the trend of the worldwide equity markets, both the BSE Sensex and NSE Nifty crashed by quite 8% during a single day. An estimated Rs 10 lakh crore of market cap was reportedly wiped off thanks to this single day fall. The virus crises has already dropped out equity wealth to 40 percent of the expected size of India's gross domestic product (GDP). the mixture market capitalism of all BSE listed shares of 52 lakh crore, as it fall from Rs.155.53 lakh crore on New Year's Eve , 2019 to Rs. 103.69 lakh crore in March 24,2020. The Federal Reserve Bank of India (RBI) has reduced the repo rate by 75 basis points (bps) and convey it right down to 4.4 percent, rock bottom repo rate fallen till now. the speed cut will cause encourage growth and financial stability.

Impact on global manufacturing and provide chain has affected the manufacturing firms and their supply chain over the planet.COVID-19 is affecting our supply chains and manufacturing operations daily. the height of COVID-19 virus have already affected the availability chain and made thousands of industries to throttle down or shut down their assembly lines temporarily within the U.S and Europe and now within the developing nations like India. Many of worldwide industries are depends on the China for the materials and parts.

The manufacturing units in China have already pack up and can be pack up for next few months. Supply time interval have also affected thanks to n-CoV it takes around 30 days for shipping from China to U.S or Europe. It means if China has pack up their manufacturing units in January then shipments will arrive in February and there'll be spike within the temporary closure of manufacturing units within the mid-March. for instance Fiat Chrysler automobiles have already announced for temporary pack up their production in Serbia because the parts imported from China. Similarly, Hyundai has also announced to suspend their assembly lines within the Korea thanks to the disruptions within the supply chain due to n-CoV. The effect of n-CoV has already visible to world as there's decrease in 40% of exits from the ports of China thanks to n-CoV outbreak which is showing that there's a serious effect on the manufacturing worldwide.

There are **three impact areas** which are majorly affected thanks to the covid -19 which are:

1. Workforce: To limit the impact of corna virus government has already instructed their people to stay reception where in developing nations like India, government has already advised their employees to remain reception . a number of the industries are depends on other industries for goods in which supply

chain has disrupted thanks to covid-19. Now, the industries having very less workforce to meet the customer demands.

2. Products: Suppliers are in danger to lose their market price and share as clients are now seeing the opposite options once they aren't receiving the great products or on time.

3. Costs: There has been increase within the costs of the products thanks to increase within the shipping charges of products and industries are now also meeting with their financial objectives. There is increase in a number of the products thanks to the covid 19 effect because it disrupt the availability chains. There are multiple challenges for the industries at the present such as: at an equivalent time they need to figure for the protection of their workers and also safeguard their operational viability. at the present most of industries are working with mobilizing concept in order that they will found out the crisis management mechanism for brief term Industries need to face the **six main challenges** for this:

1. there's got to create transparency on the multi-tier supply chain with the critical list of components. there's got to determine the origin and alternative sources of supply chain to tackle the present situation.
2. there's need for the estimation of current inventory which incorporates the spare parts and after sale stock which may be used because the bridge to stay the assembly processes running until the situation comes in check .
3. the stress of some products may increase or decrease in such sort of situations. There should be proper demand planning consistent with industry experience. there's got to develop demand forecast strategies which defines the time horizon for the demand forecast which can help within the risk informed decision for the industries.
4. there's got to optimize the assembly and distribution capacity within the organization. N Optimization process begins by ensuring employee safety which incorporates the engaging and sourcing with the teams performing on the crisis situation to speak with the workers of the industries regarding infection risk concerns. There should be options for the house or remote location working.
5. there's got to identify and secure the logistic capacity. It helps to estimate the capacity and accelerate whenever possible also leads to flexible transportation whenever required.
6. there's got to manage the cash and net work capital by running the strain tests which helps to understand when the availability chain of industry will start to cause the financial impact.

Barriers in Supply chain during COVID-19 in India:

Supply chains are always influenced by some barriers . India is that the developing country and Covid-19 has disrupted the availability chain of India. Global supply chains also are disrupted by the Covid-19. Many countries has banned on the import and export of the many goods which affected the manufacturing firms across the world . The barriers for the Indian supply chain caused by the Covid-19 are acknowledged with the academia discussion and provide chain experts. There are total of 18 critical barriers were acknowledged within the study which is discussed below:

- 1 Lack of Labour
- 2 Lack of raw materials for production
- 3 Unavailability of Imported goods
- 4 Shortage of livestock feed and their availability
- 5 Bottleneck in walk delivery
- 6 Lack of transportation
- 7 Slow movement of products
- 8 Lack of availability in local transport
- 9 Ban on overseas transportation
- 10 Decline in consumption of High value food commodities
- 11 Lack of awareness in People regarding Covid 19 (affect the chicken and egg demands)
- 12 Lack of buyers
- 13 Perception of scarcity among masses
- 14 Increased shortages for perishables

- 15 Slow credit be due banks and non banking financial companies
- 16 Lack of money flow
- 17 Pressure from local laws enforcement
- 18 E-Pass issues

These barriers have the good influence on the Indian supply chain. Although these issues within the supply chain are very generalized which needs further study and prioritization of those barriers will help the industries to beat from the availability chain issues thanks to the Covid-19. These barriers are often studied with the MCDMs techniques like AHP, ANP, TOPSIS, DEMATEL, MAVT, MAUT, VIKOR, Fuzzy pure mathematics based MCDMs and other model validation are often done by data analytics techniques such as: SEM, ANOVA, and ISM [21-25].

Conclusion:

In the present study the effect of Covid-19 on Indian economy and provide chain is studied. This study also reported about the Covid-19 effect on global manufacturing and provide chain. n-CoV has affected the manufacturing firms and their supply chain over the planet . COVID-19 is affecting our supply chains and manufacturing operations daily. the height of COVID-19 virus have already affected the availability chain and made thousands of industries to throttle down or shut down their assembly lines temporarily within the U.S and Europe and now within the developing nations like India In the study with consultation with experts total of 18 critical barriers were identified which affects the availability chain at local level in India. This study is often extended by assessment of barriers with the multi-criteria deciding approaches. Interrelationship between the barriers is often identified with the interpretive structural modeling.

References:

1. Johnson, E. (2020). Logistics Technology: Covid-19 forces Freightos into proactive layoffs. JOC. Accessed 31 March 2020, from https://www.joc.com/technology/freight-procurement-systems/covid-19-forcesfreightos-proactive-layoffs_20200317.html
3. IHS Markit (2020e). IHS Markit/CIPS Flash UK Composite PMI, 24 March 2020. News Release, Chartered Institute of Procurement & Supply (CIPS) and IHS Markit. Accessed 29 March 2020 at: <https://www.markiteconomics.com/Public/Home/PressRelease/0f164ac0128b429ea1c329104afd62c3>
4. Hussain, S. (2020). One third of humanity under virus lockdown. AFP. Accessed 31 March 2020, from <https://www.afp.com/en/news/15/one-third-humanity-under-virus-lockdown-doc-1q57be13>
5. Fazl-e-Haider, S. (2020). Coronavirus brings a halt to China's trillion-dollar Belt and Road Initiative. The New Arab. Accessed 31 March 2020.
6. Jamwal, A., Bhatnagar, S., & Sharma, P. (2020). Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): Current Literature and standing in India.
7. DeBord, M. (2020). pandemic. Here's where they're now. Business Insider. Accessed 31 March 2020, from <https://www.businessinsider.com/coronavirus-general-motors-ford-ventilator-production-progress-2020-3>
8. Giuffrida, A. (2020). Italy and China in plan for brand spanking new Silk Road-style trade network . The Guardian. Accessed 31 March 2020, from <https://www.theguardian.com/world/2019/mar/23/italy-china-new-silkroad-belt-and-road-g7>
9. Gautam, N., Ojha, M. K., Swain, P., Aggarwal, A., & Jamwal, A. (2019).
10. Sharm, P., Jamwal, A., Aggarwal, A., Bhardwaj, S., Sood, R. (2018). Major challenges in adoption of RFID for Indian SME's. Int. Res. J. Eng. Technol, 5, 2247-2255.
11. Singh, P. L., Sindhwani, R., Dua, N. K., Jamwal, A., Aggarwal, A., Iqbal, A., & Gautam, N. (2019).
12. Jamwal, A., Aggarwal, A., Gupta, S., & Sharma, P. (2019).

Effect of COVID-19 on the Indian Economy and Supply Chain

Dr. Priyanka Khose

Assistant Professor, Dept. of Economics,
New Arts, Comm. And Science College,
Ahmednagar-414001.

Abstract:-

At current time world is facing from the coronavirus (Covid-19) disease. Since first case of coronavirus was reported in the Dec, 2019 in the Wuhan city of China which is recognized as major transportation hub of China. After the spread of Covid-19 many countries have shut down their transportation network like sea ports and airports, even banned import and export activities. As we know China is the major provider of the raw materials like electronic, pharmaceutical, metal, automobile and much more which affect the manufacturing activities across the globe due to lockdowns. Developing country like India also impact by Covid-19 spread the cases reported. India government has declare lockdown the country which affected the manufacturing activities and majorly it affects the supply chains and economy. These paper have discussed the effect of Covid-19 on Indian economy and on supply chains in India. There are multiple critical barriers are found out which affected the supply chains in the India. It is expected that this study will analyses the researchers to develop the conceptual models to overcome from this issue.

Keywords: - Covid-19, Indian economy, manufacturing industries, Supply chain

Introduction:-

Manufacturing industries are the major contributor in the global economy. Manufacturing plays significant role in the development of nations by contributing to GDP. Currently, industries across the world are focusing on the high value and high margin products. Now production of the low margin and high volume products have shifted towards the low economies. The application of the just in time and lean philosophies had contributed to wards the cost reductions in the industries. But still due to the Covid-19 issues around 35% of manufacturers have reported the disturbances in the manufacturing practices. There is huge demands of many products in which the face shields and pharmaceutical products are main demand of these products has increased in last two months. The manufacturing units in most of the countries are forced to shut down due to Covid-19 and running out lack of the labour due to the panic of Covid-19 spread. India reported first case in January, 2020 and now Government has declared the lockdown in the country to minimize the spread of Covid-19 which trouble supply chain across the nation-wide is disrupted. The Indian government has already held the high level meetings to set the new manufacturing strategies. Japan and eastern countries are also looking for diversify the supply chains and manufacturing systems to new destinations rather than china and make low dependence on it. Indian government is now focused to make India as an alternative to the Chinese goods by going local to global market. Supply chain is also disrupted in India at local level due to some barriers which are discussed in the present study. Most of the developed nation like USA, Britain, Australia planning to shift their production unit from China due to the disruption of the supply chain between major trading partners.

Impact of COVID 19 on Indian Economy:-

After the great depression in 1930 seen by global economy not even create worst recession, unemployment rate is now facing the global pandemic of corona virus that has laid the adverse effect on all the economic activates across the world. The sudden decline in economic activities due to the lockdown is surprising to India. The great economist Keynes has recommended the concept of trade business cycle after the great depression. The four stage of trade cycle is considered to measure the growth rate and real GDP. International Monetary Fund (IMF) has projected the GDP growth as 1.9% and this shows the worst growth performance of India after the liberalization policy of 1991 in this fiscal year. Instead after this the IMF in its latest edition of the World Economy Report has placed India being the fastest growing economy in 2020. The global economy is projected to contrast sharply by decline 3% in 2020 which is much worse than financial crises happened in 2008-09 at that time predictive sectors of the economy is witnessed worse. The country will

now face multiple challenges in terms of financial crises, health crises, collapse in commodity prices and much more. The banking system faces high volatility liquidity due to the demand-side shocks that arises due to uncertainties in the market. There is a huge impact on the financial shock that includes stock market crash on 23 April 2020, liquidity crises as it began to drain out from financial institution so RBI need change various monetary policies. The US dollar credit crunch has started bothering the world economy due to huge collapse of earnings, dollar denominated debts.

Impact on International Trade:

According to world trade organization (WTO) is expected to fall between 13% to 32% in 2020 due to COVID 19 pandemic that has disturbed economic activity. Total world's export is less 3.5% and which is nearly 3.1% in 2019. The trade balance of India has shown a trade deficit of 9.8 USD billion in March 2020. The unexpected decline the trade and production has negative consequences on the business and households. China being the highest foreign trade with India and it is major market for many Indian products like sea food, gems and jewelry, petrochemicals etc. Due to the fall in export the fisheries sector has shown a fall of Rs. 1300 crore. For the April-February period, India's current fiscal exports have dropped by 1.5% to 292.91 billion. According to UNCTAD, India's trade impact is about to be 348 million dollars. India stood in among 15 most affected economies due to fall in the production of china that is disturbing the entire trade pattern of world. For India, the estimated trade impact to be most on chemical sector at 129 million dollars, textiles and apparel at 64 million dollars, automotive sector at 34 million dollars, electrical machinery at 12 million dollars, leather products at 13 million dollars, metal and metal products at 13 million dollars and wood products and furniture at 15 million dollars. The UN economist has announced drop by of USD 50 billion drop in manufacturing exports around worldwide. India majorly export 7500 commodities to 190 countries and import around 6000 commodities from 140 countries. India share its trade surplus with USA, UAE, and Bangladesh and have trade deficit with China, Switzerland, Saudi Arab. The aspect of international trade the government may look for the countermeasure for the indigenous production and to reduce the dependency ratio on a single country that will somehow boost the production of domestic industries and reduce the trade deficit.

Conclusion

This study also reported Covid-19 effect on global manufacturing firms and supply chain over the world. COVID-19 is affect productivity of manufacturing operations daily and forced thousands of industries to throttle down or shutdown their assembly lines temporarily in the U.S and Europe and developing nations like India. A major barriers for supply chain are Bottleneck in last mile delivery, Restriction on transportation, Ban on overseas transportation, slow credit flow from banks and non-banking financial companies, Pressure from local laws enforcement and also Decline in consumption of High value food commodities in India. A critical barriers identified to manufacturing firms are Lack of Labour, Lack of cash flow, Lack of buyers , raw materials for production, Unavailability Imported goods, Shortage of livestock feed and their availability.

References:

1. Jamwal, A., Bhatnagar, S., & Sharma, P. (2020). Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): Current Literature and Status in India.
2. <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/india-reports-75-coronavirus-cases-and-1-death/article-show/74607818>.
3. Paris, C. (2020). Coronavirus Rattles Shipping Industry as Supply Shock Moves to Demand Decline. Wall Street Journal. Accessed 1 April 2020
4. <https://www.thehindubusinessline.com/economy/trade-impact-of-coronavirus-for-india-estimated-at-348-mn-un-report/article30988253.ece#>

Impact of Covid-19 and Lockdown on the Indian Tourism Sector

Mahesh Kashinath

Research scholar

Dept of Economics Gulbarga university
Kalaburagi

Dr. Jayakumar.A.Sindhe

Associate Professor & Research Guide,

Dept of Economics,
Government First Grade College Humnabad Bidar (KS)

Abstract

The outbreak has presented new roadblocks for the Indian economy now, causing disruptive impact on the Indian tourism sector. With such a crisis in the country, the organization has gone on a back foot. With COVID-19 coming into the picture, the Indian tourism sector is going through a major slowdown, which was evident over the recent quarters even before the crisis struck.

Keywords: COVID-19, corona virus disease, Indian tourism sector.

1. Introduction

The outbreak of corona virus disease 2019 (COVID-19) has created a global health crisis that has had a deep impact on the way we perceive our world and our everyday lives. But the safety measures put in place to contain the spread of the virus also require social distancing by refraining from doing what is inherently human, which is to find solace in the company of others. Within this context of physical threat, social and physical distancing, as well as public alarm,

2. Objective of the study

The overall objective of the study is Impact of Covid-19 and Lockdown on the Indian Tourism Sector Following are the objectives of the paper;

- To analyze role of travel & tourism in India
- To impact of Corona virus on Travel & Tourism in India

3. Research methodology

- In pursuance of above objectives the following research methodology was used for this study.
- The objectives of the study were achieved through collection and analysis of secondary Data.
- The secondary data has been mainly drawn from various records and publications of Journals And websites

4. Role of travel & tourism in India

- In 2018, travel & tourism contributed 9.2% in India's GDP and generated 26.7 million jobs in that year. This industry not only employs workers in cities but also provides an earning base for the rural population.
- The tourism sector accounts for 12.75% of employment in India, 5.56% of it is direct and 7.19% is indirect.
- Over 87 million people were employed in the travel sector in 2018-19 in India, according to the Ministry of Tourism (MOT) annual report for 2019-20.
- It is estimated that in India, branded and organised hotels annual revenue is ₹ 38,000 crore (\$5 billion).
- The restaurant industry in India, has an annual turnover of approx ₹ 4 lakh crore (\$53 billion). This industry provides direct employment to more than 7 million people.
- India's air transport industry employs over 400,000 people directly and 940,000 are employed in related supply chains

5. Impact of Corona virus on Travel & Tourism in India

- On account of Corona virus, the Indian tourism and hospitality industry is expecting a potential job loss of around 38 million.
- In the third week of March 2020 itself, the hotel sector saw a decline of more than 65% in occupancy levels as compared to the same period in 2019
- With international and domestic travel on halt, demand for turbine fuel has substantially declined.

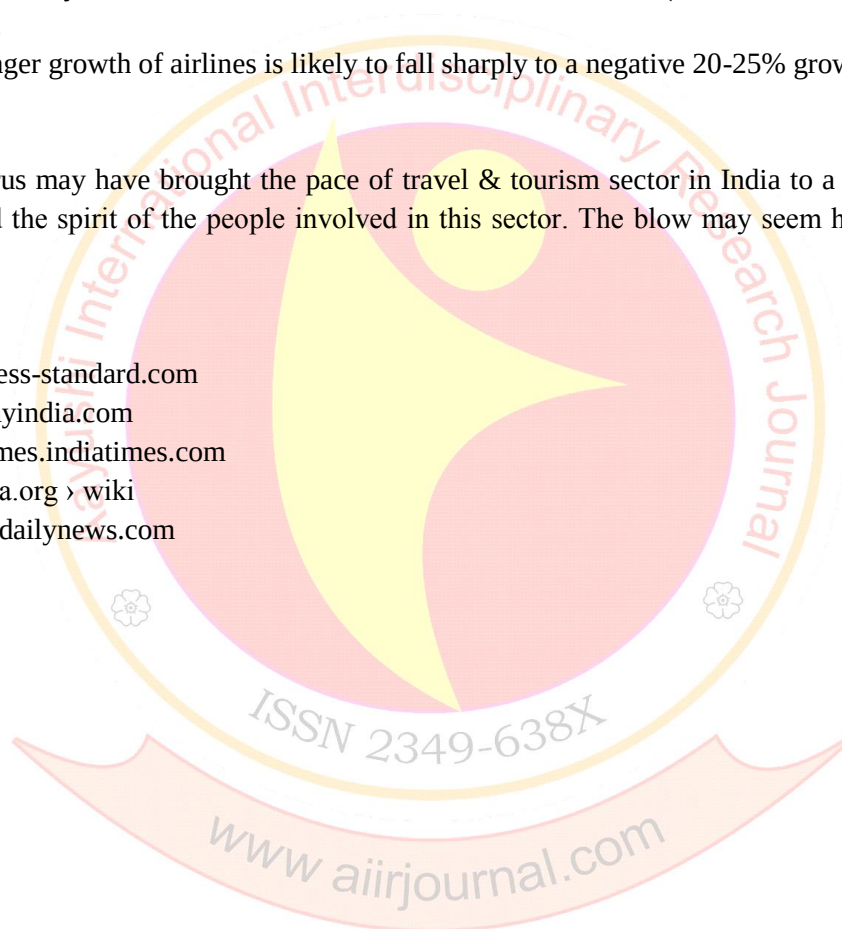
- Indian Association of Tour Operators (IATO) estimates the hotel, aviation and travel sector together may suffer a loss of about ₹ 85 billion keeping in mind the travel restrictions imposed on foreign tourists.
- Impact of Covid-19 would be felt on both white and blue collar jobs.
- India's outbound and inbound travel will witness an all time low.
- The restaurant industry in India is expecting almost zero revenue in the immediate term, and a drop of 50% in the months to come.
- At least 30 per cent of hotel and hospitality industry revenue could be impacted if the situation doesn't improve by the end of June 2020.
- There is a threat of job loss of nearly 15% in the hotel and restaurant industry once the lockdown is lifted, as they will not see an immediate surge in demand.
- Aviation industry in India could incur losses worth ₹ 27,000 crore (\$3.3-3.6 billion) in the first quarter of 2020-21
- The passenger growth of airlines is likely to fall sharply to a negative 20-25% growth for the 2020-21

6. Conclusion

Corona virus may have brought the pace of travel & tourism sector in India to a complete halt, but it hasn't yet defeated the spirit of the people involved in this sector. The blow may seem harsh but there's still hope left.

7. Reference

1. www.business-standard.com
2. www.tourmyindia.com
3. economictimes.indiatimes.com
4. en.wikipedia.org/wiki
5. www.traveldailynews.com

The Covid-19 Pandemic and National Security of India

Dr. S.E. Munde

Dept. Political Science

B.S.S. Arts,sci & Commerce College, Makani.

Osmanabad

Introduction:-

The spread of Corona virus from the epicenter of Wuhan in China to worldwide is attributed to migration and mobility of people. On the other hand, the medical professionals largely believe that the control of this infectious disease is possible through immobility and confinement like lockdown and social distancing. In a globalised world, the lockdown is likely to bring unprecedented breakdown of our economic and social system. Migrants are most vulnerable to urban disasters and epidemics. The first case of COVID-19 surfaced in India on January 30, 2020, and following the out-break the lock down in the entire country was announced on 24th March for a period of 21 days. Borders were sealed, transportation got stopped, factories, shops, restaurants and all type of the economic activities were shut, barring only the essential services. This proved to be a nightmare for hundreds of thousands of migrant workers, who lost their livelihoods overnight and became homeless. The immediate challenges faced by these migrant workers were related to food, shelter, loss of wages, fear of getting infected and anxiety. As a result, thousands of them started fleeing from various cities to their native places. Many migrants lost their lives either due to hardship on the way, hunger, accident or co morbidity and some even committed suicide. A telephonic survey of more than 3000 migrants from north central India shows that majority of the workers were the daily wage earners and at the time of lockdown, 42% were left with no ration, one third was stuck at destinations city with no access to food, water and money, 94% don't have worker's identity card. Sudden lockdown also stranded many migrants in different cities of the country. Those who were travelling were stuck up at stations or state or district borders. Many were forced to walk hundreds of miles on foot to reach their home villages finding no public transport. Those who reached their native villages, were seen as potential carriers of the infection and were ill-treated by the police and locals. In one of the instances a group of returnees were sprayed with chemicals to disinfect them for which the local administration apologized (India Today, 2020). This is one of the biggest streams of mass return migration in all state. This has become a threat of internal security of India in pandemic situation. India faces Internal as well as External threat since beginning of covid-19 Internal migration, unemployment, terrorism, India-china Border dispute, economic crises etc. Become challenges before India's Internal and External Security challenges. I highlight some challenges in this paper and suggest some recommendation to policy makers.

National Security has traditionally been defined and understood in military terms this nation of national security focuses on threats such as external power aggression of weapons of mass destruction. These arise from non traditional sources such as environment, climate change, pandemics, transnational crimes etc. national security has two dimensions External and Internal the external dimensions of national security or simply national security is defined as the safe keeping of nation as whole from other external interference. on the economic front the global economy has begun to unravel rapidly.

Immigrants and Refugees and Internal Security :

In the wake of the out-break of COVID-19, immigrants and refugees who are not the citizens faced unprecedented hardship in several parts of the world. The COVID-19 could be devastating for immigrants and refugees in both developed as well as developing countries. In less developed countries, having inadequate sanitation and infrastructural facilities can cause huge strains on public health systems which can impact hundreds of millions of people especially immigrants, refugees, internal migrants and displaced populations. On the other hand, the official data on refugee and asylum seekers in India are small as per UNHCR. Luckily, India has a small immigrant population i.e., about 6 million as per 2011 Census. Immigrants and refugee population are often left out of epidemic preparedness planning and reaching out these marginalized population is a challenge. In some of the middle-east countries such as Iraq, Lebanon, Syria, where public health system is

very weak due to the continuous war and political neglect, it is difficult to control the spread of Corona virus. This is because of the large number of refugees and displaced persons having dismal conditions such as no fixed place to live, authorities might not know how to contact them or have the capacity to coordinate a response. Sometimes, there is strong anti-refugee sentiment among national authorities. There is also scarce culturally and linguistically accessible information about COVID-19 and how to protect oneself and others, which further increases the risks to refugees and migrants as well as host populations

Policy of Central and States Governments:

The spreading of the Corona virus Disease 2019 (COVID-19), and subsequent nationwide lockdown to control its further outbreak brought impact in the lives of millions who are primarily involved in the informal sector. To mitigate the effect of the lockdown on the vulnerable groups, Central Government of India on 26 March 2020, announced a Rs. 1.70-lakh-crore package under the *Pradhan Mantri Gareeb Kalyan Yojana*. It has within its ambit health workers, farmers, MGNREGA workers, economically vulnerable categories, especially women, adult, organised and unorganised-sector workers, Jan Dhan account holders and Ujjwala beneficiaries. The scheme entails an additional 5 kg of wheat or rice and one kg of preferred pulses every month to 80 crore beneficiaries for the next three months. Central Government also gave an order to the state governments to use Building and Construction Workers Welfare Fund of Rs.52000 crores to provide relief to Construction Workers through direct benefit transfer (DBT). The RBI also joined later with a sharp cut of interest rate along with a series of unconventional measures to lend to besieged businesses. However, the fear of loss of livelihood sparked into the mass exodus of millions of these migrant labourers in some parts of country, who started on a long 'barefoot' journey with their families, in the absence of the transportation facilities, to their native places. Looking at the gravity of the situation, many states, i.e. Delhi, Uttar Pradesh, Rajasthan, Bihar, and Karnataka arranged special busses to drop these workers and their families to either state borders or to their districts. This massive migration going to the critical situation on national and state highways, bus stops and railway stations and foot path misunderstandings among the various states. As this was the violation of and a threat to the benefits of lockdown and was risky for them and for people in the poor urban and villages, Government of India gave a strict order to seal all interstate and district borders on 29 of March 2020 and asked states to issue necessary orders to District authorities to ensure adequate arrangements of temporary shelters (especially near highways) with adequate amenities and basic requirements, provision of food, clothing and health measure for the poor and needy people including migrants labourer, stranded due to lockdown measures in their respective areas.

Ministry of Home Affairs (MHA) also asked the landlords not to charge rent during this crisis and employers to make the payment of wages of their workers without deduction for the period of closure set-up a control room to monitor the situation 24X7 to ensure the access to essential commodities to anyone (Press trust of India, 2020d). States were allowed to utilise money in the State Disaster Relief Fund (SDRF) to provide food, accommodation and medical care to homeless, including migrant workers, stranded due to lockdown and sheltered in relief camps and other places. Till 31st March, 2020, 6.6 lakh migrant workers were accommodated in the 21,604 relief camps with provision of food, shelter and other basic necessities. Additionally, arrangements for food have been made for 23 lakh persons. In another order, Ministry of Home Affairs issued an advisory for health actions at place of congregation of migrant worker.

Covid-19 and National External Security:

National Security has traditionally been defined and understood in military terms owing to military threats posed by Pakistan and China this has its roots in long running territorial and border disputes between India and these countries they have fought several wars over it too. A decline in the global consumption of goods and services could soon affect the prospects for business and economies of all nations. This could trigger a financial crisis of unprecedented proportions with dire consequences for the global economy.

The unprecedented COVID-19 outbreak has every nation in the world scrambling to address the current threat and reconsidering future priorities. Many aspects of the Indian government's response to COVID-19 merit scrutiny. There will be a thorough review of policies and procedures that might have slowed the spread of the virus, but the primary focus should be on stopping the spread of the disease and caring for

those who have contracted it. Policymakers must also consider how this crisis will shape Indian's collective understanding about present and future threats and how to address them effectively.

It is therefore pertinent that India adopt a comprehensive national security strategy that addresses threats emanating from both traditional and non traditional sources India courtly does not have an National security strategy let alone a comprehensive one. There is an urgent need for India to institute and operationalize a comprehensive National security strategy that addresses threats that originated from military and military sources most importantly threats from pandemic ought to be taken seriously. This is because covid-19 is unlikely to be the last of Global pandemics to occur.

Policy Recommendations

- **Assess threats both at home and abroad.** State spending must reflect real threats to State external security, and focus on advancing national safety.
- **Reevaluate how to best preserve national External Security.** The Union government should shift resources away from a military-centric approach and invest in other instruments of State power to keep India safe.
- **Balance public safety and personal freedoms post-COVID-19.** Learning from the post-9/11 era, beware overreactions that increase funding for some government functions over others and avoid policies that unnecessarily infringe on civil liberties.
- **Increase transparency to prevent misinformation that impedes effective policy responses.** Ensure that agencies with access to the relevant data have the authority and autonomy to provide resources and timely guidelines.

References:

1. Ministry of home affairs, Annual report 2018-19 Govt. of India.
2. Ministry of Health and family welfare , (MHFW) Covid-19 India April 5 2020
3. Bhagat, R. B. Reshmi R.S., Harihar Sahoo, Archana K. Roy, Dipti Govil (April 2020). " The COVID - 19 , Migration and Livelihood in India ", In Martin Bell, International Institute for Population Sciences, Mumbai (www.iipsindia.ac.in)
4. Bernard, Charles-Edward, and Yu Zhu (Eds.) *Internal Migration in the Countries of*
5. *Asia: A cross-national comparison*, Springer International Publishing, Chennai.
6. Bhagat, R.B., Keshri, K and Imtiyaz Ali (2013) Emigration and flow of remittances in India,
7. *Migration and Development*, Vol. 2, No. 1, 2013, pp. 93-105.
8. International Labour Organization (2020) ILO Monitor 2nd edition: COVID-19 and the world
9. of work, Available at: <https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/impactsandresponses>.
10. International Organization for Migration (2019) World Migration Report 2020, IOM, Geneva.
11. International Organization for Migration (2020) COVID-19: Guidance for employers and
12. business to enhance migrant worker protection during the current health crisis.
13. <https://iris.iom.int/covid-19-crisis-response>.
14. Jan Sahas, (2020) *Voices of the Invisible Citizens: A Rapid Assessment on the Impact of*
15. *COVID-19 Lockdown on Internal Migrant Workers*. April, New Delhi.
16. Hooda, D.S. " India's National security Strategy" march 2019.

Awareness and Attitudes towards COVID-19 among Indian People

- Dr. Amol Ashokkumar Patil

Asst. Professor, Dept. of Sociology,
Smt. C. B. Shah Mahila
Mahavidyalaya, Sangli-416416.

Abstract:

Aim: The aim of this survey study was to assess the level of awareness and attitude amongst Indian people towards the COVID-19.

Method: A survey was conducted amongst 604 individuals to assess their level of awareness and attitude amongst Indian people towards the COVID-19.

Result: The results revealed that a considerable percentage of Indian people learned about the pandemic through social media and news and were aware of the mode of spread of the virus and also steps to be taken to prevent it from spreading through positive attitude.

Conclusion: Present web-based survey study could be important to highlight the level of awareness and attitude amongst Indian people towards the COVID-19.

Keywords: COVID-19; Knowledge; Attitude; Awareness; Virus.

Introduction:

Corona virus disease 2019 (abbreviated "COVID- 19") is an emerging respiratory disease that is caused by a novel corona virus and was first detected in December 2019 in Wuhan, China (Mitchell EP, 2020). This disease has spread globally now and has become an ongoing 2019-2020 life threatening pandemic disease. The World Health Organization declared the corona virus outbreak 2019-2020 as a public health emergency of international concern (PHEIC) on 30 January 2020 and a pandemic on 11 March 2020 (Sohrabi C. et.al, 2020).

The disease is highly infectious, and its main clinical symptoms like fever, cough, shortness of breath, muscle pain, sputum production, sore throat, diarrhea, abdominal pain, loss of smell, and in severe conditions leading to viral pneumonia and multi-organ failure. There is currently no vaccine for this virus but with the help of supporting therapy, isolation, social distancing, this virus can be cured. Considering the current scenario, on June 25-2020, more than 95,64,659 people are affected by this virus in more than 200 countries and territories leading to 4,85,673 deaths and 52,06,278 people have been recovered by this disease till now In India on June 25-2020, more than 4,74,587 people are affected by this virus leading to 14,915 deaths and 2,72,636 people have been recovered by this disease till now. (www.worldometers.info/coronavirus). The battle against COVID-19 is still continuing in India. To facilitate outbreak management of COVID-19 in India, there is an urgent need to understand the public's awareness of COVID-19 at this critical moment. In this study, the researcher investigated the level of awareness and attitude amongst Indian youth towards the COVID-19.

Materials and Method:

This web based survey was conducted with the help of Google quiz form from April to May 2020, the week immediately after the 2nd lockdown in India. The Google quiz form was posted on the different emails and whatsapp groups. This Google quiz form contained a brief introduction on the background, objective, procedures, voluntary nature of participation, declarations of anonymity and confidentiality, and notes for filling in the questionnaire, as well as the link of the online questionnaire. Persons who were of Indian nationality, were aged 16 years to 60 years, understood the content of the Google quiz form, and agreed to participate in the study were instructed to complete the questionnaire via clicking the link. After confirmation of the question, the participant was directed to complete the self-report questionnaire. The questionnaire consisted of two parts: demographics and awareness and attitude towards COVID-19. Demographic variables included age, gender, marital status, education, occupation, etc. A COVID-19 awareness questionnaire was developed by the authors. The questionnaire had 14 questions. The survey rendered 604 responses. The

evaluation of this survey was done electronically using the interphase provided by the Google form conducting site available on internet.

Results:

1. Demographic profile of the participants:

A total of 604 participants completed the survey questionnaire. Among this final sample, the average age was 36.0 years, 423 (70.03%) were women, 542 (89.73%) held a bachelor's degree or above, 478 (79.13%) were married, and 365 (60.43%) were engaged in education sector.

2. COVID-19 awareness and attitude:

The survey generated 604 responses and showed that around 68.3% people received information regarding COVID-19 through social media, 16.7% through news studies, and 9.5% through health professionals and around 5.5% through friends. 82.3% people knew about COVID-19 and its full form. About 95.7% people knew about in Wuhan, Hubei- China the first case of novel corona virus was identified. About 73.5% people know that Covid-19 is spread by SARS-COV-2 virus. 97.7% people were aware about mild Symptoms of Novel corona virus such as: fever, cough and shortness of breath. 409 (67.7%) participants know that 104 is a toll-free number for COVID-19 emergency or advise. 426 (70.5%) aware that to detect COVID-19, Rt-PCR testing method is used. About 87.63% participants knows that National Institute of Virology" is located in Pune (Maharashtra). 495 (82%) people don't consider that the in summer period, the Corona virus will be killed due to hot temperature in India. About 392 (64.9%) participants knew that more than 70 percentage of alcohol in sanitizer is recommended for killing the virus. 592 (98%) respondents believed that prevention for COVID-19 was by washing hands with alcohol-based sanitizer, covering their nose, mouth with tissue or mask while coughing and disposing it immediately, social distancing are the modes of prevention for spread. About 58.8% people were aware that the virus spreads via respiratory droplets and personal contact, 38.2% believed the virus is Air-born and 3% had no idea. 558 (92.4%) people knew that taking antibiotics without doctor prescription is unsafe for their live. About 98.8% people are aware that if in case they have fever, cough and difficulty in breathing then they seek doctor's opinion immediately. 578 (95.9%) respondents knew that till now vaccine is not available against COVID-19.

Summary and Conclusion:

In summary, our findings suggest that Indian residents of a relatively high level of socioeconomic status have had good awareness and positive attitudes towards COVID-19 during the rapid rise period of the COVID-19 outbreak. Hopefully, under the combined efforts of Indian authorities and all Indian residents, India surely will win the battle against COVID-19 in the near future.

References:

1. Mitchell EP. (2020), Corona Virus: Global Pandemic Causing World-Wide Shutdown, Journal of National Medical Association.
2. Pandey Shivani, and et. al (2020), Corona Virus (COVID-19) Awareness Assessment - A Survey Study amongst the Indian Population, Journal of Clin. Med. Res. Vol. 2(4), p.p.,1-10.
3. Sohrabi C, and et. al (2020), World Health Organization declares global emergency: A review of the 2019 novel corona virus (COVID-19). Int. Journal Surg.; 76:71-76.
4. www.worldometers.info/coronavirus.

Impact Of Covid-19 On Health & Life Insurance Industry In India

Ms.Urvi Jain

Ghanshyamdas Saraf College

C.A Gurunathan Pillai

Ghanshyamdas Saraf College

Abstract:

The insurance industry seeks to protect a country's people, assets and businesses. Hence, the business of insurance has always been closely linked to a country's business performance and asset ownership.

Life insurance protects the livelihoods of people and future earnings and has a direct correlation with the earnings of people, their business performance and net worth. General insurance protects assets and businesses and their valuation as well as overall economic activity. Hence, a popular way of measuring insurance penetration is to benchmark it with the GDP of a country.

Along with the European Union (USD 15.6 billion), the United States (USD billion) and Japan (USD 5.2 billion), India is among the 15 economies most affected by COVID-19 and the slowdown in production in China. For India, the trade impact is estimated to be very high in the chemicals sector (USD 129 million), textile and apparel (USD 64 million), automotive sector (USD 34 million), electrical machinery (USD 12 million), leather products (USD 13 million), metals and metal products (USD 27 million), and wood products and furniture (USD 15 million).

Apart from manufacturing, many businesses have been indirectly affected by the virus. The lockdown in major cities in India has resulted in shut down of public establishments like restaurants, amusement parks and movie theatres and fall in revenues. These establishments need urgent relief from the Government, and the current situation may lead to lower renewals of employee benefit and life and accident policies. This paper examines the possible impact of the COVID-19 situation on various aspects of the insurance industry.

Objective of the Study:

- To understand the effects of COVID-19 on Healthcare and Life Insurance Sector.
- To highlight policies of government related to COVID-19.
- To discuss the challenges faced by healthcare and life insurance sector due to COVID-19 pandemic.

1. Introduction

India is among the top worst-hit countries by COVID-19, which has impacted almost all industries and sectors across the world, including the insurance industry. The COVID-19 crisis has not only given rise to immediate challenges but also raised a lot of long tail questions for the insurance industry. The industry deals with the possibility of claims on a policy being made for the next seven years in the case of some risks. For some products like health, which are lifelong renewable, additional attention has to be paid to portfolio ageing. For long-term contracts in life and pension, the sustainability of investment returns and margins will have to be recalibrated. Finally, the future of doing the business has to be relooked.

2. Impact on Health Insurance Industry

While the demand for health insurance is expected to increase considerably, underwriting thresholds may also go up and thus the negative movement may not be offset.

India has traditionally been an underinsured country, with private health insurance schemes covering only 18% of the population in urban areas and a little over 14% in rural areas. Although the gap has been bridged somewhat by Ayushman Bharat, which has attempted to insure the poor and vulnerable, most of India continues to be underinsured when it comes to health. Due to the widespread COVID-19 pandemic, health insurance companies are facing various challenges and are foreseeing an impact in the following areas.

2.1. Claim Payout And Liquidity

In order to overcome misconceptions about the applicability of health insurance policies to cases of COVID-19, the IRDAI has instructed insurers to accept COVID-19 related claims under active health insurance policies as the risk of COVID-19 is not currently priced under active products, these claims may cause an additional burden on the books of insurers if treated outside Government hospitals. However, with a new premium base of INR 51,637cr this financial year, health insurance companies would see a marginal

impact on their overall balance sheet. Moreover, only 14–16% of India has health insurance. (The hospital industry in India stood at INR 4lakh crore (USD 61.79 billion) in FY17 and is expected to reach INR 8, 60,000crore (USD 132.84 billion) by FY22. A nationwide pandemic can result in a significant increase in claims (both incurred but not reported [IBNR] and incurred but not enough reported [IBNER]) for health insurance companies beyond just COVID-19.

The Ayushman Bharat scheme may see a greater number of claims compared to private health insurance companies due to widespread coverage. Given that isolation of hospitalized patients is crucial to prevent further community spread; this cost will create an additional burden which has to be borne by the Government. Many insurers are running the scheme with a PPP arrangement with the Government and they will have to recalibrate their financials.

In view of the country-wide business disruption owing to the pandemic, the IRDAI has advised insurance companies to extend the grace or delay period by 30 days in case of policy lapse or renewal. This might pose some immediate liquidity challenges for insurance companies.

2.2. Product Development

In the wake of the pandemic, there has been greater concern and awareness about health, and enquiries about health insurance policies increased by 30–40%. The pandemic also provides an opportunity for insurance companies to innovate and serve the evolving needs of a more informed population. Several insurance companies have launched COVID-19 insurance products in March 2020. Other companies may follow suit and introduce such products. The IRDA Sandbox has been useful at this time as many companies had filed and obtained approvals for risk cover in special situations.

2.3. Reserves Requirement

Due to the pandemic, the government has taken actions towards reducing bond interest and repo rates, which will lead to challenges for insurers in terms maintaining higher reserves (higher for a life insurer compared to a health insurer), liquidity risk, credit risk, etc. In view of these challenges, the regulator may have to provide some temporary relaxation on the reserving requirement for insurers who were very close to the margin of solvency.

3. Fiscal Status of Health Insurance Companies

- COVID-19 has an impact on the profitability of insurance companies due to an increase in claims and policy liabilities, etc., resulting in a lower tax liability, this will affect the ability of the companies declare dividends to shareholders and higher tax leakages for insurance companies.
- Since the level of regulations for both policyholder protection as well as solvency and governance of insurance companies is very stringent, no governance failure or structural difficulties are anticipated in the industry as yet.
- The profits of the health insurance industry in the long term are dependent on portfolio profitability.
- As of March 2019, life insurance companies held about 66.73% of their portfolio in government securities, whereas general insurance companies (including health insurers) held 41.58% of their investments in government securities. Though the Indian bond rates have been on a downward trajectory for the last one year, in the last one month, the decline in the rates has accelerated. From September 2019, the bond rates decreased from 6.78% to 6.38% until February 2020 – a decrease of 40 basis points over 5 months. However, from end of February 2020 until 16 March 2020, the bond rates declined by 18 basis points to 6.20% in about a fortnight. A par yield semi-annual interest paying bond as at September 2019 with a 10- year maturity will have a change in price by 4%, out of which the change attributable for the first fortnight of March 2020 would be approximately 1.2%. The insurance industry holds an investment of INR22,138 billion in government securities. While the accounting standards require the long-term investments to be held at cost, they also mandate recognition of provisional loss for a long-term diminution in the value. With the impact of COVID-19, the markets may continue to remain volatile, leading to a reduction in value in the long term. Sustained volatility would compel the insurance companies to mark down the long-term investments on their balance sheet.

4. Impact on the Life Insurance Industry

The life insurance industry normally deals with pure risk term policies, investment-linked policies, and savings policies with guaranteed/semi guaranteed long-term returns. There will be impact across the board, but the reasons will be different for each category.

4.1 Term Insurance: With any crisis, there is a rush to increase one's cover. Pure life covers should see renewed interest, and since that is largely an online market, it should see a boost in demand. However, with people's cash position being unstable, there may be reluctance to take a higher cover.

Also, higher covers bring in medical tests, which people will be reluctant to do. Hence, a temporary slump in sales activity is anticipated.

4.2 Long-Term Savings Insurance: Long-term guarantees will look attractive, but insurers will face constraints in continuing to marketing these products as interest rates plummet.

Moreover, people may also start valuing liquidity and hence, there could be stress on long-term pension products. Commutation may go up, and the overall propensity for these long-term products may decline.

4.3 Investment-Linked Insurance: Consumer confidence in the stock market will be badly hit and hence, only a few savvy customers who believe in buying at the bottom will start new policies now. Overall, the heightened interest in insurance will be difficult to convert to actual sales, unless the industry moves to online fulfillment in a big way, with analytics-led customer segmentation and selective medical underwriting.

The study by the IAI has modeled the escalation of deaths in the country. The range of deaths modeled as on 30 June from the lockdown cease case to the worst-case scenario is from 20,346 to 37,587. This would put stress on the life insurance claims, both in terms of dispensation and amount.

4.4 Timing: Sales of life insurance have been hit at a time when they are most remunerative during end of March. Since the highest share of policies is still sold face to face, either by agents or by bancassurance executives, social distancing norms and further apprehensions are an obstacle which the industry has to conquer in the coming months. Simple digital solutions to buy and sell may not bridge the gap, as the consultative sales process is iterative and complex.

The buyer-seller trust deficit has to be bridged now, and insurers have to understand the behavioral economics of this and also the transaction EQ which finally results in a complex long-term financial decision that goes beyond life.

5. Conclusion

The COVID-19 pandemic, thus, is challenging for the health insurance industry on various fronts at the same time, it represents an opportunity. Health insurance is expected to cushion the blow that this pandemic will deal. While being extremely relevant to society, using appropriate mitigation strategies, insurance companies may be able to support it further through product development activities and ensuring their reach is extensive.

Organizations and economies worldwide are discussing a neo normal situation that is expected to emerge post the COVID-19 crisis. For the insurance industry, the post COVID-19 period will not just be about the split between Work from Home and office or about the digital conversion of certain industry processes. The industry is a fundamental part of the financial infrastructure and all other industries are supported by it. Changes in insurance policies, field practices or overall industry norms have to be brought to the table by industry associations and councils.

Bibliography:

- a) Circular Ref. No. IRDAI/HLT/REG/CIR/054/03/2020
- b) IAI report Retrieved from <http://www.actuariesindia.org/downloads/Analysis%20by%20IAI%20Pandemic%20Research%20Group.pdf>
- c) Public disclosures of financial year results of insurance companies(www.gicouncil.com)
- d) IRDAI press release dated 23-03-2020
- e) European Respiratory Journal Retrieved from <https://erj.ersjournals.com/content/early/2020/03/17/13993003.00547-2020>
- f) IRDAI Annual Report 2018-19 (pp. 44-45) <https://www.irdai.gov.in/admincms/cms/uploadedfiles/annual%20reports/IRDAI%20English%20Annual%20Report%202018-19.pdf>
- g) COVID-19: Impact on the Indian insurance industry – June 2020
- h) <https://www.ibef.org/download/insurance-jan-2019.pdf>
- i) <https://www.ibef.org/industry/healthcare-presentation>
- j) <https://economictimes.indiatimes.com/industry/banking/finance/insure/coronavirus-impact-insurers-see-marked-jump-in-inquiries-for-health-policies/article-show/74485296.cms?from=mdr>
- k) <https://www.bloomberg.com/quote/GTINR10Y:GOV>
- l) <https://www.financialexpress.com/money/insurance/how-covid-19-may-impact-health-insurance-industry-in-india/1994426/>

Impact of Covid-19 on Agriculture, Industrial, and Service Sector of Indian Economy

Miss. Bagwan Samreen Nizam

Research Scholar,
Rajarshi Shahu Mahavidyalaya (Autonomous), Latur

Abstract:

Today, the entire world is facing the pandemic. Due to this Covid-19 every country has imposed lockdown. In our country we are also facing the situation of lockdown since last three months and this lockdown has changes each and everything in the nation, because of this coronavirus we have to stay in doors and this brings one kind of seriousness among the human beings and it also brings major changes in our economy. However, complete lockdown may affects three major sectors of Indian economy. These three sectors may include Agriculture Sector, Industrial Sector, and Service Sector. The present paper studies the impact of Covid-19 on these major sectors of Indian Economy.

Keywords: Covid-19, Pandemic, Indian Economy, Agriculture Sector, Industrial Sector, Service Sector.

Introduction:

The first case of Corona virus disease was found in Wuhan city of China in the December 2019. And Wuhan city plays vital role in the growth of China's economy because this is the city from where majority trading activities are takes plays. that maybe domestic or International. After this pandemic many countries close down their sea ports and international dealings that is import and export. and also prohibited air transportation. This may leads to shutdown of various manufacturing units across the globe. In India also majority industries are depend upon raw material supplied by China. other than Industries some other businesses those who are dealing with Chinese products also faces difficulties in their businesses.

In India on 22nd march there was a Janata Curfew and from this point Government imposed lockdown across the country. And that affects various sectors of Indian economy especially sectors like Agriculture sector, Industrial sector, and Service sector.

Objectives of the Study:

- ❖ To know the impact of Covid-19 on Indian economy.
- ❖ To Understand sector wise impact of Covid-19 on Indian economy.
- ❖ To Understand pandemic situation and its effects.

Methodology of the Study:

The study is based on secondary data. As data have been collected from various newspapers.

Impact of Covid-19 on Agriculture Sector of Indian Economy:

As everyone knows, Agriculture Sector plays vital role in Indian economy. Our 53% population based on agricultural for employment. And it contributes nearly 17% of total GDP. But due to the Covid-19 agriculture sector is also under a stress.

After Janata Curfew, the lockdown was imposed by Indian Government. Which leads to changes in market forces i.e. demand and supply for agricultural good. Disturbance in wholesale market and transportation hurdles may leads to lack of supply in the market.

Many farmers were having lots of stock of agricultural goods but they were unable to reach to market, that causes destruction of perishable goods.

If the farmers are cultivating something with a production cost of Rs. 20/Kg, they have to sell it for Rs. 10/Kg, due to this pandemic situation.

However, Covid19 brings severe changes in demand for agricultural products. As many farmers cultivated lots of fruits, veggies and flowers. But due to unusual rainfall and hailstorm majority of production were destroyed. And remaining production does not get demand as expected.

Majority farmers cultivated flowers, but there was no demand because of Temples are shutdown and no grand weddings. Even farmers are unable to sell fruits like Watermelon, Muskmelon, Bananas, Grapes and Mangoes, etc. Number of farmers in Maharashtra sold 55% of Alphonso Mangoes in local markets like Mumbai, Pune etc.

Besides this, there is difficulty in planting and procurement of Summer Crops, due to lack of seeds and fertilizers, lack of manpower required for loading, cleaning, and packaging. And any how labourers are available there is increase in wage rates from 400-500 to 600-700 as per nature of work.

In addition to this, the situation of Rural Credit is also under stress. Farmers do not have purchasing power to fulfil their basic needs.

Impact of Covid-19 on Industrial Sector of Indian Economy:

Not only agriculture sector but also industrial sector also affected due to Corona virus outbreak. Many industries in major part of Country especially Energy, Automotive, Airlines affected due to the Covid Pandemic.

Near about industrial sector contributes 29.6% of total GDP. As there was shutdown of various industrial units and also dealing with foreign countries leads to shrink in global FDI that is from 5 % to 15%. Further, due to factory shut down and majority multinational industries were suffering from losses, If industries are suffering from losses that shows lower reinvestment and lower FDI.

Another challenge was hurdles in transportation leads to inadequate supply of raw material to the industries. Mainly, to automobile, Chemical, Electronics, and Aircraft industries and this causes decrease in production.

many industrial units have been produced number of product but they are unable to sell because of shutdown of markets. Some of the industries was also facing the problem of interrupted supply chain. Some industries are not directly connected with the consumers and that brings active involvement of supply chain and due to this pandemic they can't reach to their final consumer and this may also results in decrease in sale or decrease in supply of product in a market.

On the other hand, due to limited supply, lack of raw material, lack of manpower resources industrial units needs to increase the prices of their industrial product and again it affects on the demand side because if the prices of products are increasing ultimately the consumers will hesitate to purchase a particular product.

One of the important impact of this covid-19 on industrial sector is that there was a decrease in employment because industries were shut down, no production takes place.

A number of migrated workers are depend upon these industries and due to the shutdown of the factories they lose their employment and they are unable to fulfil their basic and necessities due to lack of purchasing power.

Impact of Covid-19 on Service Sector of Indian economy:

Currently service sector is the backbone of Indian economy because it contributes near about 54.3% of total GDP. Service sector may include the all services of Public Administration, Hotels Transportation, Professional services, and other services.

Due to Covid pandemic it is very big challenge before service industry to continue their businesses. As challenge of transferring 25 lakh desktop from offices to their associates because the current scenario demands the Work From Home. and due to the work from home there is also a need to reduce the workforce and members that are required in offices only. If service organisations are not reducing the number of their staff members they have to put them on hold until the situation becomes normal.

So, we can say that Covid-19 leads to decrease in Employment opportunity not only in industrial sector but also in service sector.

Conclusion:

As everyone knows Covidpandemic has adversely affected on world economy. We can see the effects of Covid-19 on Indian economy also. Mainly on three major sectors of economy that is agriculture, industrial, and service sector.

It is said that these three sectors are very important for any economy because the growth and development of any economy depends upon the three sectors. As agriculture sector is concern, it becomes difficult to farmers to cultivate new crops and they are unable to sell their existing agricultural products due to shut down of market and transportation hurdles.

As per as industrial sector is concern it also faces the problem of inadequate supply of raw material, lack of transportation facilities, changes in market demand, disturbance in supply chain and so on. and all this difficulties decreases the employment rate also.

when we are discussing about the service sector which contributes at a high rate for the development of Indian economy also affected because all the employees of a service sector have to work from their home and it is difficult for the service organisations to provide that technologies and equipment's to their members to work from their home.

So, to conclude we can say that Covid-19 brings lots of adverse changes in Indian economy as per as agriculture, industrial and service sector is concerned but on the other it also bring some positive impact also, like it causes use of modern technology, less dependency on foreign countries, and also leads to emergence of "Self Reliant India".

References:

1. www.economicstimes.com
2. www.timesofindia.com
3. www.indiatoday.com
4. www.thehindu.com
5. www.thebusinessworld.com
6. www.preventionweb.net

Covid-19 and Challenges of Agricultural Sector in Maharashtra

Ambadas O. Bakre

Assistant Professor
N. M. D. College, Gondia

Abstract:

In the pandemic period of Covid19, world surviving on various stages with fighting a hidden biological enemy. Agricultural sector has been badly infected by this pandemic condition. Farming and Farmers are facing various problems regarding from cultivation to production and its transportation. It has main source for earning money for farmers. Agricultural sector also fights with natural disaster in Oct. 2019 (heavy rain and devastation of crop). Now, Covid 19 again create a critical situation against reengaging of agricultural sector. Covid 19 produce new challenges in front of agricultural sector which can holding economic stability of farmers. In this perspective, this paper discuss agricultural strategy and challenges against Covid19 pandemic condition.

Keywords: Agricultural Sector, Covid19, Economy, Labour enforcement, Market

Introduction:

Covid 19 virus has posed a great challenge to the world today. All the nations of the world have fallen victim to the virus. From the beginning of 2020 (first case was found on 30th Jan. 2020 in Kerala), the virus has been spreading in India and in a short period of time, it has covered all major commercial cities of India. The catastrophe not only affected India's healthcare system but also affected the basic elements of the economy such as public life, industry, manufacturing, and agriculture. This has hit the agricultural economy hardest and it has become imperative to consider alternatives to rebuild the agricultural system according to state as well as nation economy.

Objectives:

- To analyze contemporary problems of farmers of Maharashtra
- To discuss impact of Covid19 on agricultural productivity and its distribution
- To discuss new challenges in front of farmers and their solutions

Background of Agricultural Sector:

Maharashtra having a wide geographical environment. It has divided into 3 main geographical areas. - **Sahyadri ranges** running along the coast of Maharashtra, the Konkan coastal plains and the great river basins formed by the rivers flowing out from the Western Ghats (Sahyadri), **Ajantha range belt** of Khandesh Marathwada and little bit of Vidarbha, **Mannir range** of Vidarbha and Marathwada. Agricultural business is main occupation in all 3 ranges. Almost 82% of the rural population depends on agriculture for livelihood. Both food crops and cash crops are grown in the state.¹ and total irrigated area which has been used for crop cultivation is 33, 500 square kilometers. The agriculture in state is predominantly rain-fed. The state has 24 per cent of drought—prone area of the country. However state has potential for growth in agricultural sector in spite of challenges. The SWOT analysis of agricultural situation of the state. Principal crops producing are rice, jowar, bajra, wheat, pulses, turmeric, onions, cotton, sugarcane and several oil seeds including groundnut, sunflower and soybean. The state has huge areas, under fruit cultivation of which mangoes, bananas, grapes, and oranges etc.²

Agricultural Farming of Maharashtra:

The land holding in agricultural sector is 169.10 lakh ha. (55.0 %) Out of 307.58 lakh ha geographical area of the state.³ Out of total cultivable land in Maharashtra about 60% land is under food grain crops, and Maharashtra contribute only 5.8% production of food grains in India because Jowar is dominating crop but its yield is low (583 kg/ha). Maharashtra is major producer of Jowar and Arhar contributing 46.09 and 29.11 %, respectively to the total production of India. It is second largest producer of Cotton (22.21%), Soybean (28.14%), and total cereals (13.56%) in the country.⁴

Although most of the agriculture in Maharashtra is dependent on rainfall, there is few scope for new experiments in the field of agriculture. Government has taken initiatives time to time to reforms in farming, i.e. construct new policies can impress farmers to do some practical's in agri, provide some relief through granting amount if farmers facing environmental straits, new schemes, a market platform, etc. Although Maharashtra is ahead of other states in terms of agricultural development, but these remedies haven't fulfill agricultural requirements in present scenario.

Problems of agricultural Sector:

Due to geographical diversity of state, most of farming productivity depends on monsoon rain. It creates limitations to experiment in agricultural sector, few opportunity for side business, low competency with other high land holding farmers and other competent, traditional crop seeding and productivity, market instability, low prices of agricultural products, high cost of productivity these major problems are stands in front of farmers while farming. Apart from these problems, Covid19 pandemic condition also generate more problems in agricultural sector. These are⁵ -

- **Increase Labour Force:** Lockdown divert labour enforcement into agricultural sector. It creates pressure of farming and this enforcement could not work skillfully.
- **Un-selling of grain and other product:** From lockdown started not only farmers' public also face purchasing goods from market. Farmers could not sell their grain, vegetables, fruits and other product in market normally. Lockdown decreases prices of agricultural products in this pandemic period.
- **Monetary crisis:** Un-selling of product and increasing of labour pressure make a huge monetary crisis for agricultural sector.
- **Cultivation:** Increasing cost of cultivation i.e. labour charge, machinery charges
- **Purchase of seeds and fertilizer:** Farmers face every year economic problem for purchasing seeds and fertilizer for monsoon sowing. Covid19 increase it by various aspects like limited transport, unavailability of seeds and fertilizer in market. Stoking problems created by shop owners, and unavailability of sufficient funds.
- **Loan availability:** almost agricultural sector depends on loan facility by banking sector. In this pandemic period banking loan repayment and getting new loans are difficult for farmers due to un-selling of grain, increase of expenditure.

Solutions

1. Government can arrange alter arrangement to purchase grain from farmers, remove limit criteria of it.
2. Provide mechanism for transfer their money of purchase grain as possible as fast.
3. Farmers can produce own labour force (depend than hike labour) in farming.
4. Farmer should be use alternative market policy which central government was started from last season.

Conclusion:

In this pandemic Condition, government have need to focus on agricultural sector which has been non-organize sector of the state economy as well as farmers also need to change their labour enforcement need in farming. Last six months nation and state also facing various problems on economic platform. Government also provide relief packages for industrial and agricultural sector for revival it but it is a tonic injection not a dosage for fit of economy. Now we have taken some initiatives for making a strengthening economy.

Reference:

1. https://www.mapsofindia.com/maps/maharashtra/maharashtra_agriculture.htm
2. http://agricoop.nic.in/sites/default/files/Maharashtra-SAP_V1.3-2.pdf.
3. https://mahades.maharashtra.gov.in/files/publication/ESM_18_19_eng.pdf
4. [https://farmech.dac.gov.in/FarmerGuide/MH/index1.html#:~:text=Out%20of%20total%20cultivable%20land,\(583%20kg%20Fha\).](https://farmech.dac.gov.in/FarmerGuide/MH/index1.html#:~:text=Out%20of%20total%20cultivable%20land,(583%20kg%20Fha).)
5. <https://www.voanews.com/science-health/coronavirus-outbreak/indian-farmers-struggle-harvest-sell-crops-during-covid> & <https://www.firstpost.com/health/over-2-lakh-farmers-in-maharashtra-sit-on-piles-of-unsold-cotton-due-to-covid-19-lockdown-stock-worth-rs-5500-crore-yet-to-be-procured-8312321.html>

Impacts of Covid-19 on Agriculture Sector in India

Basawaraj

Research Scholar Dept Of Economics Gulbarga University Kalaburagi

Abstract:

The rapidly evolving situation with COVID-19 is raising questions throughout the U.S. As concerns continue to grow about the virus, it is not only wreaking havoc on the stock market, it is causing a significant downturn in the general economy. Majority of the population in India depends upon the informal sector and the majority of it is indulged in it. The Central and the state governments must understand the plight of the informal sector laborers and must try to scale up the initiatives for them. This is the peak Rabi season in India and it is going to get wasted. This is also the time when the farmers go to the market so that they can sell their produce. It is also observed that those farmers who have reached the market are facing a lot of corruption. A conclusive and transparent system must be set up so that this sector does not face all this. The most important aspect to be focused on by the government is for making the food grains, fruits and vegetables available for every person of the country. Farmers across the nation are looking up to the government to ensure uninterrupted harvesting of their crops because of the Rabi season.

Keywords: Ministry of Finance, MSMEs, Government Reforms and enablers

Introduction:

Agriculture is the backbone of any [economy](#). It is the primary sector which generates employment so that the entire circle of economic circulation goes on. When we talk about the Indian economy, the majority of the population is restricted to this sector. With the ongoing pandemic, livelihoods of all the farmers and the people who are indulging in this sector are at high risk. In some nations, COVID-19 has disappeared while in some it is coming back. **Just a short span of the pandemic will leave an everlasting effect on the agricultural sector.** The pandemic will go away surely, but we do not know when and we do not know the quantum of the negative impact it will leave on the economy. Leading authors and researchers have said that there might be a food crisis unless measures are taken fast to protect the most vulnerable food supply chains alive.

What is agriculture?

Agriculture, or farming, is the simplification of nature's food webs and the rechanneling of energy for human planting and animal consumption. Huh? You may ask. To simplify, agriculture involves redirecting nature's natural flow of the food web. The natural flow of the *food web* is-the sun provides light to plants. Plants convert sunlight into sugars which provide food for the plants (this process is called photosynthesis). Plants provide food for herbivores (plant-eating animals, i.e., sloths) and the herbivores provide food for carnivores (meat-eating animals, i.e., jaguars). Decomposers or bacteria, break down plants or animals that have died. Nutrients from the plants and animals go back into the soil and the whole process starts anew.

Methodology of the study:

The study has been undertaken on the basis of secondary data, the data are collected through journals, articles, books, internet and news paper etc.

Objectives of the study:

1. Impacts Of Covid-19 On Agriculture.
2. To Study the Impacts Of Covid-19 On Agriculture sector in India.

Impacts Of Covid-19 On Agriculture.

1. Markets and farm prices:

As we see growing levels of concern, recommendations for social distancing, reduced travel, avoiding crowds, closures, and other protective practices to slow the spread of COVID-19,

consumers will be making tough choices about food, eating away from home, and overall spending. Dairy is prominently featured in out-of-home eating, and there may be some disruptions in food service sales. This will likely have an impact on markets and prices. There have also been bottlenecks at ports in other countries as ships wait to be offloaded with U.S. dairy and other farm products. The Chicago Mercantile Exchange has shut down floor trading of all products until “further notice,” though electronic trading will continue.

2. Supply chains slowdowns and shortages:

As logistics are disrupted and efforts proceed to slow the spread of the virus, multiple connected industry sectors are already being impacted. With some products, “panic buying” is creating additional concern. As an example of supply chain interruptions on farms, the American Veterinary Medical Association (AVMA) suggests the potential for animal pharmaceutical products to be in short supply for at least some of the larger drug manufacturers. If the virus were to spread more broadly in an agricultural state like Wisconsin, we could see issues with farm product delivery and pickup as workers - milk truck drivers for example - stay home due to illness or because they are caring for family members or school-age children. These same concerns would affect processors. Slowdowns could also impact fertilizer, fuel and other input movement and availability as we head toward spring. In an extreme case, we could have concerns with utilities – electricity, natural gas, propane-based on input availability or labor shortages. However, utility companies generally do a good job of contingency planning which helps buffer the impact of unforeseen events.

3. Farmers' health:

Throughout the Midwest, farmers are a relatively older population, as compared to the general worker population. The 2017 ag census shows the average age of farm operators to be almost 58 – at least a full 10 years older than workers in most other sectors. And, unlike other industry workers, farm operators, 26% are age 65 years and up. A full 11.7% of our principal farm operators are age 75 and older. Data from other countries that have done more extensive testing suggest that COVID-19 has a much higher level of severity for those in their 60s and older, meaning that preventive and protective recommendations from the CDC and state (and local) public health experts are critical for our farming population.

4. The farm workforce:

Even if the general population infection rate remains relatively low, it is likely that we will see some workers who end up sick. But, perhaps more importantly, even if the infection rate stays low (single digits), it is highly likely that workers will need to be out of work particularly with school closures and/or workers who need to stay home to care for sick or elderly family members. The fear of this event and lack of information may also lead to higher levels of absenteeism.

5. Worker safety and Personal Protective Equipment (PPE):

There are shortages of PPE and other protective equipment vital for operating a farm safely and keeping workers and animals healthy. As a result of the current demands by the healthcare industry, N-95 respirator supplies are highly limited (likely to be needed this spring for handling dusty grain as a result of last fall's sub-optimal harvest conditions). There are also reported concerns about availability of protective gloves which have now become commonplace in dairy operations as a protective means to improve milk quality and protect the health of animals and people.

6. Other disruptions:

Sparse populations and less frequent travel may provide a natural social distancing for rural communities but there are challenges that may be faced by rural residents. Many gathering places, such as schools and churches, are being closed and told to halt normal routines and events. As a substitute, in some areas and for high school and college students, classes and services are being taught online. This may be difficult for some rural residents as high-speed internet service is not available in some areas of the state including some of our communities with a strong agricultural base.

Impacts Of Covid-19 On Agriculture sector in India:

In India and around the world, COVID-19 has upended life as usual. Governments have sprung into action to protect the lives of people with the disease, safeguarding healthcare and frontline workers and containing the spread of the disease. The Indian government's order to lock down the country to rein in the pandemic has already had major economic and social impacts, particularly for informal sector workers whose livelihoods, health, safety, and food security have been compromised.

The situation is particularly dire for smallholder farmers, who account for over 86% of the farmer population in India and contribute significantly to the nation's food security and productivity. Due to present restrictions, not only have they lost their farm income, but also their daily wage incomes.

At present, restrictions on human and vehicular movement have given rise to a slew of short-term supply and demand issues in the agricultural system. In terms of supply, India is currently in the rabi crop season, and the fields are full of wheat, maize and other commodity crops ready to be harvested and taken to the mandis for procurement. The migration of farm labour and lack of access to farm machinery due to transport restrictions means that in the most immediate sense, harvest is at risk. The lack of access to markets, especially in a situation where most wholesale markets are shut down, means that farmers are unable to sell even the products that they're able to harvest. This is a particularly tough situation for farmers growing perishable commodities such as horticulture crops, many of whom are having to dump their bounty due to the lack of buyers and post-harvest storage facilities. On the demand side, the situation is equally bleak, with several short and medium-term challenges. There has been significant demand contraction due to changes in consumer behavior, the shutdown of large-scale consumers such as processing and hospitality industries, and global demand and export reduction.

While the government is making efforts to address the immediate bottlenecks and allow smoother movement, significant supply chain disruptions have already occurred. And with demand disruptions expected to last for the foreseeable future, farmer economics will be devastated. Most small-scale and subsistence-level farmers have limited assets and savings to fall back on during times of crisis and an economic shock of this scale is likely to impact not just their present livelihoods, but also their future crop cycles.

COVID-19's impact on the agricultural sector will have far-reaching effects beyond food-security, across industries, and on our economy as a whole. Governments, businesses, and non-profits need to respond to the challenges with a foresight to protect farmer livelihoods in the medium to long term and prevent cataclysm in our agricultural systems in the future. The Government's immediate crisis response is focused on ensuring food supply, but significant efforts need to be made to minimize supply chain disruptions and to enable smooth movement and downstream processing to avoid long-term economic consequences that will be hard to reverse.

Farmer Producer Organizations have emerged as viable mediums for Techno Serve's crisis response relief work across projects, and can be leveraged at scale by governments and non-profit organizations across the country to help circumvent logistical bottlenecks, address immediate farmer issues, provide access to markets and help plan for the next sowing season. Concurrently, immediate policy action needs to prevent demand shrinkage. While the demand for certain processed foods has increased significantly, some markets have crashed, particularly those associated with fresh produce. Smooth supply of raw materials and functioning of processing units needs to be facilitated to prevent demand shrinkage, not just for commodity crops but also for high-value crops.

These are unprecedented times, and governments, businesses, civil society, and people are still learning how to keep up with rapidly evolving scenarios. The future is uncertain with the influx of new information every day, but what is clear is that the economic impact of COVID-19 will last longer than the pandemic itself. As individual responses evolve, how our economic future develops depends on the extent of co-ordination between various sectors. Governments, private sectors, and development institutions must develop a new framework of collaboration and come together in innovative ways to engage in reconstruction efforts, mitigate the economic disruption and formulate a post-COVID world while ensuring our farmer livelihoods and food systems are preserved.

Techno Serve in India presently works with over 60,000 farmers, in 40 Farmer Producer Organizations across 6 states and 24 districts in India, and is supporting them through the COVID-19 crisis and lockdown period. Utilizing its decades of front-line agricultural value chain and local economic development experience, Techno Serve has published a report on **“Assessing the Degree of COVID19 impact on Farming Clusters in India, and Suggested Response”**, which dives deeper into the different scenarios of COVID-19’s spread across India, its macroeconomic implications. The report includes a 2-year projection to assess impact on agricultural value, demand, supply and farmer economics over time, an assessment of vulnerability of farming clusters across the country and recommended intervention strategies.

Conclusion:

Concerns about the impact of the virus on the broader economy are likely to have an even larger impact on dairy prices. Many countries of the European Union were already hovering just above a recession prior to the viral outbreak and this event is likely to push them over the edge. Prior to this event, China was also experiencing slower economic growth. The U.S. has enjoyed strength in the economy, but there have been leading indicators prior to pandemic concerns that suggested that we were past the peak of the business cycle and that an economic slowdown, or perhaps that a recession was coming. A worldwide recession, like the one experienced in 2008-09, would push the previously expected milk price recovery off for at least another year.

Reference:

1. Misra, Udit (13 May 2020). ["PM Modi's self-reliant India Mission economic package: Here is the fine print"](#). *The Indian Express*. Retrieved 13 May 2020.
2. ["To spur growth": Nirmala Sitharaman on PM Modi's Atmanirbhar Bharat Abhiyan"](#). *Hindustan Times*. 13 May 2020. Retrieved 13 May 2020.
3. ["Bennett University webinar: Need to tap Artificial Intelligence to fight Covid, says IT minister Ravi Shankar Prasad"](#). *The Economic Times*. 26 May 2020. Retrieved 26 May 2020.
4. ["Atmanirbhar Bharat: Union Cabinet approves changes in definition of MSMEs"](#). *Business Standard India*. 1 June 2020. Retrieved 2 June 2020.
5. Jump up to:^{a b} Mishra, Hari Hari (1 June 2020). ["Post-COVID-19 Atma Nirbhar Bharat: Time to usher in an industrial and agricultural revolution"](#). *Business Today*. Retrieved 2 June 2020.
6. ["Solar manufacturers extend support to govt's Atma Nirbhar Bharat Abhiyan"](#). *Economic Times ETEnergyworld*. Retrieved 2 June 2020.

Impact of Covid-19 India's Political Economy

Nagorao Sambhaji Waghmare

(Assistant Prof)

Department of Political Science

Arts, Commerce & Science College Kille Dharur

Introduction

The World Bank and had initially revised India's growth for FY2021 with the lowest figures India has seen in three decades since India's . However after the announcement of the economic package in mid-May, India's GDP estimates were downgraded even more to negative figures, signalling a deep recession. (The ratings of over 30 countries have been downgraded during this period.) On 26 May, announced that this will *perhaps* be India's worst recession since independence. research estimates a contraction of over 40% in the GDP in . The contraction will not be uniform, rather it will differ according to various parameters such as state and sector.

Unemployment rose from 6.7% on 15 March to 26% on 19 April and then back down to pre-lockdown levels by mid-June. During the lockdown, an estimated 14 crore (140 million) people lost employment while salaries were cut for many others. More than 45% of households across the nation have reported an income drop as compared to the previous year. The was expected to lose over (US\$4.5 billion) every day during the , which was declared following the Under complete lockdown, less than a quarter of India's \$2.8 trillion economic movement was functional. Up to 53% of businesses in the country were projected to be significantly affected have been put under stress with the lockdown restrictions in place; initially, there was a lack of clarity in streamlining what an "essential" is and what is not. Those in the informal sectors and daily wage groups have been at the most risk A large number of farmers around the country who grow also faced uncertainty.

Lockdown has Announced a 21-day national lockdown, beginning March 25, to prevent the spread of the in the country. Barring essential services such as food supplies, healthcare, banking, and law enforcement, everything is shut down during this period. This also means that a very large share of India's 400 million-plus workforce will not be able to access the labour market and make earnings. This unforeseen calamity has the potential to fundamentally Change Indian political economy landscape.

Even though India has fared badly in terms of generating "good jobs" for a vast majority of its workforce, its informal markets have kept a large section of workers in a low level equilibrium trap of sorts. At no point in time has India imposed restrictions on rural-urban or inter-state mobility of labour, which is not very uncommon in countries in east and south-east Asia. Even unskilled workers travel thousands of kilometres to find employment in India. Working in the informal sector has also limited collective "class action" in favour of a common set of demands, despite having to live with inequality in almost every aspect of life, including the ability to live through illnesses. This is why conventional trade unions have been struggling to have any significant impact on policy or politics for a long time.

Objective

- 1)The Studay of Covid 19 impact of Indain Political System
- 2)The Studay of Covid 19Impact of Indian Economic System.
- 3)The Studay of Covid 19 impact in Indian Socity

All of this might change once this crisis is over as, for the first time, this foot-loose and completely unprotected labour has faced a direct hit, inflicted by the state, on the ability to sell its labour power. Even when this crisis is over - and let us hope it's over sooner rather than later - the memories of this shock.

➤ Impact of Covid 19 Indian economy:

Has changed in many significant ways, especially in the last three "post-reform" decades. Among the most important facets of this transformation has been the movement away from agriculture to non-agricultural

sectors. In terms of share in GDP, agriculture now accounts for less than 15% of the total economic output. This figure was 27% in 1990. Agriculture still accounts for a significant share of the workforce though. According to the 2017-18 Periodic Labour Force Survey (PLFS), more than 40% of the workers were employed directly or indirectly in farming. To be sure, these headline numbers on income-employment shares could be misleading. Even in villages and among households employed in agriculture, non-farm incomes are actually a significant and increasing share of overall earnings.

This is borne out by household level income data and other methods such as village-based studies. One such example is the one-of-its-kind five-decade-long study of Palanpur village in the Moradabad district of Uttar Pradesh. In their book *How Lives Change: Palanpur, India and Development Economics*, Himanshu, Peter Lanjouw, and Nicholas Stern use the village level data to show that share of cultivation in total household incomes went down from over 60% in the 1970s to just one-third by 2008-09. The share of non-farm incomes, on the other hand, went up from around 10% to almost 50% during this period.

The importance of non-farm work cannot be explained just by its share in total incomes. The ability to migrate and seek non-farm work outside villages has also allowed workers to escape the stigma associated with certain kinds of manual work within one's own village. For example, upper caste Thakur workers in Palanpur were willing to unload railway wagons in a neighboring town for a living, the kind of work which they would never do in Palanpur, lest it degrade their upper caste social standing. The short point is non-farm work-related migration has not only augmented incomes; it has also opened up new avenues of work for a large number of workers. The closure of this market therefore is a double whammy for the daily wage workers.

It needs to be remembered, even with all the migration and informal work, the vast majority of Indians can barely make ends meet. Almost half the total consumption expenditure of average Indians was spent on food items in 2011-12. This share is significantly higher for the bottom half of the population.

Because the government did not release the findings of the 2017-18 Consumption Expenditure Survey (CES) by the National Statistical Office (NSO), we do not know what these numbers are today.

Such a high share of consumption expenditure on food also means that a large number of workers lead a hand-to-mouth existence in the country, and will find it very difficult to even get two square meals a day if their daily work is disrupted. While India does have a food security program, which is expected to cover two-thirds of the population, making the entitlements portable is still work in progress. This means that short-term migrant workers are not very likely to have access to its benefits. Also, for a migrant worker living outside his home, food is not the only necessary expense. Managing things such as rent payments is an equally big issue in the absence of regular flow of work. Millions of workers must be having a very difficult time at this moment. Anecdotal reports of thousands of workers walking on foot to their homes hundreds, even thousands of kilometers away confirm this.

To be sure, it can always be argued that the current economic pain due to the lockdown is not unjustified. After all, if the pandemic starts infecting people at a widespread rate in a country like India, the consequences can be catastrophic. However, what is also true is that there is a fundamental asymmetry in this entire trade off. While the benefits of a lockdown preventing the infection from spreading would equally accrue to everyone, the costs will be disproportionately higher for the poor, who, unlike the better off, have neither the luxury of working from home nor enough of a savings pool to exhaust while not earning. In this case, it could even be said that the disease has been brought home by the rich, as it originated in a foreign country, and the poor had absolutely no role to play in its spread. It also needs to be reiterated that under normal circumstances, the poor are actually more vulnerable to deaths from being ill, as they can neither avail treatment nor afford adequate diets to recover from their ailments. A 2015 story published in the *Hindustan Times* had quoted research at the All India Institute of Medical Sciences in Delhi to show that 50% of patients with severe head injuries died due to extreme poverty as their families did not have the economic means to ensure adequate diets or nursing facilities. The AIIMS study is not a one-off case. Research based on the India Human Development Survey (IHDS) data shows that the poorest Indians are almost twice as likely to die compared to the richest even when they are healthy. This triples when an illness is involved. There is another way to look at these statistics. For a person belonging to the poorest 20% of the population, the chances of

dying increase by a multiple of 1.9 if they are ill, whereas this increases only 1.2 times when the person belongs to the richest 20% of the population.

The numbers cited above, which represent the associated probability of dying with and without morbidity, capture the macabre reality of the Indian economy. A very large section of our population has been living a hand-to-mouth existence while hoping they either don't fall ill or just live through their illnesses when they do.

Why have the people accepted living in such harsh conditions? There are two possible reasons. One, never has this crisis manifested itself at the macro level. So there has not been a macro anger or response to it. To give a crude example, one could take the cases of hundreds of poor children dying due to various forms of encephalitis within days in the states of Bihar and Uttar Pradesh. The deaths in such episodes have often reached significantly higher numbers than the number of deaths due to the current pandemic in many countries. However, such instances have not led to macro level agitations demanding better health services at affordable rates for the poor.

The second and more important reason is that while the state did little to help the affected in these problems, it did not impose an extra economic burden on the poor by enforcing a lockdown and disrupting the normal economy. This probably created a situation where the individual effort was focused on saving oneself from what are actually macro level problems. Given the asymmetry between costs and benefits of the current lockdown, the poor might actually, for the first time, see the systemic inequalities as a macro level problem and seek recourse from the state.

While there is little clarity on when the current crisis will end, and whether or not we will see a second or third wave of the outbreak, such fears will clearly remain. It is not very difficult to argue that a change in policy regime could actually go very far in insulating the poor from the terribly high economic costs of the economic disruption due to such outbreaks in the future. Examples of these could be provisions for increased income/food transfers in such emergencies, significantly augmenting public health infrastructure; both in terms of quantity and quality to protect the poor during such crises, and even ensuring some sort of payment to daily wage workers during other illnesses that prevent them from working.

Impact of Covid 19 in Indian Political System

If a political party were to push for such changes, it could actually be pretty successful in mobilising a large section of the poor behind these demands. While the poor have little say in shaping India's intellectual or public discourse, they do have a significant role in deciding political outcomes.

Whether or not this happens will depend on how political parties, both in power and in the Opposition, both national and regional, take up these issues with a clearly defined set of demands and mass outreach. We will see a lot of politicking over governments' handling of the current crisis both in India and abroad. However, it remains to be seen whether political parties in India decide to use the current pandemic to demand a redrawing of political economy alignments in favour of the poor.

Reference

- 1) Daily News English paper
- 2) online Article.
- 3) www.covid19inindia.com/

The effect of COVID-19 Pandemic on physical activity, sport and It's impact on social development

Dr. Bankat.N.Yadav
Asst. Prof. Hema. S. Mande

Abstract -

Sport role is well recognized by Governments. It is a major contributor to economic and social development. It is also including in the Political Declaration of the 2030 Agenda, which reflects on **“the contribution sports make to the empowerment of women and of young people, individuals and communities, as well as to health, education and social inclusion objectives.”**

The COVID-19 pandemic has spread to almost all countries of the world. Since its onset, social and physical distancing measures, schools, lockdowns of businesses and overall social life, which have become usual to restrict the spread of the disease. It has also disturbed many regular aspects of life, including sport and physical activity. The challenges of COVID-19 impacted on both the sporting world and to physical activity and well-being of all the strata of the society. It is affected marginalized or vulnerable groups. The present paper try to discuss the impact of COVID-19 on sporting events, physical activity and wellbeing of the people. The paper suggests some implications for social development and try to provides recommendations for Governments and other stakeholders, to support the safe reopening of sporting events, as well as to support physical activity during the pandemic and beyond.

Keywords:- COVID-19, sports, sporting events, physical activity, sporting organisations

Introduction:-

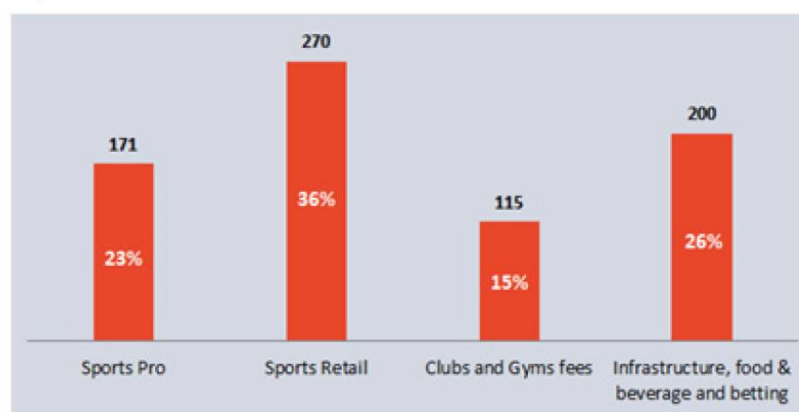
The major impact of COVID-19 on sporting events is that major sports events at international, regional and national levels have been cancelled or postponed to safeguard the health of athletes and others involved in various sports events such as marathons to football tournaments, athletics championships to basketball games, handball to ice hockey, rugby, cricket, sailing, skiing, weightlifting to wrestling and more. Even in the history of the modern games the first time the Olympics and Paralympics have been postponed, and may they will be held in 2021.

The impact of COVID-19 on sporting events

Globally since COVID-19's onset many millions of jobs are therefore at risk not only for sports professionals but also for those in related retail and sporting services industries connected with each other, for example leagues and events, which include travel, tourism, infrastructure, transportation, catering and media broadcasting etc. Proficient athletes are also in stressed as they have to reschedule their training. It is also very difficult for them to stay fit at home and there may be risk to loose professional sponsors who may not support them as they initially agreed.

Global Revenues–Sports Industry

US\$ billion

Source: Sports Value.

The cancellation of games also impacts many social benefits of global and regional sport events in addition to economic repercussions. Sports can strengthen social unity, it contribute to the social and emotional excitement of fans, along with their identification with athletes leading to greater physical activity of individuals. Sport has long been considered a appreciated tool for nurturing communication and building bonds between communities and generations. Through sport, various social groups are able to play a more fundamental role towards social change and growth, particularly in distributed societies. Within this perspective, sport is used as a tool for generating learning opportunities and accessing often marginal or vulnerable populations.

Major sporting organisations have shown their cohesion with efforts to decrease the spread of the virus. For example, FIFA has teamed up with the World Health Organisation (WHO) and launched a 'Pass the message to kick out coronavirus' campaign led by well-known football players in 13 languages, calling on people to follow five key steps to stop the spread of the disease focused on hand washing, coughing etiquette, not touching one's face, physical distance and staying home if feeling unwell. Other worldwide sport for progress and peace officialdoms have come together to support one another in harmony during this time, for example, through periodic online community conferences to share challenge and issue Members in such online dialogues have also pursued to create innovative resolutions to larger social issues, for example, by identifying ways that sporting organisations can respond to problems faced by vulnerable people who normally participate in sporting programmes in low income communities but who are now unable to as restriction are given to movement.

Due to COVID-19, the closure of education institutions around the world, has also impacted the sports education sector, which is encompassed of a broad range of sponsors, including national ministries and local authorities, public and private education institutions, sports officialdoms and athletes, NGOs and the business community, teachers, scholars and coaches, parents and, first and foremost, the – mostly young – learners. It can also be a important contributor to solutions to contain and overcome it, as well as in promoting rights and values in times of social distancing, whereas this community has been sternly impacted by the current crisis

There will be significant issues to be addressed to ensure the safety of sporting events at all levels and the well-being of sporting organizations, as the world begins to recover from COVID-19. These will include the adaptation of events to ensure the safety of athletes, fans and vendors among others in the short term and in the face of an anticipated global recession, there may also be a need to take measures to support participation in sporting organizations, particularly for youth sports in the long term.

The impact of COVID-19 on physical activity and well-being

Gyms, stadiums, pools, dance and fitness studios, physiotherapy centres, parks and playgrounds have been closed due to the global outbreak of COVID-19. As a result many individuals are therefore not able to vigorously take part in their regular individual or group sporting or physical activities outside of their homes. In these circumstances, many tend to be less physically active, have extensive screen time, irregular sleep patterns as well as worse diets, resulting in weight gain and loss of physical fitness. Low-income families tend to have sub-standard accommodations and more confined spaces. They are especially vulnerable to negative effects of stay at home rules and for them it is very difficult to engage in physical exercise.

In the context of the pandemic, the WHO recommends 150 minutes of moderate-intensity or 75 minutes of vigorous-intensity physical activity per week. This periodic exercise are proven very helpful, especially in times of anxiety, crisis and fear. Due to COVID-19, there are concerns therefore that, lack of right to use to regular sporting or exercise routines may result in challenges to the resistant system, physical health, counting by leading to the beginning of or exacerbating existing diseases that have their roots in a inactive lifestyle

Due to the lack of access to exercise and physical activity may also have mental health impacts as many people will experience stress or anxiety in the face of isolation from normal social life. Conceivable loss of family or friends from the virus and effect of the virus on one's economic wellbeing and access to nutrition will worsen these impacts.

There may be options to be more active during the day without any equipment and in limited space especially for those whose home life can involve long periods of sitting for example by stretching, doing

housework, climbing stairs or dancing to music. There are many free resources to stay active during the pandemic, particularly for those who have internet access. Physical fitness games, can be appealing to people of all ages and be used in small spaces. strength training is another important aspect of maintain physical fitness, which is especially important for older persons or persons with physical disabilities, which does not require large spaces but helps maintain muscle strength.

The international community has modified briskly by creating online content designed to different people, from free tutorials on social media, to stretching, yoga, meditation, and dance classes in which the whole family can participate. Educational institutions are given the online learning resources for students to follow at home. Many fitness studios are also offering reduced rate subscriptions to apps and online video and audio classes of varying lengths that it is changed daily. There are many live fitness demonstrations available on social media platforms and many of these classes do not require special equipment and some feature also include everyday household objects instead of weights

Everyone, has not access to digital technologies, especially for individuals in poorer communities and in many developing countries, access to broadband Internet is often problematic or non-existent. In this circumstances, radio and television programmes that activate people . As well as distribution of printed material that inspires physical activity are vital in bridging the digital divide for many households living in unwarranted conditions. Sport is commonly used by youngsters as a tool to foster cooperation and sportsmanship, encourage respectful race, and learn to manage encounter. Many young people are losing the support system without sport. At present some organizations ,schools have begun using virtual training as a method for leagues, so that coaches and young people are remain engaged in sport activities through their homes.

Conclusions and Recommendations

The COVID-19 pandemic has very massive effects on the sporting world in addition to the physical and mental well-being of people around the world. The following recommendations are very useful to support the safe re-opening of sporting events and tournaments after the pandemic, as well as to maximize the benefits that sport and physical activity can bring in the age of COVID-19 and further than.

The impact of COVID-19 on sporting events

The sport environment, including of producers, broadcasters, fans, businesses, owners and players among others, need to find new and advanced solutions to alleviate the negative effects of COVID19 on the world of sport. This comprises finding ways to engage with fans in order to warrant safe sport events in the future while maintaining the workforce, generating new operating models and venue approaches.

Governments and intergovernmental organizations may provide sports alliances, clubs and worldwide organisation with guidance related to well-being, health, labour and other international standards and etiquettes that would apply to future sport events and related safe working conditions. This would allow all investors to work helpfully as a team with the objective to address the current challenges and to simplify future sports events that are safe and enjoyable for all.

The impact of COVID-19 on physical activity

To support physical activity at home Governments should work collaboratively with health and care services, schools and civil society organizations representing various social groups In order to maintain social distancing, enhancing access where available to online resources to simplify sport activities should be a important goal. However, who currently lack access to the internet for those low-tech and no-tech solutions must also be sought. Creating a flexible but consistent daily routine including physical exercise every day to help with stress and restlessness is advisable.

The United Nations system, through its sports policy instruments and mechanisms such as the Intergovernmental Committee for Physical Education and Sport,⁷ as well as through its research and policy guidance should support Governments and other stakeholders to ensure effective recovery and reorientation of the sports sector and, at the same time, strengthen the use of sports to achieve sustainable development and peace. Scientific research and higher education will also be indispensable pillars to inform and orient future policies.

In the age of COVID-19, Governments, UN entities and other key investors should ensure the provision of capacity development and technical cooperation services to support the development and implementation of national policies and approaches for the best use of sport to advance health and well-being of the society

The sporting community, the United Nations, Governments, and including the sporting education community, should disseminate WHO and other guidance on individual and co-operative measures to counter the pandemic because Sport education is a powerful means to foster physical fitness, mental well-being, as well as social attitudes and behaviour while populations are locked down.

References

1. <https://www.frontiersin.org>
2. <https://www.tandfonline.com>
3. <https://aists.org>
4. <https://indianexpress.com>
5. <https://www2.deloitte.com>

Book

1. Luther.J,kavitha.D(2020).Loving Sports When They Don't Love You Back.University of Texas Press.

The Impact of COVID 19 on Indian Economy

Dr. Ajaykumar M. Palwe

Head, Department of Economics,
Babuji Avhad Mahavidyalaya,
Pathardi. Dist. Ahmednagar

Abstract

COVID-19 cases in the country have been rising rapidly. The Indian government has taken several steps to flatten the curve, such as imposing a nationwide lockdown for 21 days and a complete ban on travel. The importance of these measures notwithstanding, they have brought down the economy on its knees, impacting both overall consumption and investments. The Indian economy is witnessing a significant slowdown, with GDP growth at 4.7% in Q3 2019-20, its lowest in nearly seven years. The COVID-19 outbreak has compounded the challenges and could send the economy hurtling toward a recession. This has prompted several rating agencies to revise downward their FY 2020 GDP growth estimate for India in the range of 2.1–4.0%.

Keywords: Covid-19, pandemic, economic supply chain, informal sector, financial institutions, fiscal policy.

1. Introduction :

Coronavirus outbreak was first reported in Wuhan, China on 31 December, 2019. Before reading in detail about the impact, first, let us study about coronavirus. Coronavirus (CoV) is a large family of viruses that causes illness. It ranges from the common cold to more severe diseases like Middle East Respiratory Syndrome (MERS-CoV) and Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS-CoV). The novel coronavirus is a new strain of virus that has not been identified in human so far. WHO is working closely with global experts, governments, and other health organisations to provide advice to the countries about precautionary and preventive measures.

2. Sector-wise Impact

i) Tedious road ahead for travel & tourism and entertainment

The travel & tourism industry was one of the first sectors to be affected by the outbreak, and most likely will also be the hardest hit. The Indian Association of Tour Operators (IATO) estimates the hotel, travel and aviation sectors to incur losses of up to Rs 8,500 crores due to travel restrictions imposed on foreign tourists. Cancellation of tickets, refunds and low utilization rate of airlines have made matters worse for the already distressed aviation industry in the midst of a cash crunch. The industry association is seeking relief in the form of tax cuts, deferment of GST payment, the addition of jet fuel under GST, reduction in airport charges, a temporary cut in excise duty on jet fuel, and other financial aid to cushion the impact.

ii) Auto industry

The automotive sector is feeling the pinch too. In passenger cars alone, the lockdown is estimated to have reduced production by ~240,000 units (~10% of total annual production). Each day of loss of production is causing the industry a loss of over INR2,300 crores in revenue on average, aggregating to over INR48,700 crores (~2% of total automotive industry revenue) over 21 days. After the lockdown is lifted, financial compulsions and low sentiment may drive roughly 35–40% of consumers to defer their vehicle purchase decisions for the next six months (until September 2020). Hence, annual sales of light motor vehicles and motorcycles are estimated to fall by ~4.2 million units in 2020. The spread of the pandemic globally had a whiplash effect across the supply chain. Automotive manufacturers in India depend highly on auto components imported from COVID-19-affected countries such as China, Germany and South Korea. This factor too will adversely impact production.

iii) Pharmaceuticals Industry:

Despite being one of the top formulations of drug exporters in the world, the pharma industry of India relies heavily on import as of bulk drugs. Due to the coronavirus outbreak, it will also be impacted.

iv) Textiles Industry:

Due to coronavirus outbreak, several garments/textile factories in China have halted operations that in turn affecting the exports of fabric, yarn and other raw materials from India.

v) Solar Power Sector:

Indian developers may face some shortfall of raw materials needed in solar panels/cells and limited stocks from China.

vi) Electronics Industry:

The major supplier is China in electronics being a final product or raw material used in the electronic industry. India's electronic industry may face supply disruptions, production, reduction impact on product prices due to heavy dependence on electronics component supply directly or indirectly and local manufacturing.

vii) IT Industry:

The New Year holidays in China has been extended due to coronavirus outbreak that adversely impacted the revenue and growth of Indian IT companies.

viii) Tourism and Aviation:

Due to the coronavirus outbreak, the inflow of tourists from China and from other East Asian regions to India will lose that will impact the tourism sector and revenue.

ix) Low asset utilization rate in logistics and ports

With the movement of people/passengers restricted amid the lockdown, revenues have taken a hit in the railways, bus, airline, and cab segments of the transportation sector. In essential commodities, the Indian government has taken various measures for swift movement of freight across the country. However, players in the logistics sector are struggling to service needs as supply chains across industries have been disrupted. Furthermore, output in factories has decreased drastically and fewer trucks are on the road. Due to the unavailability of staff, last-mile storage and distribution are also suffering.

Rail freight has been affected as the demand and supply of high volume bulk cargo items (such as imported coal for power plants or iron ore exported via rail to various ports in India for steel mills in China) are subdued.

x) Road freight:

According to IFTRT, ~50% of the 50 Lakh trucks are off the road due to the unavailability of drivers who fear being stranded as road-side services (restaurants, repair shops) have been crippled. The impact on the sector would be long-term, reflected in the decline in revenue due to the low utilization of assets. Cash flows and working capital of firms in these businesses will also remain strained.

xi) FMCG and retail players on a war footing :

Since the imposition of the nationwide lockdown, FMCG companies and retailers are dealing with challenges primarily around three highly interconnected issues: surge in demand & depletion of inventory, reduction in workforce, and supply chain disruption.

Panic-induced stockpiling meant supermarket shelves were getting empty faster than they could be replenished. Both traditional and modern retailers bore the brunt, with the likes of DMart, Big Bazaar and Nature's Basket eventually having to reduce working hours, put limits on the purchase of essential items (like eggs, milk, flour, etc.), or in some cases, even close down for a few days. E-commerce operations of major brick & mortar retailers as well as Amazon and Flipkart were not spared either.

The lockdown has led to the migration of workers to their homes in rural areas, causing a shortage of labourers and, thereby, disruption of supply chains. To contain the impact, some retailers (GROFERS and Spencer's Retail) are adopting reverse supply chain mechanism, i.e., sending own trucks and workers to pick goods from distribution centers, while others (DMart and Metro Cash & Carry) are offering additional incentives (INR400–500 per day) to their workers. The decision of FMCG players such as HUL, Godrej, and ITC to restart production of essentials goods at select plants, albeit at reduced utilization rates, is a welcome step. However, they need to prepare better to address issues likely to emerge in the medium term.

xii) Implications for Companies

The pandemic has paralyzed economies, compelling businesses to re-evaluate their strategies. Companies will need to build their financial muscle and focus on developing a lean structure to stir through the uncertain business environment. The global nature of the outbreak, coupled with its high intensity and long duration, is expected to change the business landscape by way of shift in trade flows, investments and

consumption patterns. Hence, the priority for businesses should be to draft a comprehensive action and recovery plan to mitigate the risks and address the main challenges.

3. Conclusion :

An outbreak of COVID-19 impacted the whole world and has been felt across industries. The outbreak is declared as a national emergency by the World Health Organisation. In India the three major contributors to GDP namely private consumption, investment and external trade will all get affected. World and Indian economy are attempting to mitigate the health risks of COVID-19 with the economic risks and necessary measures needed will be taken to improve it.

4. References:

1. <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/india-reports-75-coronavirus-cases-and-1-death/articleshow/74607818>.
2. <https://www.thehindubusinessline.com/economy/trade-impact-of-coronavirus-for-india-estimated-at-348-mn-un-report/article30988253.ece#>
3. <https://www.livemint.com>
4. <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/indicators/coronavirus-china>

Socio-Economic Impact of COVID-19 on Indian Economy

Dr. Parag P. Kadam*

*Head & Associate Professor, Dept. of Economics,
Ahmednagar College, Ahmednagar.

Abstract-

A very pathetic situation founds all over the world from the beginning of year 2020, known as cause covid-19 pandemic. Overall market production, sales and marketing, transportation and markets are totally lockdown to stop the spread of corona virus. Naturally, it leads to increase in unemployment, block the supply chain of production, affected the purchasing power and demand of consumers, and decreased the income of industrial sector and the government too. India is also suffering with the covid-19 pandemic, all economic activities are badly affected and shown reverse growth as in the first quarter of year 2020 growth went down by 3.1%. (GoI, Ministry of Statistics, Press Report, 2020.) Including India all nations are fighting against Covid-19 pandemic. In today's date, its impact and nature differs from country to country. In some developed countries like- America (USA), Italy, France, UK, Germany, etc. the virus have already caused a lot of distress. There condition has become quite critical not only economically but human casualties have also crossed around four lacks. This is the first time in the history of human survival that the whole world is facing such a crisis.

Key words- COVID-19, Indian Economy, Unemployment, Industrial Sector

Introduction-

Due to the ongoing crises of Covid-19 pandemic the whole world was suffering and also locked down for last three months. Naturally, all sectors of the Indian economy were almost closed. All the business and other activities were shutdown. Covid-19 (Corona Virus) being an infectious virus it is considered as a global pandemic by WHO. The only way to prevent getting infected by the virus is maintaining social distance. The vaccine for the virus is yet under the laboratory research. As per the guidelines of WHO every country is following the respective measures of social distancing and therefore, every nation has locked down (social curfew) their all social and economical activities.

Meaning –

Corona viruses are a large family of viruses which may cause illness in animals or humans. In humans, several corona viruses are known to cause respiratory infections ranging from the common cold to more severe diseases such as Middle East Respiratory Syndrome (MERS) and Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS). The most recently discovered corona virus causes corona virus disease COVID-19. (www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus)

It all started in the city Wuhan of China and spread worldwide. COVID-19 is the infectious disease caused by the most recently discovered corona virus. All the trade and business are affected. The Indian economy has a big challenge coming up to overcome the financially crises caused.

Objectives of the Study-

1. To study the impact of Covid-19 pandemic on Indian economy.
2. To find out the affected sectors of the economy with its severity.
3. If properly identification of the reasons and sectors then necessary action or measures will be apply to overcome on it.

Hypotheses-

It is observed that the situation is not far different but the whole world is facing the critical situation. People have to think positive mentally and physically to overcome on it.

Research Methodology- The character of the research study is descriptive research. To fulfill the requirement of this topic of research study researcher has selected authentic information to study the problem. The secondary data or authentic information is collected through government published reports, journals and internet.

Present study will help to understand the present situation and the sectors which get more affected due to Covid-19, as well as discussion will help to find some measurements to overcome on this pandemic, too.

Socio-Economic Impact of COVID-19 on Indian Economy-

India is the second largest populated country of the world having 125 crore population. Therefore, Indian economy is a developing economy. Majority of population is living in rural areas. After the great independence this is the second biggest migration of masses or workers. Suffering from various conditions and difficulties these workers are returning to their hometown. As all the industrial production and the service sectors were closed the migrant workers had no option of alternate employment which has affected their income and purchasing power even for their basic necessary requirements like- food, and shelter. Some workers and their families even had to starve. The migrant workers condition was so crucial that they even had to starve. They had no food to eat for few days. Hence, instead of dying out of starvation they decided to return to their nation places. However, their travel way back home wasn't the easy. They faced many problems due to the closed transport and services. Some roads and even some of the states and villages and towns were sealed making these workers walk to reach their homes.

The problem of migrant workers may not be entirely unique to India but the huge size of migrant laborers across the country making it difficult to provide relief to everyone. Most move from village to work in the cities as domestic helpers, drivers and gardeners or as daily wages on construction sites. Many of the workers had not eaten for days.

- 1. Unemployment-** Unemployment is the biggest issue in front of the Indian economy. The unemployment rate increased due to the Covid-19 pandemic effect in the fourth quarter of FY 2019-20 by 27.11 percent¹ (1. 'The Hindu Times'- Newspaper, Mumbai- Dtd.05.05.2020). It is observed that unemployment rate was increased from 6.7% to 26% during the lockdown of March-April 2020 as estimated that near about 14 crore people were unemployed and for many others their salaries were cut during the same². (2. Vyas Mahesh "Unemployment rate touches 26%". Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE) 21 April 2020.) The Indian economic system itself has collapsed. This has put forth a huge question for all the industrialist of economy regarding unemployment to start a new. On one hand there is less availability of workers to continue working and on the other hand migrated workers are facing unemployment.
- 2. Industrial sector-** As, for last 90 days all the production houses and industries are closed they are encountering a huge loss. They are being going through a big burden of government taxes, interest on bank loans, necessary requirements to purchase raw material for production, lack of man-power as well as due to closure of consumer markets there is no demand and sale of products. Unemployment reflects into reduced of purchasing power of the consumer. Salaried people salary has also been cut down to some extent. Availability of transport and communication, electricity, infrastructure and technological services is slow.
- 3. Service sector-** Service sector is also badly affected caused of Covid-19 pandemic. The system has been chocked up such as- transportation, communication, civil services, offices (private & public) information and technology, etc. Many private and public offices providing their services form home (work from home). Due to the infectious atmosphere people are restricted to gather in public places under the act of IPC 144. That has shrunk the services to a great extent. Hence, only the emergency services are allowed to work.
- 4. Transportation and Communication-** The transportation sector has been adversely hit by the pandemic. The supply chain disruption and slowdown is caused by Covid-19. Some of the online services have dropped their orders by near about 22 percent. Worldwide online goods and services providers like- Amazon, Flip cart, snap deal, etc. have gone through a big loss. International trading and business may face long term economic effects in terms of reduced travel demand. During this lockdown, only essential people and commodities are permitted by the authorities. The group of essential people and commodities are constantly working to minimize the adverse impact on people's lives and spread of the pandemic.
- 5. Education-** Educational field is going through a hardship due to the breakout of this deadly pandemic. Most of the countries all around the world have temporarily closed educational institutions in order to control the spread of the virus. Second half of the academic year 2019-2020 is a challenging year, to complete the syllabi, to conduct exams, practical, oral exams, project works, etc. Following academic year of 2020 will bring its own new challenges for the government. Some private schools and colleges could adopt online teaching methods. Therefore, due to problem like low income and less funding, schools cannot afford high tech teaching learning method. Some students are also belongs to unprivileged background those are not afford smart-mobiles or

laptops with internet facility to study from home. In short, there are some limitations to study online teaching. Therefore, the online teaching method has a limited success ratio.

6. Medical facilities- Medical facilities play an important role in one's life. The globally increasing number of Covid-19 patient is creating a big burden on the health and welfare sector. Corona patients needs to be taken care of intensively and has to be isolated. The treatment for the patients of Covid-19 is quite expensive in private hospitals. They make a profit. Therefore, government needs to control overall health services to protect the lives and to provide better medical service to the people.

7. Government- government has a major role to play in pandemic situation. Government has full and final capacity to take decision in the benefit of masses. Government planning and implementation leads to built confidence of citizens to co-operate in situation like this. The government needs to provide right and recognized information, proper action and financial provision to overcome the pandemic situation.

Therefore, due to closure of all the economic activities government suffers from lack of income resources. So, the government needs to take necessary steps on various levels to control this situation.

8. Tourism- India is a ancient country with huge cultural and historical background. Nature also differs from state to state i.e. sea-shore, forts, mountains, Himalayas, desert, etc. attracts tourist throughout the year. But due to Covid-19 pandemic tourism sector is also affected; revenue from tourism is totally stopped. People engaged in tourism sector suffered a lot as well as government revenue also discontinued.

Conclusion-

Covid-19 pandemic badly affect the society and Indian economy at a large. Lockdown destroyed all regular and routine activities in an economy and disturb the chain of market. People are suffering with starvation; no work no income; no demand due to low purchasing power of the unemployed workers; industries are totally shutdown; no transportation and communication activities are happening due to lockdown resulted into reverse and negative effect on growth and development. GDP is shown its lowest level. Government is also be troubled due to lack of revenue. In short, all the sectors of the economy are under crisis. Therefore, not only India worldwide everywhere all research laboratory are engaged to find out vaccine to control the spread of corona virus and to cure patient of corona virus infected.

Scope for Future Action Plan-

Covid-19 pandemic is a international problem. India is also suffering from the same. Therefore, there is a vast opportunity for India to produce all that necessary production which is required in domestic market as well to focus on foreign trade to increase its share in export.

References-

1. 'The Hindu Times'- Newspaper, Mumbai- Dtd.05.05.2020
2. Vyas Mahesh "Unemployment rate touches 26%". Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE) 21 April 2020.
3. GoI, Ministry of Statistics, Press Report, 2020.
4. GoI, Indian Labour Statistics- 2012 & 2013. Ministry of Labour and Employment, Labour Bureau (Various years)
5. Sabina, (2008) "Industrial and Labour Economics", Alfa Publication, New Delhi.
6. Marathi Arthashatra Parishad, "Arthaswad" Qtly -National Reaearch Journal, various issues. ISSN 0973-8452.
7. Gowda K. V., "The European Common Market and India", Rao & Raghavan, Mysore- 1962.
8. Misra and Puri, " Indian Economy", Himalaya Pub House, Bombay - 2005.
9. Rudder Dutt and K P M Sundharam, " Indian Economy", S Chand & Co., 2005.
10. www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus

Role of Teachers in post Covid Education

Mrs. Urmila Subhash Shendage

Research Fellow SARTHI, Pune

Co-Author

Dr. D. B. More

Head of Department Economics

Terna Mahavidyalaya, Osmanabad

Introduction

Covid 19 pandemic is the challenge to the survival of human beings. As we know that every sector or area is now affected by this virus. Each and every country is affected with this virus. Its impact is on every field. But each and every people should take care in these days of war against Covid 19. School, colleges, hotels, malls etc are closed due to its effect. But we have to follow some rules to avoid it in colleges, when it will start. As a teacher, It's our duty to aware the students about Covid 19-Its symptoms and causes. Role of teachers is very important in creating awareness about this dangerous virus among students in post Covid education. In education field, planning and execution to avoid and face this challenge must be proper. What should be the role of the teacher in this scenario, let's see.

Here are some roles or strategies that teacher should follow in school and colleges.

Role of Teachers

- 1] Teacher should take fulfill knowledge about this pandemic. Then and then only teachers can prepare students to fight it against this pandemic.
- 2] Teacher should give moral support to the students in this deadly situations aroused in the world.
- 3] Teacher should take update information of these pandemic related facts from all over world.
- 4] Teacher should alert students about future damages if we cannot take care ourselves in this situation.
- 5] Teacher should aware students about the personal health and how to increase immunity to face this virus.
- 6] Teacher should focus on use of sanitizers or hand wash for personal health. It will reduce the percentage of illness.
- 7] Teachers should always follow the government rules for the update knowledge.
- 8] Teachers should get update and sure information from authorized body about this pandemic and make alert to the students about its effect.
- 9] Teachers can play important role in this situation to handle it properly. Students will be more dependent on teachers.
- 10] Teachers should spread positive attitude among the students to face this critical situation.
- 11] Knowledge is the power so teachers get correct information and make students aware about this pandemic.
- 12] Avoiding the rules of government on this issue will be very dangerous in future. Before reopening the schools and colleges, their administration should keep in mind

Conclusion

One thing is most important that communication between students, teachers, parents and community on the COVID-19 situation through simple key messages is very essential to face this critical situation. To interact with these responsible factors during this situation can be the only solution to face this pandemic. Teacher can make safe school and colleges from this virus by keeping in mind such things. Students should be made well aware about this post Covid situation by giving knowledge about how to face this situation and which precautions they should take while handling this situation. Teacher should make habit of these mentioned things in post covid education. Role of teachers is very important in facing this situation.

References

1. Handbook 20 May 2020 Schools in the time of Covid 19 *What Matters Most & What We Should Do Version 1.0*

Impacts of Corona Virus on Indian Sports and Tokyo Olympics Preparation

Prof. Dr. Balasaheb Dattarao Paul

Director of Physical Education and Sports
Shri Tulsiramji Jadhao Arts and Science Washim, Dist. Washim

Abstract

The epic coronavirus has prompted the retraction or rescheduling of various games just as competitors pulling back from striking competitions in the course of recent weeks. The COVID-19 pandemic has made the most noteworthy interruption the overall donning schedule since World War II. Over the world and to differing degrees, games have been dropped or postponed.

Introduction

The 2019-20 coronavirus (COVID-19) pandemic that has cleared over the globe over the most recent couple of many months has not just significantly affected general wellbeing, society, and the economy in general, it has additionally unleashed destruction to the wearing schedule. In an offer to stem the spread of the infection, numerous expert and beginner associations over all mainlands and sports made the extraordinary move to delay or suspend their seasons on the exhortation of the CDC to dodge social occasions of a lot of individuals.

Since its onset, the COVID-19 pandemic has spread to almost all countries of the world. Social and physical distancing measures, lockdowns of businesses, schools and overall social life, which have become commonplace to curtail the spread of the disease, have also disrupted many regular aspects of life, including sport and physical activity. This policy brief highlights the challenges COVID-19 has posed to both the sporting world and to physical activity and well-being, including for marginalized or vulnerable groups. It further provides recommendations for Governments and other stakeholders, as well as for the UN system, to support the safe reopening of sporting events, as well as to support physical activity during the pandemic and beyond.

Effects of COVID-19 on various games

Football

Most recent - I-League side Chennai City FC's next two AFC Cup games won't be held as planned after the Asian Football Confederation on Wednesday deferred all matches of the mainland rivalry until April end because of the COVID-19 pandemic.

In the mean time, the last of the Indian Super League (ISL), won by ATK who beat Chennaiyin FC 3-1 in Goa on March 14, was held away from public scrutiny. The All India Football Federation suspended competitions at all levels - including the I-League - until March 31. India's 2022 FIFA World Cup qualifier coordinate against Qatar booked for March 26 in Bhubaneswar has been deferred.

Badminton

Most recent - BWF has suspended all competitions until April 12. The occasions that are dropped incorporate the Swiss Open, India Open, Orleans Open, Malaysia Open and Singapore Open, aside from various Grade 3 occasions. Prior, the India Open, a vital occasion for Tokyo Olympic capability, was be held with no observers, the Badminton Association of India (BAI) had declared. The BAI had even kept in touch with the Badminton World Federation (BWF) requesting the Super 500 competition, planned for March 24-29 in New Delhi, to be deferred. In any case, BAI and the BWF had later given a joint proclamation saying the occasion will proceed as initially arranged. These postponements are critical as positioning focuses earned until April 26 will figure out who makes the cut for the Tokyo Olympics.

Cricket

On March 13, the BCCI chose to concede IPL 2020 until April 15. The competition was booked to begin on March 29. The choice to cancel the two residual matches of the ODI arrangement among India and South Africa - in Lucknow (March 15) and Kolkata (March 18) - was additionally taken that day. The most beloved game in India was also influenced due to the Coronavirus Outbreak.

Golf

Most recent - All Professional Golf Tour of India (PGTI) competitions booked for after March 16 have been delayed "till such time the circumstance permits and the Government pronounces it safe," PGTI said in an announcement. "We will keep on taking guidance from the significant specialists while checking the circumstance intently before settling on the rescheduled dates for the occasions in Gujarat, Pune, Noida and Chandigarh," it included.

Boxing

Most recent - Thirteen Indian fighters and right around an equivalent number of instructing staff individuals have been "home-isolated" for a couple of days on coming back from the Asian Olympic Qualifiers in Jordan on Thursday. Albeit all individuals have gotten the vital wellbeing clearances, this has been done as a prudent step, Boxing Federation of India (BFI) Executive Director RK Sacheti said. Of these 13, nine fighters - including Mary Kom, Vikas Krishan and Amit Panghal - fixed Tokyo Olympics billets in Amman, where the qualifiers were moved from Wuhan after the flare-up started in the Chinese city.

Shooting

Most recent - The National Rifle Association of India (NRAI) has prescribed to the International Shooting Sport Federation (ISSF) that the New Delhi World Cup, booked for March 15-26, be delayed because of the flare-up. ESPN comprehends that the Indian unforeseen, which had plans to prepare in South Korea pre-Games, won't do so in light of the episode in the nation. India likewise pulled out of the ISSF shotgun World Cup to be held between March 4 and 13 in Cyprus, referring to the risk presented by the novel coronavirus.

LATEST –

The National Rifle Association of India (NRAI) has recommended to the International Shooting Sport Federation (ISSF) that the New Delhi World Cup, scheduled for March 15-26, be postponed due to the outbreak. ESPN understands that the Indian contingent, which had plans to train in South Korea pre-Games, will not be doing so because of the outbreak in the country. India also pulled out of the ISSF shotgun World Cup to be held between March 4 and 13 in Cyprus, citing the threat posed by the novel coronavirus.

Tennis

The Fed Cup finals planned to be held in Budapest, Hungary, in April and end of the season games that should have been held in different areas worldwide have been delayed due to the coronavirus episode, the International Tennis Federation (ITF) said on Wednesday. India were to confront Latvia or the Netherlands in the end of the season games in April. In the interim, after the retraction of the BNP Paribas Open in Indian Wells, California, the ATP and WTA declared a six-week suspension of their visits.

Weightlifting

The Asian Weightlifting Championships in April, an Olympic passing occasion, where previous title holder Mirabai Chanu and eight different Indians were to contend, has been deferred because of the novel crown infection episode.

Kabaddi

The Pro Kabaddi League held annually in India broadcasted by the star sports network is postponed due to COVID-19 pandemic. So the much-awaited PKL Season 8 was planned to start in June 2020, and the auction was supposed to be held in April but now due to COVID-19, the VIVO Pro Kabaddi 2020 date is shifted further and the new schedule and time table will be released once everything is normal.

Games

The wiping out of the World Indoor Championships in China (Nanjing, March 13-15) has handled a body hit to Dutee Chand's Olympic capability yearnings. It was gone before by the canceling of the Asian Indoor Championships (Hangzhou, February 12-13), which much like the World meet was central to Dutee's arrangements of expanding on her speed to shave 0.07s off her 11.22s individual best. The two occasions have been dropped immediately with no substitute scenes proposed. The passing imprint for the 100m ladies' occasion is set at 11.15, a lofty request Dutee.

The Tokyo 2020 Olympics were because of open on July 24 and run for 16 days, however the crown infection pandemic constrained the principal harmony time deferment of the Games. The IOC and Japan had for a considerable length of time demanded the show could go on yet the quick spread of COVID-19 incited developing uneasiness among competitors and brandishing federations. The Olympics was the most

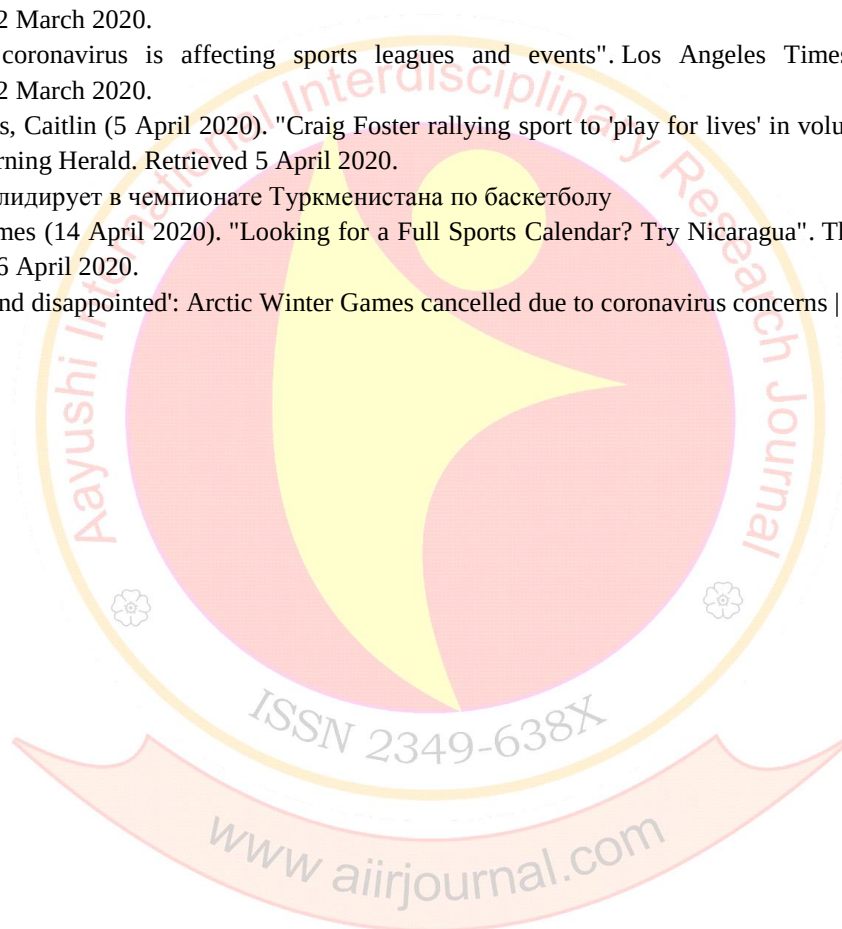
prominent donning loss of the coronavirus that has cleared out apparatuses worldwide and everything except stopped pro game. There was some theory that Japanese coordinators could exploit the clear canvas to move the Games to spring, keeping away from the warmth of the Tokyo summer that had been their principle worry before coronavirus struck.

Conclusion

The tale crown infection has prompted the crossing out or rescheduling of various games just as competitors pulling back from striking competitions in the course of recent weeks. The worldwide pandemic influenced the entirety of the games everywhere throughout the world in 2020. The Olympics 2020 in Japan likewise deferred because of the COVID-19.

References

1. "Coronavirus: How the virus has impacted sporting events around the world". BBC. 12 March 2020. Retrieved 12 March 2020.
2. "How the coronavirus is affecting sports leagues and events". Los Angeles Times. 12 March 2020. Retrieved 12 March 2020.
3. Fitzsimmons, Caitlin (5 April 2020). "Craig Foster rallying sport to 'play for lives' in volunteer response". The Sydney Morning Herald. Retrieved 5 April 2020.
4. «Бинагар» лидирует в чемпионате Туркменистана по баскетболу
5. Wagner, James (14 April 2020). "Looking for a Full Sports Calendar? Try Nicaragua". The New York Times. Retrieved 16 April 2020.
6. "'Shocked and disappointed': Arctic Winter Games cancelled due to coronavirus concerns | CBC News".

Impact Of Covid- 19 Pandemic On Indian Banking And Financial Sector

Shilpa.K.Bhimreddy

Research Scholar

Department of Economic

Gulbarga University Kalaburagi

Dr.Jayakumar.A.Sindhe

HOD and Research guide

Department of Economics

GFG College Humnabad

Abstract :

The coronavirus (COVID-19) outbreak has snowballed into a major global crisis causing immense personal and financial suffering for consumers, communities, and banking organizations grappling with a series of challenges ranging from logistics, workforce, operations and supply chain, finance and liquidity, tax and trade, and strategy and brand. The banking industry, in addition to facing its own challenges, is expected to help customers in this hour of need. While banks have well-defined business continuity plans, they may be inadequate in handling a crisis of this scale and impact or address the large number of varying challenges emanating from the situation.

Introduction :

As the world is battling on all fronts against the outbreak of COVID-19, India has also been considerably affected by the pandemic. In order to contain the spread of the pandemic, Government of India announced a nationwide lockdown starting from March 25, 2020. The ongoing pandemic has posed a sizeable impact on life as well as business of the world's democracy. Though, the magnitude of impact on different sectors varies, none of the sectors are completely out of the reach of its repercussions. As coronavirus continues to spread, and more information comes to light, sector with 31, March 2020 year-ends, needs to consider this impact on their business and in their financial statement reporting. The COVID-19 pandemic could be one of the most serious challenges faced by the financial services industry in nearly a century. The COVID-19 impact on banking will be server- fall in demand, lower incomes, production shutdown-and will adversely affect the business of banks.

Objectives Of The Study :

The objectives set for the study are

1. To study the facilitate & incentivise bank credit flows.
2. To study the ease the financial stress.
3. To enable the formal functioning of markets.

Methodology :

In pursuance of above objectives the following research methodology was used for this study. The study was achieved through collection and analysis of secondary drawn from various records and publications of journals and websites.

Impact of COVID-19 on Indian banking and financial sector :

COVID-19 has already had a significant impact on the global financial markets, including India, and it may have accounting and reporting implications for many entities. COVID-19 May impact the BFSI sectors in a significant way, particularly in their financial reporting for entities that follow Indian GAAP as well the entities that follow Ind AS

The Reserve Bank of India has taken certain measures to give some relief to the lending institution in the areas of liquidity, regulation and supervision and financial markets. The following are some of the business and accounting consideration for Banks.

1. Credit risk assessment :

The RBI has given certain waivers to the borrowers which include moratorium to pay principal and with relaxation on their classification as a non-performing asset or a restructure asset. Due to the pandemic, it might become too cumbersome or difficult for banks to determine the extent and adequacy of collaterals available with them and the subsequent provisioning. Banks would therefore be required to maintain robust risk management functions and track their borrowers individual to determine and segregate the permanent impact from the temporary impact and make appropriate provisions.

2. Liquidity :

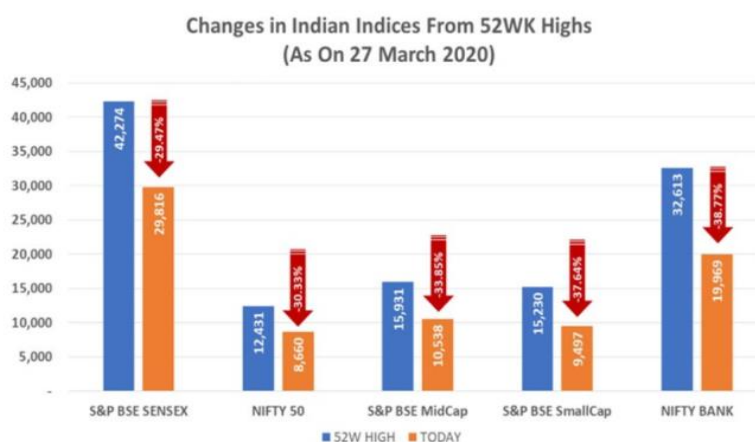
Given the situation of lockdown in the country, the defaults may have increased substantially as many companies would have lost revenue for a long time. An increase in defaults is likely to cause issues in liquidity and capital adequacy.

- Auctions of targeted long- time repos operations of up to three years tenor of appropriate sizes at a floating rate linked to the police reap rate to be deployed in investment grade corporate bonds, as on 27, march 2020(50% from primary market issuance and 50% secondary market including from mutual funds and non- banking finance companies)
- Reduction of cash Reserve Ratio of all banks by 100 basis points to 3% of the net demand and time liabilities with effect from the reporting fortnight beginning 28 march 2020.
- Under the marginal standing facility (MSF), RBI has permitted banks to borrow overnight at their discretion by dipping up to 2% into the statutory liquidity Ratio. This limits has been increased to 3% with immediate effect.

3. Going concern and impact of subsequent events :

Given the unpredictability of the potential impact of the outbreak of COVID-19, there may be material uncertainties that cast significant doubt on the entity's ability to operate under the going-concern basis. If the entity prepares the financial statement under the going-concern assumption, it will be required to disclose these material uncertainties in the financial statements to clarify that the assumption is subject to such material uncertainty.

Further the BFSI sector in India will need to ensure that effective processes are in place to identify and disclose material events such as bankruptcies of the borrowers or the impact on lending portfolio due real-estate, small and micro enterprises (SMS), etc. after the reporting period.

4. Revisiting hedging strategies :

Business transactions may be postponed or cancelled, or they may occur in significantly lower volumes than initially forecasted due to COVID-19 lockdown. If an entity has designated a transaction

such as the expected issuance of debt, as a hedged forecasted transaction in a cash flow hedge, the entity will need to consider whether the transaction is will a highly probable forecasted transaction.

5. Adverse impact on specific loan covenant ratios being triggered :

Given the current crisis and its impact on capital markets and businesses across, banks and NBFCs will face clients who are potentially experiencing stresses financial conditions, including deterioration of their credit ratings and credit quality. In certain cases, there is a likeliness of borrowers to breach certain covenants linked to ratios like the current ratio, profitability ratios, return on equity (ROE), debt coverage ratios, etc. In some cases, the covenants breach could lead to classification of a loan as a non-performing asset.

Impact of COVID-19 Non – Banking financial institution :

1. Business model re-assessment :

Due to significant change in the market in the conditions, firms may have to revisit their business model assessment for their existing financial instruments. In case the sale of loans or investment is due to an increase in credit risk, then it would be consistent with the business model objective hold to collect as the credit quality of financial assets is relevant to the entity's ability to collect contractual cash flows and the sale is triggered due to significant deterioration in the market condition or counterpart specific credit problem.

2. Market to market losses depleting capital :

Given the sizeable portion of NBFCs' loan or investment portfolio may be classified fair value through other comprehensive income (FVOCI), the MTM losses could potentially wipe out a significant amount of capital resulting in potential breach of capital adequacy norms and may further require capitalization to continue its trading operations. As an impact, insurers can expect to be flooded with general inquiries and claims across multiple different lines, whether that be for health, life or non-life cover. The following are the specific areas that are likely to be affected in the Indian insurance sectors.

3. Mortality claims :

Life and health insurers while evaluating the impact of COVID-19 on their claims, may consider alternative scenarios that would have led to the spread of the pandemic. This may vary from short-term outbreaks to medium-term epidemic (viz., up to six months) and longer-term pandemic (viz., effects lasting for around 12 months). Health insurers also need to factor in the capacity of the Indian healthcare system and the effectiveness of actions taken by the government.

4. Loss of profit clause :

Quite a few companies may claims under the loss of profit clause in their insurance contracts. This typically covers losses due to factory shutdown when unforeseen circumstances such as fire accidents occur.

5. Financial and cash flow impact :

All insurers including reinsurers in India will need to evaluate the pandemic's impact on the financial statement and cash flows. This includes :

On the liability side, what will be the impact of the stretched healthcare system on mortality, which includes deaths due to COVID-19 otherwise? How will the health, economic and social impact of the pandemic affect lapse rates?.

Conclusion :

In the present study the effect of COVID-19 on Indian financial and banking sector. This study also reported about the COVID-19 effect on global manufacturing and supply chain. 2020 has been a turbulent year- hardly has there been any crisis that affected as many countries, industries, societies and individual lives as the corona pandemic of the first half of 2020. Analysts worldwide assume that negative economic impact of COVID-19 is going to be more severe than the recession following the global financial crisis of 2007/08.

Reference :

1. Sharma, Neetu Chandra (8 June 2020). "Amid rise in Covid-19 cases, India to open its economy further". Livemint. Retrieved 13 June 2020.
2. Sharma, E Kumar (10 May 2020). "India can expect V-shaped recovery post coronavirus crisis, says former RBI governor Subbarao". Business Today. Retrieved 11 May 2020.
3. Maitra, Barnik; Kuruvilla, Thomas; Rajeswaran, Arvind; Singh, Ashutosh (18 May 2020). "INDIA: Surmounting the economic challenges of COVID-19". Arthur D Little. Retrieved 6 June 2020.
4. Patil, Ramu (21 April 2020). "Karnataka looks at wooing foreign firms as alternative to China". The New Indian Express. Retrieved 25 May 2020.
5. "India stares at Rs 10 lakh crore revenue loss as Covid-19 tally crosses 2.76 lakh". India Today. 10 June 2020. Retrieved 13 June 2020.
6. "Coronavirus: Govt can spend \$18 billion to fight virus impact, analysts say". Livemint. 23 March 2020. Retrieved 23 March 2020.
7. https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200308-sitrep-48-covid-19.pdf?sfvrsn=16f7ccef_4
8. <https://www.livemint.com/>
9. <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/indicators/coronavirus-chicken-prices-fall-poultry-industry-affected/articleshow/74546189>

Impact Of Covid-19 On Various Sectors Of Indian Economy

Sushen N. Maind

Assistant Professor,

Department Of Commerce

M. E. S. Arts and Commerce College, Mehkar

Abstract

No sector of human life is remained unaffected by the destructive attack of corona virus on human life. All important fields such as business, education, banking, tourism, aviation, agriculture, manufacturing, service and all other government and non government sectors have badly affected by the Covid -19 pandemic. The hefty income in the hands of personnel involved in various sectors of Indian economy have decreased.

Introduction

On 22 March, India observed a 14-hour voluntary public curfew at the instance of the prime minister Narendra Modi. It was followed by mandatory lockdowns in COVID-19 hotspots and all major cities. Further, on 24 March, the Prime Minister ordered a nationwide lockdown for 21 days, affecting the entire 1.3 billion population of India. On 14 April, the PM extended the nationwide lockdown till 3 May which was followed by two-week extensions starting 3 and 17 May with substantial relaxations. Beginning 1 June the Government has started unlocking the country (barring containment zones) in three unlock phases.

Due to lockdown all sectors of the economy affected. Corona virus impacting on various sectors of Indian economy. During lockdown period state borders are closed, labour movement is curtailed and schools and training courses are suspended across the country. Major companies in India have temporarily suspended or significantly reduced operations in a number of facilities.

The economic impact of the 2020 coronavirus pandemic in India has been largely disruptive. India's growth in the fourth quarter of the fiscal year 2020 went down to 3.1% according to the Ministry of Statistics. The Chief Economic Adviser to the Government of India said that this drop is mainly due to the coronavirus pandemic effect on the Indian economy.

Citizens in India are concerned over increasing jobs losses and large layoffs across the country, which is going through a deep economic crisis in the wake of Covid-19 pandemic.

Objectives

1. To understand impact of Covid-19 on overall Indian Economy.
2. To understand impact of Covid-19 on various sectors of Indian Economy.

Research Methodology:

This paper is based on the role of covid -19 impact on economy with the help of secondary data collection. The secondary data is gathered from various published information, paper news, Internet (websites) and other research papers.

Agriculture

Covid-19 impact on agriculture is complex and varied across diverse segments that form the agricultural value chain. Even among the different segments, its impact varies widely among different regions and among producers and agricultural wage labourers. A study during the first two weeks of May by the Public Health Foundation of India, Harvard T H Chan School of Public Health and the Centre for Sustainable Agriculture found that "10% of farmers could not harvest their crop in the past month and 60% of those who did harvest reported a yield loss" and that a majority of farmers are facing difficulty for the next season. Due to logistical problems following the lockdown tea estates were unable to harvest.

Manufacturing

Major companies in India such as Larsen and Toubro, Bharat Forge, UltraTech Cement, Grasim Industries, the fashion and retail wing of Aditya Birla Group, Tata Motors and Thermax temporarily suspended or significantly reduced operations in a number of manufacturing facilities and factories across the country.

iPhone producing companies in India also suspended a majority of operations. Nearly all two-wheeler and four-wheeler companies put a stop to production till further notice. Many companies have decided to remain closed till at least 31 March such as Cummins which has temporarily shut its offices across Maharashtra. Hindustan Unilever, ITC and Dabur India shut manufacturing facilities except for factories producing essentials. Foxconn and Wistron Corp, iPhone producers, suspended production following the 21 day lockdown orders.

Textiles

The demand for textile products abroad and domestic sales have come down to a grinding halt due to the panic situation created by the COVID-19 outbreak. Due to the lockdown, all sorts of textile-related factories are closed and it is tough to hazard a guess when those will be allowed to open. Workers have been running here and there amid all sorts of confusion. The business community is scared on account of cash crunch, supply chain disturbance and manpower-related issues. There could be as many as one crore job cuts in the textiles sector, which has been severely hit by the ongoing lockdown, if there is no support and revival package from the government, according to apparel industry body Clothing Manufacturers Association of India.

Medical Devices

India imports a variety of consumables, disposables and capital equipment including orthopaedic implants, gloves, syringes, bandages, computed tomography and magnetic resonance imaging devices from China. Due to the current crisis in China, device manufacturers across India are finding it difficult to source important raw materials and electronic components from Chinese factories. Even though some of the factories in China have restored operation, shortage of some critical electro still exists. This is adversely affecting the margins and profitability of Indian companies importing medical devices and small components to manufacture finished products. This can also put upward pressure on prices of medical devices in the short term.

Chemical Industry:

Some chemical plants have been shut down in China. So there will be restrictions on shipments/logistics. It was found that 20% of the production has been impacted due to the disruption in raw material supply. China is a major supplier of Indigo that is required for denim. Business in India is likely to get affected so people securing their supplies.

Electronics Industry

The major supplier is China in electronics being a final product or raw material used in the electronic industry. India's electronics industry may face supply disruptions, production, reduction impact on product prices due to heavy dependence on electronics component supply directly or indirectly and local manufacturing.

Aviation

The coronavirus pandemic is expected to impact more than 29 lakh jobs in the Indian aviation and dependent industries, global airlines' grouping IATA said. Commercial flight services in the country remain suspended till May 3 amid the nationwide lockdown to curb spreading of coronavirus infections. The pandemic and subsequent lockdown have significantly impacted economic activities, with aviation and tourism among the worst affected segments. IATA said the pandemic is expected to potentially impact 29,32,900 jobs in the country's aviation and its dependent industries.

Restaurants Services

The National Restaurant Association of India (NRAI), which represents 500,000-plus restaurants across the country, has advised its members to shut down dine-in operations starting Wednesday till March 31, 2020. This will impact operations of thousands of dine-in restaurants, pubs, bars and cafes. By extension, food delivery platforms such as Swiggy and Zomato that are by itself functioning -- have also taken a big hit. Orders on Swiggy and Zomato have dropped 60 per cent amid the pandemic.

Banking

The Reserve Bank of India has taken certain measures to give some relief to the lending institutions in the areas of liquidity, regulation and supervision, and financial markets.

The RBI in its seventh bi-monthly monetary policy announced on March 27, reduced the repo rate by 75 basis points to 4.40 per cent. It announced to provide Rs 3.74 lakh crore liquidity to banks through reduction in cash reserve ratio, by conducting targeted long term repos operations (TLTRO) and by increasing the limit for marginal standing facility (MSF) to 3 per cent.

RBI also allowed a repayment moratorium for three months on all term loans outstanding as on March 1, 2020, to borrow. As per the latest SBI Economic Research report after four phases of lockdown it has come to the fore that Indians have been cutting down on unnecessary expenses. There has been seen an uptick in deposits which point to reduced consumer's preference for consumption. After Lockdown 4.0; Surge In Bank Deposits Point To Lower Consumption. It was in the lockdown 3.0 that deposits sharply receded lower. Though during this time, term deposits transaction value came in at Rs. 22845 crore. "The situation became critical during Lockdown 3 when such deposit growth turned significantly negative, indicating people may have used the initial build-up to start spending as they realized that lockdown could be a recurring phenomenon," the report noted.

Entertainment

The International Indian Film Academy Awards, planned to take place on 27 March, was canceled. Cinema halls were shut down by most state governments. Film bodies decided to stop the production of films, TV shows and web series till 31 March. On 25 March, all video streaming services, jointly decided to offer only SD quality content on cellular networks. They also decided to lower the resolution to 480p to lower the stress on telecom networks throughout the 21-day lockdown during which there would be an unprecedented surge in mobile internet consumption since people were confined to their homes. The Indian Broadcasting Foundation (IBF) said that four major broadcasting networks in the country have decided to waive all fees for four channels for two months. The IBF is an organisation promoting the Indian television industry. In a statement, the foundation said that Sony Pal, run by Sony, Star Utsav, run by Star India, Viacom18's Colors Rishtey run by colors and Zee Anmol run by Zee TV will be available for two months free to all viewers in the country. This offer is for all DTH and cable networks.

Religion

The COVID-19 pandemic has impacted religion in various ways, including the cancellation of the worship services of various faiths, the closure of Sunday Schools, as well as the cancellation of pilgrimages surrounding observances and festivals. Many churches, synagogues, mosques, and temples have offered worship through livestream amidst the pandemic.

Education

State governments across the country began shutting down schools and colleges temporarily as a measure to contain the spread of the novel coronavirus. It's close to a month and there is no certainty when they will reopen. This is a crucial time for the education sector—board examinations, nursery school admissions, entrance tests of various universities and competitive examinations, among others, are all held during this period. As the days pass by with no immediate solution to stop the outbreak of Covid-19, school and university closures will not only have a short-term impact on the continuity of learning for more than 285 million young learners in India but also engender far-reaching economic and societal consequences. The students missed opportunities for learning, no longer have access to healthy meals during this time and are subject to economic and social stress.

Unemployment

Citizens in India are concerned over increasing jobs losses and large layoffs across the country, which is going through a deep economic crisis in the wake of Covid-19 pandemic. More Indian jobs will be at risk during and after the COVID-19 lockdown stage. CMIE report says India's urban unemployment rate soars to 30.9% even as overall rate rises to 23.4%, indicating covid-19's impact on the economy

Tourism

The Indian tourism sector is a major revenue generating sector of the Indian economy. Nowadays this sector is worstly affected by the pandemic covid 19. After lockdown is lifted due to the fear of spread of the disease people will not travel for at least one year, which results in negative growth in tourism. The hefty income that used to fall in the hands of personnel involved in tourism industry was not to be seen amid the

current corona virus covid-19 Pandemic. Not only tourism sector is badly affected by the pandemic but the allied sectors like aviation, hotels and other hospitality industry is hit badly.

Conclusions

Each and every sectors of Indian economy affected by the corona virus very badly. Covid-19 impact on agriculture is complex and varies among different region and among producers and agricultural wage labourers. Major companies in India temporarily suspended or significantly reduced operations in a number of manufacturing facilities and factories across the country. Due to the lockdown many textile related factories are closed. More Indian jobs will be at risk during and after covid-19 lockdown stage. Covid-19 lockdown time is a crucial time for the education sector. The Reserve Bank of India has taken certain measures to give some relief to the lending institutions in the areas of liquidity, regulation and supervision, and financial markets

References

- 1) Banerjee P.K. (1970) Indian Economy'' Chaitanya Publication, New Delhi.
- 2) Kalhon and Karam sing (1985), Indian Economy Allide Publication, New Delhi.
- 3) <https://etinsights.et-edge.com/wp-content/uploads/2020/04/KPMG-REPORT-compressed.pdf>
- 4) <https://www.dailypioneer.com/2020/columnists/economic-cost-of-the-lockdown.html?fbclid=IwAR2aDBr3sP61gQtJZZ8eMgDfJ2k4Fx2eQJndAo3Z46ui7HNryAIh-Kzjglw>
- 5) https://en.wikipedia.org/wiki/Economic_impact_of_the_COVID-19_pandemic_in_India
- 6) <https://www.aljazeera.com/ajimpact/hungry-desperate-india-virus-controls-trap-migrant-workers-200402031123631.html>
- 7) https://en.wikipedia.org/wiki/COVID19_pandemic_in_India#Economy

Economic Difficulties Caused By Covid-19 With Special Reference To MAVIM Beneficiaries

Prof. Namdev N. Mundhe

S.S.G.M. College, Loha,
District. Nanded- 431505

Asst. Prof. Shashikant V. Mundhe

Siddharth College of Commerce &
Economics, Mumbai – 01.

Abstract

The outbreak and spread of Covid-19 pandemic is an unexpected shock to the entire world. As a response to it India and most of the countries in the world announced lockdown of their respective economies.

In India, during its first phase of lockdown, Government offices, offices of semi government bodies, government undertakings, offices of nodal agencies like Mahila Arthik Vikas Mahamandal (MAVIM), etc. were closed down. Private corporate sector companies were also closed down. Almost all the public and private sector employees were asked to work from home. Railways, air travel, other modes of public transport and even private means of transportation were shut.

As a result it put tremendous pressure on socio-economic life of people. Hence, it becomes necessary to analyse the socio-economic situation in the country arising due to Covid-19 and lockdown.

The present research study briefly analyses the impact of Covid-19 on Indian economy and describes the economic difficulties faced by Indians in general and beneficiaries of Mahila Arthik Vikas Mahamandal (MAVIM) in particular.

The research study is descriptive in nature and based on primary as well as secondary data. The secondary data is collected from news articles in various newspapers, research articles by researchers, live debates and discussions on news channels. While, primary data is collected through telephonic interviews of few MAVIM beneficiaries.

The study shows that, the Covid-19 and lockdown affected almost all the economic activities in the country. Most of the people including MAVIM beneficiaries faced with economic problems and difficulties.

Keywords: Covid-19, pandemic, unemployment, inflation, Mahila Arthik Vikas Mahamandal (MAVIM), MAVIM beneficiaries, etc.

I. Introduction:

Coronavirus (CoV) is a large family of viruses that causes illness to human bodies. It ranges from the common cold, cough and flu to more severe diseases like Middle East Respiratory Syndrome (MERS-CoV) and Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS-CoV).

The first case of Coronavirus was reported in Wuhan, China on 31st December, 2019. The outbreak was declared a Public Health Emergency of International Concern, by WHO, on 30th January 2020 and named it as Covid-19 on 11th February 2020. The first case in India was reported in Thrissur, Kerala on 30th January 2020.

The outbreak and spread of Covid-19 pandemic is an unexpected shock to the world. The world, including Indian economy was already in precarious situation. People, worldwide were already facing hard times like increasing levels of unemployment, low or no job opportunities, inflation etc. The economic difficulties that the people were facing aggravated further with the Covid-19 pandemic outbreak and the prolonged lockdown.

In India, during its first phase of lockdown, Government offices, offices of semi government bodies, government undertakings, offices of nodal agencies like Mahila Arthik Vikas Mahamandal (MAVIM), etc. were closed down. Private corporate sector companies were also closed down. Almost all the public and private sector employees were asked to work from home. Railways, air travel, other modes of public transport and even private means of transportation were shut.

As a result it put tremendous pressure on socio-economic life of people. Hence, it becomes necessary to analyse the socio-economic situation in the country arising due to Covid-19 and lockdown.

The present research study briefly analyses the impact of Covid-19 on Indian economy and describes the economic difficulties faced by Indians in general and beneficiaries of Mahila Arthik Vikas Mahamandal (MAVIM) in particular.

The research study is descriptive in nature and based on primary as well as secondary data. The secondary data is collected from news articles in various newspapers, research articles by researchers, live

debates and discussions on news channels. While, primary data is collected through telephonic interviews of 20 MAVIM beneficiaries.

The study shows that, the Covid-19 and lockdown affected almost all the economic activities in the country. Sectors like Most of the people including MAVIM beneficiaries faced with economic problems and difficulties.

II. Objective Of The Study:

1. To study the impact of Covid-19 and lockdown on Indian economy and economic difficulties faced by Indians in general and MAVIM beneficiaries in particular.

III. Research Methodology:

The research study is descriptive in nature and based on primary as well as secondary data. The secondary data is collected from news articles in various newspapers, Wikipedia, the free encyclopaedia, research articles by researchers, live debates and discussions on news channels. While, primary data is collected through telephonic interviews of 20 MAVIM beneficiaries.

IV. Analysis:

Coronavirus (CoV) is a large family of viruses that causes illness to human bodies. The first case in India was reported in Thrissur, Kerala on 30th January 2020.

As of 26th June 2020, the Ministry of Health and Family Welfare (MoHFW) has confirmed a total of 490,401 cases, 285,636 recoveries (including 1 migration) and 15,301 deaths in the country. India currently has the largest number of confirmed cases in Asia (Hindustan Times, 29th May 2020) and has the fourth highest number of confirmed cases in the world (NDTV.com, retrieved 12th June 2020).

Looking at the severity of Covid-19 pandemic and the possible health hazard that it may cause to Indian public, the Prime Minister Shri Narendra Modi, initially encouraged Indians to observe a 14 hour voluntary public curfew. This was later followed by mandatory lockdowns in hotspots and all major cities. On 24th March 2020, PM declared a nationwide lockdown for 21 days, affecting nearly 130 crore population. On 14th April, the lockdown was further extended till 3rd May 2020. This was followed by two- week extensions in the lockdown starting from the 3rd and 17th May 2020 with number of relaxations. Government has started unlocking the country from 1st June 2020 (except the containment zones).

Prolonged lockdown put tremendous pressure on various sectors of Indian economy and socio-economic life of people. The present research study briefly analyses the impact of Covid-19 on Indian economy and describes the economic difficulties faced by Indians in general and beneficiaries of Mahila Arthik Vikas Mahamandal (MAVIM) in particular.

Impact Of Covid-19 On Indian Economy:

1. The Indian economy is estimated to be in deep trouble because its economic growth is expected to contract by 5% this fiscal. (*S&P Global Ratings, Press Trust of India, Financial Express, 26th June 2020*).
2. India's growth in the fourth quarter of the fiscal year 2020 went down to 3.1% according to the Ministry of Statistics. The Chief Economic Adviser to the Government of India said that this drop is mainly due to the coronavirus pandemic effect on the economy.
3. Within a month of lockdown, unemployment rose from 6.7% on 15th March to 26% on 19th April 2020.
4. During the lockdown, an estimated 14 crore people lost employment while salaries were cut for many others. More than 45% of households across the country have reported an income drop as compared to the previous year.
5. Due to the lockdown, daily-wage workers (the urban poor and migrant laborers) were left with no work.
6. A study by the Public Health Foundation of India, Harvard T H Chan School of Public Health and the Centre for Sustainable Agriculture, during the first two weeks of May found that, "10% of farmers could not harvest their crop in the past month and 60% of those who did harvest reported a yield loss".
7. Store closures and lack of demand is expected to cause a 30 % dent to revenue of the Rs.1.7 lakh crore organised apparel retailers in the current financial year. (*PTI, June 26th, 2020*)
8. The Indian fashion industry is on the verge of collapsing amid supply orders drying up from retailers. (*Rasul Bailay & Chaitali Chakravarty, The Economic Times, Jun 25*)

9. The TATA group may eliminate jobs at some of its businesses to save fixed costs as it grapples with falling profits due to the coronavirus pandemic. (Reeba Zachariah & Nandini Sen Gupta, TNN, June 25, 2020)
10. A study by the AIMO estimated that about a quarter of over 75 million MSME had been facing closure, affecting the employment of 114 million people.
11. FICCI survey showed that, 53% of Indian businesses have indicated a marked impact of Covid-19 on business operations.
12. India's exports fell by 36.65 percent (year-on-year), whereas imports fell by 47.36 percent in April 2020 as compared to April 2019. (Ministry of commerce and Industry)
13. Night light radiance, which is connected with economic activities, fell by around 37.2%, 32% and 29% in major metros like Delhi, Bangaluru and Mumbai respectively.
14. Demand for fuel fell by nearly 46% in April 2020 as compared to the previous year. India's annual fuel consumption will decline by 5.6% as estimated by International Energy Agency Report of April 2020.

Economic Difficulties Faced By MAVIM Beneficiaries:

MAVIM at Glance:

Mahila Arthik Vikas Mahamandal (MAVIM) is the State's 'Women Development Corporation' for Maharashtra, established on 24th Feb, 1975 and registered under Companies Act, Section 8A, as a not for Profit Company.

Its mission is to bring about gender justice and equality for women, investing in human capital and capacity building of women, thus making them economically and socially empowered and enabling them to access sustainable livelihood.

MAVIM has been implementing development programs in all 36 districts of Maharashtra, including the Mumbai suburban areas.

MAVIM has reached and brought changes in the lives of around 14,97,000+ women, who are being organised by MAVIM through the formation of around 1,00,000+ Self Help Groups (SHGs) and 406 Community Resource Centres (CMRCs). As per the latest data, MAVIM has been instrumental in extending Rs. 2900+ crores of formal credit through its bank linkage programs.

Nearly 15 lakh poor women benefited through over Rs. 29,00+ crores of formal credit because of activities undertaken by MAVIM, which itself proves that the MAVIM has been playing vital role in the empowerment of Indian rural poor women.

MAVIM, through its organisational setup, imparts training and inculcate various skills among its women beneficiaries. It trains them to start small business enterprises, small production units, like poultry farm, tailoring, bricks making unit, making of smaller agricultural tools, making of spices, pickles, papad, ladoos, etc. It also trains them to undertake mechanised and commercial agriculture to grow vegetables, fruits, etc.

Impact on MAVIM beneficiaries:

Covid-19 and lockdown affected the operations of most of the beneficiaries of MAVIM too. Due to lockdown MAVIM beneficiaries found difficulties in obtaining inputs for their enterprises, in reaching to their buyers and selling their produce. Accordingly, most of the interviewed beneficiaries had closed down their production from the first or second week of April 2020.

Almost all the beneficiaries reported sharp drop in their earnings in the months of April & May. These beneficiaries used to earn somewhere around Rs. 5,000 to Rs. 6,000 per month, which came down to around Rs. 3,000 in March, Rs. 1,200 in April and literally zero in May 2020.

Poultry farm units of MAVIM beneficiaries were affected and hit badly as compared to all the others. They faced burnt even before the virus came to India. This was mainly because of rumour that, eating chicken causes infection, said most of the respondents. They were literally forced to destroy their birds till the second week of April.

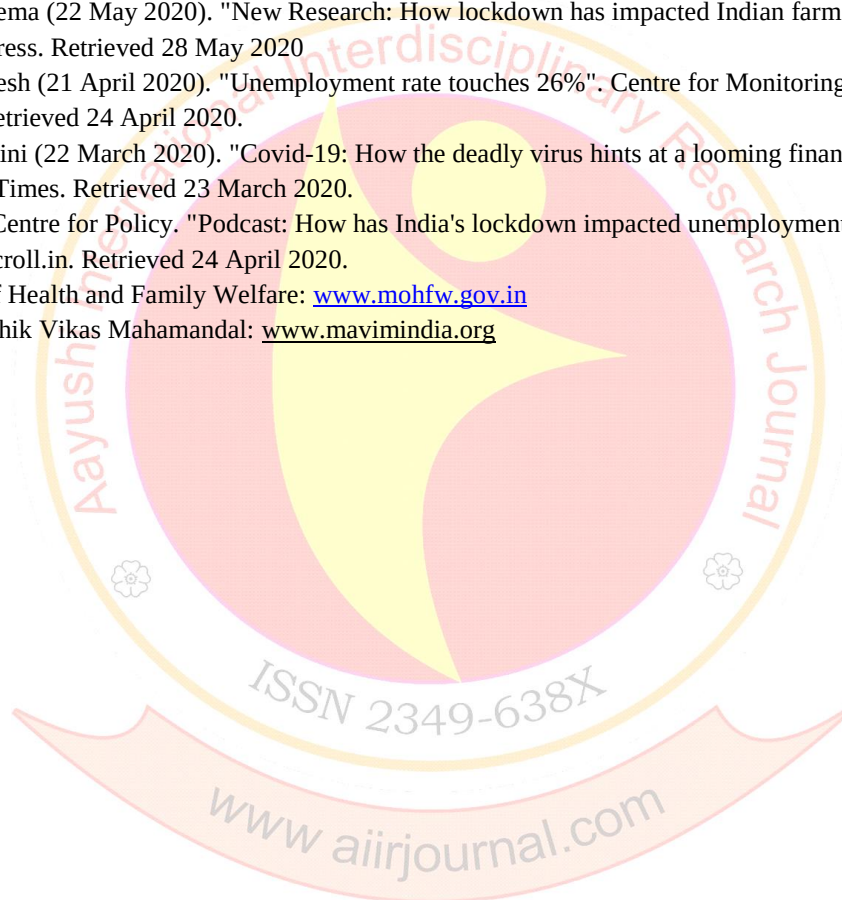
Those MAVIM beneficiaries who were engaged in vegetable growing were not affected much, but there was drop in their earnings.

V. Conclusion:

The study shows that the Covid-19 and lockdown has a severe effect on almost all the economic activities in the country. It has an impact on economic growth, employment levels, agriculture, manufacturing, services, exports, imports, education, earnings, job creations, government revenues, etc. All the Indians including MAVIM beneficiaries have reported economic difficulties due to Covid-19.

VI. References:

1. "India's Foreign Trade: April 2020". pib.gov.in. Ministry of Commerce & Industry. 15 May 2020. Retrieved 15 June 2020.
2. Nahata, Pallavi (11 April 2020). "Night Lights Tell The Story Of Dimming Economic Activity Across India". BloombergQuint. Retrieved 13 April 2020.
3. "India's annual fuel demand to decline 5.6% in 2020: IEA". The Economic Times. 15 April 2020. Retrieved 9 May 2020.
4. Chishti, Seema (22 May 2020). "New Research: How lockdown has impacted Indian farmers, their yields". The Indian Express. Retrieved 28 May 2020
5. Vyas, Mahesh (21 April 2020). "Unemployment rate touches 26%". Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE). Retrieved 24 April 2020.
6. Goyal, Malini (22 March 2020). "Covid-19: How the deadly virus hints at a looming financial crisis". The Economic Times. Retrieved 23 March 2020.
7. Research, Centre for Policy. "Podcast: How has India's lockdown impacted unemployment rates and income levels?". Scroll.in. Retrieved 24 April 2020.
8. Ministry of Health and Family Welfare: www.mohfw.gov.in
9. Mahila Arthik Vikas Mahamandal: www.mavimindia.org

Impact Of COVID – 19 Pandemic On Human Health In India

Dr. Hanumant Gopalrao Sadafule

Assistant Professor - Department of Zoology,
M.G.S.M's. Arts, Science, Commerce College, Chopda,
Jalgaon- 425107 Maharashtra State, India.

Abstract:

Coronavirus is expected to present both opportunities and challenges to Indian manufacturers to all, while trade with China is expected to be hit. Coronavirus outbreak was first reported towards the end of 2019 and has now been declared a pandemic by the World Health Organization (WHO). Worldwide countries are responding differently to the virus outbreak. A delay in detection and response has been recorded in China, as well as in other major countries, which led to an overburdening of the local health systems. On the other hand, some other nations have put in place effective strategies to contain the infection and have recorded a very low number of cases since the beginning of the pandemics. Initial estimates of the impact of Coronavirus on India's trade, but likely to increase given the global spread. COVID -19 is a highly contagious disease and spreads rapidly overwhelming the best health systems in the world and devastating the best performing economies. Super spreader events (SSEs) play an important role in accelerating the spread of the epidemic. COVID-19 affects different people in different ways. Most infected people will develop mild to moderate illness and recover without hospitalization.

Keywords: COVID, Health, Contagious, People, Epidemic.

Introduction:

Coronavirus Disease (COVID-19) has been designated as a public health emergency of international concern by the World Health Organization on January 30, 2020. While the early beginning of the COVID-19 outbreak occurred in December 2019 in the Hubei province of China, there has been unprecedented rise, since then, in the number of COVID-19 affected people across the globe leading to the declaration of COVID-19 as a pandemic on March 11, 2020. While the primary focus has been placed on the development of COVID-19 specific vaccine, identification of COVID-19 positive cases, quarantining suspected individuals and close contacts of the affected, and developing strategies for mass screening, the psychological impact of COVID-19 on the general public was given little attention. With COVID-19 swiftly evolving globally, a substantial degree of fear is induced among the public. It is estimated that the magnitude of anxiety and stress, depression levels, and suicidal inclinations would rise as a consequence of the psychological burden posed by COVID-19 associated fear.

Impact of Coronavirus in Maharashtra has recorded some of the highest cases of COVID-19 in Pune and Mumbai. The first infected in Pune were a couple who returned from Dubai. They were admitted to the Naidu Infectious Disease Hospital for treatment. The Drug Controller General of India has granted approval to the Indian Council of Medical Research to use a combination of lopinavir and ritonavir in the event of the Coronavirus disease in India turns into a public health emergency, reported the Economic Times.

And also Reproduction is a basic human right and so is the access to contraception. The COVID-19 pandemic is showing a negative effect on the production and transportation of contraceptive commodities, resulting in an unmet need for modern contraceptives and hence unintended pregnancies. Apart from this, many women with unwanted pregnancy are being denied medical and surgical options of abortion since there is a debate if abortion should be considered as an essential health service.

Material and method:

According to the World Health Organization (WHO), there are no vaccines or specific antiviral treatments for COVID -19. On 1 May 2020, The United states gave emergency use authorization to the antiviral remdesivir for people hospitalized with severe COVID – 19. The World Health Organization declared the COVID- 19 outbreak a public health emergency of international concern on 30 January 2020 and a pandemic on 11 March 2020. Local transmission of the disease has occurred in most countries across all six WHO regions.

COVID-19 affects different people in different ways. Most infected people will develop mild to moderate illness and recover without hospitalization.

Most common symptoms: Fever, dry cough, tiredness,

Less common symptoms:

Aches and pains, sore throat, diarrhoea, conjunctivitis, headache, loss of taste or smell, a rash on skin, or discolouration of fingers or toes

Serious symptoms:

Difficulty breathing or shortness of breath, chest pain or pressure, loss of speech or movement, Seek immediate medical attention if you have serious symptoms. Always call before visiting your doctor or health facility.

People with mild symptoms who are otherwise healthy should manage their symptoms at home. On average it takes 5–6 days from when someone is infected with the virus for symptoms to show, however it can take up to 14 days.

Transmission:

COVID-19 is a new disease, and many of the details of its spread are still under investigation. It spreads easily between people easier than Influenza but not as easily as measles. Estimates of the number of people infected by one person with COVID-19 have varied widely. The virus may occur in breast milk, but it's unknown whether it's infectious and transmittable to the baby.

Discussion:

The first case of the COVID- 19 Pandemic in the Indian state of Maharashtra was confirmed on 9 March 2020. Maharashtra accounts for nearly one-third of the total cases in India as well as about 40% of all deaths as of 17 May, the state's case fatality rate is 3.6%, which is lower than the global average but significantly higher than other Indian states with large numbers of cases. In Mumbai is the worst-affected city in India, with more than 20,000 cases. More than two-thirds of the cases in the state have emerged from the Mumbai metropolitan region (MMR).

What are the differences between the nasal swab and saliva tests for COVID-19?

Until recently, most tests for COVID-19 required a clinician to insert a long swab into the nose and sometimes down to the throat. In mid-April, the FDA granted emergency approval for a saliva-based test. The saliva test is easier to perform spitting into a cup versus submitting to a swab and more comfortable. Because a person can independently spit into a cup, the saliva test does not require interaction with a healthcare worker. This cuts down on the need for masks, gowns, gloves, and other protective equipment, which has been in short supply. Both the saliva and swab tests work by detecting genetic material from the Coronavirus. Both tests are very specific, meaning that a positive test almost always means that the person is infected with the virus. However, both tests can be negative, even if a person is proven later to be infected (known as a false negative). This is especially true for people who carry the virus but have no symptoms. Some early reports suggest that the saliva test may have fewer false negatives than the swab test. If verified, home testing could potentially quickly ramp up the widespread testing we desperately need.

Future Directions:

Looking into the near future, containing the COVID – 19 Epidemic is likely to take several months. Public health interventions will be directed towards social distancing and improving hygienic practices. These interventions will be effective in delaying the onset of wide community transmission, reducing peak incidence and its impact on public services. Testing, contact tracing, isolation of infected and precautionary self-isolation of contacts is critical in reducing the number of new cases. An exceptionally high degree of understanding in the population and acceptance of these measures is also critical. These interventions have to be balanced with getting back to normal life and everyday activities to the best extent possible until a reversing the trajectory of the pandemic is traced. A little knowledge is available so far on alternate routes of transmission, namely via sewage, contaminated water, or air conditioning systems. It is also poorly known if those who have recovered from SARS-CoV-2 infection would be protected from re infection, but evidence to confirm this is yet to be generated. Antibody testing has to be implemented on a large scale to identify who is already immune to the

virus. Moreover, months are needed before a vaccine is developed and approved. Even though herd immunity develops over time, vulnerable groups as the healthcare workforce and elderly people should still be preserved. Smart working and staggered shifts may have to be adopted to mitigate COVID-19 transmission in the future. Digital didactic and online learning can be protracted for months. Telemedicine needs to be implemented. Also in the future, infectious diseases will be probably included amongst the most important health hazards along with anti-microbial resistance. In addition, timely identification, efficient diagnosis, rapid isolation, and clinical management would remain in the forefront.

One of the last concerns regards the second wave of COVID-19 outbreak. Asian countries and cities that seemed to have brought the Coronavirus epidemic under control are suddenly tightening their borders and imposing stricter containment measures, fearful about new imported infections. Hong Kong suddenly saw new cases spike as high as 65 in one day and ordered a new closure of non-essential activities. In Japan, where infections have remained relatively controlled, cases started to rise in March as travellers returned in the home country. New cases of local transmission have also been detected. Similarly, Singapore again announced one-month lockdown in view of increased local transmission. This portends a worrisome sign for the United States, Europe, India and the rest of the world regarding the second wave of the virus spreading once the restrictive measures are relieved.

Conclusion:

Over the past two months, COVID-19 has emerged as a public health threat around the world. It adds to the list of previous epidemic infectious disease outbreaks, including Bovine Spongiform Encephalitis in 1986, the Avian flu in 1997, the SARS in 2002, the Swine Flu in 2009, and the Ebola in 2014. All these outbreaks remind us that we live in a habitat where it is necessary to respect the relationship between animal, social life, and the environment to survive and thrive. Rapid urbanization and our incursion into forest lands has created a new interface between humans and wildlife; and exposed humans to unfamiliar organisms often involving the consumption of exotic wildlife.

The transdisciplinary One Health approach involving professionals from many disciplines such as medicine, veterinary, environmental health, and social sciences has been advocated to limit new infectious outbreaks. The global experience is teaching that containment measures and aggressive contract tracing are mandatory to keep the infection under control until an approved treatment or a vaccine is available to the global community. This will help in detecting, preventing, and combating future pandemics based on our experience from COVID-19 outbreaks. The implementation and development of the One Health collaborations on a global scale are critical in reducing the threat of emerging viruses.

Acknowledgments :

The author thankful to Principal Dr. D.A. Suryawanshi & Head of the Zoology Department – Dr. Prof. P.S.Lohar, Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's Art's, Science, Commerce, Chopda, Maharashtra State, India for providing laboratory advances and library Facilities. Conflicts of interest: The authors stated that no conflicts of interest.

References:

1. Althaus CL. Ebola superspreading. *Lancet Infect Dis* 2015;15:507-8.
2. De Serres G, Markowski F, Toth E, Landry M, Auger D, Mercier M, *et al.* Largest measles epidemic in North America in a decade – Quebec, Canada, 2011: Contribution of susceptibility, serendipity, and super spreading events. *J Infect Dis* 013;207:990-8.
3. Kline SE, Hedemark LL, Davies SF. Outbreak of tuberculosis among regular patrons of a neighborhood bar. *N Engl J Med* 1995;333:222-7.
4. Shen Z, Ning F, Zhou W, He X, Lin C, Chin DP, *et al.* Superspreading SARS events, Beijing, 2003. *Emerg Infect Dis* 2004;10:256-60.
5. Vasanthi Vara : Coronavirus in India: how the COVID-19 could impact the fast-growing economy 30 April 2020.
6. Wikipedia, the free encyclopedia “Coronavirus disease 2019”

COVID-19 Pandemic: Impact on Unemployment in Indian Economy – A Study

Dr. Annaji Madavi

Assistant Professor & Head,
Department of Economics, Adarsh College, Hingoli (MS) 431513.

Abstract:

As we know about the corona virus outbreak. Corona virus outbreak was first reported in Wuhan, China on 31 December 2019. The outbreak of the novel corona virus, COVID-19, has been declared an epidemic by the WHO. The pandemic has pushed the worldwide economy into a recession, which suggests the economy starts shrinking and growth stops. During the corona virus pandemic, several countries across the world including India resorted to lockdowns. These lockdowns meant confining many peoples to their homes, shutting down businesses, and ceasing most economic activity. In this paper, we'll study the COVID-19 impact on unemployment within the context of the Indian economy.

Keywords: COVI-19, pandemic, unemployment rate, Indian economy.

The object of Study:

To know the impact of corona virus on the unemployment within the context of the Indian economy.

Method of data collection:

In this study, all data are collected on secondary sources, like websites, articles, journals, newspapers, etc.

Introduction:

The covid-19 epidemic is the foremost human disaster in 2020. Quite 200 countries and territories have confirmed effective medical cases, corona virus declared an epidemic by the WHO. With the commencement of 2020-21 fiscal year the consequences of corona virus have affected the steadiness of the economy of varied countries — jeopardizing their lifestyle, economy, impacting business and assumption of common well-being which we had taken without any consideration. The Indian government has taken several steps to tackle the spread of corona virus, like imposing a nationwide lockdown on 24 March 2020 for 21 days, and a whole ban on travel. The Novel Corona virus (or COVID-19) pandemic is causing an enormous impact on individual lives, businesses, and thus the economy. In Indian economy unemployment rate went up to 26 percent on April, 19, 2020. This was possibly a result of a decrease in demand also because the disruption of workforce faced by companies.

Unemployment rate in Indian economy: As we've already acknowledged that India is a developing country, it's stated as an economy passing through demand depression, and a high unemployment, with 21-day lockdown announced by Indian government on March 23, 2020, it might be slowdown the supply-side, accelerating the slowdown further and jeopardizing the economic well-being of millions.

After a 45 year high unemployment rate in the year 2017-18, India's employment condition improved in 2018-19 before the corona virus pandemic hit. The labour force participation rate rose to 37.5 percent from 36.9 percent, which suggests more jobs were generated for not only people who were already area of the labour market apart from the new entrants too. The Indian economy grew 6.1% in 2018-19, slower than the 7% expansion recorded. The labour participation of rural women improved from 21.7% in 2017-18 to 22.5% in 2018-19 while for women in urban India it went up marginally from 19.6% to 19.7%. But, the labour participation rate of men declined substantially in urban India from 74.1% to 73.7% and marginally in rural India from 75.6% to 75.5%.

COVID-19 Impact on unemployment in India: Due to the emergency lockdown imposed by Indian government across the country, daily-wage workers (the urban poor and migrant laborers) were left with no work. At an equivalent time, the lockdown restrictions put a stop on the movement of buses and trains. Large numbers of migrant workers within the country ended up walking back to their home town. Amid COVID-19 pandemic, In India up to 53% of companies have specified a particular amount of the impact of shutdowns caused. As per a FICCI survey in March, by 24 April the unemployment rate had increased nearly 19% within a month, reaching 26% percentage across India. Consistent with the 'Center for Monitoring Indian Economy,

' Around 140,000,000 (14 crores) Indian peoples lost their employment amid COVID-19 pandemic. During this pandemic crisis, quite 45% households across the country reported an income drop as compared to the previous year. Several businesses within the country cut salaries and laid off employees. CII, ASSOCHAM and FAITH estimate that an enormous chunk of the workforce involved tourism within the country faces' unemployment. Unemployment rose from 6.7% on 15 March to 26% on 19 April then backtrack to pre-lockdown levels by mid-June. The Indian economy was expected to lose over ₹32,000 crore (US\$4.5 billion) a day during the primary 21-days of complete lockdown, under complete lockdown, Up to 53% of companies within the country was projected to be significantly affected. More than 120 million workers in India, most of them small traders, and daily wage earners, lost jobs in April as economic activity about ceased after the new corona virus pandemic forced a nationwide lockdown. The lockdown came into force on Annunciation, initially for 3 weeks then extended to May 17. Some curbs were eased on April 20, but many commercial activities and every one conveyance remain suspended.

Table No.-1 **Unemployment rate in India for the year 2019-20 (%)**

Month	India	Urban	Rural
May-20	23.48	25.79	22.48
Apr-20	23.52	24.95	22.89
Mar-20	8.75	9.41	8.44
Feb-20	7.76	8.65	7.34
Jan-20	7.22	9.70	6.06
Dec-19	7.60	9.02	6.93
Nov-19	7.23	8.88	6.45
Oct-19	8.10	8.27	8.02
Sep-19	7.16	9.62	6.00
Aug-19	8.19	9.71	7.48
Jul-19	7.34	8.30	6.90
Jun-19	7.87	8.26	7.69

Sources- <https://unemploymentinindia.cmie.com/>

According to the Center for Monitoring Indian Economy (CMIE), COVID-19 pandemic crisis has led to a spike within the India's unemployment rate to 27.11% for the week ended May 3, up from the under 7% level before the beginning of the pandemic in mid-March 2020. The rate of unemployment was the highest in the urban areas, which constitute the most number of the red zones due to the coronavirus cases, at 29.22%, as against 26.69% for the rural areas. A steady increase in unemployment since the beginning of the COVID-19 pandemic in India, with the week to March 29 showing the sharpest spike to 23.81%. The monthly percentage in April stood at 23.52%, up from March's 8.74%. As of the top of April,

As of the end of April, Puducherry in South India had the highest number of unemployment at 75.8%, followed by neighbouring Tamil Nadu 49.8%, Jharkhand 47.1% and Bihar 46.6%. Maharashtra's unemployment rate was at 20.9%, while an equivalent for Haryana stood at 43.2%, Uttar Pradesh at 21.5% and Karnataka at 29.8%. Hilly States had the lowest incidence of unemployment as of April, the speed in Himachal Pradesh stood at 2.2%, Sikkim at 2.3% and Uttarakhand at 6.5%. Six out of every 10 job seekers were unemployed in Jharkhand in May 2020. The unemployment rate was over 40% in Bihar and Delhi. In other major states in India, unemployment rate was between 20% and 40% in this month. During the months April and May 2020, unemployment rate either increased or remained at same levels in Andhra Pradesh, West Bengal, Odisha, Rajasthan, Assam, and other states.

Conclusion:

The Covid-19 pandemic has had a more negative impact on economic activities in all over the world. This is the worst impact on economic activities in the world after the great depression of 1929. Rising unemployment caused by the prolonged lockdown had a major impact on many households in the Indian economy, and many individuals are now desperate for jobs, even if they do not pay as much. In April, about

122 million people in India lost their jobs. The number of unemployed people actively seeking jobs increased by only 53 million and Remaining were willing to work but did not actively look for jobs, possibly because they were discouraged by the large-scale loss of employment.

References:

1. <https://indianexpress.com/article/explained/explained-how-has-covid-19-affected-the-global-economy-6410494/>
2. <https://www.moneycontrol.com/news/business/economy/in-pics-economic-impact-of-coronavirus-pandemic-in-india-as-per-crisil-5321281-4.html>
3. <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/indicators/indias-unemployment-rate-fell-from-6-1-to-5-8-in-2018-2019-govt/articleshow/76197271.cms>
4. <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/indicators/8-78-unemployment-estimate-for-2018-19-conservative-compared-plfs-cmie/articleshow/76279796.cms>
5. <https://www.financialexpress.com/economy/rise-in-jobs-before-pandemic-unemployment-rate-fell-in-2018-19-more-women-joined-formal-economy/1981465/>
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Economic_impact_of_the_COVID-19_pandemic_in_India
7. <https://asia.nikkei.com/Economy/India-s-unemployment-at-record-high-amid-tough-COVID-19-lockdown>
8. <https://government.economictimes.indiatimes.com/news/economy/opinion-impact-of-covid-19-on-the-indian-economy/75021731>
9. <https://www.thehindu.com/business/indias-unemployment-rate-rises-to-2711-amid-covid-19-crisis-cmie/article31511006.ece>
10. <https://timesofindia.indiatimes.com/india/why-unemployment-rate-is-falling-in-some-states-but-rising-in-others/articleshow/76148653.cms>

The social impact of COVID-19 on India

Dr. M.M. Deshmukh
P.N. College Nanded

The COVID-19 pandemic has overwhelmed the entire world, and India also has borne the brunt of the same. The spread was so colossal that the World Health Organization (WHO) had to declare it as a pandemic. The only way to control and defeat this mammoth pandemic was to make people follow social distancing and also to restrain them from moving out to avoid social connect.

To effectively achieve this objective, the entire country had to be shut, and all activities had to be stopped with minimal human interaction. Hence, inevitably the country had to be brought under lockdown. In this regard, the Indian government started taking a strong stand against this pandemic attack in the mid of March. By the last week of March, India sealed all internal and external borders. From March 22, the whole country is under lockdown phase. The masses have stood by the government during this lockdown, and a great response is observed throughout the country. Yet there are certain exceptions which are a challenge. While nearly 95 per cent of the citizenry are co-operating, the rest are creating a threat to the efforts and measures to contain this pandemic and are responsible for the collapse of the whole system.

Cases of Hostility can be observed in housing societies regarding residents having recent travel history from other countries. Such residents responded adversely when requested by the fellow society neighbours to get themselves tested for COVID-19 or to get self-isolated. Instead, such individuals misunderstood, misbehaved and even reacted aggressively by getting into a fight with their neighbours. On the other hand, some citizens have not disclosed their travel history even to the government officials owing to fear of being thrust out from their homes and societies. Such cases have been observed in affluent class or upper-middle-class societies.

Surprisingly, such hostility has been observed even against the Corona Warriors like Doctors, Nurses, Health Professionals, Police, and such other people residing in the housing societies or neighbourhood. Several cases of these warriors who are at the forefront of this battle against COVID are being shunned by others for fear of being infected. Instead of showing respect and gratitude towards them, they and their families are treated with suspicion and not supported by the society members in the wake of this undue fear in their minds. This includes the threat of being evicted from their apartments and general ostracism. Many doctors and health workers have been asked to vacate their rented homes by landlords as they believe their stay may make them more susceptible to COVID-19.

It has been widely observed that most of the doctors who run private clinics are not permitted to open them by the residents of private societies and apartments. Several instances of attack on doctors and police have also been reported. Even misconduct and harassment of doctors and health workers have been reported. Medical associations have requested support from the government for the safety and security of their members. It is an Irony that those who are our lifesavers are facing the threat of their lives.

Analysing the scenario in lower class or slum areas, a similar mentality is seen; only the problem is different. Let us take an example of getting grocery on ration or free food packets. Amidst free distribution of food and essential items to the needy and poor, people were seen fighting amongst themselves in the race to get there first and even to the extent of snatching it from others. Members of the NGO's and social organisations engaged in community service during these times were also hackled and abused.

Another aspect is that of Panic Buying, which has been largely observed in all parts of the country during this lockdown. Everyone tries to procure as much as they can, with least botheration or concern about their neighbours. Unwarranted purchasing and stocking of grocery and other essential items by people, without considering the resultant shortage problem which may affect other people in the society shows the unreceptive nature of people.

This creates disharmony and jealousy, which ultimately leads to weakening of bonding between the neighbours. Though it may be a temporary phase, its implications are long-lasting.

Looking at the broader picture within the country, a handful of people are pushing the entire country in great crisis by not cooperating and not complying to the government regulations.

Such instances strongly point out that nations are complex societies with socio-economic structures which are susceptible to collapse because complexity increases vulnerability. It is inevitable that when large or small areas are locked down or people are kept in isolation or quarantined, normal social and economic life is affected. There is restricted movement of people with reduced consumption of all sorts of goods and services, except certain essential commodities and services.

Moreover, it has caused the small proprietor-partnership businesses, travel/tourism and other service sectors to wind down. Such a situation poses a serious threat to the survival of daily-wage workers, roadside vendors, petty traders, etc. because of no cash in hand.

People cannot carry on with their usual jobs or occupations. The existing situation of unemployment worsens. Incomes fall or cease. Economically better-off people manage with varying degrees of difficulty, but people from the lower economic sections become almost destitute. With very less or no money-in-hand people are on the verge of starving. Their weakened physical condition increases their susceptibility to disease.

With the weakening of the socio-economic system, a large number of people losing their livelihood are in danger of irreversible impoverishment. They will need immediate concrete help in terms of both food and money and not just a promise of better tomorrow.

This is the crucial period and call for everyone to act socially more responsible and adhere to our duties as a part of our society. Society, acting through elected governments, needs to address the threats with proper, sufficient and timely measures to eliminate the risk of socio-economic breakdown beyond the point of restoration. Responsibility for this help rests firmly with the central and state governments for targeted social, economic and fiscal aid devoid of any corruption.

The Indian government led by PM Narendra Modi has taken numerous measures to minimise the risk of socio-economic breakdown along with its continuous measures to control the spread of coronavirus. Prime Minister Modi urged people to assume that there is a 'Lakshman Rekha' outside their houses and not to put a step outside their homes..

On Prime Minister's appeal, the entire country showed a sense of solidarity and respect towards the doctors, nurses and other medical staff, sanitation and health workers, police force and all those who are tirelessly working in this fight against corona. Also, millions of Indians turned off their lights. They lit up balconies and doorsteps with lamps, candles and flashlights on Sunday, April 5, in response to Prime Minister Narendra Modi's appeal to "challenge the darkness" spread by the coronavirus crisis. Thus, he has unified the country like never before.

Humanity dictates that affluent sections of civil society and voluntary organisations contribute generously in cash and kind to lighten the economic impact and burden on weaker sections. In the fight against such viruses, humanity needs to guard borders closely. The border separating the virus-sphere from the human world passes inside the body of every human being. If a dangerous virus manages to penetrate this border, it puts the whole human species in danger. Hence not the borders between territories but, humanity needs to guard the border between the human world and the virus-sphere.

The bottom line here is that we must all act responsibly and support each other to prevent the collapse of socio-economic wellbeing of our society.

The Indian tradition has always underlined the importance of physical as well as mental health and wellbeing. Whatever may be the danger, you will be able to face it only with a healthy body and a strong mind.

References:

- 1) <https://bestpractice.bmj.com>
- 2) <https://www.un.org>
- 3) <https://covidreference.com>
- 4) <https://www.easa.europa.eu>
- 5) The Times of India
- 6) www.sakaltimes.com

Impact of COVID-19 on Indian Industry Opportunities and Challenges

Dr. Balaji Shivaji Rajole

Shankarrao Jawale Patil Mahavidyalaya Lohara.

Asst. Prof. in Commerce.

Abstract:

The govt of India has announced a spread of measures to tackle things , from food security and additional funds for healthcare, to sector related incentives and tax deadline extensions. With the prolonged country-wide lockdown, global economic downturn and associated disruption of demand and provide chains, the economy is probably going to face a protracted period of slowdown. This study revealed the potential impact of the shock on various sectors like manufacturing, financial services, banking, infrastructure, land , and services and suggests a group of policy recommendations for specific sectors.

Key Words: Indian Economy, Economic Downturn, Corona Pandemic, Supply Chain,

Introduction:

The Indian economy has been experiencing significant slowdown over the past few quarters. within the third quarter of the present fiscal, the economy grew at a six-year low rate of 4.7%. There was a robust hope of recovery within the half-moon of the present fiscal. However, the new corona virus epidemic has made the recovery extremely difficult within the almost medium term. The Indian economy now, causing severe disruptive impact on both demand and provide side elements which has the potential to derail India's growth story. India report its first confirmed case on January 30. However, there are just some signs of community transmission – the share of affected people remains low, with most cases associated with travel. That said, the domestic situation remains fluid and warrants constant monitoring. The impact on the Indian economy might be significant if the virus continues to penetrate the country which can have a extended lasting effect. While the impact on economic prospects thanks to activity being affecting in countries like China, S Korea, Japan, Italy, etc. would be through trade, investment and services routes, it might be more damaging if there's any shutdown in India. the target of the Survey is to know the opinion from the business fraternity regarding the downside risks to the Indian economy on the backdrop of outbreak and spreading of this virus.

Literature review:

India is among the Asian economies that aren't deeply impacted. With the amount of Covid-19 cases nearing 2 lakh and therefore the price topping 7,800, the impact of the virus on global sentiment, economic and otherwise, has been immense. While new afflictions are declining in China – the epicentre of the outbreak – since the top of February, it's spreading fast outside. New cases outside China now surpasses those in China, with Italy, Iran and South Korea being the worst affected. With quite 160 countries reporting confirmed cases of Covid-19, its implications on the worldwide economy is more threatening than envisaged a month ago.

India's Growth Projections Revised Down:

India keeping in sight the negative impact of coronavirus-induced travel restrictions, supply chain disruptions, subdued consumption and investment levels on the expansion of both global and therefore the Indian economy. Fitch Ratings - Fitch has also cut its forecast for India's economic process to 4.9% for 2019-20 from 5.1% projected earlier. Moodys - Moody's Investors Service has revised down its growth forecast for India to five .3% for 2020 from its earlier estimate of 5.4% made in February. S&P Global Ratings – S&P has lowered India's economic process forecast to five .2% for 2020 as against 5.7% projected earlier. Barclays – Barclays has lowered India's economic process forecast to five .6% for 2020 as against 6.5% projected earlier. (Sunil et al., 2020) The trade impact of the coronavirus epidemic for India is estimated to be about 348 million dollars and therefore the country figures among the highest 15 economies most affected as slowdown of producing in China disrupts world trade, consistent with a UN report. Whereas consistent with Asian Development Bank (ADB) the Covid-19 outbreak could cost the Indian economy between \$387 million and \$29.9 billion in personal consumption losses (<https://www.livemint.com/>). A survey by FICCI (2020) found that the majority industry respondents didn't foresee positive demand account during the whole financial year . Demand side impact on tourism, hospitality and aviation is among the worst affected sectors that face the utmost burnt of this crisis. Consumption is additionally getting impacted thanks to job losses and decline in

income levels of individuals particularly the daily wage earners thanks to slowing activity in several sectors including retail, construction, entertainment, etc. Some sectors like automobiles, pharmaceuticals, electronics, chemicals products etc. face an imminent staple and component shortage. CII identifies some policy / regulatory measures, which might help ease doing business within the wake of the outbreak of the COVID-19 pandemic and minimise the adverse effects on the health of the industry and economy.

1. Enhance Validity of licenses / approvals / NoCs
2. Easy & quick disbursal of pending dues
3. Provide speedy clearances
4. Relaxation / dispensation of labour law compliances
5. Contribution to PF & ESI funds
6. Facilitate simple doing business for MSMEs
7. Facilitate trading across borders
8. Ease licensing requirement for production of Sanitizer

(CARE ratings, 2020) the target of the Survey is to know the opinion from the business fraternity regarding the downside risks to the Indian economy on the backdrop of outbreak and spreading of this virus. devour in retail inflation by June 2020. (Dev and Sengupta, 2020) We are within the middle of a worldwide pandemic, which is indicting two sorts of shocks on countries: a health shock and an economic shock. Right now, most of the policy focus is on the health shock, but soon it'll become clear that the economy is additionally facing a significant problem. In this, India isn't unique. All countries within the world will need to affect the economic mess that the health shock will leave behind. But the mess could also be particularly bad in India because the economy was during a weakened state when the shock hit us. And while the health shock are going to be temporary, the depression it's triggering will affect us for a way longer period.

Objectives : The major objectives of this study are:

1. To know impact of Covid-19 on overall Indian Economy
2. To know impact of Covid-19 on different sectors
3. To seek out out the challenges for various sectors in Indian economy

Research Methodology:

In this study I even have taken survey reports & study reports by various agencies like CRISIL, FICCI, PwC, ASSOCHAM, CII, McKinsey & Company and CARE Ratings for detail study. I even have chosen the reports mostly published in March and April months to know the impact of COVID-19 on Indian economy and various sectors. Also, I even have studied few research papers and News articles which publish in these two months.

Results and Findings:

It is revealed that when the worldwide economy is on a slowdown mode no emerging economy can grow at its normal pace. The Indian economy was grappling with its own issues and COVID-19 made the matters worse. India's GDP has been on a uniform decline after peaking out at 7.9 in Q4 of FY 2018 to 4.5 in Q2 of FY 2020. The industry was facing demand problems, thanks to which business houses were reluctant to undertake capex plans, unemployment was at its peak and exports which were consistently down for several months. India has the matter might be more acute and longer lasting, the economy was in parlous state thanks to Covid-19 struck.

Due to the measures adopted to stop the spread of the Coronavirus Disease 2019 (Covid-19), especially social distancing and lockdown, non-essential expenditures are being postponed. this is often causing aggregate demand to collapse across the India. additionally to the demand reduction, there'll even be widespread supply chain disruptions, as some people stay home, others return to their villages, imports are disrupted, and foreign travel is stopped. this may negatively affect production in most industries. This may adversely affect investment, employment, income, and consumption, demolition the mixture rate of growth of the economy.

Like India, several international economies are getting cognizant of the danger they face by being overly hooked in to one market. Making the present situation a learning opportunity, this is often the time India

can work on capturing potentially 40% of their competitor's market share by watching indigenous production of products , furthering the country's Make in India campaign.

Recommendations : Here are a couple of suggestions that the policymakers can consider as they fix to affect the depression .

1. The primary measure must be to guard the workers within the informal sector, who are going to be badly affected, and yet have little savings to tide them over the shock. this may not be easy to try to to , but there are two mechanisms that would be utilised: MNREGA (Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act) and Jan Dhan accounts.
2. For organised sector as discussed above, the target should be to form the banks somewhat less risk averse in their overall lending, while preserving their authority to differentiate between viable and non-viable firms.
3. To extend liquidity and increase consumer confidence, the govt of India should provide a pay roll tax holiday for 1 / 4 to assist support demand in these stressful times.
4. MSMEs should be provided concessional capital loan, like one to 3 month's (based upon the extent of disruption) average turnover of last year. To support them, when the availability chains are impacted globally, MSMEs should even be provided concessional finance at a rate of fifty for 3 months through SIDBI. The interest payment for such financing are often adjusted over subsequent three years as a part of GST.
5. CSR spending by corporate organisations should be directed towards a response fund dedicated for the management of the pandemic.
6. A disaster management framework focused on managing disease outbreak will become essential within the large and densely populated country.

Conclusion:

In India, this has not yet started during a systematic manner and wishes to be prioritised alongside steps to affect the health crisis. By rationalizing tax rates or providing tax relief curb the impact of COVID-19 on the Indian economy might know after implementation of measures. About necessary measures to combat the economic impact from the rapidly spreading coronavirus, the govt policymakers would wish to implement a considerable targeted fiscal, broader monetary stimulus, and policy rate cuts to assist normalize the economic situation. because the COVID-19 crisis continues to expand, manufacturers will likely face challenges on numerous fronts. Manufacturers also will got to look beyond their own economic viability. they're going to got to coordinate closely with the general public sector to forge plans that are essential to both public safety and therefore the solvency of their workforce, while keeping the lights on in their operations. challenging climate. Some are going to be austere, but austerity measures should be tempered to preserve long-term objectives.

References:

1. ASSOCHAM-Primus Partners Survey, (2020). Recommendations for a National Response to the Economic Impact of Covid-19. https://www.assocham.org/upload/Recommendations-for-a-National-Response-to-the-Economic-Impact-of-Covid-19_Final.pdf
2. CARE ratings (2020). Survey on 'Impact of the Coronavirus on the Indian Economy. 16th March 2020. https://invest-india-revamp-static-files.s3.ap-south-1.amazonaws.com/s3fs-public/2020-03/India_Impact_Analysis_Report_Survey_on_Coronavirus_Impact_-_March_2020_-_March_16,_2020.pdf
3. Carlsson-Szlezak, Martin Reeves and Paul Swartz "What Coronavirus means for the worldwide Economy", BCG Henderson Institute, <https://hbr.org/2020/03/what-coronavirus-could-mean-for-the-global-economy>
5. CII (2020). COVID-19 Impact on Industry and Economy, 24th March 2020. <https://www.mycii.in/KmResourceApplication/65567.COVID19PMOnote20Mar2020002.p>
6. CRISIL (2020). The COVID-19 fall out quantifying first-cut impact of the pandemic. 19th March 2020. <https://www.crisil.com/en/home/our-analysis/views-and-commentaries/2020/03/the-covid-19-fallout.html>
7. Dev, S, Mahendra (2020), "Addressing COVID-19 impacts on agriculture, food security, and livelihoods in India", IFPRI Blog, April 8. <https://www.ifpri.org/blog/addressing-covid-19-impacts-agriculture-food-security-and-livelihoods-india>
8. Dev and Sengupta (2020). Covid-19: Impact on the Indian Economy, Gandhi Institute of Development Research, Mumbai. 1-42
9. FICCI (2020). COVID-19, Impact on Indian Industry issues and suggestions., 23rd March 2020. <http://www.ficci.in/publication.asp?spid=23196>
10. Himanshu (2019), "India's farm crisis: decades old and with deep roots", The India Forum, <https://www.theindiaforum.in/article/farm-crisis-runs-deep-higher-msps-and-cash-handouts-are-not-enough>

COVID – 19 : Socio-educational Impact and Reforms in India

Dr. Chandrashekhar Gitte

Assistant Professor, Mahiala Mahavidyalaya, Nagpur.

Abstract:

Though the coronavirus has become the households name in the recent times, its initial discovery was noted in 1930s. In 1960s first trace of coronavirus in human was identified. The novel coronavirus outbreak of 2019 started in Wuhan, China in November. In the wake of globalisation and easy global migration this virus reached up to 2000 countries of the world. In India first patient was identified on 30th January, 2020 and as of 22 June 2020 the number of corona patient in India has reached 425282. India is home to approx. 1.38 billion people living across different religion, caste, sect etc. which constitute around one-sixth of the total world population. "We the people" as a whole are facing a global health crisis, one that is killing people, spreading human suffering, and upending people's lives. But on a larger extent it is a threat to human on every niches like social, economic and educational strata. The coronavirus disease (COVID-19), which has been characterized as a pandemic is attacking societies at their core. It's a time for inclusive social development and monitoring national and global socio-economic trends, identifies emerging issues, and assesses their implications for social policy at the national and international levels. The global lockdown of education institutions is going to cause major disturbance in students' learning, disruptions in internal assessments. In this research paper I have studied the effect of COVID-19 disease on schools education. This study will be helpful to the researchers for the further study of corona virus disease and the impact of this disease on education system.

Keywords: COVID-19, Corona virus, pandemic, lockdown, socio-educational, social animal, online learning, internet.

Introduction:

The outbreak of Coronavirus disease 2019 (COVID-19) has created a global health crisis that has had a deep impact on the way we perceive our world and our everyday lives. Not only the rate of contagion and patterns of transmission threatens our sense of agency, but the safety measures put in place to contain the spread of the virus also require social distancing by refraining from doing what is inherently human, which is to find solace in the company of others. However, the Novel Corona Virus or COVID-19 has assaulted this very streak of the human being refraining social mix up which boosts up the multiplication rate of COVID-19. Thus as the precautionary measure, it was advised that the social distancing has to be followed. The measure has thus hampered the social life of the individuals, as they are coerced to stay back home and avoid social mixing.

Conceptual framework of COVID -19:

COVID-19 is a disease caused by a new strain of coronavirus. 'CO' stands for corona, 'VI' for virus, and 'D' for disease. Formerly, this disease was referred to as '2019 novel coronavirus' or '2019-nCoV.' The COVID-19 virus is a new virus linked to the same family of viruses as Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS) and some types of common cold.

Symptoms of COVID-19: Symptoms can include fever, cough and shortness of breath. In more severe cases, infection can cause pneumonia or breathing difficulties. More rarely, the disease can be fatal. These symptoms are similar to the flu (influenza) or the common cold, which are a lot more common than COVID-19. This is why testing is required to confirm if someone has COVID-19.

Medium of transmission :

The virus is transmitted through direct contact with respiratory droplets of an infected person (generated through coughing and sneezing). Individuals can also be infected from and touching surfaces contaminated with the virus and touching their face (e.g., eyes, nose, and mouth). The COVID-19 virus may survive on surfaces for several hours, but simple disinfectants can kill it.

World leaders around the globe are still clueless regarding emergence and proper medication Corona Virus. The COVID-19 pandemic has overwhelmed the entire world, and India also has borne the brunt of the same. The spread was so deadly that the World Health Organization (WHO) had to declare it as a pandemic. The only way to control and defeat this mammoth pandemic was to make people follow social distancing and also to restrain them from moving out to avoid social connect.

The Impact of COVID-19 Pandemic on Education:

The COVID-19 pandemic has affected educational systems worldwide, leading to the near-total closures of schools, universities and colleges. Most governments around the world have temporarily closed educational institutions in an attempt to contain the spread of COVID-19. As of 24 May 2020, approximately 1.725 billion learners are currently affected due to school closures in response to the pandemic. According to UNICEF monitoring, 153 countries are currently implementing nationwide closures and 24 are implementing local closures, impacting about 98.6 percent of the world's student population. 10 countries' schools are currently open. On 23 March 2020, Cambridge International Examinations (CIE) released a statement announcing the cancellation of Cambridge IGCSE, Cambridge O Level, Cambridge International AS & A Level, Cambridge AICE Diploma, and Cambridge Pre-U examinations for the May/June 2020 series across all countries. International Baccalaureate exams have also been cancelled. In addition, Advanced Placement Exams, SAT administrations, and ACT administrations have been moved online and cancelled. At national level the Union Human Resource Development Minister Ramesh Pokhriyal Nishank has assured that the Coronavirus-led lockdown will not affect the academic continuity of students and that they will not miss out on their curriculum. "Online learning has been developed across institutes. However, there are still a lot of students who don't have access to the internet or don't have computers, smartphones and tablets. But they need not worry as we are making available content through our Direct-to-Home (DTH) channels and may also use radio services to impart education," he added. Finance minister Nirmala Sitharaman had ensured that the Swayam Prabha platform would have 12 more channels for offering educational content across India. The HRD minister said that online learning would be more prolific across India even after the COVID-19 led lockdown is lifted.

Social repercussion :

There has been an increase in Cases of Hostility which can be observed in housing societies regarding residents having recent travel history from other countries specifically corona affected ones. Such residents responded adversely when requested by the fellow society neighbors to get themselves tested for COVID-19 or to get self-isolated. Instead, such individuals misunderstood, misbehaved and even reacted aggressively by getting into a fight with their neighbors. On the other hand, some citizens have not disclosed their travel history even to the government officials owing to fear of being thrust out from their homes and societies. Such cases have been observed in affluent class or upper-middle-class societies.

Surprisingly, such hostility has been observed even against the Corona Warriors like Doctors, Nurses, Health Professionals, Police, and such other people residing in the housing societies or neighborhood. Several cases of these warriors who are at the forefront of this battle against COVID are being shunned by others for fear of being infected. Instead of showing respect and gratitude towards them, they and their families are treated with suspicion and not supported by the society members in the wake of this undue fear in their minds. This includes the threat of being evicted from their apartments and general ostracism. Many doctors and health workers have been asked to vacate their rented homes by landlords as they believe their stay may make them more susceptible to COVID-19.

Similarly the scenario in lower class or slum areas, mentality is nearly the same only the problem is different. Taking an example of getting grocery on ration or free food packets, during free distribution of food and essential items to the needy and poor, people were seen fighting amongst themselves in the race to get there first and even to the extent of snatching it from others. Members of the NGO's and social organizations engaged in community service during these times were also hackled and abused.

Panic Buying or hoarding of goods which has been largely observed in all parts of the country during this lockdown. Everyone tries to procure as much as they can, with least botheration or concern about their neighbors. Unwarranted purchasing and stocking of grocery and other essential items by people, without considering the resultant shortage problem which may affect other people in the society shows the unreceptive nature of people.

This creates disharmony and jealousy, which ultimately leads to weakening of bonding between the neighbors. Though it may be a temporary phase, its implications are long-lasting.

Educational repercussion :

Covid-19 has created havoc in the minds of students, teachers and their wards forcing universities across India, and the world indeed, to suspend physical classrooms and shift to online classes. In India, while this transition has been smooth for most private universities, the public ones are still adapting. There have also been debates on the nature of classes, and the future of examination and evaluation — whether they could be conducted online or not.

While faculty grapples with new ways of managing this sudden transition to online education, students are left clinging on to their mobile phones and computer screens. If the lockdowns were to continue for some time, how would higher education be affected? What are some of the deeper issues that require introspection? And what does this mean for the students going forward? India, 320 million students have been affected by COVID-19 school closures, and though the government quickly recommended shifting to “online teaching,” this ignores India’s immense digital divide—with embedded gender and class divides. The 2017-18 National Sample Survey reported only 23.8 percent of Indian households had internet access. In rural households (66 percent of the population), only 14.9 percent had access, and in urban households only 42 percent had access. And males are the primary users: 16 percent of women had access to mobile internet, compared to 36 percent of men. Young people’s access is even less: A recent news report stated only 12.5 percent of students had access to smartphones. Furthermore, most teachers are ill-equipped for online teaching. Many feel that online education is not as easy as speaking into the microphone at one end, and connecting a laptop or phone and listening in on the other. There are other challenges with this form of education which are faced at both ends of the spectrum — students as well as faculty. On whether online education fails to incorporate mentoring, interpersonal relationships, and brainstorming, Takshashila Director Nitin Pai says: “It is possible to do all of that if you know how to deploy the technology. The key success factor is that both students and faculty must be comfortable with technology.”

Solution and reforms:

Different strata of society have their unique problems which needs to be solved meticulously. Older persons are particularly susceptible to the risk of infection from COVID-19, especially those with chronic health conditions such as hypertension, cardiovascular disease and diabetes. They are not just struggling with greater health risks but are also likely to be less capable of supporting themselves in isolation. Such age-based discrimination may manifest in the provision of services because the treatment of older persons may be perceived to have less value than the treatment of younger generations. Solidarity between generations, combating discrimination against older people, and upholding the right to health, including access to information, care and medical services is key to a balanced social order. Many governments have called on the youth to embrace the effort to protect themselves and the overall population. Youth are also in a position to help those who are most vulnerable and to aid in increasing public health social awareness campaigns among their communities. Thus, youth are critical to limiting the virus’s spread and its impact on public health, society, and the economy at large. In terms of employment, youth are disproportionately unemployed, and those who are employed often work in the informal economy or gig economy, on precarious contracts or in the service sectors of the economy, that are likely to be severely affected by COVID-19. More than one billion youth are now no longer physically in school after the closure of schools and universities across many jurisdictions. The disruption in education and learning could have medium and long-term consequences on the quality of education, though the efforts made by teachers, school administrations, local and national governments to cope with the unprecedented circumstances to the best of their ability should be recognized. Many vulnerable youths such as migrants or homeless youth are in precarious situations. They are the ones who can easily be overlooked if governments do not pay specific attention, as they tend to be already in a situation without even their minimum requirements being met on health, education, employment and well-being. As soon as the Covid-19 crisis broke out in India, the larger universities like Delhi University (DU) and Jawaharlal Nehru University (JNU) announced the suspension of classes until March 31. While others waited to see what would happen next, they started exploring online classes. There are many platforms created to enable online education in India. These are supported by the Ministry of Human Resource Development (MHRD), the National Council of Educational Research and Training (NCERT), and the department of

technical education. There also are initiatives like e-PG Pathshala (e-content), SWAYAM (online courses for teachers), and NEAT (enhancing employability). Other online platforms aim to increase connectivity with institutions, and accessibility to content. These are utilised for course materials and classes, and running of online modules. They include the National Project on Technology Enhanced Learning (NPTEL), National Knowledge Network, (NKN), and National Academic Depository (NAD), among others.

Conclusion :-

Social effects-Discrimination between and among social groups, Loss of neighbourhood culture as they turn hostile. Instances of not allowing Corona warriors in the society. Beside individual effects, disrupted economic, social, and political life and livelihood of millions of people. with the usher of new era many unknown and deadly problems which are yet to be encountered are waiting for us. It is our moral obligation to help ourselves and others in this time of severe pandemic. Having faith in mankind and elected government will definitely ease-off tension amid such worsen. Visuals of migrant workers walking back to their home are still fresh in our memory. Crisis uncovered stark socio-economic realities of contemporary times-“millions of people ,including in some of the worlds richest countries, live in inadequate housing ,without reserves of food or cash, and face difficulties in accessing government assistance(Woods,2020).

References :

1. Guha Biswajit, 2007, Medea development and ,management; Kanishka, New Delhi.
2. Pidalkar, V.Madhukar, Educational Technology and Computer Assisted Instruction, Thakur Publication PVT,Ltd,Lucknow 2018.
3. Contemporary social challenges and COVID_19
4. Key Messages and Actions for COVID-19 Prevention by UNICEF and WHO
5. Social problems in India by Ram Ahuja

Websites:

1. www.who.int/covi-19/schools
2. www.educationcannotwait.org
3. www.odishabytes.com
4. www.globalpartnership.org
5. www.thefederal.com
6. www.unesco.org

Impact of Covid-19 World Economy

Dr.B.A.Patil

HOD Economics

Saraswati Mahavidyalaya, Kaij

Since the COVID-19 outbreak was first diagnosed, it has spread to over 200 countries and all U.S. states. The pandemic is negatively affecting global economic growth beyond anything experienced in nearly a century. Estimates so far indicate the virus could trim global economic growth by 3.0% to 6.0% in 2020, with a partial recovery in 2021, assuming there is not a second wave of infections. The economic fallout from the pandemic raises the risks of a global economic recession with levels of unemployment not experienced since the Great Depression of the 1930s. The human costs in terms of lives lost will permanently affect global economic growth in addition to the cost of rising levels of poverty, lives upended, careers derailed, and increased social unrest. Global trade could also fall by 13% to 32%, depending on the depth and extent of the global economic downturn, exacting an especially heavy economic toll on trade-dependent developing and emerging economies. The full impact will not be known until the effects of the pandemic peak. This report provides an overview of the global economic costs to date and the response by governments and international institutions to address these effects.

Brief Introduction

The World Health Organization (WHO) first declared COVID-19 a world health emergency in January 2020. Since then, the emergency has evolved into a global public health and economic crisis that has affected the \$90 trillion global economy beyond anything experienced in nearly a century. Governments are attempting to balance often-competing policy objectives that include, but are not limited to: Confronting ballooning budget deficits weighed against increasing spending to support unemployed workers and social safety nets; Providing financial support for national health systems that are under pressure to develop vaccines while also funding efforts to care for and safeguard citizens; and Implementing monetary and fiscal policies that support credit markets and sustain economic activity, while also assisting businesses under financial distress. Policymakers and financial and commodity market participants generally are hopeful of a global economic recovery in the third quarter of 2020, assuming there is not a second wave of infections. Some forecasts, however, raise the prospects that the pandemic could negatively affect global economic growth for a considerable period of time with a slow, drawn-out recovery. Differences in policy approaches between countries are threatening to inflict longer-term damage to the global economy by impairing international political, trade, and economic relations, particularly between countries that promote nationalism and those that argue for a coordinated international response to the pandemic. Policy differences are also straining relations between developed and developing economies and between northern and southern members of the Eurozone, challenging alliances and conventional concepts of national security, and raising questions about the future of global leadership. In some countries, the pandemic has elevated the importance of public health as a national security issue and as a national economic priority on a par with traditional national security concerns such as terrorism, cyberattacks, and proliferation of weapons of mass destruction.¹ The pandemic-related economic and human costs could have long-term repercussions for economies through the tragic loss of life and job losses that derail careers and permanently shutter businesses. Fiscal and monetary measures implemented to prevent a financial crisis and sustain economic activity may also inadvertently be adding to income and wealth disparities. Within some countries, the economic fallout is widening racial and socio-economic cleavages and increasing social unrest. In speaking about these costs for Americans, Federal Reserve Chairman Powell said on May 19, 2020.

Global Growth

The economic situation, remains highly fluid globally and for most countries and regions. Uncertainty about the length and depth of the health crisis-related economic effects are fueling perceptions of risk and volatility in financial markets and corporate decision-making. In addition, uncertainties concerning the global

pandemic and the effectiveness of public policies intended to contain its spread and prevent a second wave of infections are adding to market volatility. In a growing number of cases, corporations are postponing investment decisions, laying off workers who previously had been furloughed, and in some cases filing for bankruptcy. Compounding the economic situation has been a historic drop in the price of crude oil that reflects the global decline in economic activity and prospects for disinflation, while also contributing to the decline of the global economy through various channels. On April 29, 2020, Federal Reserve Chairman Jerome Powell stated that the Federal Reserve would use its “full range of tools” to support economic activity as the U.S. economic growth rate dropped by 5.0% at an annual rate in the first quarter of 2020. In assessing the state of the U.S. economy, the Federal Open Market Committee released a statement indicating that, “The ongoing public health crisis will weigh heavily on economic activity, employment, and inflation in the near term, and poses considerable risks to the economic outlook over the medium term.”²⁷ Before the COVID-19 outbreak, the global economy was struggling to regain a broad-based recovery as a result of the lingering impact of growing trade protectionism, trade disputes among major trading partners, falling commodity and energy prices, and economic uncertainties in Europe over the impact of the UK withdrawal from the European Union. Individually, each of these issues presented a solvable challenge for the global economy. Collectively, however, the issues weakened the global economy and reduced the available policy flexibility of many national leaders, especially among the leading developed economies. In this environment, COVID-19 could have an outsized impact. While the level of economic effects is becoming clearer, the response to the pandemic could have a significant and enduring impact on the way businesses organize their work forces, on global supply chains, and how governments respond to a global health crisis.

Economic Policy Challenges

The challenge for policymakers has been one of implementing targeted policies that address what had been expected to be short-term problems without creating distortions in economies that can outlast the impact of the virus itself. Policymakers, however, are being overwhelmed by the quickly changing nature of the global health crisis that appears to be turning into a global trade and economic crisis whose effects on the global economy are escalating. As the economic effects of the pandemic grow, policymakers are giving more weight to policies that address the immediate economic effects at the expense of longer-term considerations such as debt accumulation. During the early stages of the crisis, many policymakers felt constrained in their ability to respond to the crisis as a result of limited flexibility for monetary and fiscal support within conventional standards, given the broad-based synchronized slowdown in global economic growth, especially in manufacturing and trade, that had developed prior to the viral outbreak. The pandemic is also affecting global politics as world leaders are cancelling international meetings, 49 competing for medical supplies, and some nations reportedly are stoking conspiracy theories that shift blame to other countries.⁵⁰ Initially, the economic effects of the virus were expected to be short-term supply issues as factory output fell because workers were quarantined to reduce the spread of the virus through social interaction. The drop in economic activity, initially in China, has had international repercussions as firms experienced delays in supplies of intermediate and finished goods through supply chains. Concerns are growing, however, that virus-related supply shocks have created more prolonged and wide-ranging demand shocks as reduced activity by consumers and businesses leads to a lower rate of economic growth. As demand shocks unfold, businesses experience reduced activity and profits and potentially escalating and binding credit and liquidity constraints. While manufacturing firms are experiencing supply chain shocks, reduced consumer activity through social distancing is affecting the services sector of the economy, which accounts for two-thirds of annual U.S. economic output. In this environment, manufacturing and services firms have tended to hoard cash, which affects market liquidity. In response, central banks have lowered interest rates where possible and expanded lending facilities to provide liquidity to financial markets and to firms potentially facing insolvency.

COVID-19 Pandemic and Chaotic Condition in Indian Education System

Dr. Anita Mudkanna

Former Principal
Head Dept. of English
Jawahar ASC College Anadur

Dr. Mallinath Langade

Head Dept. of Chemistry
Jawahar ASC College Anadur

Abstract:

We never know our whole system will be captured by COVID-19. But unfortunately it happens and now each and everyone has a big question what will happen next? But one has the perfect answer of it. As a part of education system, as a teacher we are facing many problems and worried about the uncomfortable situation, disturbed psychology of students, ongoing research work, campus interviews, admission process, post ponding exams and so many things Still we haven't any clear picture about the education Strategies and future of students.

How can we imagine, that one day the worse situation will collapse the whole world. What we have decided about our life will be change within a day. The life was smoothly going and everyone was busy in build up their dream, future plans, some works were going to be success and somehow started the journey. And the news channels have given the information about the spreading virus in China, then somehow we have a little bit acknowledge about the CORONA-19 Pandemic in Whuan and its worse effects on human being. Many have lost their lives but no Indian has an idea that once it will be the part of our life, we all will attacked by it, our whole system will be captured. But unfortunately it happens and now each and everyone has a big question what will happen next? But one has the perfect answer of it. As a part of education system, as a teacher we are facing many problems and worried about the uncomfortable situation, disturbed psychology of students, ongoing research work, campus interviews, admission process, post ponding exams and so many things Still we haven't any clear picture about the education Strategies and future of students.

Education is a special discipline and theory and practice of education deserves to receive a special attention. India has an ideal educational system in ancient time. It worked well for the society of that time. In such a system there were some basic principles and postulates some ideals, rules and regulations which we have implemented in the right earnest in ideal educational situations. Great thinkers of contemporary India have given their verdict on the basic principles as well as needed reflections. Dr. Radhakrishnan was played the crucial role in the formative years of our republic and his contribution to the consolidation of our political and parliamentary traditions, and especially the significant role that he played as one of the most brilliant of our philosophy, acting as cultural ambassador to the west. He not only a philosopher but also a writer of repute, a scholar, an orator with gift of the gab, an educationist, a spiritualists, a creative genius and briefly speaking a superman in the terminology of Aurobindo. As a philosopher he was equally an authority in Western and Eastern thought. Among the modern thinkers he is an authority of the modern world on religion, culture and philosophy. Dr. Radhakrishnan defines education as the instrument for social, economic and cultural change. For social and national integration, for increasing productively, education should be properly utilized. He said that, "The importance of education is not only in knowledge and skill, but it is to help us to live with others." He also focuses that, "The meaning of education is to emancipate the individual and we need the education of the whole man – physical, vital, mental, intellectual and spiritual"

Problems in online Education system:

The philosophy of Radhakrishnan comes true when education has direct communicative system. But in lockdown period how it is possible? The world is facing the biggest public health risk today, which is leading to one of the largest and the quickest reorganization of the world order. By the end of March 2020, the epidemic had spread to over 185 countries and resulted in the closure of over 90 percent of all schools, colleges and universities impacting close to 1.38 billion students. HRD Ministry, educational institutions, teachers, parents and students have many questions about the education policy in unlocked period. The speed of spreading the epidemic disease create horrible condition in India. Online education policy is very hard to implement not only in rural areas but in urban areas too. But it's very critical in rural education system. Education in rural areas has already many challenges like poor infrastructure, poor economic background, negative psychology of parents, and impact of blind beliefs and so on. Education department and institution

head have suggested to use online education methodology. Of course it's a time to take the support of technology and be cautious about the loss of students. Online Assigning reading and exercises for home study , Radio, podcast or television broadcasts of academic content, assigning teachers to conduct remote daily or weekly follow up with students and Review/develop accelerated education strategies should be followed by the teachers and students. There is no alternative choice for it. But the basic question is that how much it is convenient for rural India? 70% Indian are living in the rural sector.

The structure of schooling and learning, including teaching and assessment methodologies, was the first to be affected by these closures. It's the bitter reality that only a handful of private schools could adopt online teaching methods. Their low-income private and government school counterparts, on the other hand, have completely shut down for not having access to e-learning solutions. The pandemic has significantly disrupted the higher education sector as well. Nevertheless, Covid-19 has prompted experts to rethink the conventional mode of education. Digital education appears to be a viable solution to fill in the void for classroom education for a period of three to four months while minimizing the chances of any infection to students until classes resume. More importantly, it has also brought the hitherto peripheral issue of digital education in India to the center stage. Going forward, digital education is likely to be integrated into mainstream education. This will enable inclusive education by facilitating learning across diverse geographies in India. Moreover, it will provide an opportunity for educators to come up with customized learning solutions for every student. A complete revolution in the way we learn today has been brought about by Technology. Each student gets in contact with a world-class education, which is not easy to impart by the traditional white chalk and blackboard method of teaching. This new learning is more interesting, personalized and enjoyable. A massive open online course (MOOC) is an online course aimed at unlimited participation and open access via the web. India is considered to be the biggest market for MOOCs in the world after the USA. Since the population of India is huge, massive open online course (MOOC) is said to open gateways for a lot of Indians in terms of bringing an educational revolution. Online distant learning programs give a great opportunity to avail high-quality learning with the help of internet connectivity. But in rural area students do not have the required infrastructure nor are financially strong to avail the resources required for digital education. Building of the digital education infrastructure by the Government of India presently appears to be difficult due to lack of budget. Further, even if the digital infrastructure is built, training has to be given to the teachers to use the digital system to provide authentic and proper, uninterrupted and seamless education to the students. India have opted for an online platform like Zoom App to stay connected with their employees who are working from their homes but also the educational institutions have opted for different digital platforms to facilitate learning for their students. However, only educational institutions in urban areas can provide those facilities. Again the questions are raised for the learners in rural areas, the educational systems in rural areas and their growth.

Basic infrastructure for HEI's includes college building, administrative office, library, playground, laboratories, ICT equipment's, furniture, fixtures and fittings for college. Along with these infrastructure salary for the teaching and non-teaching staff, cash for day to day academic activities and development activities, office stationary, water and sanitation, etc. require fund. It is not easy to establish and maintain all these things without fund. Most of the rural HEI's does not have enough sources for the fund and central and state government has limits to offer grants. In India 63% colleges are private and unaided in which most of the colleges located in rural area. In 1982 Govt. of Maharashtra took a decision to starts colleges on Self Finance and after 2000 permit to the applicants to start new colleges on 'Permanent Non Grant Basis.' Government grants and schemes are mostly for aided colleges and not enough to reach to the global standard. The students belong to rural area come from lower income families so they unable to pay minimum fees many time. Especially in rural areas more than 50% of the students use to remain absent in the classroom during the sowing season in the fields as they are from the farmers families and the land-less labors families; and again in the season of harvesting the classrooms use to be vacant. The annual teaching plans prepared by the teachers are not much helpful to carry out the process of teaching and evaluation in practice (Konwar & Chakraborty 2013).

It is great challenge in front of rural HEI's to provide educational services in minimum fund. Rural population of India is backward and deeply covered with backward mentality. It has great impact of social and

cultural foundation. Many rural families are nervous to teach girls after certain age. Students belongs to rural area are mostly inattentive about career and importance of education. Also the parents and guardians are illiterate. As Schmulian and Coetzee writes 'Cultural and economic environment or a combination of the two may reduce the effect of class attendance on academic performance'

Technology may be an important role in the lockdown period like study from home or work from home. But the question raises, is it affordable, convenient for every institution. Some private schools are agree for online teaching methods. But Low-income private and government school may not be able to adopt online teaching methods. And as a result, there will be completely shut down due to no access to e-learning solutions. Students of all subjects do not have the access to online connectivity, especially those staying in the rural areas. The practical classes in the lab-based subjects are also not being held online and mathematical papers are difficult to be instructed online. Hence, it can be said that the impact has not been very positive. In addition to the opportunities for learning, it may result in economic and social stress. Although online education cannot replace classroom education due to the personalized nature of attention and face to face interactions, it can be an effective supplement to the brick-and-mortar model of education.

Research work is highly affected by COVID-19 Pandemic. Many research wrk is based on practical work, field work, data collection but researcher have disturbed by lockdown rule. They haven't go anywhere to collect specimans, don't permitted to visit historical places, research lab, universities. Students of social science and law have case studies. They have need to take some interviews but it also impossible in a days. Online case study do have some false results which may create critical situation in their work.

Preventions and difficulties in re-opening of educational institutions

When we are thinking about the demerits of online education system, we also have to think about reopening of schools, colleges after lockdown. It's our responsibility to study the effects of it. Educational institutions are permitted to start from July first week under the rules instructed by Healthy Ministry. Somehow there are some changes in dates or month. But it is the reality, it's very difficult to follow all these rules which are guided already. The rules are like:

- Sick students, teachers and other staff should not come to school
- Schools should enforce regular hand washing with safe water and soap, alcohol rub/hand sanitizer or chlorine solution and, at a minimum, daily disinfection and cleaning of school surfaces
- Schools should provide water, sanitation and waste management facilities and follow environmental cleaning and decontamination procedures.
- Schools should promote social distancing (a term applied to certain actions that are taken to slow down the spread of a highly contagious disease, including limiting large groups of people coming together) Use of online/e-learning strategies

These are very complicated and impossible things to apply in schools, colleges. Not only the educational institutions are in chaotic situation but students are psychology disturbed, parents are worried about their children's future. Due to COVID-19 Pandemic Campus selection or placements of the final year students for different jobs are cancelled. It's a big loss of students. Many students have bright future because of these placements. Now a days they have lose their hopes. We never not only think about the technical problems of online education system but also aware about the misuse of technology, health issues by using of it. It's a crucial time for us to take the decision. Education sectors are also disrupted which again pave an impact on the country's economic future. Various students from India took admissions in abroad like the US, UK, Australia, China etc. And these countries are badly affected due to COVID -19 Pandemic. May be there is a possibility that students will not take admissions there in future and if the situation persists, in the long run then there will be a decline in the demand for international higher education also. Isn't it!

Online education, digital classrooms are not substitute for direct teaching method. These are the supportive tools for having limited time, it may create many issues in education sector, society and family too. Of course still we are in chaotic mood and unable to take the clear decision. Online education is a temporary way to provide the data to students but the real education and the true aim of it will achieve in 'Guru Shishy Parampara'.

References

1. M.P. Madhavan, G.V. Saroja (1981) Contemporary Indian Philosophy, Sterling Publication
2. Konwar, N., Chakraborty, S. (2013). "Status of Higher Education in Rural Areas of India." Redix International Journal of Research in Social Science. Vol 2(1)
3. Schmulian, A., Coetzee, S. (2011) "Class absenteeism: reasons for non-attendance and the effect on academic performance." Research Paper, University of Pretoria, South Africa.
4. <https://en.unesco.org/cvid19/educatinrespnse>
5. <http://www.education.ie/en/schools-colleges/information/information>

Covid-19 Impact on Various Sector India

Dr. Abasaheb D. Jadhav

Sahakarbhushan S.K.Patil College Kurundwad
Tal. Shirol Dist. Kolhapur

Abstract

This paper examines the role of various socioeconomic factors in mediating the local and cross-city transmissions of the novel COVID-19 in India. Corona virus has disrupted the demand and supply chain across the country and with this disruption, it can be seen that the tourism, hospitality, and aviation sectors are among the worst affected sectors that are facing the maximum impact of the current crisis. As the consumption of any product or services goes down, it leads to an impact on the workforce. In the current scenario, with all the retailers closing down their services, the jobs of the employees are at a huge risk etc.

Keywords: various demand, supply, consumption, product. etc

Introduction :-

Impact of Covid-19 on the Indian Economy The Indian economy has been experiencing significant slowdown over the past few quarters. In the third quarter of the current fiscal, the economy grew at a six-year low rate of 4.7%. Investment and consumption demand had been languishing and a number of stimulus measures have been taken to bring back the economy on a growth path. There was a strong hope of recovery in the last quarter of the current fiscal. However, the new coronavirus epidemic has made the recovery extremely difficult in the near to medium term. The outbreak has presented fresh challenges for the Indian economy now, causing severe disruptive impact on both demand and supply side elements which has the potential to derail India's growth story. There are supply, demand, and confidence channels through which the virus affects the economy. The arrival of the virus triggered containment measures, which are having a large economic impact. These measures include wide-ranging restrictions on passenger transportation and labour mobility, which especially affect the tourism and travel industry and the entertainment and leisure sector, as well as plant closures or reduced activity, spilling into global supply chains. We can identify two main channels through which these measures spill over globally:

- Supply: significant disruptions in the global supply chain, factory closures, cutbacks in many service sector activities;
- Demand: a decline in business travel and tourism, declines in education services, a decline in entertainment and leisure services;

Research Methodology:

This paper is based on the role of covid -19 impact on economy with the help of secondary data collection. The secondary data is gathered from various published information, paper news, Internet (websites) and other research papers.

Sectoral Impact And Losses :-

Agriculture & Food Processing :-

Agriculture and allied activities sector is likely to be adversely hit by the Coronavirus scare. In fact, the poultry sector is already being affected severely. The poultry sector which is the fastest growing subsector of India agriculture eco-system and where the country has created a foothold at the global level (India is the third largest producer of eggs and fifth largest producer of broilers) is already facing losses to the tune of 150-200 crore each day. The social media has been spreading misinformation by correlating Coronavirus infection to consumption of meat and poultry products. This has caused enormous destruction in demand for poultry products and the prices realized by farmers have crashed to Rs 10-15 per kg – whilst the production cost of about Rs 70 - 80 per kg. Furthermore, the prices of several commodities including soybean, maize and chana have fallen. Once the rabi crop will start arriving in the market from second week of April, mandis are going to see large gatherings of farmers. There is a need to ensure preventive measures to avoid the spread of virus in rural areas.

Tourism, Hospitality & Medical Value Travel : With large scale cancellation of travel plans by both foreign and domestic tourists, there has been a drop in both inbound and outbound tourism of about 67% and 52% respectively since January to February as compared to the same period last year. Of all the segments of the hospitality sector, the Meetings, Incentives, Conferences and Exhibitions — popularly known as MICE segment — has been hit the most.⁸ Some of the major international business events have also been cancelled including tech events such as Mobile World Congress (MWC), Google I/O, and Facebook's F8 event, which has led to huge economic losses.

E-commerce: With a view to prevent community spread of Covid-19, the Government has issued advisory for social distancing and isolation by asking corporates to allow work from home to their employees. Moreover, several State Governments have imposed city lockdown as a preventive measure. Given the likelihood of such lockdowns being extended to several regions across the country, there could be unintended consequences on the e-Commerce industry as some of their operations get disrupted. This could affect the e-commerce business, especially at a time when there is a surge in demand for home delivery of goods under present circumstances. While there is a need to ensure safety of all citizens, it is suggested that unintended consequences of any lockdown on the e-commerce industry be looked into.

Education – Schools As the covid-19 disease spreads wide across the country, the State governments have ordered closure of schools and educational institutes until March 31 st, 2020, which may even be extended in case the disease is not contained. In some place, examinations have also been postponed. The closure of educational institutions has hampered the studies of children. As such, the schools may increasingly turn to online mode of teach

Real Estate & Construction : The year 2019 was a difficult one for the real estate sector, which continues to struggle with a funding crisis in the midst of issues plaguing the NBFC and banking sector. The situation has been exacerbated by the economic slowdown resulting in poor housing demand. There have also been structural changes in the industry, as a fallout of events like demonetisation and the introduction of the RERA and the GST in the last few years. The industry was hoping to recover from this prolonged slowdown in 2020. The health contagion of COVID-19 disease, however, has the potential to put some brakes on India's real estate market, given the anticipated slump in demand. The outbreak of coronavirus has not had a major impact on the domestic real-estate market so far. However, a prolonged impact of the coronavirus may not have a favorable impact on the prospects of the real estate industry. The sector is taking all possible measures to mitigate the impact of n-Covid19 on business such as deferring the house registrations, moderating sales targets in alignment with the current realities etc. Some other measures that could be extended from the Government include

Travel and migration restrictions : In an effort to slow contagion and be seen as proactive, governments may be tempted to go beyond travel restrictions and quarantine requirements and effectively close borders. Face-to-face contact is an essential part of many businesses, so these restrictions will have dilatory economic consequences domestically and for trading partners. In their chapter, Meninno and Wolff warn that closing borders in Europe would severely impact the almost 1% of employed citizens in the Schengen countries – namely, those who commute across international borders. The economic impact of denying them transit may be sizeable. A different view is taken in the historical chapter by Voth. After discussing the draconian travel restrictions imposed on Marseille during the 1720 plague (which involved troops and a two-metre wall), he asks how much mobility a globalised world can and should have in the future, if health shocks of the type we are experiencing become more frequent. Drawing this out, he points to one of the possible long-term negative consequences of the medical shock and thus persistence of the economic shock: controls on the movement of people – which have been gradually rising in many nations – may rise more and spread to more nations.

Capital flows : The last classic mechanism of shock transmission is the sudden stop of capital flows. During last decade's euro area crisis, for instance, the abrupt lending halt within the euro area is what put nations like Ireland and Portugal in a bind. As with the exchange rate mechanism, this one does not seem to be in play during

Sectors Affected Due To Supply Chain Disruption :-

Automobiles: China accounts for 27% of India's automotive part imports and major global auto part makers such as Robert Bosch GmbH, Valeo AS and ZF Friedrichshafen AG have factories located in the Hubei province. Owing to the closure of the factories of these companies, there has reportedly been a delay in the production and delivery of vehicles like Bharat Stage Four (BS-IV) compliant models. These models can now be produced and sold until the end of March this year. Moreover, the situation has become more precarious after the decision of the Chinese government to limit all shipments by sea until further notice. Since air shipments are not suitable for Auto Components and forging industries, the Indian OEMs are finding it difficult to plan production beyond the available inventory. According to a report released by the Fitch Solutions recently, vehicle production in India is likely to contract by 8.3% in 2020 following an estimated 13.2% decline in 2019. Covid-19 will also make the transition to Bharat Stage Six (BS VI) emission norms difficult which is scheduled from 1st of April 2020. Uncertainty surrounding the coronavirus has also impacted the demand for vehicles as consumers have been postponing their vehicle purchase decisions.

Consumer Durables & Electronics : India imports 45% completely built units of consumer durables from China. In addition to finished products, India also imports nearly 70% of the components for television, and other consumer durable products such as air conditioners, refrigerators, and washing machines. Due to supply disruption, sales of these items are likely to be hampered. Also, Chinese suppliers have reportedly increased the prices of some components by more than 2%, and prices of TV panels by more than 15%.¹² Hence, it is anticipated that prices of these consumer durable items will see a price increase in the range of 3-5%.

Medical Devices : India imports a variety of consumables, disposables and capital equipment including orthopaedic implants, gloves, syringes, bandages, computed tomography and magnetic resonance imaging devices from China. Due to the current crisis in China, the medical device manufacturers across India are finding it difficult to source important raw materials and electronic components from Chinese factories. Even though some of the factories in China have restored operation, shortage of some critical electronic parts and raw material still exists. This is adversely affecting the margins and profitability of Indian companies importing medical devices and small components to manufacture finished products. This can also put upward pressure on prices of medical devices in the short term.

Msme problems under lockdown: However, even if global economies bounce back sooner than expected, Indian MSMEs are likely to pay a high price. These companies are too small to have enough of a cushion to last through a pandemic like this one. Add to this the fact that many of these companies have been asked to down shutters or curtail operations while still paying employees and that's apart from meeting costs for taxes, power, and other utilities. The Prime Minister has announced the creation of an economic task force to suggest some steps to ease the situation. This is as necessary as beefing up the country's healthcare system. Available data show that MSMEs employ upwards of 110 million people; asking companies to keep paying during a prolonged lockdown is not a sustainable solution in the medium- to long-term. Media reports say that MSME representatives have appealed to the government for concrete action. This includes tax concessions, easy access to credit, GST write-offs, and reimbursement or concession for wage-guarantee.

Concluding remarks:

There is a danger of permanent damage to the trade system driven by policy and firms' reactions. The combination of the India's ongoing trade war against all of its trading partners and the supply-chain disruptions that are likely to be caused by COVID-19 could lead to a push to repatriate supply chains. Since their supply chains were internationalised to improve productivity, their undoing would do the opposite. We think this would be a misthinking of the lessons.

References :-

1. Cecchetti, S G and K L Schoenholtz (2020), "Bank Runs and Panics: A Primer," [www. moneyandbanking.com](http://www.moneyandbanking.com),
2. Internet.
3. Various news paper information.
4. Financial Times (2020). Global recession already here, say top economists. Available at: <https://www.ft.com/content/be732afe-6526-11ea-a6cd-df28cc3c6a68>
5. Larry Elliot, L. (2020). Prepare for the coronavirus global recession. The Guardian. Media report. Available at: <https://www.theguardian.com/business/2020/mar/15/prepare-for-the-coronavirus- global- recession>.

Economic Paradigms Shift during Covid-19 Pandemic

Dr. Tumkunte Devidas

Associate Professor & Head, Dept of Economics,
GOVT. FIRST GRADE COLLEGE, NAUBAD
Bidar, Karnataka

Dr.T.V.G.Sarma

Associate Professor & Head, Dept. of Economics,
C.S.I.B.E.R., UNIVERSITY ROAD,
Kolhapur

1.0 Introduction:

Although the COVID-19 pandemic has affected almost all countries of the world. The question whether the health disaster is man-made or natural is yet to be established. In the meantime the health crisis has severely bruised the developed as well as the developing and underdeveloped economies of the world. In other words the health emergency has now ballooned into an economic emergency. The impatience of the citizens to take a break from the economic and income earning activities to tackle the health emergency, has led many countries in the world either to reject the lock-down option or remove it after a short period. All these have made the countries to rework their short and long-term plans for their economies. India too is no exception to these events and the shift in economic policy stance during the Covid-19 pandemic. In the present paper we attempt to highlight the shifts in economic paradigms and strategies for all sectors as well as individuals.

2.0 Economic Paradigms Shift:

i. Market Led To Welfare Based:

In India prior to the current pandemic the even till February 2020 the economy was being guided on the philosophy of market-mechanism. The products and services as indicated by the market and with profit element were being produced. With this approach the planners were aiming for an ear double digit growth in our country. But with the unexpected shock of Covid-19 and the severe health emergency the economic cycle came to stand still. The private players and the profit motive based concept were relegated to the backstage and the welfare based approach by the state automatically came to the fore front. This shift in focus to welfare based planning from market economy will also remain for even after the Covid-19 phase.

ii. Outward Looking To Inward Looking:

Since the early nineties India had embarked on the path of New Economic Reforms. The three pillars that were the foundation of the reforms were Liberalisation, Privatisation and Globalisation popularly known as the LPG measures. The country reaped the benefits of these reforms for more than two decades. But with the shock of the unforeseen Covid-19 pandemic, the outward looking economic strategy came to a grinding halt. The limitations of this approach were totally exposed. The inadequacy of the public health infrastructure and the private health care system responding only due to government compulsions was clearly visible. The society now intends to strengthen such weak public health systems by inward looking policies.

iii. Liberalise To Localise:

To achieve the high growth that targets the government believed to liberalize the regulated sectors. The phrase that was used to emphasise this approach was, "Unshackling the economy". But the approach of liberalizing at unshackling has come to question with the pandemic. The liberalized and the shackled sectors never came to the rescue of the affected individuals. The entire responsibility was on the state to take care of the sick, migrants, tourists, agriculture labour and everyone in the economy. This experience is now making the policy makers to rethink the policy strategy for liberalization to localization.

iv. Top-Down To Bottom-Up

The economic policies until the outbreak of Covid-19 can be classified as a stop-down model. The larger sectors in the economy were focused for achieving faster growth. The benefits of this high growth was

expected to be trickling down to the other smaller towns, sectors and villages. But this paradigm of growth has got ever hit due to the current pandemic. It was the bigger cities that were observed to be more vulnerable to the pandemic than the smaller towns and villages. As a result the revival measures are seeing greater mention of strengthening the villages, agriculture and rural infrastructure.

V. Large Enterprises To MSMEs

The large scale industries were considered as the engine of propelling economic growth in our country. All forms of support and concessions were provided to this sector so that it would carry the other smaller sectors in the following years. But by the time the fruits of this policy could be realized the pandemic broke and the paradigm of large enterprises led growth was shattered. In the midst of the pandemic the policy stance took a new shape with the role of engine of economic revival being handed over to the MSME sector.

VI. Consumption To Investment led

The entire framework of market based economy prior to the pandemic was on consumption led growth philosophy. The consumers through the market mechanism communicate their preferences. The producers based on the profit making criteria manufacture only those products and services which fit in to their economic objectives. The Covid-19 pandemic destroyed this strategy and has put the onus on the State to revive the economic activity by concentrating investments with fiscal and monetary stimulus.

VII. FDI/FII To Regional strength

The Indian companies until a few months were encouraged for attracting FDI/FII for increasing their scale of operations as well as becoming competitive through collaborations. The critical inputs for bringing about high growth were thought to be the foreign collaborators as well as foreign investors in domestic companies. With the outbreak of the pandemic and the strategy took a 'U' turn and the focus has now shifted to identifying the regional potentials and strengthening them through the policy measures.

3. Summary

Prior to Covid-19 pandemic the economy had fixed its long-term growth strategy. This paradigm can be considered as a continuation of the New Economic Reforms policy the country was pursuing since the nineties. The shock of the current pandemic forced the planners and policy makers to revisit the economic policy framework and redesign the economic strategy with new priorities. The paradigm shift has been necessitated to overcome the severe limitations of the previous approach and make the economy more resilient for such unexpected external shocks. Thus, it can be concluded that the paradigm shift that our country is experiencing is the new normal that is here to stay for at least for the next one decade.

References

1. Tanisha Mukherje : Impact of Covid-19 on the Indian Economy.
2. Zaman.K.T, H.Khan, Shweta : Covid-19 Pandemic burden on global economy - a shift paradigm.
3. Opinion piece-2019 : Covid-19 challenges for the Economy-trade and EEPC India.
4. E.Paul 2020 : Covid-19 time for paradigm shift in nexus between local, national and global.

Impact of COVID-19 on Indian Economy

Pro . Dr .Hodlurkar Nilesh Vitthalrao

HOD. Department of Economics

Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya ,Ambajogai.

Abstract

COVID-19 has adversely affected all the economies of the world. Developed countries have been hit the hardest by COVID-19. The coronavirus has had to be shut down to stop the spread of the virus, which has halted economic activity in all countries. Unemployment and poverty are on the rise as the economy stagnates. The Indian economy has been adversely affected by the Corona Vicer. The agro-industry and services sector in the economy have been adversely affected. Impact on the agricultural sector: During the period from January to April, a large number of agricultural products were sold in the country, but the spread of the coronavirus halted all agricultural transactions, causing many problems in harvesting and selling of agricultural commodities. Impact on Industry and Services: In order to curb the spread of Corona in the country, the country has declared a curfew several times and declared a lockdown. This has adversely affected the industry and services sector. COVID-19 has a deep impact on Indian Economy . Indian business the revised GDP estimates for India downwards by 0.2 % points for the financial year 2020 to 4.8% and by 0.5 for the fiscal year 2021 to 6%.

1) Covid-19 effects on Agriculture-

Basic Agriculture - Agriculture is the backbone of the country and the government's inclusion of it in essential services could have a small impact on the sector. At the same time, demand for seeds, pesticides and fertilizers is unlikely to decline. The migration of agricultural laborers should not be stopped for the current rabbi season. Focusing on agricultural production in rural areas will be a good response to the adverse effects of the corona crisis on the agricultural sector and the Indian economy as a whole. However, the recent downturn in the agricultural market has also affected the kharif season as seeds, fertilizers and pesticides are likely to be available late for kharif sowing.

2) Impact of COVID-19 on Industry -

In the report of KPMG Demand cuts in the next few months could affect India's textile industry exports. If demand in the domestic and international markets declines, it could affect the manufacturing sector and employment. Production in the textile and readymade garments industry is expected to decline by 10 to 12 per cent in the April-June quarter.

3) Impact of COVID-19 on the construction industry -

The construction industry is the largest employer in the country. About 250 construction-related industries in the country generate huge amount of employment. The lockdown has affected the country's construction industry. The region is also likely to experience a downturn in the coming months due to supply and transport disruptions. The sector is likely to suffer huge economic losses and employment. The industrial (logistics and warehouses) sector is also likely to be affected. New investment in the construction sector is likely to stagnate as all sectors are hit hard.

4) Impact of COVID-19 on Automotive Industry -

Passenger vehicles and two / four wheeler vehicles will have major adverse effects on the vehicle industry. Demand is unlikely to pick up as the downturn in the sector continues. In addition, the current situation has hit the sector even harder. Demand is unlikely to increase as consumers do not have the purchasing power. Demand for commercial vehicles is expected to decline due to a lockdown on non-essential services. The situation is likely to worsen in the next few months as sales have already declined due to lack of liquidity and liquidity. Automotive companies will have to postpone their plans to launch new products until the consumer's purchasing power increases. As the situation improves, the automotive market is likely to pick up.

Conclusion -

Today, the COVID-19 crisis has affected many areas. This list is too long. This includes industries that manufacture finished goods and equipment or spare parts for vehicles. In addition to a decentralized manufacturing process, where in many cases the production of spare parts for equipment cannot be carried out in the original projects, the supply of spare parts can be disrupted, breaking the whole chain. Such an obstacle could lead to a breach of international agreement. It also includes the risk of blacklisting companies in the international market.

The Corona crisis is causing a lot of jobs to go. The statistics of actual and potential job losses in the early stages are alarming. In particular, it has had an immediate impact not only on the manufacturing sector, but also on the transport and tourism industries, including the hotel industry.

Covid -19 Pandemic Impact on the Indian Agricultural Sector

Dr. Sundar Sukhadeo Potbhare

Assit.Professor, Dept of Economics

Prof.Sambhajirao Kadam College, Deur

Tal.Koregaon Dist.Satara State : Maharashtra

1.1 Introduction

India is an Agriculture country with around 65% of its people directly or indirectly depends upon agriculture. Agriculture in India is often attributed as *gambling with Monsoon* because of its almost exclusive dependency on monsoon.

The economic impact of the 2020 corona virus (Covid-19) pandemic in India has been largely disruptive. India's growth in the fourth quarter of the [fiscal year](#) 2020 went down to 3.1% according to the [Ministry of Statistics](#). The [Chief Economic Adviser to the Government of India](#) said that this drop is mainly due to the corona virus (Covid-19) pandemic effect on the Indian economy. Notably India had also been witnessing a pre-pandemic slowdown, and according to the [World Bank](#), the current pandemic has "magnified pre-existing risks to India's economic outlook". Many economists and other experts have expressed their views about the overall effect of Corona virus (Covid-19) on the economy. Most reports seem to be painting a gloomy picture because of this three Month lockdown. The recent report released by the Crisil rating agency shows that agriculture will witness a growth of 2.5% in FY21. It further said that the [increase in agriculture](#) and allied activities depends on bumper production. However, Horticulture is likely to bear the brunt of the pandemic. Mostly due to perishable products as wholesale prices already declined in April despite a sharp reduction in its supply. Also, other sets of dynamics, such as the locust attack and a normal monsoon will affect agriculture growth.

1.2 Importance Of The Study:

Agriculture is one of the most important pillars of the Indian economy. Agriculture sector is a Back - bone of Indian Economy. therefore farmer's must have some protection but lack of protection and favorable policies to agriculture, The contribution of agriculture and its allied sectors to India's GDP stood at 14.6% during 2017-18. More than half of the Indian population is dependent on agriculture for its subsistence. Since the beginning of efforts for economic development, it has been one of the main drivers of growth of the economy as it was a major source of raw materials to most of the manufacturers.

Agriculture plays an important role in Indian economic development. India is a land of farmers. They are the backbone of our country. At present, 18% of the national income comprises of agricultural income. But 48% of the people depend on agriculture sector for employment. And agrarian indebtedness is one of the most serious problems of Indian economy. Therefore, Government has taken various steps to enhance the agricultural productivity. Among these steps, the most vital step that government has taken in favor of the farmers is against farmer's indebtedness.

1.3 Objective Of The Study:

- 1) To Study of Indian Agriculture sector
- 2) To discusses the Covid -19 Pandemic Impact on the Indian Agricultural Sector
- 3) To Give the measures to solve the problems of Indian Agricultural Sector in Covid -19 Pandemic situation

1.4 Research Methodology:

The present study aims to examine problems of Covid -19 Pandemic Impact on the Indian Agricultural Sector. The analysis is mainly based on secondary sources of the data. The Secondary data collected from the books, journals, Govt. publications library and Internet etc.

1.5 Covid -19 Pandemic Impact On The Indian Agricultural Sector:

There is an Economist saying in Marathi “भारतातील शेतकरी कर्जातच जन्मतो आणि कर्जातच मरतो” which means "Farmer takes the birth in debt and die in the same condition". This was the position of farmers before independence and it still continue after 70 years of independence.

The corona virus outbreak in China in December 2019, has infected tens of many people across the globe and has badly shaken the world economy. Its consequences have left industries and businesses around the world including India in tremendous loss. Corona virus along with import-export, and manufacturing, is slowly impacting Indian agriculture and moreover every industry. The virus has a huge negative impact on agricultural products imported in to India. As it is prone to spread the virus easily, it decreased the imports by India where the raw material exports have fallen by 1.6%. Commodities exported by India include cotton, jute, organic chemical, pharmaceutical and horticultural products like Soyabean, tobacco, fruits, maize, etc. As the spring sets in and season change the harvest season is around the corner the time when the crops are ready to harvest, time to wake up from the fogs of long winter spell. The vegetables like green peas, cucumber, cauliflower, cabbage, potato, etc.in Punjab is being harvested in bulk during these days and farmers are unable to move out to get the desired price for their vegetable crops. They are either dumping the production or opting to plough through the fields. It's that time of the season when the farmer harvest and sell vegetable crops of peas, The retailers are earning a quick buck by selling the vegetables at a high rate as they have enough pending stock. They also managed to purchase vegetables from farmers at throwaway prices as they are required to clear their stock. After they failed to transport their produce to market due to the curfew, many vegetable growers in Mansa district have started piling their vegetable crops with tractors in a bid to make green manure.

A onion farmer from Lasalgaon could not package onions as government functionary stopped 11 laborers from their village 30 km away. Pulses processor Nitin Kalantry from Latur, who used to dispatch 20 trucks of pulses to the metro cities, has not been able to find a transporter since lockdown. Vilas Bhujbal at the Pune APMC categorically said traders at the Mandy will not operate from Wednesday as they are afraid of contacting COVID-19. Farm laborers have gone home or are start moving back to their villages. If we somehow manage to arrange some laborers, the police are restricting their movement because of the lockdown. The panic situation Farmers across country are in panic because ripening fruit and vegetables will rot because mandi operations have almost stopped, labour cannot reach farms and orchards and due to transport bottlenecks a totally disturbed market linkage.

1.6 Remedies to solve the Problems :

Farmers need protection through protective legislation as nothing is typically done to help them settle their debts or tackle the unprecedented price rise that leads them to Covid -19 Pandemic Mere lip sympathy by political parties and government officials is not enough to bridge the widening demand-supply gap in the agricultural sector.

1. Minimum Support Price mechanism for agricultural produce should appropriate with consideration increase in agricultural inputs.
2. Increase import on all agricultural product in situation of Covid -19 Pandemic
3. To integrate surface and groundwater irrigation schemes and integrates the line Department in order that the schemes are implemented efficiently.
4. Ensure that the formal banking system in the rural areas covers all the credit requirements of farmers and others, and that the coverage of the formal financial system is extended to all rural households in situation of Covid -19 Pandemic.
5. Set up a Distress Fund that will provide support to banks in chronically drought prone areas, and permit some debt relief to cultivators in extreme distress.
6. Focus on increasing agricultural productivity with sustained growth and lower costs of production.
7. Develop a land use strategy with particular reference to drought-prone areas.
8. Promote and provide incentives for sustainable agriculture
9. Identify input needs and monitor the provision of inputs to farmers
10. Promote relevant public research in agriculture, particularly dry land agriculture, for the development of drought and disease resistant seeds of cereals and pulses.

References :

1. S. Mahendra Dev & Rajeswari Sengupta, 2020. "[Covid-19: Impact on the Indian economy](#)," [Indira Gandhi Institute of Development Research, Mumbai Working Papers](#) 2020-21.
2. Dr. Parveen Jain, Dr. Kanika Baghla and Dr. Rana Aditya, Effect of corona / COVID19 on the agricultural sector in India, *The Pharma Innovation Journal* 2020; 9(5): 41-45
3. Anulekha Ray. Coronavirus update: Total cases in India climb to 1071, death toll at 29. State- wise tally: 30 Mar Live Mint, 2020.
4. Characteristics of and Public Health Responses to the Coronavirus Disease 2019 Outbreak in China. *J Clin Med.* 2020

Impact of Covid 19 on English Language Teaching in Higher Education

Mr. Madhav Dattarao Shrimangale

Head, Assistant Professor

Department of English

Vasant Rao Kale Mahavidyalaya, Dhoki

Tq. Dist. Osmanabad

Introduction:

COVID- 19 pandemic disrupts to higher education system in India. The outbreak of it's has been impacting millions of people and threatening their life across the world. Students, their parents, and educators around the world are feeling the extraordinary ripple impact of covid-19 as colleges are shutting down and quarantine methods are being ordered to cope with the global pandemic. The global education system is collaborating to collectively respond and provide quality education for all during this difficult time. The covid-19 crisis has resulted in India going into an unprecedented nation-wide lockdown in the month of March and April 2020. This is a crucial time for education sector such as board examinations, nursery school admissions, various university examinations and competitive examinations etc are held during this period. The Indian government has responded to this by providing several guidelines including restricting movement of people and social distancing.

The present research paper aims to study the impact of COVID- 19 pandemic on English language teaching in higher education. The pandemic has significantly disrupted the higher education sector as well, which is a critical determinant of a country's economic future. A large number of students second only to China enroll in Universities abroad, especially in countries worst affected by the US, UK, Australia and China. Many students now have been barred from leaving these countries E-learning tools have been helping the learning study at home.

University Grants Commission (UGC) and other apex education body's have also issued Covid-19 specific guidelines for Indian higher education institutions (HEIs) resulting in-1000 Universities and – 40,000 Colleges temporarily closing students being asked for going home, and efforts being undertaken to move classes online. These measures will have varying degrees of impact on – 3.75 crore students enrolled in and – 14 lakh faculty employed by the system.

Higher education leaders are also concerned that an extended lockdown due to the pandemic could have a deeper impact for the sector such as covid-19 has disrupted the current admission cycle and might have an enrolment create a cash flow crunch, slow down research and consulting activities. Although students with access to digital devices, and internet may not be the majority in the most countries, supporting governments in establishing effective forms of online education will free up institutional capacities and resources in order to redirect their focus on delivering alternative learning methods for those students who do not have similar opportunities.

This year around 1.44 crore students are appearing for their school leaving exams and around 50 lakh of those students will be looking to enroll in higher education institution in this academic session. Institutions planning for their admissions cycle will need to master their limited resources, have an agile response plan to covid- 19, and build resilience to minimize the impact on their enrolments, diversity of students and revenues. Government of India and others are taking all essential steps to ensure that we are prepared well to face the challenge and threat of Covid-19 crisis. One of these essential steps is the lockdown due to the speed of this virus.

The government of most countries have ordered to lockdown and asked the people to stay at their homes due to the danger of this virus on human life. The teachers in different countries have started using online learning in teaching the students during this time. Technology has been advancing and can say that we are living in technological revolution. Technology plays a vital role in different field such as business, medicine, and education etc. online learning can be defined as

“the use of computer and internet technologies to deliver a broad array of solution

to enable learning and improve performance.”

Online learning is considered as a new method which is being used by the teachers for English language teaching to the students in higher education. Online learning has the ability to offer and share materials in all kinds of formats as e-mails, slideshows, video's PDF's and word documents. It is also conducting zoom meeting, webinars for communication. E-learning can be considered as bridged which make we feel as if we inside the classroom.

E-learning tools have been changing the way of teaching and learning English. Information and communication technology (ICT) include the communication device and new digital technologies such as e-mail, whatsapp, audio equipments, cameras and video conferencing have not been only influencing and supporting what is being learned in schools, colleges and universities but it also has been supporting changes the way students are learning.

Role of E-learning in English Teaching and Learning:

The advanced development of computer and information technology has been offering a favorable external environment for English teaching. Information technology is providing th Millions of learners of English with rich teaching material of English. It furnishes an opportunity to teacher to change their pedagogical strategies and to enhance the efficiency of teaching and learning. If we keep insist on giving emphasize to grammar and vocabulary, then the learners are only be able to pass the exam easily and can't master the language. Cai, H. (2012)

The use of E-learning impacts on the second language teaching-learning process. The learners have been co-ordinating with e-learning and using of computer and modern technologies which will help them for increasing and enhancing their knowledge. E-learning can be considered as the advanced teaching style. Due to importance of the e-learning, some of the teachers arranged or organized programmes for teaching their students. Nowadays, the classrooms environment is completely different from the traditional one. The innovative method of teaching to the students has become an essential part of our daily life like internet, mobile phones, you tube, blogs, tweeter and many more have added not only stimulus but also learner's engagement and real interactivity within the classroom. ELT techniques like English songs, dramatic, sports commentaries, movie clippings, advertisements.

Generally, most of the Universities after the lockdown in India requested the faculty members and the students to use e-learning application for the academic purpose and one of these Universities is Aligarh Muslim University. The vice chancellor has requested the faculty members to upload the PPT of lectures and study material in PDF form on their webpage of the university website or on another electronic mode such as whatsapp and e-mail to let the students come across them during the lockdown. In India, the government has ordered to shut down all institutions, Universities etc. after spreading virus found in Kerala state. The teachers have started for teaching their students online due to lockdown.

The resources are grouped into three broad sections according to their purpose,

1. **Curriculum Resource:** This includes lessons, videos, interactive learning modules and any other resources that directly support students in acquiring knowledge and skills.
2. **Professional Development Resources:** This resources support teachers or parents in supporting learners, guiding them to content, developing their skills to teach remotely.
3. **Tools:** These tools can help manage teaching and learning such as communication tool, learning management system or other tools that teachers, parents or students can use to create access.

Conclusion:

To sum up, the present situation in the twenty first century is very difficult for all human beings in the world due to covid- 19 pandemic. Though covid-19 pandemic crisis is in the world now, we have to face to this challenge and come out from this situation. By following the rules of government as mask on the face and social distancing for being secure from it, we have to be continued online education as we should use online teaching method for English language teaching in higher education. The technology has been playing a significant role during the present crisis for online education in higher education. Staying at home is one of the important steps to slow the speed of covid-19. So, all the universities, colleges and schools have been closed in India and other countries.

References:

1. Ghirardini,B (2011), E-learning and English Teaching, IERI Procedia,2, 841-846
2. <https://hundred.org>
3. <https://www.pearson.com>
4. <https://www.researchgate.net>3409>
5. <https://www.researchgate.net>3415>
6. <https://government.economictimes.indiatimes.com>
7. www.oecd.org>education
8. www.ijcrt.org

उच्च शिक्षा लेते समय छात्रों को आने वाली आर्थिक और सामाजिक समस्याओं का अध्ययन

डॉ. संदीप गोरख साळवे

भारतीय सामाजिक विज्ञान अनुसंधान परिषद,
नई दिल्ली

सारांश

प्रस्तुत अनुसंधान कार्य में स्नातक और स्नातकोत्तर छात्रों को उच्च शिक्षा लेते समय आनेवाली आर्थिक और सामाजिक समस्याओं का अध्ययन किया गया है।

प्रस्तावना

प्रमुख शोध कार्य में आर्थिक और सामाजिक समस्याओं के अंतर्गत प्रमुख रूप से पिताजी की शिक्षा, माता-पिता का शिक्षा प्रति दृष्टिकोण, शिक्षकों से होने वाला भेदाभेद, घरेलू काम, आवास की समस्या, अनिश्चित कक्षा सहभाग, परीक्षा शुल्क की समस्या, ट्यूशन शुल्क की समस्या, अध्ययन सामग्री की समस्या, परिवहन समस्या, मजदूरी का काम आदि विविध आयामों का पूरा रूप से प्रस्तुत शोध में अध्ययन किया गया है।

अनुसंधान का उद्देश्य

1. उच्च शिक्षा लेते समय छात्रों को आनेवाली आर्थिक समस्याओं का अध्ययन करना।
2. उच्च शिक्षा लेते समय छात्रों को आनेवाली सामाजिक समस्याओं का अध्ययन करना।

अनुसंधान परिकल्पना

1. उच्च शिक्षा लेते समय छात्रों को आर्थिक समस्या आती है।
2. उच्च शिक्षा लेते समय छात्रों को सामाजिक समस्या आती है।

अनुसंधान पद्धति

प्रस्तुत शोधकार्य वर्तमान समय से संबंधित है। इसलिए सर्वेक्षण पद्धति का उपयोग किया गया है।

अनुसंधान की सीमाएं / दायरा

प्रस्तुत शोध का दायरा स्नातक (B.A.) और स्नातकोत्तर (M.A.) छात्रों को उच्च शिक्षा लेते समय आनेवाली आर्थिक और सामाजिक समस्याओं से संबंधित है।

#अनुसंधान उपकरण-

उच्च शिक्षा लेते समय स्नातक और स्नातकोत्तर छात्रों को उच्च शिक्षा लेते समय आनेवाली आर्थिक और सामाजिक समस्याओं के अध्ययन के लिए मोबाइल से प्रश्नावली का उपयोग किया गया है।

निर्दर्शन का चुनाव-

स्नातक और स्नातकोत्तर उच्च शिक्षा लेनेवाले ३० छात्रों का सोदेश्य नमूना चयन विधि का उपयोग करके निर्दर्शन का चयन किया गया है।

विश्लेषण

तालिका 1

प्रकृति	छात्र	प्रतिशत
B.A.	११	३६.६७ %
M.A.	१९	६३.३३ %
कुल	३०	१००.०० %

तालिका 2 उच्च शिक्षा में छात्रों की आर्थिक समस्याएं

समस्याओं की प्रकृति	कुल प्रतिवदी	हाँ	प्रतिशत	नहीं	प्रतिशत
प्रवेश शुल्क की समस्या	३०	०८	२६.६७ %	२२	७३.३३ %
ट्यूशन शुल्क की समस्या	३०	०८	२६.६७ %	२२	७३.३३ %
अध्ययन सामग्री की समस्या	३०	१८	६० %	१२	४० %
मजदूरी का काम	३०	०९	३० %	२१	७० %
परिवहन समस्या	३०	०९	३० %	२१	७० %

तालिका 3 उच्च शिक्षा में छात्रों की सामाजिक समस्या

समस्याओं की प्रकृति	कुल प्रतिवदी	हाँ	प्रतिशत	नहीं	प्रतिशत
माता-पिता साक्षर	३०	१२	४० %	१८	७३.३३ %
माता-पिता का सकारात्मक दृष्टिकोण	३०	३०	१०० %	००	००.०० %
आवास समस्या	३०	२१	७० %	०९	४० %
शिक्षकों से भेदभाव	३०	१२	४० %	१८	७० %
घरेलू काम	३०	२१	७० %	०९	७० %

निष्कर्ष-

1. कुल उत्तर दाताओं में से 26.67% उत्तरदाताओं को प्रवेशशुल्क की समस्या दिखाई देती है।
2. कुल मतदाताओं में से 26.67% उत्तरदाताओं को ट्यूशन शुल्क की समस्या दिखाई देती है।
3. स्कूल उत्तर दाताओं में से 60% उत्तरदाताओं को अध्ययन सामग्री की समस्या दिखाई देती है।

4. कुल उत्तर दातों में से 30% उत्तरदाता मजदुरी का काम करते हुए दिखाई देते हैं ।
5. कुल मतदाताओं में से 30 % उत्तरदाताओं को परिवहन की समस्या दिखाई देती है ।
6. कुल उत्तर दातों में से 40% उत्तरदाताओं के माता-पिता निरक्षर दिखाई देते हैं ।
7. उत्तर दातों में से 100% उत्तरदाताओं के माता-पिता का दृष्टिकोण उच्च शिक्षा प्रति सकारात्मक दिखाई देता है ।
8. कुल उत्तर दाताओं में से 70% उत्तरदाताओं को आवास की समस्या दिखाई देती है ।
9. कुल उत्तर दाताओं में से 40% उत्तरदाताओं के साथ शिक्षकों से भेदभाव किया गया दिखाई देता है ।
10. कुल उत्तर दाताओं में से 70% उत्तर दाता घरेलू काम करते हुए दिखाई देते हैं ।

संदर्भ सूची

1. पाल सिंह तोमर देवेंद्र, रिसर्च मेथोडोलॉजी तकनिक तथा उपकरण, प्रथम संस्करण, विश्व भारती पब्लिकेशन नई दिल्ली, 2015
2. जैन गोपाल लाल, आधुनिक शोध प्रणाली, प्रथम संस्करण, श्रीनिवास पब्लिकेशन, जयपुर, 2009
3. ate.googleusercontent.com

आत्मनिर्भरता: भारत के पुनरुत्थान की योजना

योगेश्वर साहू

सहायक प्राध्यापक (राजनीति विज्ञान)
शासकीय कंगला मांझी महाविद्यालय डोंडी,
जिला-बालोद, छत्तीसगढ़
उच्च शिक्षा विभाग, छत्तीसगढ़ शासन

प्रधानमंत्री श्री नरेन्द्र मोदी ने 12 मई, 2020 राष्ट्र को संबोधित किया। महामारी से जूझते हुए अपनी जान गंवा देने वाले लोगों को स्मरण करते हुए प्रधानमंत्री ने कहा कि कोविड-19 के कारण जो संकट उभर कर सामने आया है, वह अप्रत्याशित है, लेकिन इस लड़ाई में हमें न केवल अपनी रक्षा करने की जरूरत है, बल्कि निरंतर आगे भी बढ़ते रहना होगा। कोविड काल से पहले और बाद की दुनिया का उल्लेख करते हुए प्रधानमंत्री ने कहा कि 21वीं सदी को भारत की सदी बनाने के सपने को पूरा करने के लिए यह सुनिश्चित करते हुए आगे बढ़ना है कि देश आत्मनिर्भर हो जाए। संकट को एक अवसर में बदलने की बात कहते हुए उन्होंने पीपीई किट और एन-95 मास्क का उदाहरण दिया, जिनका भारत में उत्पादन लगभग नगण्य से बढ़कर 2-2 लाख पीस प्रतिदिन के उच्च स्तर पर पहुंच गया है।

प्रधानमंत्री ने कहा कि भूमंडलीकृत दुनिया में आत्मनिर्भरता के मायने बदल गए हैं। उन्होंने स्पष्ट किया कि जब भारत आत्मनिर्भरता की बात करता है, तो वह आत्मकेंद्रित व्यवस्था की वकालत नहीं करता है। उन्होंने कहा कि भारत की संस्कृति दुनिया को एक परिवार के रूप में मानती है, और भारत की प्रगति में हमेशा विश्व की प्रगति समाहित रही है।

प्रधानमंत्री के इस राष्ट्र के नाम अपने संबोधन में 20 लाख करोड़ रुपये की योजना का ऐलान किया और सुधार की साहसिक योजना की घोषणा भी की, जिसका लक्ष्य 21वीं सदी में भारत का पुनर्निर्माण और पुनरुत्थान है। मोदी के कल्पनाशीलता भरे भाषण की खासियत यह थी कि उसमें आत्मनिर्भर भारत के निर्माण का खाका खींचा गया था, जिससे भारत दुनिया भर में प्रतिस्पर्धा कर सकेगा। अपने संबोधन में उन्होंने स्थानीय विनिर्माण को मजबूत करने, स्थानीय आपूर्ति श्रृंखलाएं तैयार करने और स्थानीय उत्पादों को वैश्विक ब्रांडों में बदलने की जरूरत पर खासा जोर दिया।

विशेष आर्थिक पैकेज की घोषणा के साथ ही मोदी ने आत्मनिर्भर भारत के निर्माण के लिए एक नया अभियान “आत्मनिर्भर भारत अभियान” भी आरंभ किया।

आत्मनिर्भर भारत

आत्मनिर्भरता की व्याख्या करते हुए प्रधानमंत्री ने शास्त्रों से ‘सर्वम् आत्मवशम् सुखम्’ का उल्लेख किया, जिसका अर्थ है कि “जो हमारे नियंत्रण में है वही सुख या प्रसन्नता है।” आज की वैश्विक परिस्थितियों में आत्मनिर्भर शब्द का अर्थ बदल गया है। मानव केंद्रित वैश्वीकरण बनाम अर्थव्यवस्था केंद्रित वैश्वीकरण पर बहस जारी है। भारत का मूलभूत चिंतन दुनिया के लिए आशा की किरण बन रहा है। भारत की संस्कृति और परंपरा आत्मनिर्भरता की बात करती है और वसुधैव

कुटुंबकम इसकी आत्मा है। आत्मनिर्भरता का अर्थ भारत को दुनिया से अलग करना नहीं है। भारत के लिए आत्मनिर्भरता का अर्थ आत्मकेंद्रित व्यवस्था नहीं है। भारत की आत्मनिर्भरता विश्व के सुख, सहयोग और विश्व शांति में निहित है। भारत विश्व के कल्याण में विश्वास करता है। यह वह संस्कृति है, जो विश्व कल्याण में विश्वास करती है, सभी जीवित प्राणियों की बात करती है और पूरे विश्व को परिवार मानती है। 'माता भूमि: पुत्रो अहं पृथिव्या' इस संस्कृति आधार है अर्थात् यह पृथ्वी को मां मानती है। भारत की प्रगति दुनिया से जुड़ी है और जब भारत भूमि आत्मनिर्भर हो जाएगी तो यह विश्व की समृद्धि भी सुनिश्चित करेगी। भारत की प्रगति हमेशा दुनिया की प्रगति से जुड़ी रही है।

21वीं सदी को भारत की सदी बनाना जिम्मेदारी है। ऐसा प्रतीत होता है कि 21वीं सदी भारत की सदी है। यह हमारा सपना नहीं है बल्कि हम सभी की जिम्मेदारी है। आत्मनिर्भरता ही भारत के लिए एकमात्र रास्ता है। विश्व की आज की स्थिति हमें बताती है कि आत्मनिर्भर भारत ही इकलौता रास्ता है। हमारे शास्त्रों में कहा गया है - "एषः पन्थः यानी आत्मनिर्भर भारत" आत्मनिर्भरता वैश्वीकरण को मानव केंद्रित बनाएगी। आत्म निर्भर भारत सर्वोत्तम उत्पाद तैयार करेगा। "हम सर्वश्रेष्ठ उत्पाद बनाएंगे, अपनी गुणवत्ता में और भी सुधार करेंगे, आपूर्ति श्रृंखला को और भी आधुनिक बनाएंगे, हम ऐसा कर सकते हैं और निश्चित रूप से ऐसा करेंगे।"

आत्मनिर्भरता के पांच स्तंभ :-

- पहला स्तंभ अर्थव्यवस्था है, अर्थव्यवस्था जिसमें इन्फ्लेमेटरी चेंज (लगातार बदलाव) के बजाय क्वांटम जंप (एकाएक बड़ा बदलाव) हो।
- दूसरा स्तंभ बुनियादी ढांचा है, ऐसा बुनियादी ढांचा जो आधुनिक भारत की पहचान बन गया है।
- तीसरा स्तंभ हमारी व्यवस्था है, ऐसी व्यवस्था, जो 21वीं सदी के सपने पूरे करने वाली तकनीक से चलती हो; जो पिछली सदी की नीतियों पर आधारित नहीं हो।
- चौथा स्तंभ हमारी डेमोग्राफी (जनांकिकी) है, विश्व की सबसे बड़े लोकतंत्र में हमारी जीवंत डेमोग्राफी ही हमारी ताकत है, आत्मनिर्भर भारत के लिए ऊर्जा का स्रोत है।
- पांचवां स्तंभ मांग है, हमारी अर्थव्यवस्था में मांग और आपूर्ति का चक्र वह ताकत है, जिसे पूरी क्षमता तक पहुंचाने की जरूरत है। देश में मांग बढ़ाने के लिए और इस मांग को पूरा करने के लिए हमारी आपूर्ति श्रृंखला के हरेक पक्ष को सशक्त बनाने की जरूरत है। हम अपनी मिट्टी की खुशबू और अपने मजदूरों के पसीने से बनी अपनी आपूर्ति श्रृंखला और आपूर्ति व्यवस्था को मजबूत बनाएंगे।

घोषणाओं का सारांश : आत्मनिर्भर भारत अभियान

12 मई को प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी ने 20 लाख करोड़ रुपये के विशेष आर्थिक पैकेज की घोषणा की (जोकि भारत की जीडीपी के 10% के बराबर है)। इसका उद्देश्य विश्वव्यापी सप्लाई चेन्स की कड़ी प्रतिस्पर्धा में देश को आत्मनिर्भर बनाना और कोविड-19 से प्रभावित गरीबों, श्रमिकों, प्रवासियों को सशक्त करने में मदद करना है। इस घोषणा के बाद वित्त मंत्री निर्मला सीतारमन ने पांच प्रेस वार्ताएं कीं और आर्थिक पैकेज के अंतर्गत विस्तृत उपायों की घोषणा की। इस नोट में आर्थिक पैकेज के अंतर्गत प्रस्तावित मुख्य उपायों का सारांश प्रस्तुत किया गया है।

1.सरकारी नीतिगत सुधार : 2020-2021 के लिए राज्य सरकारों की कर्ज लेने की सीमा को सकल राज्य घरेलू उत्पाद (जीएसडीपी) के 3% से बढ़ाकर 5% किया जाएगा। इससे राज्यों को 4.28 लाख करोड़ रुपए के अतिरिक्त संसाधन प्राप्त होने का अनुमान है। जीएसडीपी के 3.5% तक की उधारी बिना शर्त होगी। नई पीएसई नीति की घोषणा की गई है जिसमें पीएसई के निजीकरण की योजना है, कुछ रणनीतिक क्षेत्रों के उपक्रमों को छोड़कर। इन्हें सरकार द्वारा अधिसूचित किया जाएगा। रणनीतिक क्षेत्रों में कम से कम एक पीएसई रहेगा, लेकिन निजी क्षेत्र को भी अनुमति दी जाएगी। भारतीय एमएसएमई को विदेशी कंपनियों की प्रतिस्पर्धा से बचाने के लिए सरकारी खरीद संबंधी टेंडर्स में 200 करोड़ रुपए तक के ग्लोबल टेंडर को अनुमति नहीं दी जाएगी।

2.व्यापार जगत के लिए उपाय (एमएसएमई सहित) : सभी व्यापार को तीन लाख करोड़ रुपए तक का कोलेट्रल मुक्त ऑटोमैटिक कर्ज दिया जाएगा। एमएसएमई बैंकों और गैर बैंकिंग वित्तीय कंपनियों (एनबीएफसी) से 29 फरवरी, 2020 तक अपने संपूर्ण बकाया ऋण का 20% तक उधार ले सकते हैं। एमएसएमई के लिए 10,000 करोड़ रुपए के कॉरपस के साथ फंड ऑफ फंड्स बनाया जाएगा। इससे एमएसएमई को विकास की संभावनाओं और वायबिलिटी के साथ इक्विटी फंडिंग मिलेगी। इस फंड स्ट्रक्चर से 50,000 करोड़ रुपए जुटाए जाने की उम्मीद है। इस योजना का लक्ष्य स्ट्रेस्ड एमएसएमई को सहयोग देना है, जो नॉन परफॉर्मिंग एसेट्स (एनपीए) से जूझ रहे हैं। इस योजना के अंतर्गत एमएसएमई के प्रमोटर्स को बैंकों से ऋण दिया जाएगा जिससे एमएसएमई को इक्विटी मिलेगी। एक विशेष लिक्विडिटी योजना की घोषणा की गई जिसके अंतर्गत सरकार गैर बैंकिंग वित्तीय कंपनियों (एनबीएफसी)/हाउसिंग फाइनांस कंपनियों (एचएफसीज़)/लघु वित्त संस्थानों (एमएफआईज़) के इनवेस्टमेंट ग्रेड डेट पेपर में प्राइमरी और सेकेंडरी ट्रांजैक्शन में 30,000 करोड़ रुपए का निवेश करेगी। केंद्र सरकार इन सिक्योरिटीज़ में 100% की गारंटी देगी।

प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजना के अंतर्गत सरकार मार्च, अप्रैल और मई में पात्र इस्टैबलिशमेंट्स के ईपीएफ खातों में नियोक्ता का 12% और कर्मचारी का 12% अंशदान चुकाएगी। यह अगले तीन महीने (जून, जुलाई और अगस्त) में जारी रहेगा। इससे व्यापार और कर्मचारियों को 2,500 करोड़ रुपए की राहत मिलने का अनुमान है। ईपीएफओ के दायरे में आने वाले सभी इस्टैबलिशमेंट्स के लिए नियोक्ता और कर्मचारी, दोनों के वैधानिक पीएफ अंशदान को 12% से घटाकर 10% किया जाएगा। यह योजना उन श्रमिकों पर लागू होगी, जोकि पीएम गरीब कल्याण पैकेज और उसके विस्तार के अंतर्गत 24% ईपीएफ सहायता के पात्र नहीं हैं। फुटपाथी दुकानदारों को आसान ऋण की सुविधा देने वाली एक विशेष योजना को एक महीने के भीतर शुरू किया जाएगा। इस योजना के अंतर्गत 10,000 रुपए की शुरुआती कार्यशील पूंजी के लिए हर दुकानदार को बैंक ऋण दिया जाएगा।

3. कृषि और संबद्ध क्षेत्र : किसानों को किसान क्रेडिट कार्ड्स के जरिए रियायती दरों पर संस्थागत ऋण की सुविधा दी जाएगी। इस योजना में 2.5 करोड़ किसानों को दो लाख करोड़ रुपए की लागत से रियायती ऋण दिया जाएगा। फर्म गेट और एग्रीगेशन प्वाइंट्स (जैसे सहकारी संघों और किसान उत्पादक संगठनों) पर कृषि इंफ्रास्ट्रक्चर प्रॉजेक्ट्स के लिए एक लाख करोड़ रुपए का एक फंड बनाया जाएगा। फार्म गेट एक ऐसा बाजार है जहां खरीदार किसानों से सीधा उत्पाद खरीद सकते

हैं। किसानों के लिए आपातकालीन कार्यशाली पूंजी के रूप में 30,000 करोड़ रुपए की अतिरिक्त राशि जारी की जाएगी। यह राशि नाबार्ड के जरिए ग्रामीण सहकारी बैंकों (आरसीबीज़) और क्षेत्रीय ग्रामीण बैंकों (आरआरबीज़) को अपने फसल ऋण की जरूरतों को पूरा करने के लिए दी जाएगी। प्रधानमंत्री मत्स्य सम्पदा योजना (पीएमएमएसवाई) मरीन और इनलैंड फिशरीज़ के एकीकृत, सतत और समावेशी विकास के लिए शुरू की जाएगी। डेयरी प्रसंस्करण, मूल्य संवर्धन, और पशु चारे से संबंधित इंफ्रास्ट्रक्चर में निजी निवेश करने के उद्देश्य से 15,000 करोड़ रुपए का पशुपालन इंफ्रास्ट्रक्चर विकास फंड स्थापित किया जाएगा। जनजातियों/आदिवासियों के रोजगार सृजन हेतु कंपनसेटरी अफोरेस्टेशन मैनेजमेंट और प्लानिंग अथॉरिटी (कैंपा) के अंतर्गत सरकार 6,000 करोड़ रुपए की योजना को मंजूरी देगी।

आवश्यक वस्तु एक्ट, 1955 कुछ वस्तुओं के उत्पादन, सप्लाई और वितरण को नियंत्रित करता है ताकि देश में उन वस्तुओं की कमी न हो। एक्ट में अनाज, खाद्य तेल, तिलहन, दाल, प्याज और आलू सहित खाद्य पदार्थों को डीरेगुलेट करने के लिए संशोधन किया जाएगा। इस क्षेत्र में निवेश को आकर्षित करने और प्रतिस्पर्धा को बढ़ाने से किसानों को बेहतर कीमत मिलने की उम्मीद है।

4. प्रवासी श्रमिक : प्रवासी श्रमिक एक राष्ट्र एक राशन कार्ड की योजना के अंतर्गत मार्च 2021 तक भारत में किसी भी उचित मूल्य की दुकान से सार्वजनिक वितरण प्रणाली (राशन) का उपयोग कर सकेंगे। यह योजना प्रवासी मजदूरों के लिए राशन तक पहुंच की अंतर-राज्यीय पोर्टेबिलिटी का परिचय देगी। प्रवासी श्रमिक जो राष्ट्रीय खाद्य सुरक्षा एक्ट राशन कार्ड या राज्य कार्ड के लाभार्थी नहीं, उन्हें दो महीने के लिए प्रति माह प्रति व्यक्ति 5 किलो खाद्यान्न और प्रति परिवार 1 किलो चना मिलेगा। इस योजना के लिए 3,500 करोड़ रुपए खर्च किए जाएंगे और इसके अंतर्गत आठ करोड़ प्रवासियों को लाभ मिलने का अनुमान है। प्रवासी श्रमिकों/शहरी निधनों को प्रधानमंत्री आवास योजना (पीएमएवाई) के अंतर्गत सस्ते किराए पर आवास मुहैया कराए जाएंगे। यह लक्ष्य निम्नलिखित के जरिए हासिल किया जाएगा: (i) पीपीपी के जरिए शहरों में सरकारी फंडेड मकानों को एआरएचसीज़ में बदलना, और (ii) मैन्यूफैक्चरिंग यूनिट्स, उद्योगों, संस्थानों, संगठनों को इस बात के लिए प्रोत्साहित करना कि वे अपनी निजी भूमि में एआरएचसीज़ को विकसित करें और उन्हें संचालित करें।

5. नागरिक उड्डयन : भारतीय एयरस्पेस के उपयोग पर लगे प्रतिबंधों को कम किया जाएगा ताकि नागरिक उड़ान अधिक प्रभावशाली हो। इससे एयरस्पेस के इष्टतम उपयोग, ईंधन के उपयोग और समय में कमी, और उड्डयन क्षेत्र के लिए प्रति वर्ष लगभग 1,000 करोड़ रुपए बचने का अनुमान है। पीपीपी मॉडल के जरिए विश्वस्तरीय हवाई अड्डे बनाए जाएंगे। पहले दौर में एयरपोर्ट अथॉरिटी ऑफ इंडिया (एएआई) ने नीलामी के जरिए छह में से तीन हवाई अड्डों (अहमदाबाद, लखनऊ और मंगलुरु) को पीपीपी आधार पर संचालित एवं उसका रखरखाव करने के लिए चुना है।

6. रक्षा : रक्षा क्षेत्र में ऑटोमैटिक रूट से मैन्यूफैक्चरिंग में एफडीआई की सीमा 49% से बढ़ाकर 74% की जाएगी। देश को उत्पादन के मामले में आत्मनिर्भर बनाने के उद्देश्य से रक्षा क्षेत्र में मेक इन इंडिया पहल को बढ़ावा दिया जाएगा। हथियारों/प्लेटफार्मों की एक सूची जारी की जाएगी

जिनका आयात एक निश्चित वर्ष के लिए प्रतिबंधित रहेगा। इसके अतिरिक्त सरकार ने ऑर्डिनेंस फैक्ट्री बोर्ड के निगमीकरण के जरिए ऑर्डिनेंस सप्लाई में स्वायत्तता, जवाबदेही और दक्षता में सुधार करने की योजना बनाई है।

7. ऊर्जा : बिजली वितरण कंपनियों को 90,000 करोड़ रुपए की लिक्विडिटी प्रदान की जाएगी। ये पावर फाइनांस कॉरपोरेशन और रूरल इलेक्ट्रिकेशन कॉरपोरेशन के फंड के रूप में होंगे। कोयले की निकासी के लिए बुनियादी ढांचे के विकास पर 50,000 करोड़ रुपए खर्च किए जाएंगे। इसमें खदानों से रेलवे साइडिंग तक कोयले के मशीनीकृत (कन्वेयर बेल्ट) हस्तांतरण में 18,000 करोड़ रुपए का निवेश शामिल है।

डिस्कॉम की अक्षमताओं से उपभोक्ता प्रभावित नहीं होंगे। डिस्कॉम की सेवाओं के मानकों और संबद्ध सजा को स्पष्ट किया जाएगा ताकि कंपनियां पर्याप्त बिजली सुनिश्चित करें और लोड-शेडिंग से बचें। बिजली क्षेत्र में रेगुलेटरी एसेट्स को समाप्त किया जाएगा। रेगुलेटरी एसेट अनुमत शुल्क बढ़ोतरी की स्थिति में डिस्कॉम से संबंधित एक फंड होता है। अस्थिरता से बचने के लिए इसे राजस्व में नहीं वसूला जाता क्योंकि इसे उपभोक्ताओं को हस्तांतरित नहीं किया जाता। डिस्कॉम को इस राशि को बाद के चरण में राज्य सरकार या अनुमत सरचार्ज के रूप में उपभोक्ताओं से प्राप्त करने की अनुमति है। अब तक विभिन्न राज्यों में रेगुलेटरी एसेट के रूप में काफी बड़ी पूंजी मौजूद है जिसे संबंधित राज्यों के डिस्कॉम लिक्विडिटी के तौर पर इस्तेमाल कर सकते हैं। केंद्र शासित प्रदेशों में बिजली विभाग/यूटिलिटीज़ का निजीकरण होगा।

8. आवास : मध्यम आय वर्ग (वार्षिक आय 6 लाख रुपए और 18 लाख रुपए के बीच) के लिए क्रेडिट लिंकड सब्सिडी योजना को मार्च 2021 तक एक वर्ष के लिए बढ़ाया जाएगा। सरकार को उम्मीद है कि इससे आवास क्षेत्र में 70,000 करोड़ रुपए का निवेश हो सकता है। कोविड 19 को रियल एस्टेट रेगुलेटरी अथॉरिटी (रेरा) के अंतर्गत राज्यों/केंद्र शासित प्रदेशों और उनकी रेगुलेटरी अथॉरिटीज़ द्वारा 'अप्रत्याशित घटना' के तौर पर माना जाएगा। व्यक्तिगत एप्लीकेशंस के बिना 25 मार्च, 2020 या उसके बाद समाप्त होने वाले सभी पंजीकृत प्रोजेक्ट्स के पंजीकरण और पूर्ण होने की तारीखों को छह महीने बढ़ाया जाएगा।

9. सामाजिक क्षेत्र : सार्वजनिक स्वास्थ्य में निवेश बढ़ाया जाएगा और ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों में जमीनी स्तर के संस्थानों में निवेश किया जाएगा। महामारी के प्रभावी प्रबंधन के लिए जिला और ब्लॉक स्तरों पर लैब नेटवर्क्स को मजबूत किया जाएगा। ग्रामीण अर्थव्यवस्था को बढ़ावा देने के लिए मनरेगा के अंतर्गत अतिरिक्त 40,000 करोड़ रुपए आबंटित किए जाएंगे। इससे मनरेगा के लिए केंद्रीय बजट आबंटन 61,500 करोड़ रुपए से बढ़कर 2020-21 के लिए 1,01,500 करोड़ रुपए (65% वृद्धि) हो गया है। सोशल इंफ्रास्ट्रक्चर को विकसित करने की कुल लागत 81,000 करोड़ रुपए अनुमानित है। डिजिटल/ऑनलाइन शिक्षा के लिए मल्टी-मोड एक्सेस के लिए पीएम-ई-विद्या को लॉन्च किया जाएगा। इस कार्यक्रम में दीक्षा योजना (एक राष्ट्र, एक डिजिटल प्लेटफॉर्म) के अंतर्गत राज्यों/केंद्र शासित प्रदेशों में स्कूली शिक्षा को सहयोग देने की सुविधाएं शामिल होंगी।

10. भारतीय रिजर्व बैंक (आरबीआई) के मुख्य कदम : जिस वित्तीय पैकेज की घोषणा की गई, उसमें लिक्विडिटी जुटाने में सहयोग हेतु आरबीआई के कुछ कदम भी शामिल हैं। कैश रिज़र्व रेशो

(सीआरआर) को कम किया गया जिसके परिणामस्वरूप 1,37,000 करोड़ रुपए प्राप्त हुए। एनबीएफसीज़ और एमएफआई के, तथा अन्य इनवेस्टमेंट ग्रेडेड बॉन्ड्स, कमर्शियल पेपर, नॉन कन्वर्टिबल डिबेंचर्स में निवेश हेतु कुल 1,50,050 करोड़ रुपए के टारगेटेड लॉन्ग टर्म रेपो ऑपरेशंस (टीएलटीआरओ) की योजना बनाई गई। म्यूचुअल फंड्स के लिए 50,000 करोड़ रुपए की स्पेशल लिक्विडिटी फेसिलिटी (एसएलएफ) की घोषणा की गई। नाबार्ड, सिडबी और एनएचबी के लिए पॉलिटी रेपो रेट पर 50,000 करोड़ रुपए मूल्य की स्पेशल रीफाइनांस फेसिलिटीज़ की घोषणा की गई। सभी प्रकार के ऋणों के लिए वर्किंग कैपिटल फेसिलिटीज़ की किश्तों और ब्याज के भुगतान पर तीन महीने का अधिस्थगन प्रदान किया गया है।

निष्कर्ष

विशेष आर्थिक पैकेज की घोषणा करते हुए प्रधानमंत्री उन लोगों से बहुत आगे निकल गए, जो अर्थव्यवस्था के लिए प्रोत्साहन पैकेज भर की मांग कर रहे थे। उन्होंने नए भारत का खाका बताया है, जो लोकल भी होगा और ग्लोबल भी होगा। आत्मनिर्भर भारत का निर्माण ही नया मंत्र होगा। प्रधानमंत्री ने कहा आत्मनिर्भरता सुख लाएगी, संतुष्टि लाएगी और सशक्त बनाएगी। आत्मनिर्भरता शब्द पिछले कुछ दशकों में भारत के शब्दकोष से गायब हो गया था। प्रधानमंत्री ने इसे सम्मान दिया है और एक बार फिर हमारे चिंतन में इसे स्थान दिया है।

कोरोनावायरस ने वैश्वीकरण को करारा झटका दिया है, उसकी कमियां उजागर कर दी हैं और स्पष्ट कर दिया है कि यदि भारत दुनिया में विश्वास के साथ आगे बढ़ना चाहता है तो उसे अपनी आंतरिक शक्ति का निर्माण करना ही होगा। यह आत्मनिर्भरता से ही हो सकता है। भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में स्वदेशी सबको एकजुट करता था। उसने भारतीयों को औपनिवेशिक मालिकों के साथ लड़ाई के लिए एकजुट किया। हमें आत्मनिर्भरता के गांधीवादी मॉडल के मूल बिंदुओं पर नए सिरे से विचार करना चाहिए। इसमें टिकाऊ विकास, स्थानीय कौशल एवं संसाधनों के इस्तेमाल से स्थानीय उत्पादन शामिल है। कोरोनावायरस संकट ने मजबूत, विश्वास भरे और मिलकर काम करने वाले भारत के पुनर्निर्माण का जो मौका दिया है, उसे हम गंवा नहीं सकते। यह भारत अपने कल्याण के लिए ही नहीं बल्कि समूचे विश्व के कल्याण के लिए काम करता है। वसुधैव कुटुंबकम हमारी विदेश नीति और दुनिया के साथ जुड़ाव का स्तंभ बने, यह हमारी ही जिम्मेदारी है।

Source:

1. <https://m.economictimes.com/hindi/news/atmanirbhar-bharat-abhiyan-do-you-know-these-important-facts/slideshow/75750176.cms>
2. <https://www.vifindia.org/article/hindi/2020/may/19/atamirbhartar-bharat-ke-punaruthan-ki-yojna>
3. <https://www.prsindia.org/hi/policy/report-summaries>
4. <https://static.pib.gov.in/WriteReadData/userfiles/Aatmanirbhar%20Presentation%20Part-1%20Business%20including%20MSMEs%2013-5-2020.pdf>
5. <https://static.pib.gov.in/WriteReadData/userfiles/Aatma%20Nirbhar%20Bharat%20presentation%20Part-2%2014-5-2020.pdf>
6. <https://static.pib.gov.in/WriteReadData/userfiles/Aatma%20Nirbhar%20Bharat%20Presentation%20Part-3%20Agriculture%2015-5-2020%20revised.pdf>
7. <https://static.pib.gov.in/WriteReadData/userfiles/AatmaNirbhar%20Bharat%20Full%20Presentation%20Part%204%2016-5-2020.pdf>
8. <https://static.pib.gov.in/WriteReadData/userfiles/Aatma%20Nirbhar%20Bharat%20%20Presentation%20Part%205%2017-5-2020.pdf>

कोविड-19 का भारतीय समाज पर पड़ा गहरा प्रभाव

प्रा.डॉ.राजकुमार पंडितराव जाधव

हिंदी विभाग, वसंतराव काले महाविद्यालय, ढोकी

तहसील जिला उस्मानाबाद

सन 2020 वैश्विक दृष्टि से सबसे खराब साल है। पहले विश्व में आनेक आपदाएं आयीं जिनमें अकाल, प्लेग, हैजा इन तमाम महामारी से बचने के लिए इंसान के पास कई उपाय थे। हाथगोले, बम, बारूद, भूकंप और बाढ़ इन सभी बातों को मनुष्य डरा नहीं लेकिन 2020 की वैश्विक महामारी ने इंसान के मन मस्तिष्क पर गहरा असर डाला है। बदलाव मूलतः दो प्रकार से होता है एक सकारात्मक दूसरा नकारात्मक। सकारात्मक बदलाव करुणा को जन्म देता है तथा उदार और परोपकारी सेवाभावी मनुष्य के लिए जमीन तैयार करता है जबकि नकारात्मक बदलाव मन को क्रूर, स्वार्थी, और अनुदार बनाता है। वर्तमान स्थिति में मानव दोनों भी बदलाव में दिख रहा है।

एक और मृत्यु का डर मनुष्य को स्वार्थी और क्रूर बना रहा है तो दूसरी ओर जीवन की ललक उसे सेवाभावी बना रही है आज मनुष्य के सामने सेवाभावी बना रही है। आज मनुष्य के सामने अचानक मृत्यु आ खड़ी हुई है। जीवन का सपना और कल्पना को मृत्यु ने दबोच लिया है। यूँ तो शाश्वत सत्य है कि जीवन के साथ मृत्यु जुड़ी हुई है। यह सत्य होते हुए भी हम महसूस नहीं करते लेकिन आज हम मृत्यु को निकट पा रहे हैं। आज मृत्यु भय बनकर हमारे मन मस्तिष्क पर छा चुकी है।

यह भय भूख से भरा है। यह भय रोजगार से जुड़ा है। यही है भय सामाजिक व्यवहार को असंतुलित कर रहा है। यह भय तिरस्कार को सामाजिकता में बदल रहा है। आज समूचा विश्व अपने अपने कमरों में बंद है। कल जब हम मुक्त होंगे तब सामाजिक व्यवस्था कैसी होगी यह तो कल्पना के बाहर है।

आज मृत्यु तिरस्कार का आयोजन भर बन गई है। आज चलती दुनिया की आंधी दौड़ ने मानव के सामने सवाल खड़ा किया है। यदि प्राकृतिक संसाधनों का तेजी से दोहन होता रहा तो आने वाली पीढ़ियों के लिए क्या बचेगा। किंतु आज सवाल बदल गया है आने वाले समय के लिए को किस तरह बचाए।

आज इस संक्रमण से खुद को बचाना बड़ा मुश्किल है। साथ ही साथ अपना रोजगार फिर से चालू करना और निर्भरता से पैर जमाना एक बड़ी चुनौती है। ऐसे समय में रोजगार के पुराने साधन डूबेंगे नए साधन निर्माण होंगे तब उसके साथ तालमेल बिठाना बड़ा मुश्किल होगा। इस संक्रमण के कारण भय में डूबा समाज ना जाने कितनी अफवाहों का सामना करेगा और ना जाने

अफवाहों को सच मानकर उस पर भरोसा करेगा। समाज के कई वर्ग शक और संदेह के घेरे में शामिल रहेंगे। इन घरों को तोड़ना मुश्किल होगा। यह शक संदेह के घेरे नए सांप्रदायिकता को जन्म देंगे इस समय का भय सबसे बड़ा सत्य साबित होगा।

इस संक्रमण के कारण नफरतों से भरी कल्पना के मिश्रित कुछ किससे बनेंगे कुछ घटनाएं यथार्थ के हिस्से बनेगी। लॉकडाउन के इन दिनों में बहुत से रोजगार बंद हो जाएंगे। कुछ रोजगार नए बन जाएंगे एक प्रकार से समाज की आर्थिक सामाजिक संरचना में बड़ा परिवर्तन आएगा। समाज में एक नई प्रकार की छुआछूत का जन्म होगा जनता में उपेक्षा फैलेगी जो आहत करने वाली होगी। धर्म और संप्रदाय के नए मायने समाज में प्रचलित होंगे। एक नई मानवीय चेतना से मजहब और धर्म के नए स्वरूप विकसित होंगे।

कोविड-19 के संक्रमण के कारण भारतीय जनमानस पर गहरा प्रभाव पड़ा है। रीति रिवाज त्योहार शादी ब्याह अंतिम यात्रा इन तमाम बातों पर इसका भारी मात्रा में प्रभाव दिखाई देता है। गांव से जो लोगों के रेले के रेले महानगरों में गए थे वे सभी लोग गांव में वापस लौट आए हैं। उन तमाम सामान्य लोगों के हाथों को कुछ काम नहीं है। परिणामतः बेरोजगारी भारी भरकम मात्रा में बढ़ रही है है।

शिक्षा मानव की तीसरी आंख कही जाती है। इस संक्रमण का सबसे ज्यादा प्रभाव शिक्षा व्यवस्था पर भी पड़ा है। गत चार-पांच माह से पाठशाला महाविद्यालय बंद हैं बच्चे युवा शिक्षा से परे हो गए हैं आज शिक्षा में ऑनलाइन की बात चल रही है देहातों में अनेक स्थानों पर इंटरनेट की समस्या है बहुत सारे छात्रों के पास एंड्राइड मोबाइल लैपटॉप आदि की व्यवस्था नहीं है तब अध्यापक शिक्षा कैसे देंगे और कैसे छात्र शिक्षा लेंगे एक प्रकार से कोविड-19 के संक्रमण का सभी क्षेत्रों पर प्रभाव पड़ा है।

संदर्भ सूची :

- १) दैनिक अमर उजाला अप्रैल 2020
- २) Copy Right C BBC News
- 3) Hindi News\Ratlam\Corona India
- 4) दैनिक जागरण कोरोना वायरस 2020
- 5) YouTube coronavirus impact

कोवीड-19 महामारीचे महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेवरील महासंकट

प्राचार्य डॉ.हरिदास फेरे

वसंतराव काळे महाविद्यालय,
ढोकी, ता.जि. उस्मानाबाद.

1.1 प्रस्तावना :-

कोरोना महामारीने संपूर्ण जगामध्ये थैमान घातला आहे .कोरोनामुळे भारताच्या व महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचे खूप मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले आहे .महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था आधीच विविध आव्हानांना तोंड देत मंदीसदृश्य परिस्थितीतून वाटचाल करीत असताना कोरोनाच्या संकटाने पूर्णतः उद्ध्वस्त झाली आहे .उत्पादन, उत्पन्न, गुंतवणूक, रोजगार, भांडवल निर्मिती, क्रयशक्ती ,व्यापार, व्यवसायावर कोरोना व लॉक डाऊनमुळे दूरगामी परिणाम झाला आहे .त्यामुळे महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था पूर्णतः कोलमडून पडली आहे. राज्यावर 5.2 लाख कोटीचे कर्ज असताना कर्जावर महिन्याला तीस हजार कोटी व्याज द्यावे लागते.राज्य सरकारला उद्योग,व्यापार, मुद्रांक शुल्क ,उत्पादन शुल्क ,वस्तू व सेवा कर ,इंधनावरील कर, परिवहन कर या माध्यमातून उत्पन्न मिळते.परंतु या उत्पन्नात कोरोना व लॉक डाऊनमुळे 35 हजार कोटीची घट झाली आहे. म्हणजे सरकारच्या महसुलातील घट आणि कोरोनाच्या संकटावर मात करण्यासाठी राज्य सरकारला करावा लागत असलेला मोठा खर्च यामुळे सरकारच्या तिजोरीत खडखडाट निर्माण झाली आहे .

कोरोना सारख्या महामारीशी लढणारे महाराष्ट्र राज्य भारतातील आघाडीचे राज्य आहे .भारतात कोरोनाचा पहिला रुग्ण 30 जानेवारीला सापडला. तर महाराष्ट्रात कोरोनाचा पहिला रुग्ण 9 मार्चला पुण्यामध्ये सापडला. त्यानंतर 11 मार्चला मुंबईत 2 कोरोना रुग्ण सापडले. महाराष्ट्रात सध्या देशातील एकूण कोरोनाग्रस्त रुग्णांपैकी 29 टक्के रुग्ण आहेत. तर देशातील एकूण मृत रुग्णांपैकी 40 टक्के रुग्ण राज्यात आहेत.महाराष्ट्रातील एकूण कोरोना रुग्णांपैकी दोन तृतीयांश रुग्ण मुंबईत आहेत. राज्यात मुंबई, पुणे ,नागपूर ,औरंगाबाद, सोलापूर, नाशिक सह.अनेक ठिकाणी कोरोनाचे हॉट स्पॉट निर्माण झाले आहेत. राज्यात कोरोना बाधित रुग्णांची व मृत तरुणांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे.ही एक चिंतेची बाब आहे .

1.2 शोधनिबंधाचे उद्दिष्ट :-

- 1) महाराष्ट्रातील कोरोना महामारीच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.
- 2) महाराष्ट्राच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
- 3) कोरोना व्हायरसचा महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

4) कोरोना व्हायरसच्या संकटावर उपाय सुचविणे.

1.3 शोध निबंधाची गृहिते :-

- 1) देशामध्ये महाराष्ट्रात सर्वात जास्त कोरोनाचा फैलाव झाला आहे.
- 2) महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासावर कोरोनाचा दुर्गामी परिणाम झाला आहे

1.4 संशोधन पद्धती :-

सदरील शोध निबंध द्वितीय साधन सममग्रीच्या साह्याने लिहिलेला आहे. यामध्ये संदर्भग्रंथ ,शब्दकोश,शासकीय अहवाल, मासिके ,साप्ताहिके, दैनिके ,वेबसाईट इत्यादींचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

महाराष्ट्र राज्य सरकारने कोरोना विरुद्धच्या उपाययोजना केंद्र सरकारच्या आधीच राज्यांमध्ये योजिन्यास सुरुवात केली होती. 22 मार्चचा जनता कर्फ्यू ,25 मार्च ते 24 एप्रिलचा पहिल्या टप्प्यातील लॉक डाऊन व 15 एप्रिल ते 3 मे दुसऱ्या टप्प्यातील लॉक डाऊन आणि 4 मे ते 17 मे तिसऱ्या टप्प्यातील लॉक डाऊनचे महाराष्ट्र सरकारने काटेकोरपणे पालन केले आहे. लॉक डाऊनच्या तिसऱ्या टप्प्यात ग्रीन व ऑरेंज झोन जिल्ह्यामध्ये उद्योग, व्यवसाय सुरू करण्यास काही प्रमाणात अटीसह सवलती देण्यात आल्या आहेत. राज्य सरकारने लॉक डाऊन काळात अत्यावश्यक सेवा वगळता सर्व सेवांवर, उद्योगावर ,व्यवसायावर ,व्यापारावर ,कार्यालयीन कामकाजावर खडक निर्बंध घातले .सर्व कर्मचाऱ्यांसाठी वर्क फ्रॉम होम ही संकल्पना लागू केली. राज्यातील सर्व लोकांना घरांमध्ये बंदिस्त केले .त्यामुळे महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था पूर्णतः कोलमडून पडली आहे .अर्थव्यवस्थेतील सर्वच उत्पादन क्षेत्राच्या विकासावर कोरोनाचा व लॉक डाऊनचा नकारात्मक परिणाम झाला आहे .तसेच अर्थव्यवस्थेतील मागणी, उत्पादन, उत्पन्न ,गुंतवणूक ,रोजगार, भांडवल निर्मिती, व्यापार यामध्ये कमालीची घट आणि राज्यांतर्गत दळणवळण व्यवस्था पूर्ण बंद असल्यामुळे राज्याला मिळणाऱ्या कर महसूलात कमालीची तूट निर्माण झाली आहे. त्यामुळे सरकारची तिजोरी रिकामी झाली आहे .यातून मार्ग काढण्यासाठी राज्य सरकारने केंद्र सरकारकडे थकीत रक्कमेची व अतिरिक्त पॅकेजची मागणी केली आहे. तसेच राज्यातील लोकांना मदतीचा हात पुढे करण्याचे आवाहन मुख्यमंत्र्यांनी केले आहे .

देशात महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था सर्वात मोठी आहे .महाराष्ट्राचा जीडीपी 32. 24 लाख कोटी (450बिलियन डॉलर्स) रूपायाचा असून जीडीपीचा दर 7.4 टक्के (2019-20)आहे .जीडीपीच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा देशात पहिला क्रमांक लागतो. देशाच्या एकूण जीडीपीमध्ये महाराष्ट्राचा वाटा 14 .3 टक्के एवढा आहे .महाराष्ट्राच्या जीडीपीमध्ये शेती क्षेत्राचा वाटा 13 टक्के, उद्योग क्षेत्राचा वाटा 31 टक्के आणि सेवा क्षेत्राचा वाटा 56 टक्के इतका आहे .तसेच श्रमशक्तीची व्यवसायानुसार विभागणी शेती क्षेत्रात 51 टक्के, उद्योग क्षेत्रात नऊ टक्के आणि सेवा क्षेत्रात 40 टक्के अशी आहे.

म्हणजेच महाराष्ट्रामध्ये शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांची संख्या पन्नास टक्क्यापेक्षा जास्त आहे. म्हणूनच लॉक डाऊन मधून कृषी क्षेत्र वेगळे आहे. प्रथम व द्वितीय स्टेप मधील लॉक डाऊन काळामध्ये भारताचे दररोजचे नुकसान जवळपास चाळीस ये पन्नास हजार कोटी रुपयाचे होत असल्याचा अंदाज आहे. भारताच्या जीडीपीमध्ये महाराष्ट्राचा 14 टक्के वाटा पकडला तर महाराष्ट्राचे या दरम्यानचे नुकसान दररोज सहा ते सात हजार कोटींच्या दरम्यान आहे. हे नुकसान पहाता महाराष्ट्राचा जीडीपी 3 ते 4 टक्क्यापर्यंत घसरण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था 2025 पर्यंत एक ट्रिलियन डॉलर्सची बनविण्याचे व 2020-21च्या अर्थसंकल्पातील जीडीपीचे 9.3 टक्के लक्ष्य प्राप्त करणे दुरापास्त झाले आहे.

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था दुष्काळ, महापूर आणि आता कोरोना महामारी च्या प्रादुर्भावामुळे पूर्ण उद्ध्वस्त झाली आहे. महाराष्ट्र राज्यावर कर्जाचा डोंगर आहे. (5.2 लाख कोटी) महाराष्ट्राच्या जीडीपीच्या 16.4 टक्के एवढे कर्ज राज्यावर आहे. 2020-21 मध्ये 3.49 लाख कोटी रुपयांच्या महसूलाची अपेक्षा होती. परंतु एका अंदाजानुसार त्यामध्ये 1.40 लाख कोटीची म्हणजे 40 टक्के तूट निर्माण होण्याची शक्यता आहे. मार्च 2019 मध्ये 42 हजार कोटी महसूल राज्याच्या तिजोरीत जमा झाला होता. मार्च 2020 मध्ये तो 17 हजार कोटी इतका जमा झाला आहे. म्हणजे 60 टक्के महसूल मार्च महिन्यात घटला आहे. तर एप्रिल 2020 या महिन्यात महसूलात 70 टक्के घट होण्याचा अंदाज आहे. म्हणजेच राज्य सरकारच्या कर व करेत्तर महसूलात कोरोना व लॉक डाऊनमुळे प्रचंड घट झाली आहे. राज्य सरकारची कर्ज काढण्याची मर्यादा विचारात घेता आणखी 92 हजार कोटी कर्ज राज्य घेऊ शकते. परंतु सर्व महसूली तूट कर्ज काढून भरून काढायची म्हटलं तर राज्य मोठ्या कर्जाच्या दरीत जाऊ शकते. आधीच महाराष्ट्र राज्याची वित्तीय तूट 2019-20 मध्ये 2.73 टक्के एवढी होती. त्यामध्ये आणखी कोरोना व लॉक डाऊनमुळे वाढ होण्याची शक्यता आहे. राज्य सरकारच्या एकूण महसूलापैकी 50 टक्के महसूल कर्मचाऱ्यांचे वेतन, निवृत्तीवेतन, व कर्जावरील व्याजावर खर्च होते. महसूलातील घटीमुळे मार्च महिन्यात कर्मचाऱ्यांचे वेतन राज्य सरकारने दोन टप्प्यात करण्याचे निश्चित केले. तसेच वर्षभरासाठी शासकीय योजनेवरील 67% खर्च कपात केला आहे. केवळ 33% खर्चाला मंजूरी दिली आहे. त्याचबरोबर कर्मचाऱ्यांच्या बदल्या व नवीन नौकर भरतीवर बंदी घातली आहे. केंद्र सरकार कडून महाराष्ट्र राज्याला 18 हजार कोटी जीएसटीचे येणे आहे. तसेच केंद्र सरकारने कोरोना आपत्ती निवारणासाठी राज्य सरकारला विशेष आर्थिक सहाय्य (एक लाख कोटी रुपये) द्यावे अशी मागणी केली जात आहे. हा निधी राज्य सरकारला मिळाला तर कोरोना विरुद्ध लढण्यासाठी मोठा आधार मिळणार आहे.

कोरोनाच्या संकटावर मात करण्यासाठी राज्य सरकार सर्वतोपरी उपाययोजना राबवित आहे. गोरगरिब व अनाथांना राज्यात दररोज एक लाख शिव भोजन थाळीचे वाटप करण्यात येत आहे. 70 ते 80 हजार स्थलांतरित, बेघर कामगारांना राहण्याची व जेवणाची सोय करण्यात आली

होती.त्यासाठी 45 कोटी रुपये मंजूर केले होते .राज्यात सर्वत्र स्वस्त धान्य दुकाने मार्फत शासकीय नियमानुसार अन्नधान्याचे वाटप केले जात आहे .सर्व जिल्ह्यांमध्ये कोरोना तपासणी केंद्र उभारली आहेत. साखर कारखान्यावर अडकलेल्या ऊसतोड मजुरांना सुव्यवस्थित त्यांच्या गावी सोडले आहे .20 एप्रिल नंतर राज्यात कोरोना हॉट स्पॉट वगळून इतर ठिकाणी योग्य ती खबरदारी घेऊन उद्योगधंदे सुरू करण्यास परवानगी दिली आहे. परराज्यातील कामगारांना त्यांच्या गावी जाण्याची मुभा देण्यात आली आहे .एकंदरीत राज्य सरकार कोरोनाला रोखण्यासाठी युद्धपातळीवर प्रयत्न करीत आहे. राज्य सरकारच्या या प्रयत्नाला केंद्र सरकारच्या मदतीची नितांत गरज आहे .केंद्राने राज्याच्या हिश्याची थकीत रक्कम व विशेष आर्थिक पॅकेज मदत म्हणून महाराष्ट्र राज्याला देणे गरजेचे आहे .इतर देशात(अमेरिका,इटली,फ्रान्स) जीडीपीच्या दहा टक्के आर्थिक सहाय्य देशांतर्गत राज्यांना दिले आहे. तसेच केंद्राने पीएम रिलिफ फंडाप्रमाणे सीएम रिलिफ फंडामध्ये कंपन्यांना सीएसआर जमा करण्यासाठी सवलत द्यावी.कारण देशात सर्वात जास्त कोरोना संसर्ग रुग्ण व मृत्यू रुग्ण महाराष्ट्रात आहे .तसेच केंद्र सरकारकडून घेतलेल्या कर्जापोटी राज्य सरकार दरवर्षी दहा हजार 500 कोटी रुपये परत करीत असते .हे कर्जफेड केंद्र सरकारने दोन वर्षे थांबवावी. शेतकऱ्यांच्या कृषी पीक कर्जावरील व्याज माफ करावे. राज्यातील लोकांच्या हाताला काम मिळवून देण्यासाठी लघु, कुटीर,मध्यम उद्योगांना व कृषी आधारित उद्योगांना अर्थसहाय्य देणे गरजेचे आहे .

1.5 निष्कर्ष :-

कोरोना महामारी च्या प्रकोपातून महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेला सावरण्यासाठी युद्धपातळीवर प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. कारण कोरोना संकटात माणसांचा जीव जेवढा महत्त्वाचा आहे. तेवढाच राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा जीव वाचविणे पण महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी राज्य सरकारला केंद्र सरकार ,उद्योगपती, स्वयंसेवी संस्था आणि राज्यातील लोकांच्या सहकार्याने अर्थव्यवस्थेचा घसरलेला विकासाचा गाडा रुळावर(पूर्वपदावर) आणणे आवश्यक आहे.राज्य सरकारने राज्यातील कोरोना हॉट स्पॉट भाग वगळता ज्या जिल्ह्यात कोरोना रुग्ण नाहीत.व ज्या जिल्ह्यात कोरोना रुग्ण नियंत्रणामध्ये आहेत. अशा ग्रीन व ऑरेंज झोन जिल्ह्यामध्ये कोरोनाचा प्रसार व संसर्ग होणार नाही .याची योग्य ती खबरदारी घेऊन लॉक डाऊन मध्ये अधिक शिथिलता आणावी. आणि आर्थिक व्यवहार सुरू करण्यास परवानगी द्यावी .त्याचबरोबर राज्याच्या एकूण उत्पादनात कृषीचा वाटा 13 टक्के आहे .तर प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांचे प्रमाण जवळपास साठ टक्के आहे .कृषी हा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे .म्हणून राज्य सरकारने शेती आणि शेतीपूरक व्यवसाय ना अग्रक्रम देऊन आवश्यक त्या सवलती द्याव्यात. तसेच महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्राबरोबरच औद्योगिक क्षेत्र व सेवा क्षेत्र अर्थव्यवस्थेची बलस्थान आहे.ती भक्कम करण्यावर अधिक भर देणे गरजेचे आहे .राज्यात रोजगार निर्माण करण्यासाठी शहरी व ग्रामीण भागात

मनरेगाची व्याप्ती वाढवून मनरेगांतर्गतची कामे युद्ध पातळीवर सुरू करावेत.भारताच्या एकूण निर्यातीमध्ये महाराष्ट्राचा वाटा 24 टक्के इतका आहे. म्हणून राज्य सरकारने कोरोनाच्या संकटावर मात करण्यासाठी आपली निर्यात क्षमता अधिक वाढवावी. तसेच राज्यामध्ये नवीन रोजगार निर्माण करण्यासाठी तरुणांमध्ये उद्यमशीलता निर्माण करून जास्तीत जास्त स्वयंरोजगारावर भर द्यावा. त्यासाठी काळानुरूप आवश्यक ते कौशल्य तरुणांमध्ये विकसित करावेत.एकंदरीत महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेची बलस्थान ओळखून ती सक्षम करण्यावर भर देणे आवश्यक आहे .इतर राज्याच्या तुलनेत महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था घरगुती उत्पादनावर व मागणीवर जास्त प्रमाणात अवलंबून असल्यामुळे ती कोरोनाच्या संकटावर मात करून लवकर पूर्वपदावर येईल अशी आशा आहे .महाराष्ट्राने आपल्या वाटचालीत आशी अनेक असमानी संकटे पचवून यशस्वी वाटचाल केली आहे.अशीच वाटचाल कोरोनाच्या संकटातून बाहेर पडण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य नक्की करेल अशी अपेक्षा आहे .

1.6 संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- 1) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल-2018-19.
- 2) भारताची आर्थिक पाहणी अहवाल-2018-19.
- 3) प्रा.इंगळे, महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था,आरूणा प्रकाशन,लातूर
- 4) दत्त अँड सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस.चन्द एन्ड कंपनी लि.नवी दिल्ली.
- 5) भारताची अर्थव्यवस्था,वार्षिक अंक,प्रतियोगिता दर्पन,उपकार प्रकाशन,आग्रा.
- 6) दै.लोकसत्ता,दि.20/05/2020
- 7) www.govt.of India.com
- 8) WWW.Govnt. of Maharashtra.com
- 9) WWW.who.com

करोणा विशाणू संकट आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

प्रा.डॉ. डी. बी. तांदुळजेकर

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई,
ता. अंबाजोगाई, जि. बीड

आज दि. २२ मार्च २०२० संपूर्ण भारत देश करोणा विशाणूच्या संसर्गाच्या दुसऱ्या टप्प्यातून जातो आहे आणि तीसऱ्या, चौथ्या आणि त्यापुढील टप्प्यामध्ये प्रवेश करू नये म्हणून जनतेने, जनतेसाठी, जनतेकडून मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या आवाहनाला प्रतिसाद म्हणून सकाळी सात ते रात्री नऊ पर्यंत भारत बंद चा दिवस. खरे तर उद्यापासून येणाऱ्या प्रत्येक संकटाला सामुहीकरित्या तोंड देण्यासाठी पूर्वतयारीचा दिवस.

जगामध्ये आज करोणा विशाणूने थैमाण घातले आहे. अमेरिका, चीन, इंग्लंड, फ्रान्स, इटाली, स्पेन इ. विकसीत राष्ट्रांमध्ये या विशाणूने आणि बाणीची परस्थिती निर्माण केली आहे. एवढेच नव्हे तर संपूर्ण जगाला या विशाणूने मेटाकुटीला आणून ठेवले आहे. यातून जग केंव्हा कसे बाहेर पडेल याबद्दल कोणतीही संशोधन संस्था आजतरी अंदाजही बांधू शकत नाही हे वास्तव आहे. आखील मानव जातीसमोर उभे असणारे हे संकट पूढे जगासमोर फार मोठे आर्थिक संकट निर्माण करणार हे सांगण्यासाठी कोणा जोतीशात्री किंवा अर्थशास्त्रज्ञाची आवश्यकता नाही.

१९१८ साली संपलेल्या पहिल्या महायुद्धाने जगाला मंदीच्या खाईत लोटले आणि त्याचा अनुभव जगाने १९२९ च्या जागतीक महामंदीच्या रूपाणे घेतला. १९२९ ते १९३९ या काळात जागतीक महामंदीने अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था देशोधडीला नेल्या. पूढे दुसऱ्या महायुद्धानंतरच महामंदीतून बाहेत आलो.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या अंतानंतर जगातील बहुतेक राष्ट्र स्वतंत्र झाली आपणही १५ ऑगस्ट १९४७ ला स्वतंत्र झालो. १९५०-५१ ला आपण नियोजनाला सुरुवात केली. पंचवर्षीक योजनांच्या माध्यमातून देशाच्या आर्थिक विकासाची पायवाट आपण तयार करत गेलो, त्या माध्यमातून देशाच्या विकास होत गेला. मागील साठ सत्तर वर्षांमध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास होत असताना अनेक आवाहने, अर्थव्यवस्थेने पेललेली आहेत. सुरुवातीची १९५०-५१ ते १९८०-८५ पर्यंतचा एक कालखंड म्हणून त्याकडे पाहिले असता असे निदर्शनास येते की, पं. जवाहरलाल नेहरू ते इंदिरा गांधीचा एक कालखंड आणि त्या कालखंडातील समाजवादी समाजरचनेकडे वाटचाल करणारे धोरण आणि त्या धोरणाचा परीपाक म्हणून स्पर्धेबाहेर पडणारा भारतीय बाजार आणि भारतीय अर्थव्यवस्था, ज्या-ज्या राष्ट्रांनी समाजवादी समाजरचना पुरस्कृत धोरण स्वीकारले त्यांची होणारी पीछेहाट आणि ज्या ज्या राष्ट्रांनी भांडवलशाहीचा पुरस्कार केला त्यांची होणारी विकासाची घोडदौड, अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, जापान ने केलेला विकास, चिनसारख्या समाजवादी राष्ट्रांने समाजवादाचा केलेला त्याग, रशियाचे झालेले विभाजन आणि एकंदरच कार्ल मार्क्स याची भांडवलशाहीच्या विकासामध्येच भांडवल शाहीच्या विनाशची बिजे पेरली जातात ही खोटी ठरलेली भविष्यवाणी आणि हा भारताच्या संदर्भात वाढती बेकारी, बेरोजगारी, प्रतिकूल व्यापार तोल, वाढत जाणारे परकीय कर्ज वाढत जाणारी तूट, रुपयाचे घटते मूल्य, आय.एम.एफ. आणि जागतीक बँकेने भारतास दिलेला अधिकच्या कर्जाचा नकार आठ दिवस पुरेल एवढेच परकीय चलन, डॅकेलने मांडलेला नवा प्रस्ताव, जागतीक पातळीवरील मंदी सद्रूप्य परस्थिती, यावर एक आणि एकच शेवटचा पर्याय म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्था खुली करणे, जागतीकीकरण स्वीकारणे हे खरे तर आपल्यासमोर नौवदच्या दशकात उभे असलेले एक आव्हानच होते. भारताचे दिवंगत पंतप्रधान पी.व्ही. नरसींहराव यांच्या काळात १९९१ पासून

भारतामध्ये खुल्या आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केला पुढे मनमोहन सिंग यांच्या दहा वर्षांच्या कालखंडात अत्यंत यशस्वीपणे खुले आर्थिक धोरणाचा अमल करून देशात कधी नव्हे तो दोन अंकी ११ टक्के विकासाचा दर झाला आणि जगातील अर्थशास्त्राच्या अभ्यास करणारे भारतीय विकासावरती चर्चा करू लागले. पुन्हा एकदा नैसर्गिक साधनसंपत्तीने सधन असणारा देश, तरूणांचा देश, विपूल मानवी भांडवल आणि भारतीय टॅलेन्ट ब्रेन वरती चर्चा होत असताना एक उभरती अर्थव्यवस्था, १९९० च्या दशकानंतर मंदीसदृश्य परिस्थिती उद्भवली असतानाही आपला विकास दर चढता ठेवणारी अर्थव्यवस्था म्हणून जगामध्ये गणना होऊ लागली. २००० ते २०१४ पर्यंत भारताने आपला विकास दर सरासरी ७ ते ८ टक्के ठेवल्याने आज जगातील सर्वात मोठी सहाव्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था अशी गणना होत असतानाच ऑक्टोबर ते डिसेंबर २०१९ मध्ये जिडीपी चा दर हा ४.७ टक्यावर आला ज्याची नोंद मागील सात वर्षांतील न्यूनतम विकास दर म्हणून नोंद झाली. जागतीक पातळीवर विकसीत राष्ट्रांचा विकास दर कमी होतो आहे. अमेरिकेसारख्या महसत्ता असलेले राष्ट्र ही चिंतेत आहे. नूकतेच अमेरिकेने आपल्या दशवार्षिक बॉडचा लाभदर १.६ टक्के तर तीस वर्षांच्या बॉडचा लाभदर २.० टक्क्याच्या खाली आणलेला आहे हे मंदीसदृश्य परिस्थितीचे लक्षण आहे आणि अशा परिस्थितीमध्ये जगासमोर करोणा विषाणूच्या रूपाने एक संकट उभे टाकले आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम :-

या करोणा विषाणूच्या उद्भवलेल्या संकटामुळे अमेरिका, चिन, युरोप, जपान यांचा विकासदर मंदावणार आणि त्याचा परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवरही दिर्घकाळ जाणवणार अशी आजची परिस्थिती आहे. याची झलक १० मार्च २०२० रोजी भारतीय शेअर मार्केट मागील ३० वर्षांचा इतिहास नोंदवून आणि २४०० अंकाणी कोसळून बंद झाले. ते कधी सावरणार हे आज तरी सांगता येत नाही. एवढे मात्र नक्की की करोणा विषाणूमुळे जगाची अर्थव्यवस्था ०.३ टक्याने घटण्याची भिती त्यामुळे निर्माण झाली आहे. परिणामी आज जागतीक व्यापार मात्र ठप्प झाला आहे. १० मार्च नंतरच्या ५ -६ दिवसात भारतीय शेअरबाजारात मोठ्या प्रमाणावर घसरण सुरू असून सलग सहा सत्रात झालेल्या विक्रीमुळे गुंतवणूकदारांचे १० लक्ष कोटी रूपयाचे नुकसान झाले.

औषध निर्मिती :-

आज जेनेरीक औषधाची निर्मिती आणि निर्यात करण्यामध्ये भारत आघाडीवर आहे. २०१६ या वर्षामध्ये भारताने २०१ देशांना जेनेरीक औषध निर्यात करून १६ अब्ज डॉलरची कमाई केली. परंतु आजही या औषधाच्या निर्मितीसाठी भारत चीनवर अवलंबून आहे. या औषधाच्या निर्मितीसाठी चीनमधून ॲक्टिव्ह फार्मास्युटिकल इनग्रेडियंट्स (APL) औषध निर्मितीसाठीचा कच्चा माल चीनकडून आयात केला जातो तो मागील दोन तीन महीन्यापासून ठप्प आहे. त्याचा चालू वर्षाच्या जेनेरीक औषध निर्मितीवर आणि औषध निर्यातीवर होणारे हे मात्र नक्की. (APL) ट्रेड प्रमोशन काउन्सिलिंग ऑफ इंडीयाच्या ताज्या अहवालानुसार जेनेरीक औषध निर्मितीसाठी चिनकडून ८५ टक्के कच्चा माल आयात केला जातो तो आज ठप्प आहे.

फार्मास्युटिकल एक्सपोर्ट प्रमोशन काउन्सिलिंग ऑफ इंडीया (Pharmexcil) च्या वार्षिक अहवालानुसार २०१८-१९ वर्षात भारतातून १९ अब्ज डॉलर औषधाची निर्यात झाली. डब्ल्यूएचओ च्या मागणीच्या आधारे डीपीटी आणि बीसीसी साठीची ६५ टक्के औषध भारतात तयार होतात तर गोवरसाठीच्या लसीपैकी ९० टक्के लसी भारतात तयार होतात. भारतातून होणारी ५५ टक्के निर्यात ही अमेरिका आणि युरोपीयन राष्ट्रांमध्ये होते यातील जवळ-जवळ ५० टक्के निर्यात ही एकट्या अमेरिकेला होते. करोणा विषाणूमुळे या औषध निर्यातीवर परीणाम होणार आहे.

उद्योग व्यवसाय ठप्प :-

गेल्या दोन तीन महिन्यांपासून चीन, अमेरिका, फ्रान्स, इटाली, स्पेन आणि आता भारतीय उद्योग व्यवसाय जवळजवळ ठप्प आहेत. २२ मार्च पासून तर संपूर्ण देशपातळीवर संपूर्ण जनता कर्फ्यू आणि १४४ कलम लागू झाल्यामुळे सर्वच उद्योग व्यवसाय ठप्प झाले आहेत. याचा फटका देशातील वाहन उद्योग, इलेक्ट्रिकल आणि इलेक्ट्रॉनिक उद्योग, बांधकाम क्षेत्र त्याच बरोबर लहान मोठे सर्वच उद्योग आणि व्यवसाय बंद आहेत याचे आर्थिक नुकसान किती होईल याचा २२ मार्च पूर्वी संयुक्त राष्ट्र व्यापार व विकास परिषदेने असा अंदाज व्यक्त केला आहे की, करोणा विषाणूमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला ३० बीलीयनचा आर्थिक फटका बसेल असा अंदाज व्यक्त केला होता. २२ मार्च नंतरची परिस्थिती आणखी नाजूक झाली तरी यापेक्षाही अधिक आर्थिक नुकसान होऊ शकते.

पर्यटन :-

भारत सरकारने १५ एप्रिल पर्यंत सर्वच पर्यटकांचा व्हीसा रद्द केलेला आहे. तर २२ मार्च च्या मध्यरात्रीपासून सर्वच विदेशी प्रवासी विमान उतरण्यास बंदी घातली आहे. ३१ मार्च पर्यंत देशातील रेल्वे सेवा सार्वजनिक आणि खाजगी बस वाहतूक बंद करण्याचा निर्णय घेतलेला आहे. लोकही पर्यटनाला घराबाहेर निघणार नाहीत. परीणामी देशातील पर्यटन उद्योग सध्या करोणा विषाणूच्या प्रादुरभावाने ठप्प झालेला आहे. परीणामी भारतातील प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष या क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या पाच कोटी लोकांचा रोजगार हा जाणार आहे. पर्यटन उद्योग प्रभावीत होत असताना देशातील हॉटेल व्यवसाय, करमणूक उद्योग, पर्यटन स्थळे, मंदीर यांचे उत्पन्नही कमी होणार आहे.

रेल्वे, बस, विमान आणि सागरी वाहतूक :-

रेल्वे, बस, विमान आणि सार्वजनिक मालकीची जहाज वाहतूक करोणा विषाणूमुळे प्रभावीत झाले आहेत. २२ मार्च पासून तर हे सर्व ठप्प आहेत. यामुळे सरकारचे किती नुकसान होईल हे आज तरी सांगता येत नाही. एका बाजूला सरकारला या क्षेत्रापासून मिळणारे उत्पन्न घटणार आणि दुसऱ्या बाजूला सरकारला आरोग्य सेवावर खर्च करावा लागणार आहे. याचा परीणाम वित्तीय तूट वाढण्यास आणि कर्जाचा बोझ वाढण्यास होणार हे वेगळे सांगण्याची आवश्यकता नाही.

आज तरी आपण परमेश्वराकडे एकच प्रार्थना करू शकतो की, अखिल मानवजातीला आणि जगाबरोबर भारतीय अर्थव्यवस्थेला वाचविण्यासाठी करोणा विषाणूला पायबंद घालण्यासाठी मानवजातीला मदत कर रे बाब.

संदर्भ :-

1. hindi.goodreturns.in – कोरोना संकट : दुनिया सबसे बड़ी आर्थिक मंदी की ओर बढ़ रही.
2. <https://m.economictimes.com> – आर्थिक संकट दूर करने के लिए सरकार को उठाना चाहिए ये कदम.
3. <https://zeenews.india.com> – कोरोनामुळे चीन आणि भारताला सोडून जगावर येणार आर्थिक संकट
4. <https://khabar.ndtv.com> – कोरोना संकट : 2007-09 से भी भयानक होगी महामारी से.

कोरोना विषाणू आणि लॉकडाऊन नंतरची भारतीय अर्थव्यवस्था

प्रा. डॉ. गोवर्धन खेडकर

अर्थशास्त्र विभाग

राष्ट्रमाता इंदिरा गांधी महाविद्यालय जालना

● प्रस्तावना :

प्रास्ताविक कोरोना हा एक संसर्ग (विषाणू) आहे कोरोना विषाणूचे अनेक प्रकार आहेत त्यापैकी सात विषाणू संख्या आहे. हे WHO ने कोरोना विषाणू असल्याचे सांगितले. या संसर्गाची सुरुवात चिन मध्ये सर्वप्रथम वूहान या शहरात ३० डिसेंबर २०१९ ला झाली. त्यानंतर कोरोना संसर्ग एक सरन आढळले. जगातील १९२ राष्ट्रात पसरल्याचे आढळते. कोरोना व्हायरसची विविध लक्षणे दिसून आली. ताप किंवा कोरडा खोकला येणे त्यामुळे रुग्णाला श्वास घेण्यास त्रास होतो तसेच खोकला सतत येतो. जेव्हा रुग्णांना ताप येतो तेव्हा रुग्णांचे शरीराचे तापमान ३७.८ सेल्सीयसपेक्षा जास्त असू शकते. तसेच थंडीचे प्रमाणही रुग्णामध्ये आढळते. रुग्णांना श्वास घेण्यास त्रास होतो, डोके दुखी, स्नायू दूख लागतात. ताप आणि थकवा येतो, चव न कळणे किंवा वास न येणे ही लक्षणे या रुग्णात आढळून येतात.

● संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. कोरोना संसर्ग किंवा विषाणूचा अभ्यास करणे.
२. कोरोना संसर्ग नियंत्रणासाठी लॉकडाऊनमुळे झालेल्या अनुकूल परिणामांचा अभ्यास करणे.
३. कोरोना संसर्ग नियंत्रणासाठी लॉकडाऊनमुळे झालेल्या प्रतिकूल परिणामांचा अभ्यास करणे.
४. कोरोना विषाणू किंवा संसर्ग होऊ नये यासाठी घ्यावयाच्या काळजीचा अभ्यास करणे.
५. लॉकडाऊन नंतर उदभवलेल्या बेरोजगारीचा अभ्यास करणे.
६. देशातील किंवा राज्याच्या आरोग्य विषयक सुविधांचा अभ्यास करणे.

सध्या कोरोना संसर्गाने थैमान घातले आहे. सध्या जगात कोरोना रुग्णांची संख्या ३ कोटी १८ लाख हून अधिक भारतात ३ लाख ५४ हजार महाराष्ट्र १ लाख ५४ हजार कोरोना व्हायरस रोग कोव्हीड-१९ आहे. जो नव्याने सापडलेल्या कोरोना व्हायरसमुळे होतो तसेच कोव्हीड-१९ ने आजारी पडलेल्या बहुसंख्य लोकांना सौम्य ते मध्यम लक्षणे जाणवतात. विशेष उपचार शिवाय ते बरे होतात. कोव्हीड-१९ व्हायरसचे संक्रमण एखादी संक्रमित व्यक्ती खोकल्यास, शिकल्यास बाहेर पडणा-या सुक्ष्म द्रवबिंदू व्दारे किंवा व्यक्तीच्या श्वासोच्छवासाव्दारे होते. सध्या या कोरोना संसर्गाने सर्वजगात थैमान घातले आहे. तो श्रीमंतापासून ते गरीबापर्यंत होतो. अजून तरी या आजारवर लस शोधून काढण्यास यश आलेले नाही. म्हणून कोरोना संसर्ग नियंत्रण करण्यासाठी भारताचे पंतप्रधान मा. नरेंद्रजी मोदी यांनी २२ मार्च ला एक दिवसाचा जनता कर्फ्यू पाळण्याचे आवाहन नागरिकांना केले होते. २४ मार्च ला रात्री ८ च्या सुमारास देशाला संबोधित करतांना २१ दिवसाच्या (१४ एप्रिल पर्यंत) संचार बंदीची घोषणा पंतप्रधानांनी केली त्याच बरोबर लॉकडाऊन नं. १ लॉकडाऊन नं. २ लॉकडाऊन नं. ३ आणि लॉकडाऊन चार निर्णय देशातील लोकांना विश्वासात न घेता घेतला. याचा परिणाम येणा-या काळात विविध स्तरातून पाहावयास मिळतो. देशात त्यामुळे भारतीय साम्राज्यात आढळणारी विषमता अजून संपल्याचे आढळत नाही. एवढेच नव्हे तर धार्मिक तेढ पण वाढण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. मोठ मोठ्या शहरातून आपल्या गावाकडे येणा-या लोकांना गावात प्रवेश दिला जात नाही. प्रवेश रोखण्यासाठी गावाच्या वेशी जवळ दगड, काट्या, झाडे टाकलेली आढळतात. यावरून असे सिद्ध होते की, माणुसकी ग्रामीण भागात लोप पावतांना दिसते. सध्या भारतीय अर्थव्यवस्थेची परिस्थिती बिकट होतांना दिसत आहे. लोकांना पाहिजे त्या प्रमाणात रोजगार मिळणार नाही. रोजगार नसल्याने उत्पन्न नाही पर्यायाने बचत नाही आणि शेती बचत नसल्याने नवीन उद्योगासाठी भांडवल उपलब्ध होणार नाही सध्याच ५०% रोजगार कमी झाल्याचे आढळते तसेच देशात बँकांनी विविध क्षेत्रात जे कर्ज वाटले ती कर्जाऊ रक्कम परत न आल्याने अनेक बँका दिवाळखोरीत निघतील, शेअर मार्केट कोसळेल, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर रुपयाची घसरण होईल त्यामुळे देशाच्या जीडीपी मध्ये घट होईल.

लॉकडाऊन नंतर त्याचा सर्वाधिक परिणाम हातावर पोट भरणा—या लोकांवर जास्त झाला. कृषि क्षेत्रांत काम करणा—या शेतक—यांना अनेक प्रकारचा शेतमाल योग्य किंमत न मिळाल्याने शेताच्या बांदावर टाकावा लागला. भारतीय अर्थव्यवस्था पुर्वपदावर येण्यासाठी बराच कालखंड लागणार आहे. लघू व कुटीर उद्योग व अवजड उद्योग बंद पडल्यामुळे मजूर श्रमीक वर्गावर मोठा प्रतिकूल परिणाम झाल्याचे आढळते देशात उपासमार, अनागोंदी, कायदा सुव्यवस्थेला धोका, बेरोजगारी आणि देशात अराजकता माजू शकते. एवढेच नव्हे तर चो—यांचे प्रमाण वाढतांना दिसते. भाववाढीचे संकट निर्माण होऊ शकते. आणि महामंदीचे संकट निर्माण होऊ शकते. तसेच उपभोगासाठीचा खर्च कमी होईल, गुंतवणूकीत कपात व आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर प्रतिकूल परिणाम होईल.

थोडक्यात लॉकडाऊनचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम पडत असला तरी काही घटकावर अनुकूल परिणाम झाल्याचे आढळते. पर्यावरणावर अनुकूल परिणाम स्वच्छ हवा, नदी, नाले, समुद्र स्वच्छ दिसतात. मोठ्या प्रमाणात प्रदूषणाचे प्रमाण कमी झालेले आढळते पर्यावरण स्वच्छ असल्याने पशू पक्षांचे प्रमाण वाढतांना दिसत आहे. ओझोन वायूचा स्तर वाढतांना दिसत आहे. लॉकडाऊनमुळे स्वच्छतेचे प्रमाण वाढलेले दिसत आहे. एवढेच नव्हे तर, मानवी मनातील प्रदूषण कमी झालेले आढळते. तसेच सन, उत्सव, विवाह, वाढदिवस पार्टी, यावर होणारा अनावश्यक खर्चात घट देखील झाल्याचे आढळते तसेच लॉकडाऊनमुळे रस्त्यावरील लोकांची गर्दी कमी, वाहनाचा कर्णकर्कश आवाज कमी होण्यास प्रदूषणात घट झाली आहे. त्याच बरोबर वण्यप्राण्याच्या संचारातील अडथळा कमी झाल्याने ते मुक्तपणे फिरू लागले आहेत. प्रामुख्याने जलप्रदूषण, वायू प्रदूषण, यावर अनुकूल परिणाम झाल्याचे आढळते. थोडक्यात पर्यावरणावर जरी लॉकडाऊनचा अनुकूल परिणाम झाला असला तरी देशाच्या, राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर मोठ्या प्रमाणात प्रतिकूल परिणाम झाल्याचे आढळते. असेच प्रमाण वाढत गेले तर देशात अराजकता, गुंडगिरी, चोरी, उपासमार यासारख्या परिणामात वाढ होईल हे होऊ नये म्हणून अर्थव्यवस्था परत आपल्या विकासाच्या रुळावर यावी यासाठी काही शिफारशी योजने आवश्यक आहे.

● शिफारशी :

१. आत्मनिर्भर देश बनविण्यासाठी स्वदेशी वस्तूंना प्राधान्य देणे जेणे करून देशीय वस्तूंना मागणी वाढून देशीय उद्योगांचे प्रमाण वाढेल.
२. ग्रामीण भागात कृषी उत्पादनावर प्रक्रिया करणारे लघू व कुटीर उद्योग उभारण्यास सरकारने भर देणे आवश्यक आहे. जेणे करून रोजगारासाठी ग्रामीण भागातील लोकांचे होणारे स्थलांतर थांबण्यास मदत होईल.
३. ग्रामीण व शहरी भागात आढळणारे जे सुशिक्षित आहेत त्यांना स्वयंरोजगाराकडे वळविणे त्यासाठी त्यांना आवश्यक असणा—या घटकांची मदत करणे.
४. देशात ग्रामीण व शहरी भागात सोशल डिस्टेंसिंग ठेवून खाजगी, सार्वजनिक व सरकारी क्षेत्रातील व्यवसाय सुरू करावेत जेणे करून सरकारचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होईल.
५. देशाचा जीडीपी वाढवण्यासाठी कृषिक्षेत्राकडे सरकारने केंद्रीत करणे.
६. कोरोना संसर्गावर मात करण्यासाठी आरोग्याविषयक सुविधांवर मोठ्या प्रमाणात खर्च वाढवावा
७. कृषिक्षेत्रात पुनरुज्जीवन करण्यासाठी कृषी बाजार मुक्त करणे.
८. कापड उद्योग, इलेक्ट्रॉनीक्स आणि बांधकाम.
९. या क्षेत्रांना पुनर्जीवितकरावे त्यासाठी याक्षेत्रांना अल्प व्याजदराने कर्ज द्यावे.
१०. सरकारच्या महसूलामध्ये वाढ करणा—या वस्तूंच्या विक्रीना मान्यता द्यावी.

थोडक्यात सरकारने वरील प्रकारच्या घटकावर लक्ष केंद्रीत करून अर्थव्यवस्थेचा पुर्वीप्रमाणे विकास करावा.

● संदर्भ :

१. कृषी अर्थव्यवस्था, डॉ. विजय कवी मंडल
२. वेगवेगळ्या प्रकारचे वर्तमानपत्र
३. भारतीय अर्थव्यवस्था, रायखेलकर
४. वेगवेगळ्या प्रकारच्या वेबसाईट

भारतीय कृषी व्यवस्थेवर (Covid 19) कोरोना व्हायरसचा परिणाम : एक अभ्यास

डॉ. अर्जुन मोहनराव मोरे

(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)

वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

ता. अंबाजोगाई जि. बीड

प्रस्तावना :

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. या देशाची 65 टक्के लोकसंख्या कृषीव्यवसायाशी संबंधित आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी व्यवसायाला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. कृषी व्यवसाय हा अर्थव्यवस्थेचा कणा व आत्मा आहे. म्हणूनच म्हटले जाते की, कृषी व्यवसाय हा जगातील अत्यंत पुरातन व्यवसाय असून शेतकरी हा विश्वाचा पोसिंदा आहे. लोकांना लागणाऱ्या अन्नधान्याचा पुरवठा पशुसंवर्धनासाठी लागणारा खाद्य पुरवठा आणि उद्योगांना लागणारा कच्चा माल हा कृषी व्यवसायातूनच पुरवला जातो. राष्ट्रीय नमुना समितीच्या अहवालानुसार भारतातील एकूण 6,38,588 गावांमधून 64.30 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्य करते. या लोकसंख्ये पैकी 39.4 टक्के शेतकरी आहेत. तर 24.90 टक्के शेतमजुरांच्या स्वरूपात कार्यरत आहेत. या शेतमजुरांमध्ये शेतकऱ्याला शेती श्रमा करिता शारीरिक श्रमाची मदत म्हणून बाराबलुतेदारांचा सहभाग लाभलेला आहे. त्याच बरोबर शेती नसणाऱ्या बटईदार, मजूर, शेतमजूर, सालगडी, इत्यादी लोकांचाही शेती व्यवसायाशी संबंध येत आहे.

भारतात शेतीचे वर्गीकरण शेतीला पाण्याच्या सुविधा वरून करण्यात आले आहे. त्यामध्ये बागायती शेती, निम्मबागायती शेती, कोरडवाहू शेती, इत्यादी होय. बागायती शेतीला बाराही महिने पाणी पुरवठ्याची सुविधा असते. तर निम्मबागायती शेतीला हंगामी पिकापुरतीच पाण्याची व्यवस्था असते तर कोरडवाहू शेती पूर्णतः पाऊसावर अवलंबून असते. बागायती शेतीत द्राक्षे, चिकू, संत्री, मोसंबी, ऊस, हळद, आद्रक, टरबुज, खरबुज, मिर्ची, आणि पाले भाज्या अशा स्वरूपाची पिके घेतली जातात. तर निम्मबागायती शेतीमध्ये कांदा, गहु, हरभरा, ज्वारी, भुईमुंग या पिकांचा समावेश होतो. तर कोरडवाहू शेती ही पूर्णपणे नैसर्गिक पाऊसावर अवलंबून असते. या शेतीत तुर, उडीद, मुग, तीळ बाजरी, सोयाबीन, कापूस, हरभरा, ज्वारी, जवस, करडी, इ. स्वरूपाची पिके घेतली जातात.

बागायती, निम्मबागायती, कोरडवाहू शेती व्यवसाया करिता मोठ्या प्रमाणावर मनुष्यबळ आणि आर्थिक खर्चाची आवश्यकता असते. कारण शेतीमशागतीकरीता नांगरणी, पाळी, इत्यादीचा खर्च, संकरीत बि-बियाने खते, औषध फवारणी, मनुष्यबळ, श्रमशक्ती, पिकांची काढणी, खुडणी, मळणी, आडत, हमाली, इत्यादीचा मोठ्या प्रमाणावर खर्च येतो. या सर्व आर्थिक खर्चाची भरपाई आणि शेतकऱ्यांना पुढील वर्षाकरीता शेती खर्च आणि कौटुंबिक खर्चाची व्यवस्था शेती उत्पन्नातून होणे आवश्यक असते. या खर्चाची व्यवस्था झाली तरच शेती व्यवसाय करणे आर्थिक दृष्ट्या फायदेशीर नसतो. परंतु या शेती व्यवसायामध्ये नैसर्गिक आपत्ती, रोग, व्हायरस अथवा सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय ताण -तणाव संघर्ष अशी परिस्थिती निर्माण झाली. तर या सर्वांचा परिणाम कृषी व्यवसायावर होतो. याचाच एक भाग म्हणून चीन मध्ये सुरू असलेला कोरोना व्हायरस चा (Covid 19) सर्वत्र पसरू नये या करिता केंद्र शासन आणि राज्यशासन यांनी सर्वत्र लॉकडाऊन केले. त्यामुळे सर्व व्यवहार स्तब्ध झाले. या कोरोना व्हायरसचा (Covid 19) भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेवर

कोणत्या स्वरूपात परिणाम झाला आहे. याचा पडताळा घेण्या करिता पुढील प्रमाणे अध्ययनाच्या उद्दिष्टांची मांडणी करण्यात आली आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टे :

- 1) कृषी अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप अभ्यासणे
- 2) कोरोना व्हायरसचा कृषी अर्थव्यवस्थेच्या विविध घटकावर झालेल्या परिणामाचे अध्ययन करणे.
- 3) Covid 19 चा कृषी उद्योगावर झालेला परिणाम जाणून घेणे.
- 4) कोरोना व्हायरसचा शेतकऱ्यांच्या जीवनावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

सदरील उद्दिष्टांच्या अध्ययना करिता पुढील प्रमाणे गृहितकृत्यांची मांडणी करण्यात आली.

गृहितकृत्ये :

- 1) कृषी अर्थव्यवस्थेचा विकास शेतीमालाच्या विक्रीतून घडून येतो.
 - 2) कोरोना व्हायरसचा शेती मालाच्या विक्रीवर परिणाम झाला.
 - 3) Covid 19 मुळे शेती उद्योग पूर्ण करण्यात अडचणी निर्माण झाल्या.
 - 4) कोरोना व्हायरसचा परिणाम शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीवर झाला आहे.
- खालील प्रमाणे अध्ययन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

अध्ययन पद्धती :

सदरील विषयाच्या अध्ययनाकरिता प्रामुख्याने द्वितीय स्त्रेताचा (कागदोपत्री) अवलंब करण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, क्रमीक पुस्तके, मासिके, साप्ताहिके, वर्तमान पत्रातील लेख, प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध, शासकीय व निम्नशासकीय संस्थांचे अहवाल, इंटरनेट इत्यादींचा अवलंब करण्यात आला आहे.

प्रस्तुत अध्ययन विषयाची मांडणी करण्याकरिता प्रामुख्याने वर्णनात्मक आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय प्रतिपादन :-

शेतीचा कच्चा माल पुरवठ्याची समस्या : उद्योग धंद्याला लागणाऱ्या कच्चा मालाचा पुरवठा कृषी क्षेत्रातून होतो. या कच्चा मालामध्ये कापूस, ताग, ऊस, हाळद, मिर्ची, तेलबिया, हरभरा, तुर या कच्चा मालाचा पुरवठा कोरोना व्हायरस आजाराच्या लॉकडाऊनमुळे बाजार मार्केट मध्ये आला नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या कच्चा मालाला योग्य भाव मिळाला नाही. तर कच्चा मालाच्या अभावी पक्या मालाची निर्मिती झाली नाही. त्यामुळे उपलब्ध असलेल्या पक्या मालाच्या किंमतीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. या वाढीव किंमतीचा फायदा कृषी अर्थव्यवस्थेला झाला नाही.

उपलब्ध कृषी मालाच्या विक्रीत आर्थिक तोटा : भारतात कोरोना व्हायरस आजाराची सुरुवात मार्च 2020 मध्ये झाली. या कालावधीमध्ये बहुतांशी शेतकऱ्यांनी ज्वारी, गहु, हरभरा, करडी, सोयाबीन इत्यादी माल विक्री करिता तयार केलेला असतो. उपलब्ध माल विक्रीच्या सुरुवातीलाच कोरोना व्हायरस आजारासोबत (Covid 19) शासनाने लॉकडाऊन केले. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा शेती माल विक्रीपासून पडून राहिला. शेतकऱ्यांना आर्थिक व्यवहाराकरिता मालाची विक्री केल्या शिवाय पर्याय नव्हता. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी अल्पदरात गावातील व्यापाऱ्यांना मालाची विक्री केली. त्यामुळे कृषी व्यवसायात शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात आर्थिक तोटा झाला.

फळे, पालेभाज्या दुध इत्यादी मालाचे नुकसान : कृषी व्यावसायात शेतकऱ्यांनी उन्हाळी माल विक्री करिता तयार केलेली फळे त्यामध्ये टरबुज, कलिंगड, खरबुज, द्राक्षे, चिकू, आंबे, मोसंबी, संत्री, ह्या फळ बागातील माल, पालेभाज्या, दुध लॉकडाऊनमुळे बाजार पेठा उपलब्ध न झाल्यामुळे तो माल जागेवरच नासून गेला. या फळबागा पालेभाज्या, दुध इत्यादीवर शेतकऱ्यांनी केलेला आर्थिक खर्च वाया गेला. विक्रीला आलेला माल जागेवरच नासून गेला. यामुळे कृषी व्यवसायात शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात आर्थिक तोटा झाला आहे.

कृषी व्यावसायाला आर्थिक भांडवलाच्या पुरवठ्याची आवश्यकता :- कृषी व्यावसायाकरीता मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक भांडवलाची आवश्यकता असते. कोरोना व्हायरस लॉकडाऊनमुळे शेतकऱ्यांना शेती व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक तोटा झाला आहे. त्यांच्याकडे शेती व्यवसायावर खर्च करण्याकरीता पैशाची उपलब्धता नाही. त्यातच त्यांना शासनाकडून कोणत्याही प्रकारची आर्थिक मदत मिळालेली नाही. त्यामुळे शेती व्यवसाया करिता शासनाने शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत करून अल्पदराने कर्जपुरवठा करणे आवश्यक आहे. तेव्हाच कृषी व्यावसायातून शेतकऱ्यांचा आर्थिक दर्जा उंचावेल आणि कृषीव्यवसाय आर्थिक दृष्ट्या बळकट होईल.

कृषी उद्योगावर परिणाम : कोरोना व्हायरसचा कृषी उद्योगावर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम झालेला दिसून येतो. त्यामध्ये शेतीची उन्हाळीमशागतीकरीता मंजूर मिळाले नाहीत. त्यामुळे फळ बागांची कटाई झाली नाही. भाजीपाल्या खालील शेतीची मशागत झालेली नाही. त्याच बरोबर शेतकऱ्याला कोरोना व्हायरसमुळे मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक तोटा झाला आहे. त्यामुळे अनेक शेतकऱ्यांनी द्राक्षे, केळी, मोसंबी, संत्री आंबे इत्यादीच्या बागा काढून टाकल्या आहेत. शेतकऱ्यांनी दुध विक्रीची हॉटेल, डेरी बंद झाल्यामुळे गाय म्हैसी विकल्या आहेत. शेतकऱ्यांना सालगडी मजूर यांचा रोजगार परवडत नसल्यामुळे त्यांनी शेतीत कडधान्याचे पीक घेण्यावर अधिक भर दिला आहे.

कृषी रोजगारावर परिणाम : कोरोना व्हायरस (Covid 19) चा परिणाम कृषी रोजगारावर झालेला दिसून येतो. पुणे, मुंबई, नागपूर, नाशिक, इत्यादी मोठ-मोठ्या शहरांमध्ये खेड्यातील मजूर रोजगारा करिता गेले होते. या सर्व शहरांमध्ये लॉकडाऊन जाहिर केले तेव्हा अनेक मजूर शहराकडून आपल्या खेड्यात आले. खेड्यात त्यांना दुसरे काम नसल्यामुळे ते अल्प मजुरीवर शेतीत मजूर म्हणून काम करू लागले. त्यामुळे शेत मजुरांच्या मजुरीचे दर कमी झाले आहेत. तर अनेक बटईदार शेतकऱ्यांनी शेती व्यवसाय तोटा झाल्यामुळे बटईने केलेली शेती सोडून दिली आहे. शेतकऱ्यांनीही शेतीतील शेतगडी, मजूर यांची संख्या कमी केली आहे.

अन्न-धान्य पुरवठ्यावर परिणाम : शहरी समुदाय भाजी मंडई, आडत दुकान येथे भाजीपाला फळे, गहू, ज्वारी, दाळी, दुध इत्यादी अन्न धान्य पुरवठा करण्याचे काम शेतकरी करित आहेत. या अन्नधान्याच्या पुरवठ्यामुळे शहरी समुदायाची अन्न धान्याची समस्या सोडवली जात आहे. कोरोना व्हायरस आजारांमुळे सर्व शहराचे रस्ते लॉकडाऊन केले. त्यामुळे शहराला होणारा अन्न धान्याचा पुरवठा बंद झाला. शेतकऱ्यांचा माल ग्राहक नसल्यामुळे पडून राहिला तो अल्पदराने खेड्यातील दुकानदारांना विकण्यात आला. या अन्न पुरवठ्यामध्ये ही शेतकऱ्यांचा तोटा झाला. याचा परिणाम कृषी अर्थव्यवस्थेवर झालेला दिसून येतो.

कृषी बाजारपेठावर परिणाम : शेतकऱ्यांच्या मालाची खरेदी विक्री करण्याकरिता कृषी उत्पादन बाजार समिती, महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडते. या कृषी उत्पादन बाजार समिती मध्ये शेतकऱ्यांचा माल शासनाच्या बांधील भावाप्रमाणे खरेदी केला जातो. तर ज्या शेतकऱ्यांना आपला शेतीमाल नगदी पैशाने तात्काळ विक्री करावयाचा असेल तर तो मोंढ्यातील आडत

दुकानावर विकला जातो. म्हणजेच कृषी उत्पादन बाजार समिती आणि आडत दुकान या दोन्ही ठिकाणी शेतकऱ्यांच्या मालाची खरेदी-विक्रीचा आर्थिक व्यवहाराची उलाढाल मोठ्या प्रमाणात होते. परंतु कोरोना व्हायरस मुळे या कृषी उत्पादन बाजार समिती आणि आडत दुकान येथे सर्व खरेदी विक्रीचे व्यवहार बंद झाले. त्यामुळे कृषी अर्थव्यवस्थेवर याचा मोठा स्वरूपात परिणाम झालेला दिसून येतो.

शासनाचे कृषी व्यवसायाकडे दुर्लक्ष : कोरोना व्हायरसचा प्रसार भारतात होऊ लागला या व्हायरसवर नियंत्रण मिळविण्या करिता शासन वेगवेगळ्या योजना राबवू लागले. त्यामध्ये आरोग्य तपासणी, यंत्रणा, औषध उपचार अन्नधान्य पुरवठा, वाहतूक व्यवस्था प्रवाशी मजुरांचा प्रश्न सोडवणे, जेष्ठ नागरीकांच्या आरोग्याचा प्रश्न शासकीय यंत्रणेचे नियोजन लॉकडाऊन कालावधीत नागरीकांना घरात ठेवण्याकरिताचे नियोजन, आजारी पेशेंटची व्यवस्था, सामाजिक धार्मिक दंगलीवर नियंत्रण अशा विविध समस्यांवरील उपाय योजनावर शासनाने अधिक खर्च केलेला आहे. त्यामुळे कृषी व्यवसायाकडे आर्थिक दृष्टीकोनातून पाहण्या संबंधी शासन दुर्लक्ष करित असलेले दिसून येत आहे.

भारताने आर्थिक विकासाची क्रांती शेतीच्या माध्यमातून केली आहे. कृषी क्रांती मधून औद्योगिक क्रांती साध्य झाली. कारण अनेक उद्योग व्यवसाय उत्पादनाकरिता शेतीच्या कच्चा मालावर अवलंबून आहेत. शेती व्यवसाय सुरळीत आणि गतीशील भारताने आर्थिक विकासाची क्रांती कृषीच्या माध्यमातून केली आहे. कृषी क्रांती मधूनच औद्योगिक क्रांती साध्य केली. कारण अनेक उद्योग व्यवसाय उत्पादनाकरिता शेतीच्या कच्चा मालावर अवलंबून आहेत. शेती व्यवसाय सुरळीत आणि गतीशील असेल तर शेतीतून कच्चा माल भरपूर प्रमाणात उपलब्ध होवून शेती व पक्क्या मालाच्या उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत असते.

कृषी क्षेत्रात आजपर्यंत शासनाने अनेक योजना राबविल्या आहेत. या कृषी विकास योजनांचा परिणाम म्हणून अन्नधान्या बाबत असणारी हरितक्रांती घडून आली आहे. या हरित क्रांतीमुळे अन्न-धान्यत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. या वाढीव अन्न-धान्यामुळे भारत हे अन्नधान्याच्या दृष्टीने स्वयंपूर्ण राष्ट्र बनले आहे. आज भारतीय कृषी उत्पादनात कापूस, ऊस यांची मोठ्या प्रमाणात लागवड होत आहे. तर तेलबीयांच्या उत्पादन वाढीसाठी संकरीत बी. बियाणे वापरली जात आहेत. त्यामुळे तेल उत्पादनाकरिता लागणारा कच्चा माल शेती उत्पादनातून मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. अशा या भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेवर कोरोना व्हायरस (Covid 19) चा प्रभाव झाला आहे. लॉकडाऊनमुळे संकरीत बी-बियानाचे उत्पादन थांबले आहे. कच्चा मालाचे पक्क्या मालात रूपांतर करणारे कारखाने बंद झाले आहेत. त्यामुळे कच्चा मालाला योग्य भाव मिळत नाही.

अध्ययनाचे महत्व :

भारताचा शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे. शेती व्यवसायाच्या कच्चा मालावरच इतर सर्व व्यवसाय चालतात अशा महत्वपूर्ण शेती उद्योग व शेती उत्पादनावर कोरोना व्हायरसचा (Covid 19) कोणत्या स्वरूपात परिणाम झाला आहे. हे स्पष्ट होईल. यामध्ये शेती उद्योग व उत्पादनातील समस्या, उत्पादित मालाचे नुकसान, शेतकऱ्यावर आलेले आर्थिक तोट्यांचे संकट, शेतकऱ्यांना शासनाच्या आर्थिक मदतीची गरज ही बाब शासनाच्या निदर्शनास येण्याच्या दृष्टीने महत्व पूर्ण ठरते.

सारांश :

कोरोना व्हायरस आजार (Covid 19) ही एक विश्वामध्ये 2019-20 मध्ये निर्माण झालेली समस्या आहे. या समस्यांच्या सोडवणुकी करिता सर्वच देश प्रयत्न करीत आहेत. या कोरोना व्हायरसचा परिणाम शैक्षणिक, सामाजिक,

औद्योगिक, आर्थिक, कृषी, आरोग्य अशा विविध क्षेत्रावर झालेला आहे. या परिणामाची जाणीव होऊन त्यावर उपाय योजना करण्याकरीता मदत होऊ शकते.

संदर्भ सुची :

- 1) डॉ. दा. घो. काचोळे : 'समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धती,' कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद 2006
- 2) डॉ. प्रदिप आगलावे : 'संशोधन पद्धती,' मंगेश प्रकाशन, नागपूर 196
- 3) डॉ. वसुंधरा पुरोहित : 'भारतीय अर्थशास्त्र' विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद 2003
- 4) डॉ. वसुंधरा पुरोहित : 'कृषी अर्थशास्त्र,' विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद 2005
- 5) डॉ. दु. बी. कौंडेवार : 'भारतीय अर्थव्यवस्था,' विनय प्रकाशन, औरंगाबाद 1995
- 6) प्रा. डॉ. दत्तात्रय भुतेकर : 'कृषी अर्थव्यवस्था,' कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद
- 7) डॉ. टी. व्ही. पोळवे / डॉ. विलास खंदारे : 'कृषी विकासाचे अर्थशास्त्र,' चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद

कोविड-19 चा भारतीय समाज जीवनावर परिणाम

प्रा. डॉ. अविनाश विलासराव पवार

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

जयक्रांती कला वरिष्ठ महाविद्यालय लातूर

सारांश :-

संपूर्ण जगाला हादरून लावणाऱ्या, संपूर्ण जगात थैमान घातलेल्या, अनेकांचा जीव घेऊन अर्थव्यवस्थेचे कंबरडे मोडणाऱ्या covid-19 ने भारतीय सामाजिक जीवन बदलून टाकले आहे. covid-19 मुळे सामाजिक संबंधात दुरावा निर्माण होत आहे. मनुष्य एकलकोंडी बनत आहेत. उत्पन्न आणि खर्चाचे प्रमाण घटले आहे. उद्योग अडचणीत येऊन कामगार वर्गाचे हाल झाले आहेत. ग्रामीण भागाकडे जाण्याचा ओढ वाढला आहे. विद्यार्थ्यांना मोबाईलची सवय लागत आहे. त्यांचे शैक्षणिक नुकसान झाले आहे. वृद्धांना मुक्तपणे फिरणे अवघड होऊन बसले आहे. लॉकडाऊन मुळे शेतकऱ्यांचे खूप नुकसान झाले आहे. प्रतिकारशक्ती वाढविण्यासाठी लोक आरोग्याकडे लक्ष देऊ लागले आहेत. कोरोनामुळे पर्यावरणात सुधारणा झाली आहे. लोकांना मास्क सॅनिटाइजरची सवय लागली आहे.

प्रस्तावना

जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरणाच्या युगात विज्ञानाने मानवी जीवनात आमूलाग्र असा बदल केला आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून मानवाने आपल्या बुद्धीच्या जोरावर नैसर्गिक साधनसामग्रीचा वापर करून खूप प्रगती केली आहे. आज प्रत्येक जण भौतिक सुखाच्या पाठीमागे लागला आहे. आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी प्रत्येक देश एकमेकांच्या खूप जवळ आले आणि जगाची एक अर्थव्यवस्था बनली ज्यास आपण जागतिक अर्थव्यवस्था म्हणतो. आज या जागतिकीकरणाच्या युगात कोणताही देश स्वतःला इतरांपासून वेगळा ठेवू शकत नाही. जागतिकीकरणामुळे स्पर्धा वाढली लोकांचे उत्पन्न वाढले, खर्च वाढला, राहणीमानाचा दर्जा सुधारला, भौतिक सुखात वाढ झाली, आर्थिक प्रगतीबरोबरच आर्थिक विषमता वाढत गेली. कर्ज काढून उपभोग घेण्याची प्रवृत्ती वाढली. मनुष्य संपत्तीच्या पाठीमागे, भौतिक सुखाच्या पाठीमागे एवढा लागला की त्याला स्वतःच्या आरोग्याकडे लक्ष देण्यासाठी वेळ मिळेनासा झाला. मानसिक ताणतणाव वाढला, प्रदूषणामध्ये वाढ झाली. या स्पर्धेच्या युगात जो थांबला तो संपला असे त्याला वाटू लागले आणि त्यामुळे भौतिक सुखासाठी प्रत्येक जण स्पर्धा करू लागला. मनुष्याचीही जीवनशैली एका सूक्ष्म अशा कोरोना विषाणू मुळे बदली. चीनमधील वुहानमध्ये पसरलेली ही साथ अवघ्या एक-दोन महिन्यांमध्ये जगभरात पसरली आणि डब्ल्यू एच ओने यास महामारी घोषित केले. या महामारीने आज संपूर्ण जगात थैमान घातले आहे. यापुढे जगातील बलशाली सत्ता देखील हतबल झालेल्या आहेत. यासाठीने

मानवी समूहाला भौतिक सुख किंवा आर्थिक प्रगती पेक्षा जिवंत राहणे हीच प्राथमिकता असल्याची जाणीव करून दिली.संपूर्ण जगाला भीतीने चला पळा कापायला लावणाऱ्या कोरोना विषाणू च्या हल्ल्यामुळे मानव जातीच्या दिनचर्येत जीवनशैलीत बदल घडवून आणला आहे.या कोरोना च्या प्रकोपापासून भारत देखील स्वतःला रोखू शकला नाही. भारतात देखील कोरोनाची साथ दिवसेंदिवस वाढत असलेली दिसून येते.आहे.या महामारी मुळे भारतीय समाज जीवनावर कसा परिणाम झाला याचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- 1) Covid-19 चा भारतीय समाज जीवनावर परिणाम अभ्यासणे
- 2) Covid-19 चा सामाजिक संबंधावर,अनावश्यक खर्चावरझालेला परिणाम अभ्यासणे
- 3) Covid-19 चा सुक्ष्म उद्योग,कामगार व विद्यार्थी जीवनावरील परिणाम जाणून घेणे
- 4) Covid-19चा कृषी आणि कृषीवर आधारित उद्योगावरील परिणाम अभ्यासणे

संशोधनाची गृहितके

- 1) Covid-19 मुळे सामाजिक संबंधावर परिणाम झाला आहे
- 2) Covid-19 मुळे अनावश्यक खर्चाला आळा बसला आहे
- 3) Covid-19 चासुक्ष्म उद्योग आणि कामगार वर्गावर विपरीत परिणाम झाला आहे
- 4) Covid-19 चावृद्ध आणि विद्यार्थी जीवनावर परिणाम झाला आहे
- 5) Covid-19 कृषी आणि कृषीवर आधारित उद्योगावर विपरीत परिणाम झाला आहे

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीय माहिती संग्रहाचा वापर करण्यात आलेला आहे.

Covid-19 चा भारतीय समाज जीवनावर परिणाम

कोरोनाच्या साथीने संपूर्ण जगाला आपल्या विळख्यात घेतले असून संक्रमित लोकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे.21 जून 2020 पर्यंत जगभरातील 213 देशांमध्ये कोरोनाचा कहर सुरू असून जगभरात 87 लाख 8 हजारलोक्या साथीने संक्रमित झाले आहेत.त्यातील 4 लाख 61 हजार लोकांचा मृत्यू या साथीपासून झाला आहे. भारतात कोरोना संसर्गाची संख्या तीव्र गतीने वाढत असून सध्या भारत जगातील एकूण कोरोनाच्या केस मध्ये चौथ्या स्थानावर पोहोचला आहे.21 जून 2020 पर्यंत भारतात कोरोना संक्रमित लोकांची संख्या 4 लाख 10 हजार असून त्यातील 13,254 लोकांचा मृत्यू यासाठीपासून झाला आहे तर 2 लाख 28 हजार लोक यातून बरे झाले आहेत. या कोरोनाचा भारतीय समाज जीवनावर कसा परिणाम झाला ते जाणून घेऊ

- 1) **सामाजिक संबंधात दुरावा :-** कोरोना विषाणूमुळे सामाजिक संबंध पूर्वीसारखे राहिले नाहीत तर त्यामध्ये दुरावा निर्माण झाल्याचे दिसते. कोरोना विषाणू पासून आपला बचाव करण्यासाठी आपण सध्या समाजिक अंतराचे पालन करत आहोत.कोरोनाच्या भीतीमुळे जे सामाजिक अंतर आपण राखत आहोत.त्यामुळे सामाजिक संबंधात दुरावा निर्माण झालेला आहे. आपण पूर्वीमुक्तपणे कसलेही बंधन नपाळता मित्र-मैत्रिण, शेजारी, आपले नातेवाईक यांच्याकडे आवडीने जात होतोत.

शॉपिंग, खरेदी विक्री किंवा इतर कोणत्याही कारणासाठी घराच्या बाहेर पडल्यानंतर आपला अनेकांशी संबंध येत होता. यातूनच आपल्या मित्रपरिवारात वाढ होत होती आणि आपण अशा आपल्या मित्र, नातेवाईक, शेजारी यांच्या सुखदुःखात सामील होत होतोत. एकमेकांना समजून घेऊन एकमेकांना आधार धीर देत होतोत. आणि त्यातून आपसात एक प्रकारची प्रेम, आपुलकीची भावना निर्माण होत होती. पण कोरोनाच्या भीतीमुळे एकमेकांकडे जाण्याचे प्रमाण कमी झाले आहे. सोशल मीडियाद्वारे केवळ विचारपूस होऊ लागली. एकमेकांना टाळण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. याचा परिणाम कुटुंब एकलकोंडी बनत असल्याचे चित्र आपणाला दिसत आहे. सामाजिक संबंध दुरावत आहेत. गावातील एखाद्या व्यक्तीच्या अंत्यविधीसाठी नातेवाईक मित्रमंडळी जवळचे लोक यायचे. पण कोरोनाच्या भीतीमुळे, कोरोनामुळे जरी एखाद्या व्यक्तीचा मृत्यू झाला नसला तरी त्याच्या अंत्यविधी मध्ये फारसे लोक येत नाहीत. अगदी कुटुंबातील व्यक्ती देखील अंत्यविधी करण्यासाठी पुढे येत नसल्याची उदाहरणे आपणाला दिसली आहेत. विवाह सोहळ्याच्या बाबतीत पण असाच बदल झालेला दिसतो. आता पन्नास लोकांच्या उपस्थितीत, सामाजिक अंतर ठेवून विवाह होत आहे. सण-उत्सव, विवाह सोहळा यासारख्या उपक्रमात लोकांचा सहभाग कमी झाला आहे. जर लोकांचा सहभाग असाच कमी राहिला तर माणसातील आपुलकी, दया, प्रेम हे कमी होतील आणि नवीन पिढी केवळ सोशल मीडियाद्वारे समाजशील होईल. आपल्या समाजात काही असे लोक आहेत की जे फक्त सोशल मीडियाच्या माध्यमातूनच लोकांच्या संपर्कात राहतात. पण प्रत्यक्षात मात्र ते त्यांच्या संपर्कात आल्यास एक शब्दही बोलू शकत नाहीत. आणि म्हणून जर या सामाजिक अंतरामुळे मनुष्य असा वागू लागला तर समाजाच्या दृष्टीने हे खूप घातक आहे. यामुळे मनुष्याचा ताण वाढेल. मानसिक रुग्णांचे प्रमाण वाढेल, लोक एकलकोंडी बनतील आत्महत्येचे प्रमाण वाढेल. थोडक्यात कोरोनामुळे सामाजिक संबंधात दुरावा निर्माण झाला आहे.

- 2) **खर्चात घट** : कोरोना साथी पुर्वीमागील २०-२५ वर्षांपासून लोकांच्या उत्पन्नात भरमसाठ वाढ झाली होती. आपण आपल्या देशात 1 लाखांपासून 70-75 लाखांच्या दरवर्षीच्या पॅकेजेसची भाषा बोलतात होतोत. काही हजारांत उत्पन्न कमावणाऱ्यांच्या घरात आता लाखाने उत्पन्न येऊ लागले होते. त्यांना सर्व उत्तम दर्जाच्या आणि आकर्षक अशा गोष्टींचे आकर्षण वाटू लागले. महागड्या गोष्टींकडे कल वाढला. त्यांना अधिक खर्च करणे शक्य आहे. म्हणून ते साध्या दुकानात न जाता मॉल्सच्या वाटेने जाऊ लागले होते. या ग्राहकवर्गाने 'महागड्या जीवनशैलीचा' मनापासून स्वीकार केलेला दिसून येत होता. परंतु कोरोना विषाणूमुळे हे चित्र बदलत असलेले दिसत आहे. आता कोरोनाच्या भीतीमुळे आणि लाकडाऊनमुळे कामगार गावाकडे गेलेले आहेत. अनेकांच्या नोकरी जाण्याच्या मार्गावर आहेत त्यामुळे अनावश्यक खर्च कमी केला जात आहे. पुर्वी काही लोकांचा घरापेक्षा बाहेरच खाण्याकडे कल होता. मुंबई-पुणे-अहमदाबाद अशा काही शहरांत 'किचनलेस होम' ही संकल्पना रूढ होत होती. तरुण जोडप्यांनी तिचा अवलंब करायला

सुरुवात केली होती. सकाळी ८ ते रात्री १० पर्यंत घराबाहेर असलेल्या या तरुण जोडप्यांना 'किचन'ची आवश्यकताच भासत नव्हती. सकाळचा चहा-नास्ता बाहेर. दुपारचे जेवण ऑफिसच्या कॅटिनमध्ये आणि रात्रीचे घरी परतताना चांगल्या हॉटेलमध्ये. ही जीवनशैली बनली होती. पण कोरोना मुळे ही जीवनशैली बदलत असलेली दिसते. आता रेस्टॉरंट मध्ये लोक जाण्यासाठी इच्छुक नाहीत. साधा चहा सुद्धा टाळण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येतात. सण, उत्सव, लग्नयासारखे सोहळे घरच्याघरी किंवा मर्यादित लोकांच्या उपस्थितीत साजरी केली जात आहेत. त्यामुळे या कार्यक्रमाचा खर्च देखील कमी झालेला आहे. थोडक्यात कोरोनामुळे खर्च घटलेला आहे हे स्पष्ट होते.

3) **सूक्ष्म उद्योग** : देशाच्या अर्थकारणात सूक्ष्म उद्योग खूप महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. हे छोटे उद्योग आणि त्यांच्या उपजीविकेचे साधन आहे. कोरोनाच्या महामारीला रोखण्यासाठी भारतात लॉकडाऊन केले. या लॉकडाऊनमुळे आणि कोरोनाच्या साथीने अनेकांच्या निर्वाहाचे साधन असलेला हा सूक्ष्म उद्योग अडचणीत आला. लॉकडाऊनमुळे या उद्योगातून उत्पादन किंवा विक्री होत नसल्याने, मात्र भाडे, घरखर्च, कर्ज परतफेडयासारख्या गोष्टी वरील खर्च कसा पूर्ण करायचा आणि जीवन कसे जगायचे हा फार मोठा प्रश्न या कमी भांडवलावर चालणाऱ्या उद्योगापुढे भेडसावत आहे. लॉकडाऊन शिथिल केल्यामुळे काही प्रमाणात या उद्योगांना दिलासा मिळाला तरी झालेले नुकसान पचवण्याची ताकद या उद्योगांमध्ये नाही. सलून आणि ब्युटी पार्लरयासारखे व्यवसाय तर फार अडचणीत आले आहेत. कोरोना विषाणूमुळे अनेकांचा व्यवसाय गेला. लोकांचे उत्पन्न कमी झाले. लोकांनी खर्च कमी केला. याचा परिणाम या छोट्या व्यवसायाच्या मागणीवर झालेला दिसतो. सूक्ष्म उद्योगांची मागणी घटलेली दिसते.

4) **कामगार वर्गाचे शहरी भागाकडून ग्रामीण भागाकडे स्थलांतर** : कामगार हा उत्पादनाचा एक महत्त्वाचा घटक असून देशाच्या अर्थव्यवस्थेत याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. देशात स्वस्त, मुबलक आणि गतिशील श्रमिक असतील तर देशाची आर्थिक प्रगती होण्यास फार मदत होते. भारतासारख्या कृषीप्रधान, जास्त लोकसंख्येच्या देशात कृषी आणि कृषीवर आधारित उद्योगात 58 टक्के लोकसंख्या गुंतलेली आहे. इंग्लंड, अमेरिका यासारख्या विकसित देशात हेच प्रमाण केवळ दोन ते तीन टक्के आहे. भारतामध्ये शेती क्षेत्रामध्ये छुप्या बेकारीचे प्रमाण फार मोठ्या प्रमाणात आहे. गावाकडे पोट भरत नसल्यामुळे आणि स्वतःची प्रगती करण्यासाठी, स्वतःचे नशीब आजमावण्यासाठी अनेकांनी ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे स्थलांतर केले होते. मोठ्या शहरांमध्ये अनेक व्यवसायांमध्ये रोजंदारीवर छोटे-मोठे काम करणारे कामगार आलेले होते. महाराष्ट्रातील मुंबई, पुणे यासारख्या शहरांमध्ये अनेक वर्षांपासून अनेक राज्यातून कामगार आले होते. परंतु कोरोना संसर्गाच्या पार्श्वभूमीवर सरकारने मार्च अखेर देशभर टाळेबंदी केली त्यामुळे हे कामगार बेरोजगार झाले. यातबहुसंख्य लोक हे रोजंदारीवर जगणारी होती. बेरोजगारीमुळे होत असलेले आर्थिक नुकसान,

सातत्याने वाढत जाणारा अनिश्चित स्वरूपाचा लॉकडाऊन, गाठीचा संपत चाललेला पैसा आणि शहरातील कोरोना संसर्गाची वाढती भीती यांचा एकत्रित परिणाम म्हणून काहीप्रवासी कामगार आपापल्या मूळगावाकडे वळली. कामगारांना गावाकडच्या याप्रवासात अनंत हाल-अपेष्टा सहन कराव्या लागल्या. काही जणांचा दुर्दैवी मृत्यूही झाला. कोरोनामुळे कामगारांचे जीवनच बदलून गेले.

- 5) **विद्यार्थी आणि वृद्ध:-** कोरोनापासून शिक्षण क्षेत्र देखील सुटले नाही. विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान झाले. शाळा महाविद्यालय बंद केले गेले. शिक्षणाच्या प्रवाहापासून विद्यार्थी दूर होत चालेले आहेत. विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा सुद्धा घेता येत नाही. अभ्यास नाही, मैदानी खेळ नाही, बाहेर फिरणे नाही, घरात विद्यार्थी कैद होऊन बसले आहेत. त्यातच ऑनलाइन टीचिंग चा प्रयोग या सर्वांचा मुलांच्या जीवनावर थोडा प्रभाव पडत आहे. मुलांना मोबाईलची सवय लागत आहे. विद्यार्थ्यांचा चिडचिडेपणा वाढत आहे. कोरोनाची भीती जास्त असल्याने त्यांना घराबाहेर पडता येत नाही घरातच ते कैद झाले आहेत. ते एकलकोंडी बनत आहे.
- 6) **कृषी व कृषीवर आधारित उद्योग :** कोरोनाच्या साथीपासून स्वतःला वाचवण्यासाठी भारतात लॉकडाऊन केले गेले आणि या लॉकडाऊनचा फटका शेतकरी वर्गाला फार मोठ्या प्रमाणात झालेला दिसतो. टरबूज, द्राक्षे, आंबे, भाजीपाला यासारख्या पिकांचे उत्पादन हाती आले असतानादेखील शेतकऱ्यांना आपल्या मालाची विक्री करता आली नाही. बेभाव किमती मध्ये त्यांना विक्री करावी लागली. विक्री करण्याचे नवीन आव्हान शेतकऱ्यांपुढे होते. यात शेतकऱ्यांचे फार मोठे नुकसान झाल्याचे दिसून येते. दुधाला देखील योग्य भाव मिळत नाही.
- 7) **आरोग्य आणि पर्यावरण :** कोरोनाच्या साथीपासून स्वतःला वाचवण्यासाठी प्रतिकार शक्ती वाढवणे गरजेचे असल्याने आता मनुष्य आरोग्याकडे लक्ष देऊ लागला आहे. लोकपायी फिरणे, योगासन, प्राणायाम करू लागली आहेत. आरोग्याबाबत जागरूक झाले आहेत. लॉकडाऊन व अनावश्यक प्रवास लोक टाळत असल्याने प्रदूषण कमी होऊन पर्यावरणात सुधारणा होत आहे. पूर्वी शहरी भागात रात्री घराबाहेर लोक जास्त वेळ रहात होती, आता मात्र चित्र बदललेले दिसते. लोक फार वेळ घराच्या बाहेर जात नाहीत. त्यांना घरात राहण्याची सवय लागली आहे. अनावश्यक फिरणे कमी झाले आहे. अशा प्रकारचा बदल कोरोनामुळे मनुष्याच्या जीवनात घडून आलेला आहे.

संदर्भ

1. WHO, Coronavirus disease ,(COVID-19) ,Situation Report – 153 ,Data as received by WHO from national authorities by 10:00 CEST, 21 June 2020
2. https://sureshmantri.blogspot.com/2020/06/blog-post_18.html?m=1
3. <https://www.newstown.in/featured/webinar-what-will-happen-to-rural-and-poor-students-in-online-education/>
4. <https://m.marathi.thewire.in/article/corona-and-society-values-morals/9677>
5. <https://www.srisriravishankar.org/mr/work/peace-initiatives/corona-virus-situation-supporting-people-and-the-government>
6. <https://www.lokmat.com/editorial/many-persons-helping-needy-and-poor-people-challenging-time-coronavirus-crisis/>

कोविड-19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

प्रा.डॉ. अनंत नरवडे

छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय
कळंब जि उस्मानाबाद.

कोविड 19 म्हणजेच कोरोनाच्या महामारीविरुद्ध युद्ध सुरू आहे. भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगात हा विषय खूप गंभीर बनला आहे. सध्या कोरोना या विषाणूमुळे संपूर्ण जग त्रस्त आहे, यावर लस शोधण्यासाठी प्रत्येक देश निकडीचे प्रयत्न करत आहे, मात्र अजूनही कोणत्याही देशाला कोरोना वरील प्रतिबंधात्मक लस शोधण्यास पूर्णतः यश आलेले नाही, त्यामुळे कोरोनाग्रस्तांची व त्यामुळे मृत्युमुखी पडणाऱ्यांची संख्या झपाट्याने वाढत आहे आज 22 जून पर्यंत जगात 90,44,563 कोरोनाबाधित रुग्ण आढळले असून 4,70,665 लोकांचा कोरोनामुळे बळी गेला आहे. कोरोनाच्या संकटापुढे जगातील विकसित, विकसनशील व अविकसित अशा सर्वच देशांनी हात टेकले आहेत. जागतिक महासत्ता समजल्या जाणाऱ्या अमेरिका या देशाची स्थितीही गंभीर आहे. अमेरिकेत कोरोनाग्रस्तांची संख्या 23,88,225 इतकी असून 1,22,611 नागरिकांचा बळी गेला आहे. त्याच बरोबर इटली, फ्रान्स, स्पेन, इंग्लंड यासह अनेक देशांची हीच स्थिती आहे. कोरोनाचा संसर्ग कमी करण्यासाठी कोरणाची साखळी खंडित होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी जगातील अनेक देशांनी लॉकडाऊन चा मार्ग निवडला आहे. लॉकडाऊन मुळे देश-विदेशातील व्यवहार बंद झाल्यामुळे जागतिक आर्थिक संकट निर्माण झाले आहे, त्यामुळे जागतिक अर्थव्यवस्था स्लोडाऊन च्या स्थितीत पोहोचले आहे. भारतातही आज 425282 कोरोनाग्रस्त असून त्यापैकी 13699 लोकांना आपला जीव गमवावा लागला आहे. महाराष्ट्राचा विचार केल्यास 130275 एवढी कोरोनाग्रस्तांची संख्या असून 6170 लोकांचा बळी गेला आहे. कोरोनाची गंभीर समस्या रोखण्यासाठी भारतानी 4 लॉकडाऊन केले गेले व सध्या अनलॉक 1 सुरू आहे. या लॉकडाऊनच्या काळात देशातील सर्व व्यवहार बंद असल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे खूप मोठे नुकसान झाले आहे. या लॉकडाऊन चा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रावर काय परिणाम झाला आहे यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंध द्वारे केला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे-

- 1) देशातील कोरोनाच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.
- 2) कोरोनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.
- 3) लॉकडाऊनचा भारतीय उद्योग व्यवसायावरील परिणामांचा अभ्यास करणे.
- 4) कोरोनाग्रस्त अर्थव्यवस्थेच्या उपाययोजनांची चर्चा करणे.

शोधनिबंधाची गृहितके-

- १) कोरोना बाधित रुग्ण संख्या सातत्याने वाढत आहे.
- २) लॉकडाऊन चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे.
- ३) भारतीय अर्थव्यवस्था रुळावर आणण्यासाठी तातडीने उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

संशोधन पद्धती-

सदरील शोध निबंधाच्या प्रस्तुतीकरणासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहेत. संबंधित विषयाच्या अभ्यासासाठी विषयाशी संबंधित नियतकालिके, मासिके, वेगवेगळी वर्तमानपत्रे, इंटरनेट व वेगवेगळ्या न्यूज चॅनलच्या आधार घेण्यात आला आहे. भारतातही कोरोनाविरुद्धचे युद्ध सुरू आहे. केंद्र व राज्य सरकार आपल्या परीने सर्व प्रयत्न करत आहेत. आपल्या देशाच्या लोकसंख्येचा विचार केल्यास सध्याची स्थिती खूप भयंकर दिसून येते चार लाखापेक्षा जास्त रुग्ण संख्या आणि चौदा हजारांच्या जवळपास बळींची संख्या होऊन दिवसाला जवळपास पंधरा हजार कोरोनाबाधितांची संख्या वाढत आहे या परिस्थितीविरुद्ध लढणे ही एक बाजू झाली मात्र दुसरी बाजू अर्थव्यवस्थेची आहे लॉकडाऊनमुळे अर्थव्यवस्था खूप अडचणीत गेली आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर अगोदरच दारिद्र्य, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, वित्तीय अस्थिरता, भाववाद, वृद्धीदरातील घट, शेती व शेतकऱ्यांच्या समस्या आवासून उभ्या असताना 'दुष्काळात तेरावा महिना' या म्हणीप्रमाणे कोरोनाची भर पडली आहे. कोरोनाचा संसर्ग टाळण्यासाठी लॉकडाऊन केले गेले त्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी, उद्योग, सेवा क्षेत्र, व्यापार, हवाई वाहतूक, रस्ते वाहतूक, दळणवळण, पर्यटन, बांधकाम व्यवसाय, लघुउद्योग, बँक व्यवसाय, रोजगार संधी इत्यादी क्षेत्रावर गंभीर परिणाम झाला आहे. यावर मात करण्यासाठी लॉकडाऊन आवश्यक होते. मात्र दुसऱ्या बाजूला अर्थव्यवस्था चालवणे ही तेवढेच आवश्यक आहे. त्यामुळे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी सांगितले की पूर्वीचे धोरण. 'जान है तो जहान है' असे होते. मात्र सध्या आपल्याला 'जान भी जहान भी' असे धोरण राबवायचे आहे म्हणजेच आपल्याला कोरोनावर मातही करायची आहे व अर्थव्यवस्थाही सुरुळीत करावयाची आहे. म्हणूनच देशात एक जून पासून अनलॉक 1 ची सुरुवात केली आहे.

भारत कृषिप्रधान देश असल्यामुळे शेतीला अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले जाते मात्र कोरोना आणि लॉकडाऊनमुळे कृषी क्षेत्र खूप प्रभावित झाले आहे. कृषिक्षेत्रात उत्पादित केले जाणारे अन्नधान्य, फळे, भाजीपाला, दूध, अत्यावश्यक सेवा म्हणून लॉकडाऊनमधून वगळले असले तरी आपली उत्पादन आणि विक्री व्यवस्था विस्कळीत असल्यामुळे शेतकऱ्यांचा माल जसे की द्राक्ष, संत्री, टरबूज, खरबूज, टोमॅटो, काकडी, पालेभाज्या मार्केट बंद असल्यामुळे व वाहतूक व्यवस्थेतील अडचणीमुळे शेतात खराब होऊन गेल्यामुळे शेतकऱ्यांचे प्रचंड नुकसान झाले आहे. दुसऱ्या बाजूला बाजारात पुरवठा व्यवस्थित न झाल्यामुळे ग्राहकांना त्याच वस्तू जास्तीची किंमत देऊन घ्याव्या

लागल्या आहेत. कृषीपूरक व्यवसाय म्हणून कुक्कुटपालन व्यवसायाकडे पाहिले जाते, मात्र कोंबडीच्या मांसातून कोरोना होतो या अफवेमुळे हा व्यवसाय पूर्णतः कोलमडून गेला आहे, म्हणजेच कोरोना येण्याअगोदर कोरोनाच्या अफवेने हा व्यवसाय अडचणीत आल्याचे दिसून आले. या काळात बऱ्याच व्यवसायिकांनी कोंबड्या सोडून दिल्या, काहींनी मोफत वाटल्या तर काहींनी त्याचे खाद्यही परवडत नाही म्हणून खड्डा खोदून जमिनीत गाढव्याच्या बातऱ्या आपण पाहिल्या आहेत. मात्र मागच्या महिन्यात चिकन ने कोरोना होत नाही असे शासकीय स्तरावरून पटवून दिल्यानंतर हा व्यवसाय पुन्हा उभारी घेईल अशी परिस्थिती निर्माण होऊ लागली आहे. तसेच दुग्धव्यवसायही अडचणीत आहे. कारण लॉकडाऊनच्या नावाखाली दुधाची खरेदी शेतकऱ्याकडून कमी दराने केली गेली आहे. अलीकडेच कृषी क्षेत्रात पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी 1 लाख कोटी रु मदतीची घोषणा अर्थमंत्री निर्मला सीतारामण यांनी केली आहे. तसेच धान्य कांदा-बटाटा डाळीची देशभर विक्री करण्याची परवानगीही देण्यात आली आहे, म्हणजेच कृषी उत्पादन वाढीसाठी आता कलस्टर आधारित धोरणावर भर देण्यात येणार आहे. या वेगवेगळ्या योजनेमुळे निर्माण झालेल्या स्थितीतून बाहेर पडण्यास मदत होईल.

देशातील औद्योगिक क्षेत्रातही चिंताजनक स्थिती निर्माण झाली आहे. औद्योगिक क्षेत्रातील उत्पादक प्रक्रिया आणि विक्री व्यवस्था बंद असल्यामुळे औद्योगिक क्षेत्रात संकट निर्माण झाले आहे. औद्योगिक क्षेत्रात विशेषतः हवाहन उद्योगातील अडचणीत वाढ झाली होती. अगोदरच वाहन उद्योगात घसरण सुरू होती. वाहन उद्योगात मागणी कमी झाली होती त्यातच शासनाच्या BS4 मधून BS6 मध्ये जाण्याच्या निर्णयामुळे बहुतांश ग्राहकांनी या क्षेत्रातील मागणी कमी केली होती. कारण ग्राहकांमध्ये BS4 का BS6 वाहन घ्यावे याबद्दल संभ्रम अवस्था होती. त्यामुळे या क्षेत्रात काम करण्याच्या अनेक कामगारांचा रोजगार बुडाल्यामुळे त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ आली आहे. देशातील कोणीही उपाशी झोपू नये यासाठी केंद्र सरकार राज्य सरकार काही सामाजिक संस्था सातत्याने प्रयत्न करत आहेत. मात्र कोरोनाची भयानकता व व्यापकता पाहील्यास हे ही प्रयत्न कमी पडतात की काय अशी भीती वाटत आहे. मात्र भारत सरकार या क्षेत्राला उभारी देण्यासाठी वेगवेगळ्या योजना आखत आहे. केंद्र सरकारने कोरोनाग्रस्त अर्थव्यवस्थेला संकटातून बाहेर काढण्यासाठी 20 लाख कोटी रुपयांची घोषणा केली आहे. त्यापैकी 5.94 लाख कोटींची घोषणा करताना अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी सांगितले की सूक्ष्म उद्योग, लघु उद्योग व मध्यम उद्योग (एम.एस.एम.ई) ला तीन लाख कोटींचे विनाहमी कर्ज देण्याची घोषणा केली आहे ज्याचा ४५ लाख उद्योगांना फायदा होईल तसेच त्यांना टीडीएस मध्ये 25 टक्के सूट दिली आहे. तसेच संकटात असलेल्या (एम.एस.एम.ई) च्या मदतीला वीस हजार कोटीची तरतूद केली ज्याचा 2 लाख उद्योगांना फायदा होईल अशा अनेक घोषणा अर्थमंत्र्यांनी केल्या आहेत. कारण एम.एस.एम.ई क्षेत्र 12 कोटी लोकांना रोजगार देत आहे. त्यामुळे नोकरी जाण्याचा धोका कमी होईल.

कृषी आणि उद्योग क्षेत्राप्रमाणेच सेवा क्षेत्रावरील धोरणाचा प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. मूडीज चे उपाध्यक्ष 'बेंजामीन नेल्सन' यांनाही लॉकडाऊन चा सर्वाधिक परिणाम सेवा क्षेत्रावर झाल्याचे सांगितले आहे. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत 55 टक्के योगदान असणाऱ्या व 33 टक्के लोकांना रोजगार देणाऱ्या सेवा क्षेत्रावर लॉकडाऊनचा खूप मोठा परिणाम झाल्याचे दिसून येते. हवाई वाहतूक, नौका वाहतूक, हॉटेल, लॉजिंग, वाहतूक आणि दळणवळण, पर्यटन आणि यांच्याशी संबंधित व्यवसाय कोरोनामुळे खूप प्रभावित झाले आहेत. त्याचबरोबर छोट्या-छोट्या व्यवसायात काम करणाऱ्या कामगारांवरही उपासमारीची वेळ आली आहे. बऱ्याच खाजगी कंपन्यांनी नोकरकपात केल्याचे दिसून आले.

कोरोनाच्या प्रादुर्भावामुळे शिक्षण क्षेत्रही प्रभावित झाले आहे. कोरोनामुळे पहिली ते नववी तसेच अकरावी व पदवी आणि पदव्युत्तर परीक्षा रद्द कराव्या लागल्या आहेत. MPSC, UPSC, JEE, NEET अशा परीक्षांची तयारी करणारे विद्यार्थी अभ्यासापासून विचलीत झाल्याचे दिसून येत आहे. ज्यामुळे अगोदर बेरोजगारीची असलेली समस्या भविष्यात आनखी उग्न रूप धारण करू शकते. तसेच वाढत्या एनपीए मुळे बँकिंग क्षेत्रही अस्थिर बनले आहे व सामान्य माणूस आहे तो पैसा खर्च कपात करून स्वतः जवळ रोख बाळगण्यावर भर देत आहे. कारण भविष्यात काय स्थिती निर्माण होईल याबाबत सामान्य माणूस संभ्रमित आहे. खर्च न करण्याच्या धोरणामुळे अर्थव्यवस्थेत मागणी कमी होऊन वेगवेगळ्या समस्या निर्माण होऊ शकतात.

2020-21 मध्ये देशाचा विकास दर 5.7 टक्के अंदाजीत होता. तो नंतर 5.2 टक्के करण्यात आला त्यानंतर कोरोनाच्या संकटामुळे तीन ते चार टक्के दरम्यान राहिल असा अंदाज व्यक्त केला गेला. पुन्हा 12 मे च्या जागतिक बँकेच्या अंदाजानुसार 1.5 ते 2.8 टक्के दरम्यान राहिल असे सांगितले तर मागच्या आठवड्यात जागतिक बँकेच्या अंदाजानुसार भारतीय अर्थव्यवस्था 3.2 टक्के घसरेल असे सांगितले आहे. या सर्व परिस्थितीचा आणि आकडेवारीचा विचार केल्यास भारतीय अर्थव्यवस्था रुळावर येण्यास एक ते दोन वर्षे लागू शकतात असा अंदाज आहे.

आनंदाची बाब म्हणजे कोरोनाबाधित रुग्णांचा कोरोना मुक्त होण्याचा दर 55 टक्के च्या पुढे गेला आहे तसेच मागच्या आठवड्यात पतंजली योगपीठाचे योगगुरू बाबा रामदेव यांनी कोरोनावर औषध उपलब्ध झाल्याचे सांगितले आहे. तसेच भारताच्या ग्लेनमार्क कंपनीनेही कोरोना वर औषध शोधण्याचे स्पष्ट केले आहे. यशस्वी चाचणीनंतर औषधाचे उत्पादन आणि विक्री करण्याची परवानगी या कंपनीला मिळाल्याचे सांगितले आहे. त्यामुळे लवकरात लवकर देश कोरोनामुक्त होऊन देशाची अर्थव्यवस्था झपाट्याने प्रगती करेल यात शंका नाही.

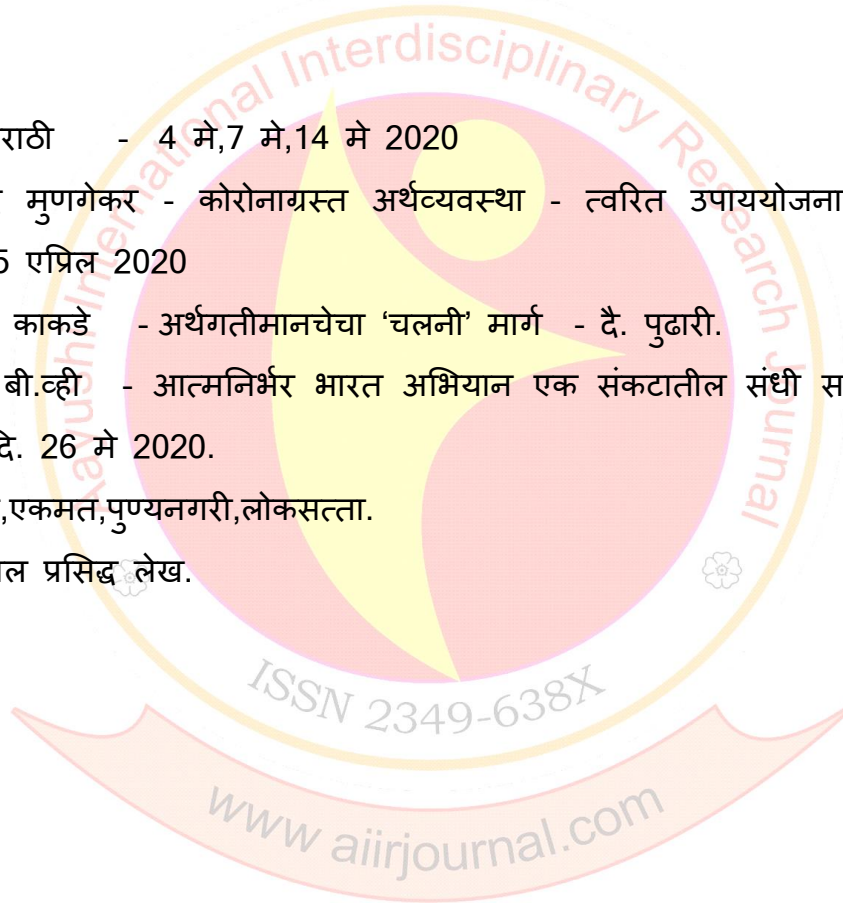
निष्कर्ष-

कोरोनाबाधित रुग्णांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. या कोरोनाच्या भीतीमुळे लॉकडाऊन उठवूनही पाहिजे त्या प्रमाणात लोक बाजारात येऊन खरेदी विक्री करत नाहीत त्यामुळे

अर्थव्यवस्थेत सुधारणा होत नाही. शेतकऱ्यांचे खूप मोठे नुकसान झाल्यामुळे शेतकरी आर्थिक अडचणीत आहे. बँकाकडून वेळेत कर्जपुरवठा होण्यात अडचणी येत आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्यांची खरेदीशक्ती कमी झाली आहे. उद्योगक्षेत्रातही बऱ्याच लोकांच्या नोकऱ्या गेल्यामुळे त्यांची ही खरेदीशक्ती कमी झाली आहे. सामान्य माणसाला भविष्यकाळातील स्थिती अनिश्चित वाटत आहे. त्यामुळे तो स्वतः जवळचे जी काही थोडीफार शिल्लक आहे ती खर्च करण्यापेक्षा रोख बाळगण्यावर भर देत आहे जे अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने हानिकारक आहे. मात्र अलीकडच्या काळात केंद्रसरकार, राज्यसरकार वेगवेगळ्या माध्यमातून प्रयत्न करत आहे. त्यामुळे कोरोनावर मात करून भारतीय अर्थव्यवस्था पुन्हा प्रगतीच्या वाटेवर योग्य गतीने जाईल असा विश्वास वाटतो.

संदर्भसूची :-

- 1) दै. दिव्य मराठी - 4 मे, 7 मे, 14 मे 2020
- 2) डॉ. भालचंद्र मुणगेकर - कोरोनाग्रस्त अर्थव्यवस्था - त्वरित उपाययोजना हवी दै. दिव्य मराठी - 15 एप्रिल 2020
- 3) डॉ. विजय काकडे - अर्थगतीमानचेचा 'चलनी' मार्ग - दै. पुढारी.
- 4) प्रा. डॉ. मैद बी. व्ही - आत्मनिर्भर भारत अभियान एक संकटातील संधी साप्ताहिक हदगांव एक्स्प्रेस दि. 26 मे 2020.
- 5) दै. लोकमत, एकमत, पुण्यनगरी, लोकसत्ता.
- 6) इंटरनेटवरील प्रसिद्ध लेख.

आत्मनिर्भर भारत अभियानाची वैशिष्ट्ये

प्रा.डॉ. बी.व्ही. मेंद,

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

वसंतराव काळे महाविद्यालय, ढोकी

ता.जि.उस्मानाबाद.

1.1 गोषवारा:-

मा.नरेंद्र मोदींनी 12 मे 2020 रोजी राष्ट्राला संबोधित करताना आत्मनिर्भर भारत अभियानाचा नारा दिला.भारत एक राष्ट्र म्हणून आज वेगळ्या वाटेवर उभा आहे.कोरोनाचे संकट भारतासाठी एक संकेत, संदेश आणि संधी घेऊन आले आहे.कोरोनाच्या संकटानंतर जगाची स्थिती पाहता भारताला 21शतकामध्ये आत्मनिर्भर राष्ट्र बनविण्याचे स्वप्न व कर्तव्य संपूर्ण भारतीयांचे आहे.जगाची आजची परिस्थिती आम्हाला असे शिकवत आहे की, पुढे जाण्यासाठी एक मात्र मार्ग आहे.तो म्हणजे आत्मनिर्भर भारत .त्यासाठी सर्व भारतीयांनी स्वदेशी वर गर्व केला पाहिजे अभिमान बाळगला पाहिजे.जगातील सर्वोत्तम सर्वकाही भारतामध्ये आहे.त्याचा अविष्कार राष्ट्र उभारणीसाठी आणि जगाच्या कल्याणासाठी केला जाईल.आज भारता जवळ साधन आहे.सामर्थ्य आहे.जगातील उच्चप्रतीचे टॅलेंट आहे.याद्वारे उत्तम उत्पादन बनवून जगात देशाची गुणवात्ता वाढवली जाईल.भारत सदैव वसुधैव कुटुम्बकम् या संकल्पनेवर विश्वास ठेवणारा आहे.भारत जगाचा एक हिस्सा आहे .भारताची प्रगती म्हणजे जगाची प्रगती होय.आत्मनिर्भर भारताच्या निर्मितीमध्ये जागतिकीकरणाचा बहिष्कार केला जाणार नाही.तर जागतिक विकासाला मदत केली जाईल.

1.2 प्रस्तावना:-

कोरोनाचे संकट अभूतपूर्व व महाकठीण आहे. कोरोनामुळे भारताचे खूप मोठे आर्थिक आणि सामाजिक नुकसान झाले आहे. गेल्या तीन महिन्यांपासून देशाला कोरोना विषाणूने वेटीस धरल्यामुळे संपूर्ण देशात लॉकडाऊन आहे.याचा देशातील सर्व स्तरातील घटकावर दूरगामी परिणाम झाला आहे.संपूर्ण समाज जीवनाचे अर्थचक्र बिगडले आहे.त्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास थांबला आहे .लाखो उद्योग, व्यवसाय बंद पडले आहेत. कोट्यावधी लोक बेरोजगार व स्थलांतरित झाले आहेत. कधी नव्हे एवढे महाभयंकर संकट कोरोनामुळे देशात निर्माण झाले आहे.या महाकाय संकटाला धीराने सामोरे जाण्यासाठी व या संकटाचे संधीत रुपांतर करण्यासाठी देशाचे पंतप्रधान मा.नरेंद्र मोदी यांनी 12 मे रोजी आत्मनिर्भर भारत अभियानाची घोषणा केली या अभियानासाठी वीस लाख कोटी रुपयांच्या (266बिलियन डॉलर)आर्थिक पॅकेजची घोषणा केली. हे पॅकेज भारताच्या जीडीपीच्या 10 टक्के एवढे आहे.जागतिक बँकेच्या जीडीपी निर्देशांकानुसार 150 देशांच्या वार्षिक जीडीपी पेक्षा हे पॅकेज जास्त आहे.भारताचा जीडीपी जवळपास 3000 बिलियन डॉलरचा (2.93 ट्रिलियन डॉलर)आहे. जगामध्ये विविध देशांनी कोरोना विरुद्ध लढण्यासाठी आर्थिक पॅकेज जाहीर केले आहेत.जपानने जीडीपीच्या 20.1टक्के,इंग्लंडने 18.8 टक्के,ऑस्ट्रेलिया 11.4 टक्के ,जर्मनी 10.6 टक्के,अमेरिका 8.9 टक्के आणि चीन 2.5 टक्के एवढी आर्थिक मदत जाहीर केली

आहे.जगातील सर्व देशांनी कोरोना विरुद्ध लढण्यासाठी जवळपास 8 ट्रिलियन डॉलर एवढी आर्थिक मदत जाहीर केली आहे .

1.3 शोध निबंधाची उद्दिष्ट्ये:-

- 1.आत्मनिर्भर भारत अभियानाचा अभ्यास करणे.
- 2.आत्मनिर्भर भारत अभियानाच्या आर्थिक पॅकेजचा अभ्यास करणे.
- 3.आत्मनिर्भर भारत अभियानाच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.

1.4 शोध निबंधाचा गृहीतकृत्य :-

- 1.भारत सरकारने आत्मनिर्भर भारत अभियानाची घोषणा केली आहे.
2. केंद्र सरकारने आत्मनिर्भर भारत अभियानासाठी आर्थिक पॅकेज जाहीर केले आहे.
3. आत्मनिर्भर भारत अभियानाची विविध वैशिष्ट्ये आहेत.

1.5 संशोधन पद्धती :

सदरील शोध निबंध द्वितीय साधनसामग्रीच्या सहाय्याने लिहिला आहे.यामध्ये संदर्भ ग्रंथ,शासकिय अहवाल,साप्ताहिके,मासिके,दैनिके,वेबसाईट इ.चा आधार घेण्यात आला आहे.

1.6 आत्मनिर्भर भारत अभियानाचे चार स्तंभ :-

आत्मनिर्भर भारत अभियानाचे पाच स्तंभ नरेंद्र मोदींनी सांगितले आहेत.ते पुढील प्रमाणे आहेत.1) भारताची अर्थव्यवस्था: कोरोनामुळे मंदावलेल्या अर्थव्यवस्थेचा विकास गतिमान करून अर्थव्यवस्थेला ऊर्जितावस्था प्राप्त करून देणे व जगातील एक विकसित अर्थव्यवस्था निर्माण करणे. 2) पायाभूत सुविधा: 21व्या शतकातील आधुनिक भारताच्या निर्मितीसाठी जगातील सर्वोत्तम पायाभूत सुविधा विकसित करणे.3) सिस्टीम(व्यवस्था): गेल्या शतकातील रिती,रिवाज,नियम यापेक्षा वेगळी जी 21व्या शतकाला साकार करण्यासाठी आवश्यक असणारी टेक्नॉलॉजी ड्रिवन व्यवस्था भारतामध्ये नव्याने निर्माण करणे. 4) लोकशाही: भारतात जगातील सर्वात मोठी लोकशाही आहे.ही भारताची ताकत आहे. आत्मनिर्भर भारतासाठीची ती उर्जा स्रोत आहे. 5)मागणी: देशातील मागणी आणि पुरवठ्याचा चक्राला पूर्ण क्षमतेने विकसित करून सशक्त बनविणे.प्रत्येक टेकहोल्डर व पुरवठादारांना सक्षम बनविणे.तसेच आत्मनिर्भर भारताचा संकल्प सिद्ध करण्यासाठी नरेंद्र मोदींनी चार एल चे सूत्र सांगितले ते म्हणजे लँड, लेबर,लिव्हिडिटी,आणि लॉ या चार घटकावर त्यांनी अधिक भर दिला आहे.

आत्मनिर्भर भारत अभियानांतर्गत आर्थिक पॅकेज द्वारे कोरोनाचा अर्थव्यवस्थेवरील नकारात्मक प्रभाव सकारात्मक बनविणे,देशाची वित्तीय शिस्त टिकवून ठेवून अर्थव्यवस्थेला चालना देणे ,उद्योगांना उभारी देऊन रोजगार निर्मितीला चालना देणे, नवीन गुंतवणूकदारांना आकर्षित करणे, स्थानिक उत्पादन, मागणी,पुरवठा,वितरणाचे चक्र सक्षम बनविणे,जागतिक स्पर्धेसाठी भारताला सक्षम बनविणे ,अर्थव्यवस्थेतील रोखता वाढविणे ,लोकल ब्रँडला ग्लोबल बनविणे आणि मेक इन इंडियाला मजबूत करणे ही या अभियानाची उद्दिष्टे आहेत.हे आर्थिक पॅकेज देशातील शेती,उद्योग,सेवा,पायाभूत सुविधा,आरोग्य,शेतकरी, कामगार, मध्यमवर्ग, देशासाठी मेहनत घेणाऱ्या प्रत्येकासाठी असेल असे पंतप्रधानांनी स्पष्ट केले .

कोरानाच्या संकटाने व लॉकडाऊनमुळे गेल्या तीन महिन्यांपासून देशातील उद्योग, व्यवसाय ,व्यापार ,दळणवळण, शेती, सेवा क्षेत्राचे प्रचंड नुकसान झाले आहे.त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन,

मागणी, पुरवठा आणि भांडवलामध्ये कमालीची घट झाली आहे. देशातील कोट्यावधी लोकांचा रोजगार गेला आहे. लाखो लोक स्थलांतरित झाले आहेत. विशेषता असंघटित क्षेत्रातील कामगारांची सर्वाधिक परवड झाली आहे. देशातील 84 टक्के लोकांना कोरोना व लॉकडाऊनचा फटका बसला आहे. या सर्वांचा प्रतिकूल परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर झालेला आहे. ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी व अर्थव्यवस्थेला संजीवनी (बिग पुश) देण्यासाठी केंद्र सरकारने 20 लाख कोटी रुपयांचे आर्थिक पॅकेज जाहीर केले आहे. हे पॅकेज कोणत्या क्षेत्रासाठी किती असेल याची माहिती केंद्रीय अर्थ मंत्री निर्मला सीतारामन यांनी पाच टप्प्यांमध्ये सांगितली आहे.

1.7 आत्मनिर्भर भारत अभियानाची वैशिष्ट्ये:-

1. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना अर्थ सहाय्य:- पहिल्या टप्प्यात केंद्रीय अर्थमंत्रीने 5 लाख 94 हजार पाचशे पन्नास कोटी रुपयांच्या मदतीची घोषणा केली. यामध्ये सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांसाठी 3 लाख कोटी रुपयांची घोषणा केली. हे उद्योग भारतीय अर्थव्यवस्थेचा दुसरा सर्वात मोठा काणा आहेत. हे उद्योग देशात मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मितीला चालना देतात. त्यामुळे सरकारने कर्जाची स्वतः हमी घेऊन कर्ज उपलब्ध करून दिले आहे. या उद्योगांना कर्ज घेण्यासाठी कोणत्याही प्रकारची तारण ठेवण्याची गरज असणार नाही. त्यामुळे बँका या उद्योगांना विनासायास कर्जपुरवठा करतील. या कर्जाची मुदल व व्याज एक वर्ष भरण्याची गरज नाही. तसेच या उद्योगांची टर्नओव्हर ची व्याख्या बदलून शंभर कोटी करण्यात आली आहे. त्यामुळे आता अधिक उद्योग या कक्षेत येतील. 45 लाख सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना या योजनेचा लाभ होणार आहे. तसेच दोनशे कोटी रुपया पर्यंत ग्लोबल टेंडर ला अनुमती दिली जाणार नाही. खाजगी क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यावसायिक व कामगारांच्या ईपीएफ खात्यावर 2500 कोटी रुपयांच्या अनुदानाची तरतूद केली आहे. तसेच वेतना व्यतिरिक्त इतर कराच्या हाप्त्यावरील टीडीएस, टीसीएसमध्ये 31 मार्च 2021 पर्यंत 25% कपात केली आहे. त्यामुळे या करदात्यांना 50 हजार कोटी रुपयांचा फायदा होईल. डिस्कॉम साठी 90 हजार कोटी, एनबीएफसीला 45 हजार कोटी, एनबीएफसी, एचएफसी आणि एमएफआयसाठी 30 हजार कोटी रुपये, लॉकडाऊन काळात करदात्यांना 18 हजार कोटी रुपये रिफंड केले त्याचा लाभ 14 लाख करदात्यांना झाला. स्ट्रेन्ड एमएसएमई साठी 20000 कोटीचा सब ऑर्डिनेंस डेटा दिला जाणार आहे. याचा फायदा दोन लाख लघु उद्योगांना होईल. एकंदरीत पहिल्या टप्प्यातील जवळपास सहा लाख कोटी रुपयांच्या मदतीचा लाभ देशातील लघू उद्योगांच्या बळकटीसाठी, रोजगार निर्मितीसाठी आणि अर्थव्यवस्थेत रोखता निर्माण होण्यासाठी होईल अशी आशा आहे.

2. स्थलांतरीत मजुरांना अर्थ सहाय्य:- दुसऱ्या टप्प्यात अर्थमंत्रीने 3.10 लाख कोटी रुपयांच्या मदतीची घोषणा केली. त्यामध्ये बेघर, स्थलांतरित आठ कोटी मजुरांसाठी दोन महिने मोफत राशनसाठी 3500 कोटी आणि मजुरांच्या प्रवास, जेवण व राहण्याच्या सोयीसाठी राज्यांना अकरा हजार कोटीची मदत, फेरीवाल्यांसाठी पाच हजार कोटी, मुद्रा शिशू लोन योजनेसाठी पंधराशे कोटी, हाऊजिंग स्कीम साठी 70 हजार कोटी सबसिडी, नाबार्ड द्वारे 30 हजार कोटीचे अतिरिक्त सहाय्य आदी. बाबींसाठी अर्थसाह्य करण्यात आले आहे.

3. शेती व शेती पुरक उद्योगांना अर्थ सहाय्य:- तिसऱ्या टप्प्यात अर्थमंत्रीने 1.50 लाख कोटीच्या मदतीची घोषणा केली. भारतीय शेती अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. देशातील 70 टक्के लोकसंख्या आणि

43 टक्के रोजगार शेतीवर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेती व शेतीच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी एक लाख कोटी रुपयांची घोषणा केली. तर नाबार्डद्वारे 30 हजार कोटीचे खेळते भांडवल उपलब्ध करून दिले. शेती क्षेत्रातील प्रलंबित आर्थिक सुधारणांचा समावेश या पॅकेजमध्ये केला आहे. तसेच 25 लाख किसान क्रेडिट कार्डची व्याप्ती वाढवली. शेतमालाच्या आंतरराज्य विक्रीसाठी कायदा, जीवनावश्यक वस्तू कायदा आणि कृषी उत्पन्न बाजार समिती कायद्यामध्ये सुधारणा, शेतकऱ्यांना दुष्काळ, राष्ट्रीय आपत्ती वगळता अन्नधान्याचा साठा करण्यासाठी कायदा, शेती प्रक्रिया उद्योगांना सर्वतोपरी सहकार्य, पशुपालनासाठी 20 हजार कोटी, हरबल शेतीसाठी चार हजार कोटी, पंतप्रधान मत्स्य पालन योजनेसाठी 20 हजार कोटी, मधुमक्खी पालनासाठी 500 कोटी, शेतकऱ्यांना किसान क्रेडिट कार्डद्वारे (केसीसी) दोन लाख कोटी आणि नाबार्डद्वारे तीन हजार कोटी रुपयांच्या कर्जाची तरतूद केली आहे. यासारख्या अनेक नवीन योजना व त्यासाठी अधिक तरतूद या पॅकेज मध्ये केली आहे.

4. सार्वजनिक क्षेत्राचे खाजगीकरण :- चौथ्या टप्प्यात अर्थमंत्रीने 48100 कोटी ची घोषणा केली. यामध्ये संरक्षण, वीज, कोळसा, खान, खनिजे, अवकाश व सिविल एविएशनसाठी मोठ्या सुधारणांची घोषणा केली. या सर्व क्षेत्रातील सरकारचे एकाधिकारशाही कमी करून खाजगी क्षेत्राला गुंतवणूकीची मुभा दिली आहे. संरक्षण क्षेत्रात एफडीआय 49% यावरून 74 टक्क्यापर्यंत वाढविली आहे. सोशल इंफ्रा सेक्टरसाठी आठ हजार 100 कोटीची तरतूद केली आहे.

5. मनरेगासाठी वाढीव आर्थिक सहाय्य:- पाचव्या टप्प्यामध्ये अर्थमंत्रीने मनरेगा साठी 40 हजार कोटी रुपयांची अतिरिक्त तरतूद केली. (आदी अर्थसंकल्पात 61.5 कोटीची तरतूद) आरोग्य क्षेत्रात गुंतवणूक वाढविण्यासाठी कायद्यात सुधारणा, प्रत्येक जिल्ह्यात संक्रमित आजारासाठी विशेष सुविधा पुरविणे. यासारख्या अनेक योजनांची घोषणा केली.

6. आरबीआयद्वारे आर्थिक सहाय्य:- कोरोनाच्या संकटाला सामोरे जाण्यासाठी आरबीआयने आर्थिकव्यवस्थेत रोखता आणण्यासाठी रेपो रेट आणि रिव्हर्स रेपो रेटचे दर कमी करून नऊ लाख कोटी रुपयापेक्षा जास्त लिक्विडिटी उपायांची घोषणा केली. ज्याचा वास्तविक प्रभाव आठ लाख कोटी रुपयापेक्षा जास्त झालेला आहे. तसेच अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी पन्नास हजार कोटीचे पॅकेज आरबीआयने दिले आहे.

एकंदरीत अशाप्रकारे अर्थ मंत्री निर्मला सीतारामन यांनी आत्मनिर्भर भारत अभियानासाठीच्या 20.97 कोटी रुपयांच्या आर्थिक पॅकेजचे पाच टप्प्यात विवेचन केले आहे. आत्मनिर्भर भारत बनविण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणा केल्या जाणार आहेत. उद्योगांच्या मंजूरीसाठी नियमात शिथिलता आणली जाणार आहे. प्रत्येक मंत्रालयात प्रोजेक्ट डेव्हलपमेंट सेल असेल हा सेल गुंतवणूकदार व राज्य सरकारमध्ये समन्वय करेल. राज्याची रँकिंग केली जाईल. देशातील 3376 औद्योगिक क्षेत्र पाच लाख हेक्टरवर आहे. या जमिनीची नव्याने मोजमाप केली जाईल. जेणेकरून नवीन गुंतवणूकदारांना जमीन उपलब्ध होईल. तसेच आत्मनिर्भर भारत पॅकेजची आणि केलेल्या उपाययोजनांची अंमलबजावणी होते की नाही, हे पाहण्यासाठी पाच मंत्र्यांचा गट तयार केला आहे. या मंत्री गटाचे नेतृत्व संरक्षण मंत्री राजनाथ सिंह करणार आहेत. गृहमंत्री अमित शहा, अर्थ मंत्री निर्मला सीतारामन, रेल्वे व वाणिज्यमंत्री पियुष गोयल आणि नागरी उड्डाण मंत्री हरदीप पुरी यांचा या मंत्रिगटात समावेश असणार आहे.

1.8 सारांश/ निष्कर्ष:-

आत्मनिर्भर भारत अभियानाच्या 20 लाख कोटीच्या आर्थिक पॅकेजमध्ये 97053 कोटी रुपये आधिकारीक आर्थिक तरतूद दिसून येते.याची घोषणा करण्याचे पंतप्रधान कसेकाय?विसरले याचे आश्चर्य वाटते.या पॅकेजमध्ये राज्यांसाठी विशेष आर्थिक तरतूद दिसून येत नाही.उलट राज्यांना जीडीपीच्या 5% बाजारातून कर्ज घेण्याची परवानगी दिली आहे.त्यामुळे राज्यांना 4.28 लाख कोटीचा निधी उभारता येईल.या पॅकेज मधील काही आर्थिक तरतूदी गेल्या अर्थसंकल्पातील आहेत. तसेच आरबीआयने केलेल्या आर्थिक उपाययोजनांचा त्यामध्ये समावेश आहे.त्याचबरोबर केंद्र सरकारने मार्चमध्ये जाहीर केलेल्या 1.76 लाख कोटी रुपयांच्या पॅकेजचा त्यामध्ये समावेश आहे. तसेच या पॅकेजमध्ये पूर्वीच्याच काही योजनांचा समावेश करण्यात आलेला आहे .म्हणजेच केंद्र सरकारने 20.97लाख कोटी रुपयांचे आर्थिक पॅकेज पूर्णपणे नव्याने उभी केले नसून काही जुन्या निधीचा व योजनांचा समावेश यामध्ये केला आहे.म्हणून या पॅकेजचा प्रभाव देशाच्या आर्थिक विकासावर कितपत पडेल हे येणारा काळ निर्धारित करेल.

आत्मनिर्भर भारतासाठीचे पॅकेज अर्थव्यवस्थेत रोखता,उत्पादन,मागणी,पुरवठा,रोजगार निर्माण करण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.या पॅकेजमुळे पायाभूत सुविधा,शेती,उद्योग,सेवा क्षेत्रामध्ये नव संजीवनी येऊन लोकांच्या हातात पैसा येईल.आत्मनिर्भर भारत अभियानाद्वारे भारताला जगातील सर्वोत्तम बनविण्याचा संकल्प आणि निश्चय भारतातील प्रत्येक नागरिकांनी केला तर आज भारतासाठी जगात अशक्य असे काही नाही.कोरोना भारतासाठी एक संधी घेऊन आलेला आहे. कोरानापूर्वी भारतात एकही पीपीई किटचे उत्पादन होत नव्हते.तसेच एन-95 मास्कचे नाममात्र उत्पादन होत होते.आज दररोज दोन लाख पीपीई किटआणि एन-95 मास्कचे उत्पादन भारतात होत आहे. भारताने जगातील 110 पेक्षा जास्त देशांना कोरोनावर प्रभावी ठरणार्या औषधांचा पुरवठा केला आहे.जगातील जवळपास सर्व देशांच्या आर्थिक विकास ऋणात्मक राहण्याची स्थिती असताना भारताचा आर्थिक विकास धनात्मक राहणार आहे. भारताला जगाचे मॅन्युफॅक्चरिंग हब बनविण्यासाठी आणि देशात सुख ,शांती व समृद्धी निर्माण करण्यासाठी आत्मनिर्भर भारत अभियान एक मैलाचा दगड ठरेल अशी आशा आहे.

1.9 संदर्भ ग्रंथ:-

- 1.आत्मनिर्भर भारत covid-19 स्पेशल इकॉनॉमिक पॅकेज भारत सरकार 12 मे 2020
- 2.अतुल भातखळकर आत्मनिर्भर भारत घडविण्यासाठी दैनिक लोकसत्ता 19 मे 2020
- 3.पी चिदंबरम 20 लाख कोटीचा जमला दैनिक लोकसत्ता 22 मे 2020 .
- 4.केतन गोरानी या 16 नंबर हवे पण संरक्षण वाद नको दैनिक लोकमत 26 मे 2020 .
- 5.पी चिदंबरम खर्च नवा अर्थसंकल्प चलनी करण दैनिक लोकसत्ता 26 मे 2020 .
6. www.govt.of India
7. www.Atmnirbhar Bhart Abhiyan

जागतिक महामारीचा अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

डॉ. मिनाक्षी भास्कर जाधव

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

शि.म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय,

कळंब, ता. कळंब, जि. उस्मानाबाद ४१३५०७

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था आहे. २०२० साली डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी भारत हा महासत्ता होईल असं स्वप्न पाहिल होत. परंतु आज संपूर्ण जग या कोरोनाच्या महामारीत अडकलेले आहे. या महामारीने जगात थैमान घातले आहे. त्यामुळे संपूर्ण जगाने स्वतःला कोंडून घेतले आहे. त्यामुळे याचा परिणाम जगाच्या अर्थव्यवस्थेवर, समाजव्यवस्थेवर, शैक्षणिक व्यवस्थेवर मोठ्या प्रमाणात होत असताना दिसून येतो.

कोरोना महामारीने अर्थव्यवस्था तर चौपट केली आहेच. सोबत मानवी जीवनावर याचा वाईट परिणाम होत आहे. मानवी मूल्य संकटात आहेत. सर्वात महत्वाचे म्हणजे या क्रूर विषाणूमुळे जगातील शिक्षण व्यवस्थाही कोलमडून पडली आहे. अध्ययन, अध्यापनाचे कार्य बंद आहे. महाराष्ट्रात जून मध्ये नविन शैक्षणिक सत्राला सुरवात तर झाली आहे. मात्र शिक्षणाची मंदिरे बंदच आहेत. यावर एकच पर्याय आहे. तो म्हणजे ऑनलाईन शिक्षण.

कोरोनाच्या साथीपुढे जगातील बलशाली सत्ता देखील हतबल झालेल्या दिसत आहेत. अगदी सुक्ष्म स्वरूपातील या विषाणूने परिस्थिती चिंताजनक केली आहे. या साथीच्या वाढत्या प्रसारामुळे जगभरातील मानवी समूहाला जिवंत राहणे हीच आपली प्राथमिकता आहे. हे अधोरेखित करायला भाग पाडले आहे.

याच पार्श्वभूमीवर लॉकडाऊन केल्यामुळे जगातील कामगारावर उपासमारीची वेळ आली आहे. कारण हातावर पोट असणाऱ्यांची संख्या फार मोठी आहे. त्यांच्यावर बेरोजगारीची वेळ आहे. लोकांची कार्यशक्ती कमी झाल्याने मागणीत प्रचंड घट होत आहे. जगातील शेअर मार्केट कोसळल्याने गुंतवणूकदारांचे मोठे नुकसान होत आहे.

एवढेच नव्हे तर कोरोना महामारीचा जगाच्या आणि भारताच्या सामाजिक-आर्थिक आणि शैक्षणिक-धार्मिक, राजकीय क्षेत्रावर सुद्धा मोठ्या प्रमाणावर चांगला आणि वाईट परिणाम होत असताना दिसून येत आहे.

संशोधन अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

- १) कोरोना महामारीचा समग्र पातळीवर अभ्यास करणे.
- २) कोरोना महामारीचा भारताच्या सामाजिक जीवनावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
- ३) कोरोना महामारीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम जाणून घेणे.
- ४) भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधन अहवालामध्ये वेगवेगळी तथ्य संकलित करत असताना व त्या तथ्याचे निर्वाचन आणि विश्लेषण वैज्ञानिक पद्धतीने करून निष्कर्ष काढावे लागतात उपरोक्त संशोधन अधिकाधिक वस्तुनिष्ठ बनविण्यासाठी संशोधकाने येथे वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

कोरोना महामारीचा भारताच्या सामाजिक-आर्थिक जीवनावरील परिणाम :-

आज कोरोना विषाणुमुळे संपूर्ण जग अडचणीत आहे. बहुतांश देशाचे आर्थिक व्यवहार ठप्प झालेले दिसून येत आहेत. कोविड-१९ विषाणूचा मोठ्या प्रमाणावर होणारा संसर्ग रोखण्यासाठी जगामध्ये लॉकडाऊनसारख्या उपायांचा वापर करण्यात येत आहे. यामुळे देशांतर्गत उत्पादन, सेवा आणि उद्योग बंद करण्यात आलेले आहेत. जगानं आतापर्यंत दोन महायुद्धे अनुभवलेली होती परंतु या महायुद्धाची झळ काही देशांना लागलीच नव्हती. अर्थात त्यावेळी अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण मोठ्या प्रमाणावर झालेले नव्हते.

आजच्या परिस्थितीचा विचार करता कोरोना विषाणूमुळे मागील महायुद्धापेक्षाही गंभीर परिस्थिती जगामध्ये निर्माण झाली आहे. सर्व शक्तिमान व विकसीत समजल्या जाणाऱ्या अमेरिका आणि युरोपीयन देशांनी या महामारीसमोर हात टेकले आहेत. कोरोनामुळे अर्थव्यवस्थेवर आणि नागरीकांच्या उपजीवीकेवर कोणते दुर्गामी परिणाम होतील याचा परीपूर्ण विचार सरकारनं नक्कीच केला असणार आहे. कोरोनामुळे संपूर्ण जग महामंदीत लोटले जात आहे. सद्यस्थितीत सरकारची प्राथमिकता आपल्या नागरिकांना महामारीपासून सुरक्षित ठेवून त्यांना आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देणे हीच आहे. यासाठी आरोग्य सेवेवर मोठा निधी खर्च होणे अपेक्षित आहे. देशातील विकास कामे नियोजनाप्रमाणे पूर्ण होणार नाहीत याचा परिणाम रोजगार उपलब्धीवर नक्कीच होणार आहे. आज बहुतांश देशांमध्ये कामगारांना रोजगार मिळणार नाही. काही तज्ञांच्या मते, बेकारीचे प्रमाण सुमारे ३० टक्के पर्यंत जाणार आहे. त्यामुळे उपजीवीकेचा प्रश्न प्रत्येक देशामध्ये निर्माण होणार आहे.

जग जेव्हा महामारीच्या संकटातून बाहेर येईल. तेव्हा विविध आव्हाने समोर उभी राहिलेली आपणास दिसून येतील. प्रथमतः उद्योजकांना भांडवलाची कमतरता मोठ्या प्रमाणात जाणवेल. याशिवाय व्यावसायाचे खर्च उदा. कर्जावरील व्याज, भाडे, पगार व इतर खर्च टाळेबंदी काळामध्ये अदा करावेच लागणार आहेत. याचा परिणाम व्यवसायाच्या आर्थिक नियोजनावर झाल्याशिवाय राहणार नाही. सरकारकडे उत्पन्न कमी झाल्यामुळे भविष्यात नागरीकांवर मोठ्या प्रमाणावर कर लादून वसूली करणे सरकारला शक्य होणार नाही. चालू आर्थिक वर्षामध्ये प्रत्यक्ष कर संकलनामध्ये १.४४ लाख करोड (ट्रिलियन) रुपयांची तूट पडली आहे. याशिवाय जीएसटी कर संकलनामध्ये मोठी तुट दिसून येत आहे. मार्च २०२० या महिन्याचे नियोजित कर संकलन १.२५ लाख करोड होते. परंतु प्रत्यक्ष ०.९८ लाख करोड संकलन झाले. फेब्रुवारी २०२० अखेर पर्यंत जाहीर केलेल्या आकडेवारीनुसार वित्तिय तूट ३ टक्के वरून ५ टक्के पर्यंत वाढली आहे.

देशातील टाळेबंदीचा विविध उद्योगावर मोठ्या प्रमाणावर वाईट परिणाम होणार आहे. यामध्ये प्रामुख्याने बांधकाम व्यवसाय, पर्यटन उद्योग, वाहन उद्योग, वित्तिय संस्था, हॉटेल उद्योग, वाहतूक उद्योग, इत्यादी सर्व व्यवसायावर अवलंबून असणारे इतर छोटे-मोठे उद्योग व सेवा क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणावर विपरीत परिणाम होणार आहे.

कोरोना विषाणुच्या परिणामामुळे जागतिक पातळीवर विचार करता भारतामध्ये काही चांगल्या संधी देखील उपलब्ध होण्याची शक्यता आहे. आज संपूर्ण जग चीनवर नाराजी व्यक्त करताना दिसून येत आहेत. यामुळे जगातील प्रमुख देश चीनवरील आपले अवलंबित्व कमी करण्यासाठी प्रयत्न करीत असून भारतासारख्या लोकशाही प्रधान देशाने सुरुवात केल्याचे दिसून येत आहे. यामुळे देशातील छोट्या-मोठ्या उद्योगांना चांगल्या संधी उपलब्ध होतील तसेच कुशल व अकुशल कामगारांना रोजगार उपलब्ध होतील अशी अपेक्षा आहे. यासाठी सरकारने उद्योगधंद्याच्या वाढीसाठी तसेच परकिय गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी योग्य ते पोषक वातावरण तयार करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी आर्थिक व तांत्रिक पाठबळ देणे गरजेचे आहे. त्यामुळे भारत उत्पादन क्षेत्रातील एक मोठे केंद्र म्हणून उदयास येईल. यामुळे आपली निर्यात क्षमता वाढून भारत एक महासत्ता बनण्यास वेळ लागणार नाही.

कोरोना महामारीचा जसा देशाच्या सामाजिक-आर्थिक जीवनावर परिणाम झालेला आहे. तसाच त्याची सर्वात मोठी झळ शैक्षणिक क्षेत्राला बसली आहे. भारतीय परंपरेनुसार समानता, बंधुता, स्वातंत्र्यता, यासारखी मूल्ये विद्यार्थ्यात रुजवून त्याच्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास करणे त्यांना भविष्यातील जबाबदार नागरिक बनवणे, चारित्र्यसंपन्न बनवणे सोबतच त्यांच्या ज्ञानाचा उत्तरोत्तर विकास करणे हा शिक्षणाचा मूळ उद्देश असला पाहिजे. हा उद्देश शिक्षण आणि विद्यार्थ्यांच्या संबंधातून साध्य होतो. हजारो वर्षांपासून वर्गात चालणाऱ्या अध्ययन अध्यापनाचा उद्देश केवळ पुस्तकी ज्ञानाचे डोस पाजणे हा राहिलेला नाही. वर्गातील शिक्षणात असणारी गुरू-शिष्य परंपरेत एक वेगळाच आनंद असतो. सध्या ऑनलाईन शिक्षण पद्धती मात्र हे वरील सर्व उद्देश पूर्ण करण्यात अयशस्वी ठरलेली दिसून येत आहे. शिक्षण पद्धतीचा मूळ उद्देश बाजूला राहिलेला दिसून येत आहे.

निष्कर्ष :-

- १) जागतीक महामारीचा देशातील सामाजिक परिस्थितीवर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो.
- २) जागतीक महामारीचा देशातील आर्थिक परिस्थितीवरही विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो.
- ३) कोरोना महामारीमुळे शैक्षणिक क्षेत्रावर देखील मोठ्या प्रमाणात विपरीत परिणाम दिसून येतो. लहान मुलांच्या आरोग्यावर ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीचा प्रतिकूल परिणाम पहावयास मिळतो.
- ४) देशातील बहुतांश कामगारांवर बेरोजगारीची कुऱ्हाड कोसळलेली दिसून येते. त्यांच्यापुढे उदरनिर्वाह कसा करायचा हाच मोठा प्रश्न निर्माण झालेला आहे.
- ५) कोरोना महामारीचा एक अनुकूल परिणाम म्हणजे प्रदुषण कमी झाले आहे. त्यामुळे यावर्षी जून महिन्यात सुरुवातीलाच मोठ्या प्रमाणावर पावसाच्या सरी कोसळल्या आहेत. त्यामुळे जगाचा पोशिंदा हा आनंदात पहायला मिळतो.

सारांश :-

कोरोना महामारीमध्ये संपूर्ण जग अडकलेलं आहे. त्याचा मानवतेच्या जीवनावर खूप घातक परिणाम होत असताना दिसून येतो. म्हणजेच देशातील सामाजिक, आर्थिक शैक्षणिक, धार्मिक, राजकीय इत्यादी क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. तरी सुद्धा मानवाने खचून न जाता कोरोनाला न भिता अगदी धीटपणे समोर गेलं पाहिजे काळजी करण्यापेक्षा काळजी घेतली पाहिजे. हे ही दिवस जातील आणि

उद्याची सुंदर पहाट नवी आशा, नवी स्वप्न घेऊन उंच भरारी नक्कीच घेऊ यात आणि सर्व नियम पाळूयात आणि कोरोनाला हद्दपार करू एवढी शक्ती प्रत्येक व्यक्तीमध्ये असायला पाहिजे. तरच डॉ.ए.पी.जे.अब्दूल कलाम यांनी पाहिलेलं स्वप्न 'भारत महासत्ता' हे पूर्ण होईल.

संदर्भ ग्रंथाची यादी

- १) २० मार्च २०२० मराठवाडा साथी वृत्तपत्र
- २) २१ मार्च २०२० मराठवाडा साथी वृत्तपत्र
- ३) ६ एप्रिल २०२० लोकाशा
- ४) १६ एप्रिल २०२० लोकाशा
- ५) १९ मे २०२० लोकसत्ता विचार
- ६) १२ २६ मे २०२० हद्दगाव एक्सप्रेस

कोव्हीड-१९ आणि पर्यावरणीय बदल

प्रा. डॉ. बालाजी तुळशीराम घुटे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

प्रस्तावना

कोव्हीड-१९ चा जागतिक स्तरावर प्रचंड प्रमाणात सर्वच क्षेत्रावर प्रादुर्भाव झालेला आपण पाहतो. पण पर्यावरण हे असे एकमेव क्षेत्र आहे ज्यावर कोव्हीड-१९ या महामारीचा अतिशय अनुकूल परिणाम झालेला आहे. जगातील सर्वच देशांमध्ये लॉकडाऊन केल्यामुळे सर्व प्रकारचे उत्सर्जन थांबल्याने गेल्या ३० ते ४० वर्षात कधीही दिसले नव्हते इतके निरभ्र व स्वच्छ आकाश, स्वच्छ समुद्र किनारे, नद्यांचे मोठ्या प्रमाणात कमी झालेले प्रदूषण; जसे कोल्हापूरची पंचगंगा, पुण्याच्या मूळा-मूठा, भीमा या नद्यांची दूषित पातळी अवक होण्यासारखी कमी झाली. गंगा, यमुना या नद्यांचे प्रदूषणही कमालीचे कमी झाले. भारतातील नव्हे तर जगातील अनेक मोठ्या नद्यांची प्रदूषण पातळी कमी झाली. लुधियाना शहरातून हिमालयाच्या पर्वत रांगा गेल्या ४० वर्षात कधीही दिसल्या नव्हत्या त्या स्पष्ट दिसू लागल्या. मुंबई, दिल्ली, कोलकत्ता या शहरासारख्या महानगरातील प्रदूषण पातळी २५ टक्क्यांनी कमी झाली. याचाच अर्थ लॉकडाऊनमुळे मानवाचे निसर्गावरील होणारे आक्रमण थांबल्याने हवा, पाणी, माती, ध्वनी इत्यादीचे होणारे प्रदूषण कमालीचे कमी झाले. कोव्हीड-१९ ही जरी मानवाच्या दृष्टीने महामारी असली तरी पर्यावरणाच्या दृष्टीने तारणहारी ठरली. अघाशी व हावरटप्रवृत्तीने प्रेरित होऊन चूकीच्या विकासाच्या व वृद्धीच्या कल्पना बाळगून निसर्ग व पर्यावरणाला मानव प्राण्याने अतिशय ओरबडले. त्यातून मानव स्वतः शेखचिल्ली प्रमाणे ज्या फांदीवर बसला तिच फांदी तोडायला लागला या वृत्तीमुळे त्याच्या स्वतःच्या अस्तित्वावरच प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले.

ग्रेटा थेनबर्ग या चिमूकलीने सर्व मानव जातीला पर्यावरण संवर्धनाच्या दृष्टीने दिलेले धडे या हावरट मानवी प्रवृत्तीने ऐकले नाही. त्या चिमूकलीचा शापच की काय म्हणून कोव्हीड-१९ च्या रूपात पर्यावरणाचे तारण करण्यासाठी निसर्गानेच हा संसर्गजन्य विषाणू पाठवला आहे का? असे मनाला वाटून जाते.

ओझोन वायूचा पातळ झालेला थर, ग्रीन हाऊस परिणाम, महानगरात निर्माण आणि त्यामध्ये झालेली डिपींग ग्राऊंड निर्माण झालेल्या कच-याचे डोंगर व त्यांना लागलेल्या आगी, जंगलातील प्रचंड होणारी वृक्षतोड, वन्यजीव प्राण्यांच्या वस्तीमध्ये म्हणजेच त्यांच्यासाठी राखीव जंगलामधील मानवी वस्तीचा शिरकाव, बिघडलेले जलचक्र, बिघडलेले ऋतूचक्र व त्यातून बिघडलेले वायूचक्र या सर्वातून झालेली जागतिक तापमानवाढ म्हणजे मानव जातीच्या अस्तित्वाला धक्काच आहे. असे असूनही मानव प्राणी हे समजून घ्यायला तयार नाही असेच त्याचे वर्तन दिसते.

जागतिक पातळीवर पर्यावरण संवर्धनासाठी सर्व देश मिळून एकाच व्यासपीठावर एकत्र येऊन मोठमोठ्या परिषदा घेतात; त्या परिषदांच्या माध्यमातून झालेले करार, नियम, अटी मान्य करून प्रत्यक्षात मात्र त्या अंमलात आणल्या जात नाहीत, त्या भंग होताना दिसतात. जसे कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी सर्वच देश मान्य करतात पण त्याचा अंमल मात्र कोणीच करत नाही. म्हणूनच की काय कोव्हीडच्या रूपात निसर्गानेच स्वतःचा रक्षक पाठवला का? यावर विचार, चिंतन करण्याची वेळ नक्कीच आली आहे.

उद्दिष्ट्ये (Objectives of Study):

१. कोव्हीड -१९ व पर्यावरणीय बदल याचा अभ्यास करणे.
२. ग्रेटा थेनबर्गच्या पर्यावरणीय चळवळीचा मागोवा घेणे.
३. कोव्हीड-१९ मूळे झालेले अनुकूल पर्यावरणीय बदलांचा आढावा घेणे.
४. शाश्वत आर्थिक वृद्धी व पर्यावरणीय संवर्धन यांचा सहसंबंध अभ्यासणे.

५. जागतिक तापमान वाढीवर कोव्हीड-१९ च्या अनुकूल बदलांचा अभ्यास करणे.

गृहितके (Hypothesis)

१. कोव्हीड-१९ या महामारीचा पर्यावरणावर अनुकूल परिणाम झाला आहे.
२. कोव्हीड-१९ मुळे अनेक आर्थिकक्रिया ठप्प किंवा मंद झाल्याने अनेक सकारात्मक पर्यावरणीय बदल दिसून आले.
३. जागतिक पर्यावरण परिषदातील दांभिकपणा स्पष्ट दिसून येतो.
४. कोव्हीड-१९ विषाणूच्या रूपात निसर्गानेच पर्यावरण संरक्षक पाठवला.
५. पर्यावरण संतुलन राखण्यास असणारी मानवाची नकारात्मक वृत्ती बदलण्यास हळूवारपणे सुरुवात झाली.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहीत असताना प्रामुख्याने निरीक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. आवश्यक त्या ठिकाणी गरजेनुसार इतर ही संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. तथ्यसंकलन करण्यासाठी प्रामुख्याने द्वितीयक सामुग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

कोव्हीड-१९ (Covid -19) :

२००० सालापासून निसर्ग आपल्याला पर्यावरणीय संतुलनासाठी संकेत देत आहे. पण ते संकेत समजून घेण्याची मानवाची मानसिक इच्छा व तयारी दिसत नाही. कारण २०१२ साली झालेला मर्स, २००९ साली आलेला सार्स ह्या विषाणूजन्य रोगामुळे मानवाची जीवितहानी कमी प्रमाणात झाली असली तरी हे संकेतच होते. याच विषाणूच्या वर्गातील कोरोना नोव्हेंबर २०१९ ला चीनच्या वुहान शहरात क्रियाशील झाला व त्या शहरातून आज जगातील सर्वच २०० देशांमध्ये हा विषाणू प्रचंड वेगाने पसरून आजतागायत ९४ लाख लोकांना त्याने बाधित केले आहे. आज ४.५० लाख मानवाचे प्राण या विषाणूने घेतले आहेत. भारतातही आजतागायत ४,५६,१८३ लोकांना याचा संसर्ग झाला असून १४,४७६ लोकांचा मृत्यू झाला आहे. तर महाराष्ट्रात आजतागायत १,३९,०१० लोकांना कोव्हीड संसर्ग झाला असून त्यातील ६,५३१ लोकांचा मृत्यू झाला आहे. संपूर्ण जगात कोव्हीड-१९ विषाणूने मानवी जातीवर गनिमी कावा पद्धतीने हल्ला चढवला त्याला नियंत्रित करण्याकरिता, त्यावर प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून मानवाला सामाजिक अंतर ठेवणे भाग पडले. त्यातून जगातील सर्वच देशांनी आपल्या अर्थव्यवस्थेचे लॉकडाऊन केल्याने सर्व औद्योगिक, शैक्षणिक व सेवा क्षेत्रातील आर्थिक क्रिया ठप्प झाल्या. जगातील सर्वच देशांच्या आर्थिक वृद्धी व विकास दर खूप खाली आला. सर्वच आर्थिक चलावर कोव्हीड-१९ चा प्रतिकूल परिणाम झाला. पण पर्यावरण व निसर्गाच्या दृष्टीने मात्र अनुकूल पर्यावरणीय व नैसर्गिक बदल ठळकपणे दिसून आले. कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण गत सहा महिन्यात मोठ्या प्रमाणात कमी झाले. अनेक जलस्रोत जे दुषित होते ते शुध्द व्हायला सुरुवात झाली. गॅस चेंबर बनलेली अनेक दुषित महानगरे शुध्द व्हायला लागली. निरभ्र आकाश व स्वच्छ सूर्यप्रकाश यामुळे पर्यावरणाने कात टाकली की काय असेच भासू लागले. हे सर्व अनुकूल असे पर्यावरणीय बदल मानवासाठी काळ उरलेल्या कोव्हीड १९ मुळेच दिसून आले.

जगात अनेक मोठे औद्योगिक प्रकल्प या लॉकडाऊनच्या काळात बंद पडले. नवऔद्योगिक प्रकल्प उभारणी थांबली, अस्तित्वात असलेल्या औद्योगिक प्रकल्पांचा विस्तार करण्याचे थांबले. विशेषतः वाहतूक बंद झाल्याने हवाई वाहतूक बंद झाल्याने हवेचे प्रदूषण कमाल पातळीवर कमी झाले. आंतरराष्ट्रीय व्यापारही ठप्प झाला त्यातून होणारे कार्बनचे उत्सर्जन कमालीचे कमी झाले. म्हणजे सर्वच प्रकारच्या मानवीय आर्थिक क्रिया ठप्प झाल्याने पर्यावरणाची स्वच्छता व शुध्दता यात कमालीची वृद्धी झाली. दरवर्षी होणा-या जागतिक हवामान परिषदामध्ये सर्व देश ठरवायचे की, कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण सर्वांनी मिळून कमी करायचे पण प्रत्यक्षात तसे कोणीच करत नव्हते. कोव्हीड १९ या

महामारीने मात्र कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण कमी करून दाखवले म्हणूनच असे वाटते की कोव्हीड १९ हा विषाणू मानवाचा मारणहार ठरला असला तरी पर्यावरणाचा मात्र तो तारणहार ठरला आहे.

आज जागतिक पातळीवर सोशल मिडीया, इलेक्ट्रॉनिक माध्यम व विविध आंतरराष्ट्रीय संघटनांच्या व्यासपीठावरून पर्यावरण संवर्धनाच्या संदर्भात प्रकर्षाने बोललं जात आहे. पर्यावरणाचे संवर्धन आवश्यक आहे हे मानवाला माहित असून पण मानवी वृत्तीप्रमाणे तो दुर्लक्ष करतो. ही पर्यावरण संवर्धन वृत्ती कोव्हीड १९ मूळे पूढील काळात नक्की वाढेल यात शंका नाही.

आजपर्यंत जगातील सर्वच अर्थव्यवस्था, G.D.P., आर्थिक वृद्धी, दरडोई उत्पन्न, भांडवल निर्मिती, गुंतवणूक या सर्वच चलांच्या संख्यात्मक वाढीवर आपले लक्ष्य केंद्रीत करत होत्या. पण वास्तविकरित्या या आर्थिक चलांच्या गुणात्मक वाढीवर लक्ष देणे गरजेचे होते. पण तसे झाले नसल्याने जल, जमीन आणि जंगल याला मानवाने अक्षरशः ओरबाडून घेतले त्यातून अनेक पर्यावरणीय परिसंस्थांचा -हास झाला. जलचक्र, वायूचक्र व ऋतूचक्र अक्षरशः त्यातून बदलून गेले. २०२० च्या मार्च महिन्याच्या शेवटीही अक्षरशः थंडी वाजत होती. हा बदलाणा-या ऋतूचक्राचाच परिणाम नाही का?

मानवाने शाश्वत व चिरंतन विकासाची कास धरायला पाहिजे होती अस न झाल्यामुळेच की काय निसर्गानेच कोव्हीड १९ च्या रूपात विषाणू तयार करून भकास मानवी वृत्तीला अटकाव घालावयाचा तर प्रयत्न केला नाही ना? यावर विचार मंथन करण्याची वेळ होऊन गेली आहे किमान आतातरी बकाल मानवी वृत्तीने जागे होण्याची गरज आहे. म्हणून पर्यावरणीय संवर्धनातून शाश्वत व चिरंतन आर्थिक विकासच मानवाला तारू शकतो अन्यथा हा निसर्गच कोव्हीड १९ सारखे विषाणू पूढील काळात निर्माण करेल याचे संकेत निसर्गाने मर्स व सार्स च्या माध्यमातून दिलेले होते.

जागतिक पर्यावरण रक्षक चिमुकली ग्रेटा थेनबर्ग यांनी सर्व जगातील महासत्ताधिकांना जागतिक हवामान परिषदेत जाऊन दिलेले आव्हान या सत्ताधिकांनी गांभिर्याने घेतले असते तर कदाचित निसर्ग कोव्हीड १९ च्या रूपात कोपला नसता. आता तरी जगातील सर्व आर्थिक महासत्तांनी आव्हानाला सकारात्मक प्रतिसाद देऊन आपल्या आर्थिक महासत्तांचे कार्यान्वयन करत असताना पर्यावरणाच्या असंतुलनाकडे संवदेशीलपणे पाहणे गरजेचे आहे. या महासत्ताधिकांनी शाश्वत जी.डी.पी., शाश्वत आर्थिक वृद्धी दर, शाश्वत भांडवल निर्मिती यावर भर देऊन चूकीच्या आर्थिक विकासाच्या संकल्पनांना मूठमाती दिली पाहिजे. ग्रेटा थेनबर्ग या चिमुकलीला पर्यावरणाचे महत्त्व समजले पण आम्हा सर्व सुजाण नागरिकांना मात्र ते कळून देखील आम्ही उद्दामपणे जाणिवपूर्वक त्याकडे दुर्लक्ष केले. म्हणून मानवी विकास निर्देशांक तयार करत असताना आता वेगळ्या शाश्वत संकल्पना प्राधान्य द्यावे लागेल.

निष्कर्ष (Conclusion):

१. कोव्हीड-१९ मुळे जागतिक पर्यावरणात सकारात्मक बदल तात्पुरत्या काळापुरते का होईना पण दिसून आले.
२. कार्बन उत्सर्जनाचे प्रमाण जागतिक हवामान परिषदेत सर्व देशांनी निश्चित केलेल्या स्तरावर काही काळापुरते का असेना कमी झाले.
३. चालू खरीप हंगामात मृग नक्षत्रात वेळेवर पाऊस पडून बहुतांश पेरण्या पूर्ण झाल्या. हा ऋतूमानात झालेला सकारात्मक बदल होय.
४. महाराष्ट्र, भारत व जागतिक पातळीवर प्रदुषित नद्यांचा झालेला शुध्द व स्वच्छपणा हा कोव्हीड १९ चा सकारात्मक पर्यावरणीय बदल होय.
५. स्वच्छ व निरभ्र आकाश, स्वच्छ आणि भरपूर सुर्य प्रकाश हा कोव्हीड १९ च्या काळातील अनुकूल पर्यावरणीय बदल म्हणावा लागेल.

६. लॉकडाऊनच्या काळात विमान, रेल्वे, रस्ते वाहतूक ठप्प किंवा संध झाल्यामुळे झालेल्या ध्वनींची डेसीबल तीव्रता खूप कमी झाली.
७. मानवाने आता तरी संख्यात्मक विकासाच्या संकल्पनेवरून गुणात्मक विकासाच्या संकल्पनेकडे वळून शाश्वत आर्थिक विकासाची कास धरावी.
८. ग्रेटा थेनबर्ग या चिमूकलीच्या पर्यावरण संवर्धनाच्या हाकेला सर्व आर्थिक महासत्ताधिकांनी व मानव जातींनी सकारात्मक प्रतिसाद द्यावा.
९. पर्यावरणीय असंतुलनामुळे -हास पावत असलेल्या परिसंस्थामुळे कोव्हीड १९ सारख्या विषाणूंची निर्मिती होत आहे, हे समजून घेण्याची योग्य वेळ आली आहे.
१०. जगावर आतापर्यंत आलेल्या अनेक महामारीत अत्यंत भयंकर महामारी म्हणजे कोव्हीड १९ होय.

अशा प्रकारच्या विषाणूजन्य महामारी पर्यावरणाच्या असंतुलनातूनच निर्माण होतात असे आता तरी मानवाला उमजेल.

सारांश :

एकंदरीतच निसर्गाने निसर्गाकरिता निसर्गासाठी चालवलेले पर्यावरणीय विषाणूजन्य बदल, की ज्या बदलाचा मानवी जातीच्या अस्तित्वावर हल्ला झाला म्हणून यापूढे तरी मानवाने पर्यावरणाची हानी न करता सर्व प्रकारच्या परिसंस्थांचे अस्तित्व टिकवून कोव्हीड १९ चा R.N.A. गतिमान करण्यासारखी स्थिती आणू नये. नाहीतर मानवाची अवस्था म्हणजे शेखचिल्लीच्या गोष्टीतील शेखचिल्ली सारखी होईल. स्वतःच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण होईल अशी कृती मानवाने यापूढे करू नये. चूकीच्या आर्थिक विकास संकल्पनांचा त्याग करून शाश्वत, निरंतर व गुणात्मक आर्थिक विकासाची कास धरावी हीच अपेक्षा.

संदर्भ :

1. <https://www.goverenvironmentnetwork.org>
2. <https://en.m.wikipedia.org>
3. www.nationalgeographic.com
4. <https://www.sciencedirect.com>
5. <https://www.india.com>
6. <https://www.unenvironment.org>

Covid 19 महामारी आणि सरकारची धोरणे : एक राजकीय अभ्यास

प्रा.डॉ. व्ही.डी. आचार्य,

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा,

जिल्हा - उस्मानाबाद.

गोष्टावारा :

Covid 19 या महामारी ने संपूर्ण जगात अनेक आमूलाग्र बदल घडून आले आहे. जगाच्या इतिहासात कधी नव्हे एवढ्या प्रमाणात या महामारिने भीतीचे वातावरण निर्माण केले. याचा परिणाम असा झाला की संपूर्ण जगातील नागरिकांनीच नाही तर सर्व देशांतील सरकारने या महामारी ची दखल घेतली असल्याचे दिसून येते. या महामारी चा बीमोड करण्यासाठी जगातील सर्व देशांतील सरकारी यंत्रणा खडबडून जाग्या झाल्या व त्यांनी त्यांच्या पद्धतीने प्रयत्न केले. या महामारी मुळे जगातील सर्व सरकारी यंत्रणा आरोग्य व्यवस्थेवर लक्ष केंद्रित करताना दिसतात. सर्व देशांची आरोग्यव्यवस्था पाहिजे तेवढी सक्षम नसल्याने जगात एक नवीन भीती निर्माण झाली होती. Covid 19 या महामारी चा प्रकोप इतका मोठा होता की सरकारची आरोग्यविषयक धोरणे मोठ्या प्रमाणावर बदलली गेली असल्याचे दिसून येते. सरकारने मोठ्या प्रमाणावर अनेक योजनांमधील खर्च कपात करून तो खर्च या महामारी चा सामना करण्यासाठी वापरण्यात आला. मात्र तरीही या महामारी चा सामना करण्यात सरकारला पाहिजे तेवढे यश आले नाही. या महामारी मध्ये अनेक देशांतील वाद समोर आले. त्यांच्यात मोठ्या प्रमाणावर मतभेद होऊन युद्ध स्थिती निर्माण झाली. काही राष्ट्रांनी Covid 19 महामारी चा सामना करण्यात आलेले अपयश झाकण्यासाठी राष्ट्रवादी धोरणाचा प्रचार करून लोकांना मूर्ख बनवले. या महामारी मध्ये मोठ्या संख्येने बेरोजगारी वाढली असताना सरकार फार मोठी चूक करत असल्याचे दिसते. आज सरकार खर्च कपातीच्या नावाखाली रोजगार भरती थांबवून तरुण लोकांना मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगार करत असल्याचे दिसते. कधी नव्हे एवढ्या प्रमाणात सरकारची सर्व धोरणांत या महामारी मुळे अमुलाग्र बदल घडून आले आहेत. महत्त्वाचे शब्द : आरोग्य व्यवस्था, सरकारी यंत्रणा, बेरोजगारी, रोजगार भरती, तरुण, अमुलाग्र इत्यादी.

प्रस्तावना :

Covid 19 ही महामारी अत्यंत सुप्त अवस्थेत जगात पसरली. या महामारी ने अल्पावधीत जगात हाहाकार माजविला. या महामारी ची सुरुवात चीनमध्ये झाली. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आज जगात ज्या महामारी आल्या आहेत त्याला प्रमुख कारण प्राण्यांमधील विषाणू हे आहेत. ज्यावेळेस हे विषाणू कोणत्याही प्राणी असला अन् त्याचा माणसाशी संबंध आला की माणूस त्या विषाणू ने बाधित होतो आणि माणसाला त्याचा संसर्ग झाला की तो एखाद्या नवीन विशिष्ट आजाराचा बळी

ठरतो. परंतू हा आजार विषाणूजन्य असल्यास तो एका माणसाला बाधित करत नाही तर त्या व्यक्ती पासून अनेक व्यक्तींना त्याचा संसर्ग होत चालतो . ही साखळी दिवसेंदिवस वाढत जाऊन तिचा मोठा स्फोट होऊन महामारी मध्ये तिचे रूपांतर होते. आजपर्यंत जगाचा इतिहास पाहिला तर असे दिसून येते प्लेग हा आजार मानवाला उंदिरांपासून, स्वाइन फ्ल्यू हा आजार मानवाला डुकरे यांपासून झाला असल्याचे दिसते. आताच नवीन आलेला Covid 19 हा आजार मानवाला वटवाघूळ या प्राण्यापासून झालेला असल्याचे दिसते. प्रामुख्याने जगात सर्वात अधिक व सर्वच जीवांचा मांसाहार चीन मध्ये केला जात असल्याने चीन मध्येच अनेक महामारी उगम पावल्या असल्याचे दिसून येते. परंतू एक विशेष बाब म्हणजे या महामारी चा सर्वाधिक प्रभाव चीनवर न पडता संपूर्ण जगावर पडतो. याचे सर्वात प्रमुख कारण म्हणजे चिनी पर्यटक संपूर्ण जगभर फिरून अश्या महामारी चा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार करत असल्याचे दिसून आले आहे. ही महामारी संपूर्ण जगात मोठ्या वेगाने पसरून संपूर्ण जग प्रभावित होत असल्याचे दिसते. Covid 19 ही महामारी संपूर्ण जगात अत्यंत कमी वेळात म्हणजे काही थोडक्या महिन्यात संपूर्ण जगात पसरली. जगातील जवळजवळ 180 देश या महामारी ने प्रभावित करून तेथील संपूर्ण सामाजिक जीवन व अर्थकारणावर या महामारी ने मोठ्या प्रमाणावर आपला प्रभाव पाडला असल्याचे दिसून येते. ही महामारी अत्यंत सुप्त अवस्थेत असताना जागतिक बँक व चीनने याकडे काही प्रमाणात दुर्लक्ष केल्याने तिचा मोठा प्रसार झाला साहजिकच हळू हळू या महामारी ने अल्पावधीत संपूर्ण जगाला विळखा घातला. जगातील प्रगत देशांच्या आरोग्ययंत्रणा अतिशय सक्षम असताना या महामारी ने त्यांची दाणादाण उडवून दिली. जगातील आरोग्ययंत्रणा मोठ्या प्रमाणावर बेसावध असताना त्यांच्यावर या महामारी चे मोठे संकट आल्याचे दिसून येतात. या महामारी मुळे संपूर्ण जगाला व प्रत्येक राष्ट्राला आरोग्य व्यवस्थेची गरज किती असते व त्याचे महत्त्व समजले. यामुळे जगातील प्रत्येक राष्ट्र आरोग्य व्यवस्था सुधार करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न करू लागले. परंतू मागास व अप्रगत राष्ट्रांकडे आरोग्य विषयक साधने उपलब्ध नसल्याने त्यांची मोठ्या प्रमाणावर आयात झाली. त्यात मोठ्या प्रमाणावर भ्रष्टाचार व दलाली झाल्याची शक्यता नाकारता येत नाही. कारण चीनसारख्या राष्ट्राने दुय्यम व निकृष्ट दर्जाच्या आरोग्य साधनाची अनेक राष्ट्रांना निर्यात केली. त्यामुळे अनेक रुग्णांचा जीव धोक्यात आला. मात्र या महामारी मध्ये सरकारने आपल्या धोरणात मोठा बदल केला. सरकारने घेतलेली काही धोरणे जनतेच्या हिताची होती तर काही धोरणे जनतेच्या हितविरुद्ध असल्याची दिसून येतात.

Covid 19 महामारी आणि सरकारी धोरण :

Covid 19 महामारी ही सरकारी धोरणामध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल करणारी ठरली. कधी नव्हे एवढी धास्ती जगातील सर्वच देशांच्या सरकारांनी या महामारी ची धास्ती घेतली. या अगोदर सरकारचे धोरण बघितले तर असे होते की सरकार नेहमी उत्पन्न वाढविण्यासाठी प्रयत्न करत होते.

उत्पन्न वाढले तर सरकारला खर्च करण्यासाठी मिळे व त्यातून लोकप्रियता मिळवता येत होती. मात्र या महामारी चे स्वरूप च असे होते की सरकारला उत्पन्न वाढवण्याचे आपले धोरण बदलून Covid 19 चा प्रसार थांबविण्यासाठी सर्व सामाजिक जीवन व आर्थिक जीवन ठप्प करावे लागले. साहजिकच सर्व व्यापार धंदे व उद्योगधंदे तसेच सर्व व्यवसाय व सेवा थांबल्याने सरकारला मिळणारा महसूल अत्यंत कमी झाला. सरकारला सर्वाधिक उत्पन्न करातून मिळते मात्र सरकारला करच मिळणार नसेल तर उत्पन्न कोठून मिळणार या सर्व गोष्टींचा असा परिणाम झाला की सरकार चे उत्पन्न कमालीचे घटले. उत्पन्न कमी झाल्याने सरकारला अनेक विकास योजनांना कात्री लावावी लागली. विकास योजना बंद पडल्या. सरकारने महामारी चा सामना करण्यासाठी व व्यवस्थापन करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर कर्ज काढले. आरोग्य सेवांवर भर दिला. आरोग्य उपकरणांची मोठ्या प्रमाणात आयात केली. आरोग्य क्षेत्रातील रिक्त पदे मोठ्या प्रमाणावर भरली. त्याचा साहजिकच एक परिणाम असा झाला की संपूर्ण जगातील आरोग्य यंत्रणा काही प्रमाणात सक्षम होण्यास मदत झाली.

सरकारी धोरणातील त्रुटी :

सरकारने Covid 19 या महामारी मुळे अनेक विकास योजनांना कात्री लावली . हे वास्तव काही प्रमाणात स्वीकारले पाहिजे की त्याची काही प्रमाणात गरज होती. मात्र सरकारने या महामारी चे निमित्त पुढे करून नोकर भरतीला स्थगिती दिली. सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे अनेक विभागांत लाखो पदे रिक्त असताना सरकारने अशी पावले उचलणे म्हणजे भावी पिढीचे भविष्य बरबाद करण्यासारखे आहे. अनेक सुशिक्षित तरुण लोक बेरोजगार असताना त्यांना रोजगार नाकारणे म्हणजे देशाचे त्यात खूप मोठे नुकसान असल्याचे दिसते. सरकारचा दुसरा निर्णय म्हणजे खर्चात बचत करण्यासाठी सर्व कर्मचाऱ्यांचे वेतन कपात करणे व त्यात विलंब करणे. हाही निर्णय सरकारी कर्मचारी लोकांच्या मनोबल कमी करणारा आहे. तसेच आरोग्य सुविधांचे बळकटीकरण करताना होणारे राजकारण व त्यातील भ्रष्टाचार होय . अनेक ठिकाणी दुय्यम स्वरूपाची वैद्यकीय साधने व उपकरणे बेसुमार किमितीने खरेदी करण्याच्या तक्रारी आल्या. तसेच रुग्णांची संख्या लपवण्यात आल्या. अशा पद्धतीने सरकारी धोरणात अनेक प्रकारच्या त्रुटी असल्याचे दिसून येते.

संशोधनाचे महत्त्व :

प्रस्तुत संशोधनात Covid 19 या महामारी मुळे जगातील सरकारी धोरणांत काय परिणाम झाला आहे याचे राजकीय दृष्टिकोनातून अध्ययन करण्यात येणार आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

1. Covid 19 या महामारी चा प्रसार व त्याची कारणे यांचे अध्ययन करणे.

2. Covid 19 या महामारी मुळे जगातील सरकारी धोरणांत झालेल्या बदलांचे अध्ययन करणे.
3. Covid 19 या महामारी मध्ये सरकारने राबविलेल्या धोरणांची चिकित्सा करणे.
4. सरकारी धोरणातील त्रुटी शोधणे.

निष्कर्ष :

1. Covid 19 या महामारी मुळे जगातील अनेक राष्ट्रे मोठ्या प्रमाणावर प्रभावित होऊन त्यांना आपली जुनी धोरणे बदलावी लागली.
2. Covid 19 महामारीने सरकारी धोरणात बदल होऊन मोठ्या प्रमाणात खर्चात कपात करावी लागल्याचे दिसून येते.
3. सरकारी धोरणात सर्वाधिक भर आरोग्यव्यवस्था वर देण्यात आल्याचे दिसते .
4. सरकारी धोरणातील सर्वात मोठी त्रुटी म्हणजे बेरोजगारी कडे दुर्लक्ष करून रोजगार भरतीवर बंदी घालण्याचा निर्णय असल्याचे दिसून येते.

शिफारसी :

1. आरोग्य यंत्रणा सक्षम करण्यासाठी दीर्घ स्वरूपाचे धोरण आखण्यात यावे.
2. रोजगार निर्मिती करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर रोजगार भरतीची प्रक्रिया राबविणे.
3. तरुणांना बेरोजगारीच्या शापातून मुक्त करण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न करण्यात यावे.
4. सरकारी धोरण एकांगी न राहता त्यात सर्व मुद्यांचा समावेश असावा.

संदर्भ :

1. Reserve Bank of India Report, 2020.
2. Finance Ministry of India Report, 2020.
3. World Health Organization Report, 2020.
4. The Indian Express Newspaper, 2020.
5. Times of India Newspaper, 2020.

कोरोना काळातील भारतीय सामाजिक वास्तव

डॉ. शैलजा भारतराव बरूरे

सहाय्यक प्राध्यापक,

राज्यशास्त्र विभाग,

स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय अंबाजोगाई

आज संपूर्ण जागतिक व्यवस्था कोरोना संसर्गाचा बळी ठरलेली आहे. कोरोना हा संसर्गजन्य आजार आहे. या आजारामुळे जगातीलतील पूर्ण देश प्रभावित झालेले आहेत. प्रत्येक देशाची आरोग्य व्यवस्था व अर्थव्यवस्था या संसर्गजन्य आजाराचा समूळ नाश करण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. कोरोनामुळे फक्त आरोग्य व्यवस्था व अर्थव्यवस्था प्रभावित झाल्या आहेत असे नाही. प्रत्येक देशातील सामाजिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक व्यवस्था ही यामुळे प्रभावित झालेल्या आहेत.

भारतीय सामाजिक वास्तव

चीन पासून सुरुवात झालेल्या कोरोना ने जगामध्ये खूप उग्र रूप धारण केले आहे कोरोनाचा संसर्ग झालेल्या व्यक्तीमध्ये व निरोगी व्यक्ती मध्ये हा आजार होऊ नये यासाठी प्रतिबंध म्हणून सामाजिक दूरस्थता आवश्यक आहे. याशिवाय प्रत्येक व्यक्तीची रोगप्रतिकारक क्षमता वाढविणे आवश्यक आहे. सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छतेचे नियम पाळून कोरोना संसर्ग होणार नाही याची काळजी प्रत्येकाने घेणे आवश्यक आहे. भारतामध्ये जानेवारी महिन्यापासून कोरोना संसर्ग झालेल्या व्यक्ती बाहेर देशातून येत राहिल्या. भारतामध्ये मार्चमध्ये जनता संचारबंदी लागू करण्यात आली. यानंतर कोरोना टाळण्याविषयी समाज माध्यमांमध्ये जागृती अभियान सुरू झाले. केंद्र सरकार, राज्य सरकार व आरोग्य विभागाने विविध प्रकारच्या सूचना करून भारतामध्ये कोरोना प्रतिबंध करण्यासाठी प्रयत्न केले. याच वेळी भारतामध्ये हजारो वर्षांपासून अस्तित्वात असलेली धार्मिक श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाची प्रवृत्ती किंवा विकृती समाज माध्यमांमध्ये पाहायला मिळाली. दिल्ली येथील तब्लिगी समाजाच्या कार्यक्रमानंतर तेथे अडकून पडलेल्या समाज बांधवांनी अचानक झालेल्या टाळे बंदीनंतर स्वतःचे गाव गाठण्यासाठी मिळेल त्या वाहनाने परतीचा प्रवास केला. यादरम्यान समाजविघातक लोकांनी भारतातील कोरोना संसर्गाच्या प्रसाराला विशिष्ट धर्माचे लोक कसे कारणीभूत आहेत, असा अपप्रचार करून समाजातील शांतता, सुव्यवस्था व आयुष्य पणाला लावले

भारताला विविध धर्मांची पार्श्वभूमी आहे. भारतामध्ये जातीय व धार्मिक दंगली झाल्या तरीही ही येथील सर्वसामान्य माणूस हा सामाजिक सलोखा व सामाजिक ऐक्य जपणारा आहे. केवळ निवडणुका जिंकण्यासाठी धर्म व जातीचा विचार करणारा एक वर्ग मात्र कोरोना संसर्गाच्या महामारीत सुद्धा सामाजिक ऐक्य बिघडवून देशाला धर्मांधतेच्या व धार्मिक दुहीच्या उंबरठ्यावर आणून ठेवण्याचा प्रयत्न करित आहेत. कोरोनाच्या काळातही धार्मिक द्वेष पसरवणाऱ्या अनेक प्रकारच्या व्हिडीओ क्लिप्स प्रचारित करण्यात आल्या. यामुळे हिंदू समाज मुस्लिम समाजातील व्यक्तीकडे संदिग्ध व संशयाच्या दृष्टीने पाहू लागला. हा देश सर्वधर्मीय लोकांचा आहे, याचा विसर काही लोकांना पडला. मात्र भारतीय संविधान आणि त्यातील मूल्यव्यवस्था मानणारा, अंगी करणारा एक वर्ग समाजात अस्तित्वात आहे. त्यांनी एकूण सर्व घटनेची सत्यता पडताळून पाहण्यासाठी लोकांना आवाहन केले. कोणत्याही आजारासाठी एखादा धर्म, एखादी जात कारणीभूत नसून संसर्गजन्य परिस्थितीच कारणीभूत असल्याचे सांगितले. मात्र यामधून समाजामध्ये असलेली जात, धर्म व उच्चनीचतेची भावना प्रकर्षाने समोर आली. याच वेळी समाजातील निधर्मी, ऐक्य जपणारी एक व्यवस्था येथे कार्यरत असल्याचेही दिसून आले. यामुळे इतिहासाप्रमाणे कोरोना नंतरच्या काळातही समाजात विघातक आणि त्याला प्रतिउत्तर देणाऱ्या विधायक शक्ती अस्तित्वात असणार आहेत याची खात्री पटली व भारतासारख्या सामाजिक ऐक्याची समृद्ध परंपरा असलेल्या देशाला उज्ज्वल भविष्य असल्याचे पुन्हा एकदा सिध्द झाले.

भारतामध्ये बेरोजगारी, दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा ही मोठी आव्हाने आहेतच. यामुळे सर्वसामान्य माणसांची अत्यंत कुचंबणा व दुरावस्था झालेली आहे. अनेक कल्याणकारी योजना राबवूनही भारतातील दारिद्र्यरेषेखालच्या माणसाची भुकेपासून मुक्तता होऊ शकली नाही. कोरोना काळामध्ये अचानक करण्यात आलेल्या संचारबंदीमुळे लोकांचे काम करण्याचे अधिकार हिरावून घेतले गेले. कोणत्याही पूर्वसूचनेशिवाय हमाल, मोलकरणी, विविध प्रकारचे काम करणारे मजूर, कंत्राटी कामगार, हॉटेल व पर्यटन व्यवसायातील मजूर, कामगार व अशा अनेक प्रकारच्या कामगार व मजुरांचे कोरोना काळात काम बंद पडल्याने त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ आली. पूर्वी असलेल्या गरिबी आणि दारिद्र्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. या मजुरांच्या समोर स्वतःचे व कुटुंबाचे अन्न मिळवणे हे मोठे आव्हान बनले. त्याच वेळी स्वतःच्या श्रमाची अत्यल्प किमतीत विक्रीही करावी लागली. असे असूनसुद्धा गावाकडून स्थलांतरित झालेला मजूर शहरांमध्ये दीर्घकाळ वास्तव्य करू शकला नाही. ही त्याची अडचण झाली आणि अशावेळी मूळ गावी परतण्यासाठी या सर्व मजुरांनी पायपीट स्वीकारली. शासकीय धोरणांचा परिणाम म्हणून सर्व मित्रांना कोणत्याही प्रकारची वाहतूक व्यवस्था, अन्न व निवाऱ्याची व्यवस्था उपलब्ध झाली नाही. या मजुरांना सामाजिक दूरस्थ तेचे सर्व नियम डावलून भूक मुक्ती करणे आवश्यक वाटले. या परिस्थितीत पोलीस, शासन व प्रशासनाकडून सहकार्याचा हात मिळण्याऐवजी या सर्व लोकांना मारहाण करण्यात आली, डांबून ठेवण्यात आले. कोणत्याही प्रकारच्या आरोग्यविषयक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या नाहीत. अन्न, निवारा व आरोग्य या मानवी हक्कांचा भंग करण्यात आला. शहरातील मध्यमवर्ग श्रीमंत वर्ग मोठे व्यावसायिक परदेशातील व्यक्ती या सर्वांच्या अधिकारांचा विचार करून नियम बनवले गेले, सुविधा उपलब्ध करून दिल्या गेल्या. मात्र सामान्य लोकांच्या व विशेषतः मजूर आणि कामगार स्त्री-पुरुषांच्या मानवी हक्कांची पायमल्ली केली गेली. सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने शासनाची ध्येयधोरणे अत्यंत विसंगत आहेत. याशिवाय लॉकडाऊन मध्ये हातातील काम हिरावले गेल्यामुळे पुरुषांमध्ये नैराश्य व विफलतेची भावना निर्माण झाली. यामुळे यादरम्यान कौटुंबिक हिंसाचाराच्या अनेक घटना वाढत असलेल्या दिसून येतात. काही काळ दारू बंद करण्यात आलेली होती ती मात्र शासनाच्या महसुलात वाढ व्हावी यासाठी पुन्हा दारू विक्री करण्यात आली. याचा दुहेरी परिणाम असा झाला की महिलांच्या अत्याचारात वाढ झाली, कोरोना चा संसर्ग वाढला याशिवाय पूर्वीच दारिद्र्याला तोंड देत असणारी अनेक कुटुंबा अधिक गरीब होत गेली. एकूणच कोरोना काळामध्ये हे सामाजिक ऐक्य नष्ट होण्याबरोबरच कौटुंबिक हिंसाचार, दारिद्र्य व आरोग्यविषयक सुविधांचा अभाव परिणामकारक रित्या वाढत गेलेला दिसून येतो. लोकांच्या मनामध्ये आजाराविषयीची भीती, सरकारने वेळोवेळी घोषित केलेल्या नियमांमुळे अन्न, निवारा आरोग्य या मूलभूत गरजा विषयीचे भय वाढत असल्याचे दिसून येते. शहरी मध्यमवर्गीय पालकांनी आपल्या पाल्यांसाठी ऑनलाइन शिक्षणाची व्यवस्थाही केली परंतु जिथे हाताला काम नाही, आरोग्य शाश्वती नाही अशावेळी मुलांच्या शिक्षणासाठी वेगळी तरतूद करण्याचे सामर्थ्य ग्रामीण व दारिद्र्यखालच्या नागरिकांकडे नाही याचा सर्वात मोठा दिसून येणारा परिणाम म्हणजे पुन्हा एकदा गरीब आणि श्रीमंत यांच्या मधली दरी स्पष्टपणे दिसून आली.

निष्कर्ष व शिफारशी

१. इतिहासात भारत व जागतिक पातळीवरही ही अनेक वेळेला युद्ध भूकंप पूर व संसर्गजन्य आजार यामुळे मानवी समाजाला धोका निर्माण झालेला आढळून येतो. अशावेळी सामान्य लोकांची भयापासून मुक्तता करण्यासाठी राज्याने व शासनाने सक्रियता दाखवली पाहिजे व ती यापूर्वी दाखवलेली आहे.
२. भारतासारख्या देशांमध्ये आरोग्यविषयक मूलभूत सुविधा वाढविणे आवश्यक आहे याशिवाय लोकांना वैयक्तिक व सार्वजनिक जीवनामध्ये स्वच्छतेच्या नियमांचे पालन करून घेण्याविषयी शासन व शिक्षण व्यवस्थेने पुढाकार घेतला पाहिजे.
३. मध्यमवर्गीय व संघटित लोकांप्रमाणे ग्रामीण भागातील, दारिद्र्य रेषेखालील शोषित, वंचित आणि स्त्रियांच्या अधिकाराविषयी अंमलबजावणीविषयी नागरिकांनी शासनाने आणि राज्याने सक्रियता दाखवली पाहिजे. कोरोना व यासारख्या संसर्गजन्य आजारापासून मुक्तता मिळविण्याची पहिली पायरी म्हणजे लोकांनी प्रतिबंधकउपाययोजनांचे धोरण स्वीकारले पाहिजे परंतु स्वतःची रोगप्रतिकारक क्षमता वाढविण्यासाठी संतुलित आहार, व्यायाम व

सकारात्मक विचारसरणी अवलंबली पाहिजे तरच कोरोना व तत्सम आजारांपासून मानवी समाज सुरक्षित राहू शकेल.

४. सर्व नागरिकांनी परस्परांच्या अधिकारांविषयी आदर दाखविला पाहिजे. स्वतःचे अधिकार उपभोगत असताना इतरांनाही ते अधिकार मिळाले पाहिजे यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. ५. राष्ट्रीय संकट कायम राहणार नाही मात्र देशाचे नागरिक म्हणून आपल्यातील मतभिन्नता, परस्पर विरोध, श्रेष्ठ—कनिष्ठ भाव यामुळे राष्ट्रीय संकटात वाढ होणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. सामाजिक शांतता व सुव्यवस्था असल्याशिवाय कोणताही मानवी समाज सुखी व संपन्न होणार नाही व कोणत्याही राष्ट्राला प्रगती करता येणार नाही केवळ आर्थिक विकास म्हणजेच राष्ट्राचा विकास नसतो तर गुणवत्तापूर्ण लोकसंख्या व सामाजिक राष्ट्रीय ऐक्य ही खऱ्या अर्थाने राष्ट्राची सत्ता निर्माण करणारे घटक आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :

१. सलोख्याचे प्रदेश, सबा नकवी अनुवाद (प्रमोद मुजुमदार) समकालीन प्रकाशन.
२. हिंदूत्व, मुस्लिम आणि वास्तव, फकुदीन बेनुर, भूमी प्रकाशन, लातूर.
३. शिवरात्र, नरहर कुरुंदकर, देशमुख आणि कं. प्रा.लि.

कोविड- 19 महामारीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावरील प्रभाव

प्रा. डॉ. कांतेश्वर जी. ढोबळे
श्रीमती. केशरबाई लाहोटी महा. अमरावती

कोविड - १९ च्या विषाणूचा जगभरातील सर्व देशात प्रादुर्भाव झाल्याने त्याचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष स्वरूपाचा परिणाम जणमाणसावर, समाजमनावर, राजकारण, अर्थकारण, अर्थव्यवस्था, इ. सर्वच घटकावर झालेला आहे. हा रोग संसर्गजन्य असल्याने लॉकडाउनची सारखा उपायच या रोगावर मात करण्यासाठी बहुयोग्य पर्याय आहे. चीन देशाच्या वुहान या शहरापासून या रोगाची सुरुवात झाली. हया रोगाचा संसर्ग प्रचंड प्रमाणात होत असल्याने दिवसागणिक रोगी वाढत असून सर्व जगात हा रोग पसरलेला आहे. या मध्ये अविकसीत, विकसनशील, विकसीत देशाचा समावेश असून अमेरिका, फ्रान्स, इटली, इस्त्रायल, इ. देशात अजूनही हया रोग आटोक्यात येण्याची चिन्ह दिसत नाही. ज्या देशात लोकसंख्येची घनता जास्त आहे. त्या प्रदेशामध्ये कोविड-१९ रोगाचा फैलाव मोठ्या प्रमाणात होत आहे. भारतासारख्या प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या देशात अनेक राज्यात आणि त्यातील शहरामध्ये या रोगाची लागण झाल्याने देशाचे मा पंतप्रधानांनी २२ मार्च पासून लॉकडाउन जाहीर केला. या पूर्वी अशा प्रकारची परिस्थिती कधीही उद्भवलेली नव्हती. पूर्व नियोजन न करता एकाएकी लॉकडाउन झाल्याने सर्वत्र बंदीचा आदेश निघाला. ज्या ठिकाणी आहे त्याच ठिकाणी रहा असे आदेश निघाले. भितीचे वातावरण जनमाणसात निर्माण झाले. भारतातील संघटित क्षेत्राप्रमाणेच विविध घटक असंघटित क्षेत्रात समाविष्ट आहे. संघटित क्षेत्रातील कर्मचारी यांना सरकारने आणि सेवायोजकांनी मदतीचा हात दिला परंतु अर्थव्यवस्थेमधील इतर घटकाप्रमाणेच असंघटित क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणात आघात झाला. कारण भारतासारख्या देशात अर्थव्यवस्थेला बळ देण्याचे कार्य असंघटित क्षेत्रातील घटकांनी केल्याचे प्रत्यक्षपणे दिसून येते.

भारतीय अर्थव्यवस्था ही मंदीचा सामना करीत असतांनाच कोविड-१९ महामारीच्या कारणानी सर्वत्र लॉकडाउन झाल्याने उद्योग व्यवसाय औद्योगिकीकरण, कृषिक्षेत्र विमा, बँका, खाजगी, सरकारी, गैरसरकारी, सेवाक्षेत्र आणि इतर सर्वच क्षेत्र बंद करण्यात आले त्यामूळे जागतिक महामंदीबरोबरच कोविड-१९ महामारीचा प्रभाव भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला आहे होत आहे. भारतीय विकास दर जवळजवळ ४.५ कमी झाला असून प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या देशाला मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी नी दिलेल्या अहवालात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकासदर ४.५ ने कमी होणार असे सांगितले होते. त्यामूळे अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावरील प्रभाव पाहणे आवश्यक आहे.

उद्योगक्षेत्र :

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेत उद्योग क्षेत्राला फार मोठे महत्व आहे. कारण नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर करून लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. यामध्ये मोठे, मध्यम व लघु, कुटिर उद्योगाचा समावेश होतो. भारतात लॉकडाउनची परिस्थिती निर्माण झाल्याने उद्योग क्षेत्र पूर्णतः बंद झाले. भारतात मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या मोठ्या उद्योगाबरोबरच लघुउद्योगात गुंतलेली आहे. तसेच अवलंबून सुद्धा आहे. उद्योग क्षेत्र बंद झाल्याने त्यावर अवलंबून असणारे व्यक्ती बेकार झाले. रोजगारच नाही तर जिवण जगण्याची तीव्रता वाढते. प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ टायमर म्हणाले की, लॉकडाउनची परिस्थिती अशीच राहिली तर त्यांचे आर्थिक परिणाम जागतिक बँकेच्या अंदाजापेक्षा वाईट असू शकतात. या आव्हानांना रोखण्यासाठी साथीच्या रोगाचा प्रसार कमी करणे आणि त्याच वेळी प्रत्येक जणास अन्न मिळाले पाहिजे. विशेषतः स्थानिक पातळीवरील तात्पुरत्या रोजगाराच्या कार्यक्रमावर लक्ष केंद्रित करून अर्थव्यवस्थेची दिवाळखोरी थांबविण्यासाठी लघु कुटिर व मध्यम उद्योगांना चालणा द्यावी लागेल.

शेती क्षेत्रावरील प्रभाव :

भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील सर्वात महत्वपूर्ण घटक म्हणजे शेती क्षेत्र होय. भारतात खरीप आणि रब्बी पिकांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर घेतले जाते. लॉकडाउनची परिस्थिती सुरु झाली तेव्हा रब्बी पिकांच्या काढणी चालू होती.

कोरोना साथीच्या रोगामूळे जणसामान्यात भिती निर्माण होउन शेतमजूर बंद झाल्याने त्यांचा दुहेरी परिणाम झाला एक तर शेतमजुरांना मजुरी मिळाली नाही. म्हणजेच उत्पन्न कमी झाले तर शेतमाल काढता न आल्याने नैसर्गिक वातावरण शेतमाल नष्ट झाला त्यामूळे शेतक-यांचे उत्पन्न कमी झाले. त्याचप्रमाणे शेतमाल हा ब-याच उत्पादनात व उद्योगामध्ये कच्चा माल म्हणून वापरण्यात येतो. तो कच्चा माल पुरेशा प्रमाणात आणि दर्जेदार प्राप्त न झाल्याने लघुउद्योग कुठेर उद्योगांवर प्रभाव पडला. शेतमाल विक्रीची व्यवस्था नसल्याने शेतक-यांची आर्थिक स्थिती विकट झाली. त्यामूळे बेकारी वाढून, दारिद्र्यता, विषमता, वाढीस लागली. त्यामूळे आर्थिक विकास तर झालाच नाही परंतु विकासाचा दर फारच कमी झालेला दिसून येतो. लॉकडाऊनची परिस्थितीत थोड्या प्रमाणात शिथिलता आणण्यास शेती क्षेत्रासमोर तसेच शेतक-या पुढील समस्या वाढीस लागेल झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी शेतकरी वर्ग शेतमजूर सरकारच्या धोरणाकडे आणि नियोजनाकडे आस लावून आहे. परंतु लॉकडाऊनच्या परिस्थितीत सरकारचे उत्पन्न सुद्धा कमी झाल्याने या क्षेत्रासाठी करण्यात येणा-या उपाय योजनाची अंमलबजावणी विचाराधिन आहे.

बँका वरील प्रभाव :

कोविड-१९ महामारीच्या आधी २०१९-२० या वित्तीय वर्षाची अखेर मोजणी चालू असतांना अचानकपणे लॉकडाऊनची घोषणा करण्यात आली. या काळात बँकांची वसुली वर्षभरातील आर्थिक व्यवहाराची छाणणी, कर्ज वाटपाची उर्वरित रकमेची विलेवाट इ. अशाप्रकारचे अनेक प्रकारचे काय चालू असतात. तसेच येणा-या आर्थिक वर्षासाठीचे नियोजन करावयाचे असते. अर्थमंत्र्यांनी लोकसभेत मांडलेला अर्थसंकल्पाची अमलबजावणी करण्यासाठी बँकांना काही निर्णय द्यावयाचे असते. लॉकडाऊनच्या परिस्थितीमूळे ह्या सर्व गोष्टी होऊ शकल्या नाही. यातही कॅशलेस व्यवहाराचे प्रमाण वाढले हि जरी सुखद गोष्ट असली, तरी भारतासारख्या विकसनशील देशात अजूनही रोख व्यवहाराला महत्व आणि प्राधान्य देणारी पिढी अस्तित्वात आहे. सुमारे ४० टक्के जनतेजवळ कोणत्याही प्रकारचे कॅशलेस व्यवहारासाठी लागणारे कार्ड उपलब्ध नसल्याने तसेच सायबर क्राईमचे वाढते प्रमाण लक्षात घेता अजूनही कॅशलेस व्यवहार जास्त होतांना दिसत नाही. अश्यावेळी ग्रामीण भागातील तसेच काही व्यक्तींना आपल्या गरजा पैश्या अभावी पूर्ण करता आल्या नाही.

विमा व्यवसायावरील प्रभाव :

भारत सरकारच्या अधिपत्याखाली जीवन विमा महामंडळ कार्यरत आहे. या अंतर्गत जनतेचा विमा काढण्यात येते परंतु कोविड-१९ च्या लॉकडाऊनच्या काळात विमा क्षेत्रातील सर्व व्यवहार बंद झालेले आहे. महत्वपूर्ण अशीबाब की वित्तीय वर्ष पूर्ण होणा-या आधी लॉकडाऊन झाल्याने विमा क्षेत्रातील सर्व व्यवहार ठप्प झाले. त्याचप्रमाणे पिकविम्याचा लाभ शेतकरी वर्गांना मिळाला नाही. त्यांचा प्रभाव शहरी क्षेत्राबरोबरच ग्रामीण क्षेत्रावर सुद्धा मोठ्या प्रमाणात पडला. मा. पंतप्रधान यांनी कोविड-१९ या विरुद्ध लढणा-या आरोग्य कर्मचा-यांसाठी विमा योजना पॅकेज अंतर्गत जाहीर केलेली. विविध योजनां खाली विविध क्षेत्रांना विम्याचे कवच नियोजित केलेले आहे. परंतु या महामारीच्या काळात मोठ्या प्रमाणात विम्याचे हप्ते भरलेले नसल्याने सर्व व्यवहार ठप्प पडलेले दिसतात.

सेवाक्षेत्रावरील प्रभाव :

कोरोना विषाणूमूळे सेवा क्षेत्रावर तीव्रतेने प्रभाव पडलेला दिसून येते. सेवा क्षेत्र मंदिच्या चक्रव्यूहात अडकले, सोशल डिस्टिंगमुळे वस्तू आणि सेवांच्या मागणित मोठ्या प्रमाणात घसरण झालेली आहे. जागतिक स्तरावरील हॉटेल व रेस्टारेंट व्यवसाय मोडकळीस आला. जागतिक रेस्टारेंट डिनर मध्ये जवळ जवळ १०० टक्के घसरण झालेली आहे. विविध सेवाक्षेत्रात सुद्धा हिच परिस्थिती असल्याने बेकारीची तीव्रत प्रचंड प्रमाणात वाढलेली दिसून येते त्याचा प्रभाव सेवा क्षेत्रावरील अवलंबून असणा-या व्यक्तिवरच तर झाला. परंतु ज्यांना सेवा आवश्यक आहे त्यांच्यावर ही मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पडला.

मॅन्युफॅक्चरिंग क्षेत्रावरील प्रभाव :

कोरोना विषाणूमूळे मॅन्युफॅक्चरिंग क्षेत्राला आवश्यक असणारा कच्चा मालाचा पुरवठा झाला नसल्यामूळे सुरुवातीलाच अडचणीत असलेले मॅन्युफॅक्चरिंग क्षेत्र आणखी अडचणीत आले. कारण कच्चा माल जोपर्यंत प्राप्त होत

नाही तोपर्यंत श्रमिकांना आणि उद्योग व्यवसायात कोणतेही कार्ये होत नाही. त्यांचा प्रभाव मॅन्यूफॅक्चरिंग क्षेत्रावर झाला असल्याचे दिसून येते.

वाहतूक क्षेत्रावरील प्रभाव :

कोरोना विषाणूच्या महामारीमुळे एकाएकी सर्व व्यवहार ठप्प झाल्याने खरेदी विक्रीचे व्यवहार बंद, आयात निर्यात बंद, देवाणघेवाण बंद झाली त्यामुळे वाहतूक व्यवस्था बंद झाल्याने या क्षेत्रावरील अवलंबून असणा-या तसेच सर्वसामान्य जनतेवर सुद्धा परिणाम झालेला आहे. मात्र वाहतूकीबरोबरच प्रवासी वाहतूकीची सोय बंद झाल्याने प्रवाश्यांना आपल्या गावाला पोहचता आले नाही. सरकारला उपया योजना करतांना वेळ लागला त्यामुळे मालवाहतूकीबरोबर प्रवासी वाहतूक करणा-या सर्व व्यावसायिकांवर प्रभाव पडल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

जागतिक स्तरावर निर्माण झालेल्या कोविड-१९ च्या संकटामुळे विविध देशांच्या अर्थव्यवस्थेवर फारच गंभीर परिणाम झाल्याचे दिसून येते. त्यातही भारतासारख्या, विकसनशील आणि अर्धविकसीत देशांच्या अर्थव्यवस्थेवर या रोग्याच्या प्रादुर्भावामुळे निर्माण केलेल्या लॉकडाऊनच्या परिस्थितीमुळे फार मोठे नुकसान झालेले आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर जागतिक नाणेनिधी नी म्हटल्या प्रमाणे १.९ टक्के पेक्षा कमी झालेला आहे.

लॉकडाऊनच्या काळात उद्योगाचे बंद होणे, कच्चा मालाची आयात निर्यात न होणे. यामुळे बेकारीची कु-हाड जास्तीत जास्त जनतेवर पडली. उपलब्ध साधन सामुग्रीचा वापर न झाल्याने त्या सामुग्री नष्ट झाल्या. उद्योगाप्रमाणेच भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्वपूर्ण क्षेत्र म्हणजे कृषी क्षेत्र होय. लॉकडाऊनच्या काळात कृषीक्षेत्र एकदम ठप्प पडले. रब्बी हंगामातील उत्पादन काढण्यासाठी मणूष्यबळ उपलब्ध न झाल्याने कृषी उत्पादन नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे तसेच ज्या शेतक-याकडे कृषी उत्पादन होते त्यांना बाजारपेठेत वस्तू विक्रीसाठी वाहतूकीची कोणतेही सोय नसल्याने विक्री करता आली नाही त्यामुळे येणा-या खरीप हंगामाचे नियोजन अपूरे राहण्याची शक्यता मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झाली.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत वित्तीय क्षेत्रावर वर प्रभाव पडल्याचे दिसून येते. बँकिंग क्षेत्रात रोखीने व्यवहार करण्याची पध्दती असतांना कॅशलेस व्यवहार करण्यासाठी भारतीय काही जनतेवर कोणतेही सोय नसल्याने बँकिंग सुविधाचा उपयोग करता आला नाही. वाहतूकीची व्यवस्था बंद झाल्याने मालवाहतूक व प्रवासी वाहतूकीचा परिणाम बहुतांश जनतेवर पडलेला आहे. येणा-या काळात अर्थव्यवस्था योग्य परिस्थितीत आणावयाची असेल तर कोविड-१९ या रोगाच्या प्रादुर्भाव जे क्षेत्र प्रभावित झाले त्या क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित करून, उपाययोजना करून तसेच सरकारद्वारे पॅकेज जाहीर करतांना व्यक्ति हा घटक समोर ठेऊन प्रयत्न करावे लागतील.

संदर्भ सूची :

१. भारतीय अर्थव्यवस्था दत्त व सुंदरम नवी दिल्ली प्रकाशन.
२. भारतीय अर्थव्यवस्था, डॉ.जी.एन.झामरे, पिंपळापूरे प्रकाशन.
३. दैनिक वृत्तपत्रे.

कोविड-19 आणि त्याचा सामाजिक परिणाम

प्रा.आनंद मुसळे

मास्टर दीनानाथ मंगेशकर
महाविद्यालय, औराद शहाजानी.

प्रस्तावना-

साथीच्या आजाराचा इतिहास तसा फार जुना आहे. एखाद्या गावात, प्रदेशात किंवा लोकसंख्येच्या ठराविक भागात एखाद्या आजाराची लागण अपेक्षेपेक्षा जास्त किंवा सर्वसाधारण प्रमाणापेक्षा मोठ्या प्रमाणात आढळून आली तर त्या भागात त्या आजाराची साथ किंवा महामारी (epidemic) आल्याचे म्हटले जाते. महामारी कोणत्यातरी एका क्षेत्र किंवा लोकसंख्येच्या भू भागापर्यंत सीमित असते. परंतु असे कोणते आजार जेव्हा अन्य देशात किंवा खंडांमध्ये पसरतात तेव्हा त्यांना पेंडेमिक (pandemic) म्हणतात.

आजारी व्यक्ती दुसऱ्या निरोगी व्यक्तीच्या संपर्कात आल्यास जर त्या दुसऱ्या व्यक्तीला तो आजार होत असेल तर त्याला संसर्गजन्य आजार म्हणतात. असे आजार सूक्ष्मजीवांमुळे होतात पूर्वी अशा प्रकारच्या आजाराबाबत पुरेसे संशोधन झालेले नव्हते त्यामुळे असे आजार प्रामुख्याने देवाच्या कोपामुळे होतात असे मानले जायचे, परंतु लुई पाश्चर या फ्रेंच वैज्ञानिकाने 1860 च्या सुमारास सर्वप्रथम सूक्ष्मजीव हे अनेक रोगांचे मूळ आहे असे निर्विवाद सिद्ध केले आणि अशा रोगांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला.

अशा प्रकारचे आजार हे सूक्ष्मजीवांमुळे होतात म्हणजेच प्रामुख्याने जिवाणू आणि विषाणूमुळे होतात, त्यातही उपद्रवी सूक्ष्मजीवां मुळे होतात. सर्वच प्रकारचे जीवाणू हे उपद्रवी नसतात, काही जिवाणू मानवी आरोग्यासाठी महत्त्वाचे असतात मात्र विषाणूबाबत तसे नसते. जीवाणू आणि विषाणू मधील आणखी एक महत्त्वाचा फरक म्हणजे जिवाणू सजीव, एकपेशीय असतो, तर विषाणू अपेशीय असतो. तसेच तो निर्जीव आणि सजीव यामधील एक कडी असून सजीव कोशिकांच्या संपर्कात आल्यानंतर सजीवाप्रमाणे होतो. सद्यस्थितीत संपूर्ण जगाला भेडसावणारा कोरोना याच प्रकारच्या विषाणूपासून झालेला आजार आहे. कोविड-19 हा आजार जरी नवा असला तरी विषाणू पासून होणारे आजार हे मानवजातीला काही नवीन नाहीत तेव्हा कोविड-19 हा सुद्धा विषाणू पासून होणारा एक आजार आहे.

कोविड-19: प्राथमिक माहिती

कोरोना विषाणूपासून होणाऱ्या आजाराचे फेब्रुवारी-2020 च्या दुसऱ्या आठवड्यात जागतिक आरोग्य संघटनेने कोविड-19 असे नामकरण केले. तसेच साधारणपणे मार्चच्या दुसऱ्या आठवड्यात या आजाराला जागतिक महामारी म्हणून घोषित केले. या आजाराचा उगम चीनमध्ये झाला असून

त्याची सुरुवात नोव्हेंबर-2019 मध्ये चीन या देशात झालेली आहे.भारतात कोरोना विषाणूमुळे होणाऱ्या साथीच्या आजारांची सर्वप्रथम नोंद केरळ या राज्यात 30 जानेवारी रोजी झाली,तर महाराष्ट्रात या आजाराच्या रुग्णाची पहिली नोंद झाली ती 9मार्च 2020 या दिवशी.तेव्हापासून आजतागायत महाराष्ट्र हे देशातील कोविड-19 चा सर्वाधिक प्रभाव झालेले राज्य आहे.

कोविड-19 या आजाराचा स्त्रोत आजही माहिती झालेला नसला तरी हा आजार होण्यास कारणीभूत असलेल्या विषाणूचे संक्रमण मुख्यतः एखादी संक्रमित व्यक्ती खोकल्यास, शिंकल्यास बाहेर पडणाऱ्या सूक्ष्मद्रव बिंदूद्वारे किंवा त्या व्यक्तीच्या श्वासोच्छ्वासवासाद्वारे किंवा विषाणू असलेल्या दूषित प्रष्ठभागाला स्पर्श करून आपले डोळे,नाक किंवा तोंडाला स्पर्श केल्यास व्यक्तीला संसर्ग होऊ शकतो.

कोविड-19 त्याचा सामाजिक परिणाम

साथीचा रोग हा फक्त जैव वैज्ञानिक प्रश्न नाही तर तो एक सामाजिक प्रश्न देखील आहे.मद्यपान, घरगुती हिंसा,निराशा,आत्महत्या, गरिबी,बेरोजगारी इ. सामाजिक प्रश्न साथीच्या रोगांचे अटळ परिणाम आहेत.

करोना विषाणू पासून होणाऱ्या कोविड-19 या आजारामुळे समाजातील विविध क्षेत्रावर न भुतो असे दूरगामी परिणाम झालेले आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात कोविड-19 चा केवळ सामाजिक क्षेत्रावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

कोविड-19 आणि कौटुंबिक हिंसाचार

कोविड-19 मुळे या काळात अनेक देशात टाळेबंदी (लॉकडाऊन) करावी लागली,त्याचा परिणाम जसा अनेक घटकावर झाला तसाच महिलांवर पण झाला. कारण या काळात कौटुंबिक हिंसाचारात मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली.हे केवळ भारतामध्येच झाले असे नाही तर जगातील अनेक देशात हे वास्तव दिसून आले.म्हणून तर यासंदर्भात संयुक्त राष्ट्रांचे महासचिव एंटोनियो गुटेरेस यांना जगातील सरकारमधील नेत्यांना आग्रह करावा लागला.त्यांनी या नेत्यांकडे आग्रह केला की,करोना विषाणू महामारीच्या प्रक्रियेमध्ये महिलांच्या सुरक्षेचा समावेश करावा व त्याच्याविरुद्ध होणाऱ्या हिंसा थांबविण्यासाठी पाऊल उचलावं. यावरून याबाबतची गंभीरता लक्षात यावी.

ही गंभीरता या काळातील कौटुंबिक हिंसाचाराबाबत विविध देशातील परिस्थितीवर नजर टाकली तर लक्षात येते.स्पेनमध्ये टाळेबंदीच्या सुरुवातीच्या दोन आठवड्यांच्या काळातच महिलांकडून मदत क्रमांकाकडे मदतीसाठी नेहमीपेक्षा 18 टक्के जास्त दूरध्वनी आले,फ्रेंच 30% अधिक,तर इंग्लंडमध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विरोधात मदतीसाठीचे कॉल पंचवीस टक्के वाढले. ऑस्ट्रेलियात कौटुंबिक हिंसाचारापासून सुटका कशी करून घ्यावी हा गुगलवर सर्वाधिक विचारला गेलेला प्रश्न होता

शेजारी अफगाणिस्तानमध्ये या काळात 50 टक्क्यांपेक्षा अधिक अफगाणी महिला कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडत आहेत, अर्जेंटिनामधील क्राईम अगेन्स्ट वूमन सेलची प्रमुख आला गिब्रेती म्हणते की, एवढ्या मोठ्या प्रमाणात कौटुंबिक हिंसाचार आणि पतीकडून मारहाणीच्या घटना येण्याची आशा नव्हती.लॅटिन अमेरिका तर कौटुंबिक हिंसाचाराला दुसरी महामारी म्हणून संबोधू लागला आहे. कॅनडाच्या ओटेरियो शहरांमधील एका स्वच्छता करणाऱ्या महिलेने तर समाज माध्यमावर लिहिलं होतं की, राक्षसाच्या (पती)हातुन मरण्यापेक्षा ती कोरोना विषाणू मुळे मरण पसंत करेल.भारतामध्ये यापेक्षा वेगळी स्थिती नाही.देशात मार्च 24 ते एप्रिल 1 दरम्यानच्या काळात कौटुंबिक हिंसाचाराची 69 प्रकरणे आली असली (हेही प्रमाण एरवीपेक्षा जास्त) तरी प्रत्यक्ष तक्रारीं न नोंदवण्याचे प्रमाण याहून खूप जास्त असल्याचे राष्ट्रीय महिला आयोगाचे म्हणणे आहे.

यावरून या काळात महिलांच्या कौटुंबिक हिंसाचार मध्ये किती मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे हे दिसून येईल याकाळात घटस्फोटाच्या प्रमाणातही वाढ झाली आहे मलेशियातील झियान शहरांमध्ये टाळेबंदीमुळे घटस्फोटाच्या प्रमाणात एवढ्या मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे की 16 मार्च पर्यंत 17 घटस्फोट कार्यालय येणाऱ्या तीन आठवड्यांसाठी बुक झाले आहेत. एकूणच कोविड-19 आणि त्याच्या परिणामी लादल्या गेलेल्या टाळेबंदी मुळे महिलासंबंधी प्रश्नात बरीच वाढ झाल्याचे दिसून येते.

कोविड-19 आणि सायबर क्राईम

करोना संक्रमण रोखण्यासाठी लागू केलेल्या टाळेबंदीमुळे सायबर क्राईम गुन्ह्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली आहे. फक्त राजधानी दिल्लीच जरी उदाहरण घेतलं तर या काळात सायबर क्राईम गुन्ह्यांमध्ये 125 टक्के वाढ झाल्याचे दिसून येते.

सायबर गुन्ह्यासंबंधी आकड्यांवर नजर टाकली तर मागच्या वर्षीच्या तुलनेत यावर्षी त्यामध्ये जवळजवळ 49 टक्के एवढी वाढ झालेली आहे.याच महत्त्वाचं कारण म्हणजे या काळात जास्तीत जास्त लोक डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा उपयोग करत आहेत,परंतु सायबर सुरक्षेसंबंधी विशेष काळजी घेताना दिसत नाहीत याचाच फायदा सायबर गुन्हेगारांनी घेतलेला आहे.या गुन्ह्यांमध्ये सर्वात जास्त गुन्हे कार्ड संबंधित आहेत.

कोविड-19 आणि बाल कामगार

कोविड-19 मुळे बालकामगारांच्या संख्येमध्ये वाढ होण्याची चिन्हे आहेत हे यासंबंधीच्या काही अभ्यासावरून लक्षात येईल. यासंबंधी पुणे,नाशिक,सोलापूर, परभणी या जिल्ह्यांमध्ये क्राय या संस्थेने सर्वेक्षण केले त्यानुसार सध्या 35 टक्के मुले आपल्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी पूर्णवेळ अथवा अर्धवेळ काम करतात.या टाळेबंदी नंतर आणखी चार टक्के मुलांची वाढ होईल असा अंदाज 'क्राय'ने नमूद केला आहे. तर आर्थिकदृष्ट्या अक्षम लोकसंख्येत 20 टक्क्यांनी वाढ होईल असा

अंदाज असून त्यामुळे बालमजुरीच्या प्रमाणात वाढ होईल असा अंदाज 'युनिसेफ' या संस्थेने वर्तवला आहे.

कोविड-19 आणि अंधश्रद्धा

साधारणपणे कोणत्याही संकटाच्या काळात अंधश्रद्धांना पेव फुटते तसेच काहीसे कोविड-19 मुळे आलेल्या संकट काळात दिसून येत आहे. देशातील अनेक भागातील अंधश्रद्धांच्या उदाहरणावरून यासंबंधीची सत्यता लक्षात येईल.

काही ठिकाणी डाव्या पायाच्या अंगठ्याला मेहंदी किंवा हळद लावली जात आहे ज्यांची मेहंदी मोठ्या प्रमाणात रंगली त्यांना कोरोना होणार नाही असे मानले जात आहे. प्रतापगढ, सुलतानपूर आणि आयोध्यामधील काही गावांमध्ये पुरुषांच्या पाठीवर हळद, मेहंदी, शेण लावले जात आहे. बिहारमधील समस्तीपुरमध्ये अनेक मंदिरातील नंदी दूध पीत असल्याची बातमी आली त्यामुळे मंदिरांमधील नंदीला दूध पाजण्यासाठी एवढी गर्दी झाली की गर्दीला पांगवण्यासाठी पोलिसांची मदत घ्यावी लागली. एखाद्या अध्यात्मिक ग्रंथात पूर्वीचा एखादा डोक्याचा केस सापडला तर तो एक ग्लास पाण्यात बुडवून फेकून दिला जात आहे आणि ते पाणी पिले जात आहे, तर कुणी दररोज थाळी वाजवत आहेत.

बरेली गावांमध्ये काही महिला एकत्र येऊन विहिरींमधील पाणी बकीटाने बाहेर काढत आहेत, तर पुरुष त्या पाण्यात नाणे टाकत आहेत. मध्यप्रदेशमधील भिंग मुरैनामध्ये यमदीप जाळला जात आहे, ज्यामुळे यमराज पळून दुसरीकडे जाईल. नेपाळमधून अशी अफवा आली की, ज्यांच्या चौकटीच्या खाली काळा दगड मिळेल त्या व्यक्तीने त्याला गंध लावला तर संबंधित व्यक्तीला कोरोना होणार नाही अल्मोडा तसेच पिथौरगढ मधील अनेक लोकांनी आपल्या घराची चौकट उकलली.

कर्नाटक मधील कोरटोगरेच्या मुद्देनहल्ली गावांमधील एक महिला कोरोनादेवी बनून बोलली की गाव सोडा, वाचाल यामुळे पूर्ण साठ कुटुंब गावाच्या बाहेर पेंट टाकून राहू लागली. फरुखाबाद, बालोदमधील स्त्रिया दगडाच्या तुकड्यावर किंवा पोळीपाटावर तांदूळ किंवा पीठ टाकून बेलन/वाटत उभं करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. ज्यांच बेलन उभं राहिल ते कोरोनापासून वाचले तर ज्यांच बेलन उभं राहिलं नाही तर ते कोरोना देवीला नवस बोलून दुसऱ्या वेळेस प्रयत्न करताना दिसतात. जयपूरच्या आसपासच्या गावांमधील काही महिला सूर्याला अर्घ्य देऊन पाच-पाच वेळेस भांगामध्ये सिंदूर भरत आहेत, तर काही महिला सात घरातून पैसे मागून बांगड्या विकत आणत आहेत.

एकूणच या काळात देशाच्या विविध भागात अंधश्रद्धेमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते.

कोविड-19 आणि मानसिक आजार

कोविड-19 मुळे लादण्यात आलेल्या टाळेबंदीमुळे शारीरिक आरोग्याचा विचार अतिरिक्त प्रमाणात केला गेला, याउलट मानसिक तुटलेपणातून येणाऱ्या दुष्परिणामांचा विचार केला गेला नाही. एकूणच सामाजिक आरोग्याकडे विशेष लक्ष दिले गेले नाही, त्यामुळे या काळात मानसिक आजारांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे.

इंडियन सायक्याट्री सोसायटीच्या एका सर्व्हेनुसार मानसिक रोगांची शिकायत घेऊन येणाऱ्यांच्या संख्येमध्ये मधील 20 टक्क्यांनी वाढ झालेली आहे. या काळात काळजीची जागा भीतीने घेतली. यासंदर्भात रिझर्व बँकेत मोठ्या हुद्द्यावर असलेली व्यक्ती तसेच बेस्ट मधील अधिकाऱ्यांनी दूरध्वनीवरून झोप येत नसल्याची तक्रार केल्याचे डॉ. शिसोदे यांनी सांगितले. यावरून सामान्य माणसाची काय अवस्था झाली असेल याची कल्पना करता येईल. लॅन्सेट सारख्या प्रसिद्ध जागतिक वैद्यक संशोधन नियतकालिकात अलीकडेच कोविड-19 मुळे लावण्यात आलेल्या टाळेबंदीच्या काळात मानसिक आरोग्याचे प्रश्न वाढले असल्याचे निष्कर्ष सांगणारा शोधनिबंध प्रसिद्ध झाला आहे.

मानसिक आजारांचे पर्यावसान मृत्यूपर्यंत सुद्धा जाऊ शकते म्हणून या काळात होत असलेल्या आत्महत्यां पाठीमागे मानसिक आजार हे सुद्धा एक महत्त्वाचे कारण आहे. थोडक्यात कोविड-19 आणि त्यामुळे जगभरातील विविध देशांमध्ये लावलेल्या टाळेबंदीमुळे अनेक क्षेत्रांवर परिणाम झालेले आहेत त्यापैकीच एक असलेल्या सामाजिक क्षेत्रावर सुद्धा त्याचा दूरगामी परिणाम झालेला दिसून येतो.

संदर्भ :

1. www.Loksatta.com
2. navbharattimes.com
3. hindustan.com
4. Patrika.com

कोविड-19: वास्तव आणि अपेक्षा

प्रा. प्रदीप दाजीबा पाटील

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री.छत्रपती शिवाजी कॉलेज,

उमरगा.जि.उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :

संपूर्ण जग आज ज्या कोरोना महामारीने भयग्रस्त झालेले आहे, तिलाच 'covid-19' या नावाने ओळखले जाते. प्राचीन कालखंडापासून ते आज पर्यंत अनेक रोगाच्या साथीने वेळोवेळी थैमान घातलेले दिसून येते. प्लेग, इन्फ्लूएंजा, हावळ बेमारी, हैजा, डेंगू, चिकनगुनिया, बर्डफ्लू, स्वाईनफ्लू इत्यादी ,रोगाच्या साथीबरोबरच सद्यस्थितीत कोरोनाच्या साथीने संपूर्ण जगभरात लाखो लोकांचे बळी गेलेले आहेत. कोरोनाने आज वैश्विक महामारीचे स्वरूप धारण केलेले आहे .सध्या जगातील जवळजवळ सर्वच देशांमध्ये कोरोनाने पाय पसरलेले आहेत .संपूर्ण जग भयाच्या सावटाखाली असून प्रगत समजल्या जाणाऱ्या अमेरिका, चीन, स्पेन, इटली, फ्रान्स, इंग्लंड यासारख्या देशात कोरोना बळीची संख्या सर्वाधिक आहे कोरोना विषाणूची उत्पत्ती जरी चीनच्या 'वुहान' शहरात झालेली असली, तरी जगभरातील अनेक देशांत तिचा प्रसार वेगाने होत गेल्याचे दिसून येते. कोरोनाचा प्रसार रोखण्यासाठी जगभर संशोधन कार्य सुरू असून लस शोधून काढण्यामध्ये शास्त्रज्ञांना अद्याप यश मिळालेले नाही. त्यामुळे भयावह परिस्थिती निर्माण होत आहे.

भारत या लोकसंख्याप्रधान देशांमध्येही कोरोनाने थैमान घातले असून लाखो लोक कोरोनाग्रस्त झालेले आहेत. आजपर्यंत हजारो लोक मृत्युमुखी पडलेले आहेत देशातील परिस्थिती गंभीर बनत असून ती हाताबाहेर गेल्यास फार मोठे संकट निर्माण होईल, अशी भीती व्यक्त केली जात आहे.

कोविड-19 वास्तव स्वरूप :

कोरोना हा अतिसूक्ष्म व कमकुवत असा 'विषाणू' असून तो मानव निर्मित आहे, असे मानले जाते. कोरोना नावाच्या विषाणूचा जगभरात जेव्हा झपाट्याने प्रसार झाला तेव्हा त्याने जागतिक महामारी चे स्वरूप धारण केले. त्यामुळे संयुक्त राष्ट्र संघटनेने कोरोना महामारी चे 'covid-19' असे नामकरण केले. कोरोना विषाणूचे संक्रमण झाल्यानंतर मानवी शरीरात सर्दी, ताप, खोकला व श्वास घेण्यात अडथळा अशी प्राथमिक लक्षणे दिसून येतात. संक्रमण झाल्यानंतर आपले शरीर विषाणू विरोधात अँटीबॉडीज तयार करते. त्यामुळे विषाणू नष्ट होऊन व्यक्ती आजारातून बरे

होतो. विषाणू कुठलाही असो, त्याच्या विरोधातील मूळ औषध (अँटीबायोटिक्स) हे शरीर स्वतः तयार करते आणि त्याची एक प्रत जपूनही ठेवते. त्यामुळे सहसा बहुतांश विषाणू हे आपणांस दुसऱ्यांदा बाधित करू शकत नाहीत. वृद्ध व्यक्तीची रोगप्रतिकारक शक्ती ही कमकुवत असल्यामुळे त्यांना बाधा होऊन ते दगावू शकतात. लसीकरणाद्वारेही आपणास रोगप्रतिकारक शक्ती निर्माण करता येते.

विषाणूजन्य साथीच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात एक रुग्ण जर इतर दोन निरोगी लोकांना बाधित करत असेल तर या संख्येस त्या विषाणूचा 'बेसिक आरनाॅट' असे म्हणतात. 'बेसिक आरनाॅट' हा विषाणू विशिष्ट असतो. जसे की फ्लूचा आरनाॅट 1.5, कोविड-19 आरनाॅट 2, तर गोवरचा आरनाॅट हा 10 असा आहे. बेसिक आरनाॅट ही संख्या खरेतर त्या त्या विषाणूच्या पसरण्याच्या शक्तीचे निर्देशक असते. विषाणूचा बेसिक आरनाॅट जेवढा असेल तेवढा वेग धारण करतो आणि साथीचे रूप घेतो. जर आरनाॅट 2 असेल तर पहिला रुग्ण दोघांना मग हे दोघे चौघांना आणि हे चार पुढे आठ लोकांना संक्रमित करतात. हे चक्र मग या प्रकारे चालू राहते. या पद्धतीने केवळ काही महिन्यांच्या कालावधीत विषाणू करोडो लोकांना संक्रमित करत जातो. आणि शेवटी लोकसंख्येचा एक भाग जसे की 40 ते 50 टक्के वगैरे संक्रमित होऊन त्यांना रोगप्रतिकारक शक्ती प्राप्त होते व नंतर विषाणूचा वेग कमी होत जाऊन 'हर्ड इम्युनिटी' तयार झाल्यानंतर वेग शून्य होऊन साथ ओसरते.

कोविड-19 : काही दिशादर्शक अभ्यास :

कोविड-19 हा आजार एक जागतिक साथ म्हणून पुढे आलेला आहे. डिसेंबर 2019 च्या दरम्यान या साथीची सुरुवात चीनच्या 'वुहान' शहरात झाली. पुढे ती युरोप व अमेरिका खंडात पसरली आणि नंतर तिने आफ्रिका व आशिया खंडात प्रवेश केला. जागतिक आरोग्य संघटनेने केलेल्या संशोधनानुसार कोविड-19चा बेसिक आरनाॅट हा दोन च्या आसपास असल्याचे स्पष्ट होते "डायमंड प्रिन्सेस क्रूझशिप" या जहाजावरील वरील प्रवाशांचा अभ्यासही यास दुजोरा देतो.

कोविड-19 रुग्णांचा तसा पहिला मोठा अभ्यास हा फेब्रुवारी 2020 मध्ये चीनमधील 'सेंटर फॉर डिसीज कंट्रोल' या संस्थेने केला. यामध्ये जवळपास 44 हजार रुग्ण सहभागी होते या अभ्यासात 80 टक्के रुग्ण सौम्य, 16 टक्के मध्यम तर उर्वरित 4 टक्के हे गंभीर आजार गटात मोडतात असे आढळले. यामध्ये सरासरी मृत्युदर हा 2 टक्के एवढा होता. मृतांमध्ये बहुतांश रुग्ण हे 60 पेक्षा अधिक वयाचे होते. अमेरिकेने केलेल्या अभ्यासातील निष्कर्ष हे चीनच्या अभ्यासाशी साधर्म्य दाखवतात.

'सायन्स' या नियतकालिकात प्रकाशित झालेल्या एका अभ्यासानुसार कोविड-19 मध्ये जवळपास 75 टक्के पेक्षाही अधिक संक्रमित व्यक्ती ह्या एक तर लक्षण विरहित किंवा नगण्य लक्षणे असलेल्या आहेत. युरोपातील 'आईसलॅंड' या देशांमध्ये झालेले संशोधनही वरील अभ्यासास दुजोरा देते. या देशाने लोकसंख्येच्या सहा टक्के एवढ्या मोठ्या प्रमाणात जनतेची कोविड-19

तपासणी केली असता जवळजवळ पन्नास टक्के संक्रमित लोक हे लक्षण विरहित राहत असल्याचे व एकूण संक्रमितांपैकी केवळ अर्धा टक्का लोक दगावत असल्याचे दिसून आले.

वरील अभ्यासावरून कोविड-19 संक्रमितांचे एकूण पाच गट तयार होतात 1.लक्षण विरहित गट 2. नगण्य लक्षण गट 3. सौम्य आजार गट या गटांमध्ये रुग्णांना ताप व खोकला ही लक्षणे जाणवतात.4.मध्यम आजार गट 5. गंभीर आजार गट ,असे गट तयार होतात विशेषतः ज्यांना उच्च रक्तदाब, मधुमेह, हृदयविकार, दमा यासारखे आजार आहेत त्यांची दगावण्याची शक्यता अधिक आहे. अमेरिकेतील 'सीडीसी' संस्थेने केलेला अभ्यास व 'फायनान्सियल टाइम्स' या दैनिकाने 14 वेगवेगळ्या देशांमधील अतिरिक्त मृत्यूच्या संदर्भात छापलेला अहवाल असे सुचवतात की एखाद्या देशाने कोविड-19चे जेवढे मृत्यू घोषित केलेले आहेत, त्यापेक्षा ते जवळपास 1.6 पट अधिक आहेत परंतु इटली, स्पेन, अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स या देशातील मृत्यूने शिखर बिंदू गाठला असल्याचे स्पष्ट होत आहे.

कोविड-19 आणि भारतातील स्थिती :

कोविड-19 च्या संदर्भात भारतातील स्थितीचा विचार केल्यास असे दिसून येते की भारतीय लोकसंख्येच्या प्रमाणात डॉक्टर आणि परिचारिकाचे प्रमाण न्यूनतम आहे. म्हणजे वैद्यकीय मनुष्यबळ हे जेमतेम पुरेल एवढेच आहे विकसित देशाच्या तुलनेत ते तिपटीने कमी आहे. भारतात शासकीय रुग्णालयात जवळपास 7 लाख खाटा आहेत. खासगी रुग्णालयाच्या बाबतीत खात्रीशीर आकडेवारी उपलब्ध नाही. वेगवेगळ्या अभ्यासावरून खासगी रुग्णालयातील खाटा ह्या एकूण खाटांपैकी 30 टक्के ते 60 टक्के यादरम्यान असाव्यात असे स्पष्ट होते. यावरून देशात एकूण 15 लाख खाटा असतील असे गृहीत धरले तरी त्या पुरेशा ठरणार नाहीत आवश्यक मनुष्यबळ, ऑक्सिजन, औषधी, यंत्रसामग्री, मेडिकल किट्स यांची कमतरता जाणवते. एका अभ्यासानुसार भारतात शासकीय व खासगी रुग्णालयांमधील सरासरी 75 टक्के खाटा या रुग्णांनी व्यापलेल्या असतात. तेव्हा कोरोना बाधितांची व्यवस्था कशी करणार?असा प्रश्न उभा राहतो.

भारताची लोकसंख्या 138 कोटी एवढी प्रचंड असून यातील निम्मे म्हणजे जवळजवळ सत्तर कोटी लोक संक्रमित झाल्यावर आवश्यक हर्ड इम्युनिटी तयार होईल. विकसित देशाचे सरासरी आयुर्मान 80 वर्षांच्या आसपास आहे. त्यामुळे 60 पेक्षा अधिक वय असलेल्या ज्येष्ठ नागरिकांची संख्या तेथे जवळपास वीस टक्के एवढी आहे. भारतातील सरासरी आयुर्मान 67 वर्ष आहे. आणि त्यामुळे देशातील वृद्धांचे प्रमाण हे केवळ आठ टक्के म्हणजेच विकसित देशाच्या निम्म्यापेक्षाही कमी आहे. तरीही जुलै 2020 पासून रुग्णांच्या संख्येत वेगाने वाढ होण्याची शक्यता वर्तवली जात आहे.

एका अभ्यासानुसार भारतात एकूण 14 लाख जनरल व एक लाख आयसीयू खाटा आहेत. कोरोनाचा पुढील कालावधी दहा महिने गृहित धरला व पीक फेज व पोस्ट पीक पेज मधील

अडीचपट रुग्ण म्हणजेच 2.5 कोटी कोविड रुग्ण समान पद्धतीने दहा महिन्यांच्या कालावधीवर विभागले तर दरमहा पंचवीस लाख रुग्ण तयार होतील, पण त्याकरिता फार तर दहा टक्के आयसीयू खाटा उपलब्ध असू शकतील. त्यामुळे लाखो रुग्णावर उपचार करणे शक्य होणार नाही असे दिसते. परिणामी मृत्यूदर वाढण्याची शक्यता निर्माण होत आहे. म्हणजेच इतर देशांच्या तुलनेत भारतातील आरोग्यविषयक स्थिती फारशी प्रगत नसल्याने गंभीर परिस्थिती उद्भवू शकते, असे दिसते.

कोविड-19 आणि अपेक्षित उपाय :

कोरोना या जागतिक महामारीला प्रतिबंधित करण्यासाठी जगभर प्रयत्न सुरू झाले आहेत. जागतिक आरोग्य संघटना, केंद्र सरकार व राज्य सरकार युद्धपातळीवर उपाययोजना करण्यासाठी तत्पर असल्याचे दिसून येते. साथीचे आजार पसरू नये यासाठी जनजागृतीबरोबरच कायद्याची कडक अंमलबजावणी करण्यावर भर दिला जात असला तरी कोरोनाबाधित रुग्णांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येत आहे. त्यासाठी काही सैद्धांतिक पातळीवरील व काही व्यावहारिक पातळीवरील उपाय योजना करणे गरजेचे आहे. त्यामध्ये-

1. कोरोनाविषाणूची साखळी जेव्हा तोडावयास सोपी व शक्य असते त्या सुरुवातीच्या टप्प्यातच ती तोडणे गरजेचे आहे. त्यासाठी कोरोना बाधित देशासोबतचे दळणवळण काही काळ खंडित करणे तसेच बाहेरील देशांमधून येणाऱ्या प्रवाशांपैकी संभाव्य संक्रमिताचे आवश्यक कालावधीकरिता विलगीकरण करून मगच त्यास प्रवेश देणे आवश्यक आहे. तरच कोरोनाची साखळी तोडता येईल व रोगाचा प्रसार थांबवता येईल.
2. कोरोना रोगाची साथ रोखण्यासाठी लसीकरणाचा वापर करण्यात आला पाहिजे . परंतु त्यासाठी लस उपलब्ध असणे गरजेचे असते. कोणत्याही रोगाची साथ वेगाने पसरते त्यावर लस उपलब्ध होण्याकरिता कमीत कमी एक वर्षाचा कालावधी लागू शकतो तोपर्यंत साथीचा प्रसार वेगाने होऊ शकतो. त्यासाठी लवकरात लवकर लस उपलब्ध करून देऊन रोगाचा प्रसार रोखता येऊ शकतो.
3. कोरोना प्रसाराची गती मानवी हस्तक्षेपा द्वारे कमी करण्यावर भर देणे गरजेचे आहे. यामध्ये अनेक प्रकारच्या एकत्रित हस्तक्षेपानी ही गती कमी करता येते जसे की लाँकडाऊन करून लोकांचा संचार कमी करणे, अधिकाधिक टेस्टिंग करून रुग्णांचे व त्यांच्या संपर्कातील लोकांचे विलगीकरण करणे, मास्कचा वापर करणे, शारीरिक अंतर बाळगणे, वारंवार हात धुणे इत्यादी उपाययोजना उत्तम प्रकारे अंमलात आणल्यास साथीची गती कमी करता येते.
4. कोरोनाचा प्रसार रोखण्यासाठी जनजागृती करण्यावर भर देणे गरजेचे आहे. नवीन रोगाची साथ आल्यास लोकांमध्ये त्यासंबंधी अज्ञान असते ते दूर करण्यासाठी जनजागृती घडवून आणली पाहिजे. त्यासाठी रेडिओ, टीव्ही, मोबाईल, वर्तमानपत्रे, मासिके इत्यादी माध्यमातून

लोकांना रोगासंबंधीची माहिती देणे, लोकांनी करावयाच्या उपाययोजनांची माहिती देणे गरजेचे आहे तरच जनजागृती होईल व रोगाची साथ रोखणे शक्य होईल.

5. कोरोना चा प्रसार रोखण्यासाठी विलगीकरणावर भर देणे गरजेचे आहे. विशेषतः वृद्धांचे विलगीकरण करणे आवश्यक आहे. कारण कोरोनासारख्या रोगांना वृद्ध व्यक्ती लवकर बळी पडतात. तसेच बाधित व्यक्तीच्या संपर्कात येणाऱ्या व्यक्तीचे विलगीकरण करणेही गरजेचे आहे. भारतात वृद्धांची लोकसंख्या आठ टक्के एवढी आहे त्यातील 70 टक्के वृद्ध जे ग्रामीण भागात राहतात त्यांचे आपापल्या गावात विलगीकरण केले गेले पाहिजे. तरच कोरोनाची साथ रोखता येईल.

6. कोरोनाचा प्रसार रोखण्यासाठी देशभरात वैद्यकीय सुविधा, औषधे, तज्ञ डॉक्टर, नर्स, दवाखाने उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. सतर्क प्रशासकीय यंत्रणा, उच्च दर्जाचे व्यवस्थापन तज्ञ, झपाटलेले साथ तज्ञ, सक्षम वैद्यकीय मनुष्यबळ, आणि खंबीर राजकीय इच्छाशक्ती या सर्व घटकांना युद्धपातळीवर कार्यरत रहावे लागेल तरच कोरोनाची साथ नियंत्रित करून त्यापासून होणारी हानी टाळता येईल.

अशाप्रकारे, कोरोनासारख्या गंभीर महामारीला नियंत्रीत करण्यासाठी वरील उपाय योजता येतील.

समारोप :

अशाप्रकारे कोरोना विषाणूचा प्रसार जगभर वेगाने होत असून त्यावर वेळीच उपाय होणे गरजेचे आहे. कोरोनामुळे संपूर्ण जनजीवन विस्कळीत झालेले असले, प्रचंड आर्थिक नुकसान होत असले, मृत्युदर वाढत असला, तरी दुसरीकडे मात्र काही चांगल्या बाबीही समाजात घडून आलेल्या दिसून येत आहेत. जागतिक तापमानात घट, पर्यावरण प्रदूषणात घट, अपघातात घट, जलशुद्धीकरणात वाढ, ओझोन वायू मध्ये वाढ, असे काही चांगले बदल घडून आल्याचे दिसते. असे जरी असले तरी या महामारीतून मानवजातीला मुक्त करणे गरजेचे आहे. असे म्हणता येईल.

संदर्भसूची :

1. Parks textbook of preventive and social medicine - 23rd edition.
2. Anantnarayan and Panikars textbook of microbiology, - 10th edition.
3. International journal of infectious diseases. 93(2020)- 201-204.
4. China CDC weekly - Vol.2/no.8.
5. WWW.Worldometer.com.
6. <https://data.worldbank.com>.
7. Journal of travel medicine , volume- 27, issue-2, March 2020.
8. दैनिक लोकमत, सकाळ, लोकसत्ता.

कोव्हीड-१९ आणि शैक्षणिक क्षेत्र

प्रा.डॉ. सुदाम वसंतराव पवार

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

सरस्वती संगीत कला महाविद्यालय, लातूर

प्रस्तावना

कोव्हीड-१९ या विषाणूजन्य महामारीने आज संपूर्ण जगात थैमान घालून जगातील २१० देशांना ग्रासले आहे. त्यातून जागतिक अर्थव्यवस्थेलाच नव्हे तर अर्थव्यवस्थेतील सर्वच क्षेत्रांना ढवळून काढले आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेचा वृद्धीदर ब-यापैकी मंदावला आहे. प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून जगातील सर्वच देशांनी आपआपल्या अर्थव्यवस्था पूर्णपणे टाळेबंद केल्या. त्यामुळे जागतिक स्तरावर सर्वच आर्थिक क्रिया एकदम बंद झाल्या. शेती क्षेत्र सोडल्यास बाकीच्या सर्वच क्षेत्रांना कारोना (कोव्हीड-१९) चा प्रचंड मोठा फटका बसला. उद्योग, व्यापार, वाहतूक-दळणवळण आणि सेवाक्षेत्र यातील सर्वच आर्थिक क्रिया जवळपास तीन महिने एकतर बंद होत्या किंवा अतिशय मंद होत्या. बँकिंग, विमा, वाणिज्य, व्यापार, बॉलीवूड, हॉलीवूड, करमणूक उद्योग, सल्लागार सेवा केंद्र ही सर्व क्षेत्रे व या क्षेत्राशी निगडित लोक कोव्हीड-१९ मुळे भरडून निघाले. या सर्व क्षेत्रातील एकतर रोजगार कमी झाला. गुंतवणूक व भांडवल निर्मिती या प्रक्रिया बंद पडल्या, त्यामुळे कर्ज वाटप, कर्ज वितरण व कर्ज वसूली या प्रक्रिया बंद पडल्याने बँकिंग क्षेत्रात चिंता वाढली. विमा क्षेत्राला व्यवसायवृद्धीमध्ये ब-याच अडचणी निर्माण झाल्या. तात्पर्य कोणत्याही देशाची अर्थव्यवस्था व त्या अर्थव्यवस्थेतील सर्व क्षेत्रे कोव्हीड १९ मुळे ढवळून निघाले.

औद्योगिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक या क्षेत्रावर नकारात्मक परिणाम झाले. शिक्षण क्षेत्रही त्याला अपवाद राहिले नाही. शैक्षणिक क्षेत्रातही मोठी स्थैतिक अवस्था आली. विद्यार्थी, शिक्षक, शिक्षणसंस्था, विद्यापीठ व विद्यापीठ अनुदान आयोग, मानव संसाधन विकास मंत्रालय या सर्वांवर कोव्हीड-१९ मुळे प्रचंड अडचणी निर्माण झाल्या. शैक्षणिक उपक्रम व कार्यक्रम, परीक्षा, निकाल, प्रवेश त्यातून होणारे विद्यार्थ्यांचे नुकसान याचा विचार करून तसेच शैक्षणिक क्षेत्र हे सामाजिक अंतर न पाळण्याचे ठिकाण असल्याने ते बंद ठेवणे अगत्याचे होते. विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर त्याचा परिणाम झाला, परीक्षा होणार का नाही आमच्यावर कोव्हीड-१९ ची बॅच म्हणून धब्बा बसणार नाही ना? अशी विद्यार्थ्यांना भीति वाटत आहे. परीक्षा न घेता पुढील वर्गात प्रवेश देण्याच्या पध्दतीमुळे व मागील सत्राच्या गुणावरून सरासरी काढून अंतिम सत्राचे मार्क देण्याच्या पध्दतीमुळे किंवा ह्या प्रकारच्या येणा-या बातम्यामुळे गुणवत्ताधारक विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य विचलीत झाले. शैक्षणिक क्षेत्राला आलेला राजकीय रंग यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रातील सर्वच घटक भरडून निघाले. प्रस्तूत शोध निबंधात कोव्हीड-१९ चा शैक्षणिक क्षेत्रावर झालेला सर्वंकश परिणाम याचा संशोधनात्मक आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

उद्दिष्ट्ये (Objectives of Study):

६. कोव्हीड -१९ मुळे निर्माण झालेल्या शैक्षणिक स्थितीचा आढावा घेणे.
७. विद्यार्थी व शिक्षक यांच्यावर लॉकडाऊनमुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
८. पारंपरिक शिक्षण पध्दतीला पर्यायी अध्ययन पध्दती सुचवणे.
९. विद्यार्थी क्रियाशील राहण्याच्या दृष्टीने नवीन शैक्षणिक उपक्रम सुचविणे.
१०. कोव्हीड-१९ मुळे शिक्षणक्षेत्रावर झालेल्या एकंदरीत परिणामाचा आढावा घेणे व त्यावर उपाय सुचवणे.

गृहितके (Hypothesis)

६. कोव्हीड-१९ मुळे शैक्षणिक क्षेत्रात गोधळाची स्थिति निर्माण झाली आहे.
७. विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्वास्थावर नकारात्मक परिणाम झाला आहे.
८. ऑनलाईन शिक्षण पध्दती रूजविण्यासाठी सामाजिक व आर्थिक स्थिति प्रतिकूल आहे.
९. संशोधन आणि संशोधनात्मक प्रकल्प मार्गस्थ होण्यात अडथळे निर्माण झाले.
१०. शैक्षणिक क्षेत्रातील रोजगार व विद्यार्थी पोषण आहार कार्यक्रम कुंठीत अवस्थेत आले.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहीत असताना प्रामुख्याने निरीक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. आवश्यक त्या ठिकाणी गरजेनुसार इतर ही संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. तथ्यसंकलन करण्यासाठी प्रामुख्याने द्वितीयक सामुग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

कोव्हीड-१९ व शिक्षण क्षेत्र (Covid -19 and Education Sector):

कोव्हीड-१९ या जागतिक महामारीमुळे मानवी जीवनाच्या अस्तित्वालाच प्रचंड धोका निर्माण झाला. हा रोग एका व्यक्तीकडून दुस-या व्यक्तीकडे संसर्गातून पसरत असल्याने शिक्षण क्षेत्रावर या रोगाचा प्रादुर्भाव इतर सर्व क्षेत्रापेक्षा काहीसा जास्तच झालेला दिसतो. सर्व शिक्षणसंस्था मध्ये हजारो विद्यार्थी व शिक्षकांच्या एकत्रीकरण मुळे संसर्गाचा धोका अधिक होतो. त्यामुळे महाराष्ट्रात व देशात या रोगाचा प्रादुर्भाव दिसून येऊ लागताच तात्काळ सर्व शिक्षण संस्थामधील अध्ययन व अध्यापन ठप्प करण्यात आले. महाराष्ट्र राज्य बोर्डाचा १० वी भूगोलाचा पेपर रद्द करण्यात आला. १० वी व १२ वी बोर्डाच्या झालेल्या परीक्षा व त्याचे पेपर तपासणीचे काम बंद करण्यात आले. त्यामुळे साहजिकच वेळेत निकाल लावण्यात अडचणी येत आहेत. विद्यापीठ स्तरावरील पदवी व पदव्युत्तर परीक्षा घेण्याचे रद्द करण्यात आले. सर्व प्रकारचे व्यावसायिक अभ्यासक्रम व त्यांच्या परीक्षा रद्द करण्यात आल्या सर्व प्रवेश परीक्षा, स्पर्धा परीक्षा, शिष्यवृत्ती परीक्षांचे नियोजित वेळापत्रक रद्द करून पुढे ढकलण्यात आले.

कायम विनाअनुदानित तत्वावर काम करणा-या शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचा-यांच्या पगाराचा प्रश्न निर्माण झाला. ऑनलाईन परीक्षा घेण्यासाठी आवश्यक असणारी पायाभूत संरचना देशात, राज्यात कुठेच पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसल्यामुळे पर्यायी पारंपरिक शिक्षण पद्धतीला शिक्षण व्यवस्था निर्माण करण्यात अनेक तांत्रिक, आर्थिक, प्रशिक्षणात्मक व मानवीय संसाधनात्मक मर्यादा येत आहेत. ऑनलाईन शिक्षण पद्धत अंगीकारण्यासाठी सशक्त इंटरनेट सेवा व सर्व प्रकारची इलेक्ट्रॉनिक साधने अत्यंत आवश्यक असतात. पण ती साधने महानगर, शहर व निमशहरी भागात अतिशय मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध असून ग्रामीण भागात तर त्यांचे अस्तित्व नसल्यासारखेच आहे. त्यामुळे कोव्हीड-१९ मुळे अखंडपणे वाहत असलेला शिक्षणाचा प्रवाह कोंडला गेला व शिक्षण क्षेत्रात फार मोठी पोकळी सध्या तयार झालेली आहे, ती कशी भरून काढता येईल याचा विचार सर्वच शिक्षणतज्ज्ञांकडून होताना दिसतो.

कोव्हीड-१९ महामारीत सामाजिक अंतर ठेवणे हा प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून जागतिक आरोग्य संघटना W.H.O., भारत सरकार व I.C.M.R. च्या मार्गदर्शक सूचनेमध्ये नमूद करण्यात आले आहे. मार्चच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रात सर्व शैक्षणिक संकुले तडकाफडकी बंद करण्यात आली. त्यामुळे नियोजित अभ्यासक्रम पूर्ण करणे, नियोजित वेळापत्रकाप्रमाणे परीक्षा घेणे, पेपरचे मूल्यांकन करणे, वेळेत निकाल जाहीर करणे व १५ जून पासून चालू होणा-या नवीन शैक्षणिक वर्षातील प्रवेश प्रक्रिया सुरू करणे यात मोठ्या प्रमाणात अडचणी आल्या. केवळ शालांत पातळीवरील परीक्षांचे रद्द झाल्या नाही तर पदवी व पदव्युत्तर पारंपरिक व व्यावसायिक अभ्यासक्रमाच्या परीक्षा ही रद्द कराव्या लागल्या. या दरम्यान सोशल मिडीया, इलेक्ट्रॉनिक मिडीया, वर्तमानपत्रे या माध्यमांतून येणा-या शिक्षण क्षेत्रासंबंधातील बातम्यामुळे आणखीनच गोंधळाची स्थिती निर्माण झाली. विद्यापीठ प्रशासन हे राज्यसरकार, विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या मार्गदर्शक सूचनाप्रमाणे कार्य करत होते. पण कोव्हीड-१९ मुळे यू.जी.सी., मानव संसाधन मंत्रालय व राज्य सरकारानी घेतलेला निर्णय अगदी चार दिवसातच तर कधी-कधी दररोजच बदलावा लागायचा त्यामुळे छोट्याशा शैक्षणिक संकूलापासून ते मानव संसाधन विकास मंत्रालयापर्यंत शिक्षण क्षेत्रातील सर्वच घटक निर्माण झालेल्या अस्थिर परिस्थितीमुळे प्रचंड गोंधळून गेले. विद्यार्थी तर दोन बाजूने मानसिकदृष्ट्या खचला होता एक तर कोव्हीड-१९ ची भीती आणि दुसरीकडे आपले शैक्षणिक नुकसान होते की काय? याची भीती अशीच कांहीशी स्थिती ही शिक्षक, प्राध्यापक व शिक्षण क्षेत्रातील संबंधीत मानवीय घटकांची होती. त्यामुळे मार्च ते आजपर्यंत एकंदरीत विचार करता शिक्षण क्षेत्रात अतिशय दोलायमान स्थिती निर्माण झाली आहे.

कोव्हीड-१९ ने आज भारतात जवळपास ५,०८,९५३ लोकांना आपल्या कवेत घेतले आहे. आज संपूर्ण देशात दर दिवशी जवळपास २०००० नवीन संसर्गित कोरोना रूग्णांची भर पडत आहे. कोणत्याही प्रकारची लस व औषधी सध्या तरी संशोधित करण्यात अपयश आल्यामुळे शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ मध्ये कुठलेही शैक्षणिक संकूल सुरू करणे अत्यंत धोकादायक आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान टाळण्यासाठी आज सर्वच व्यासपीठावर पारंपरिक अध्ययन व

अध्यापनाला पर्यायी शिक्षण व्यवस्था निर्माण करण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. त्यातील एक भाग म्हणजे ऑनलाईन अध्ययन व अध्यापन पद्धती होय.

या ऑनलाईन अध्ययन पद्धतीचा अवलंब करण्यामध्ये अनेक संस्थात्मक व गुणात्मक अडचणी आहेत. त्या अडचणीचा विचार केल्यास या पद्धतीचा वापर करणे योग्य आहे का? या विषयी मत-मतांतरे आहेत. या शिक्षण पद्धतीत विद्यार्थी तासन्तास स्क्रीन समोर राहत असल्याने स्क्रीनचे विद्यार्थ्यांच्या मेंदू, डोळे यावर वाईट परिणाम होताना दिसतो. या स्क्रीन माध्यमांच्या आहारी विद्यार्थी जर गेला तर त्याचे प्रतिकूल व दूरगामी परिणाम होणार आहेत. म्हणून ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापन पद्धतीचा स्वीकार करताना त्याच्या नकारात्मक परिणामावर चिंता व चिंतन सर्वच व्यासपीठावर होणे आवश्यक आहे.

शिक्षण ही सतत चालत असणारी प्रक्रिया असल्याने विद्यार्थी या प्रक्रियेत शैक्षणिक संकूले बंद असली तरी तो राहणे आवश्यकच आहे. या करिता मर्यादित प्रमाणात ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापन पद्धतीचा वापर करणे शिक्षकाने, विद्यार्थ्यांच्या संपर्कात राहणे, पृढील शैक्षणिक वर्षातील अध्ययनाचा थोडक्यात तपशील देणे, त्यांचे होमवर्क करण्या करिता विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करणे, विद्यार्थ्यांना विविध कौटुंबिक कार्यात क्रियाशील करून त्या कार्याला शैक्षणिक अध्यापनाकरिता फरक करणे याकरिता त्या प्रकारचे उपक्रम शिक्षणतज्ञांनी सुचवून या महामारीच्या अस्थिर वातावरणात या विद्यार्थ्यांना क्रियाशील ठेवता येईल त्याकरिता पालक-शिक्षक व शिक्षण क्षेत्रातील धुरीणांनी प्रयत्नपूर्वक कार्य करणे आवश्यक आहे.

शैक्षणिक क्षेत्रातील गळती थांबवण्याच्या दृष्टीने युनिस्को पासून भारत व राज्य सरकार जे पोषण आहार कार्यक्रम राबवते, ते पोषण आहार कार्यक्रम या लॉकडाऊनच्या काळातही व्यावहारिकदृष्ट्या कसे सुरू ठेवता येतील हे पाहणे गरजेचे आहे. अन्यथा गरीब विद्यार्थी लॉकडाऊनमुळे आणखिनच गरीबीच्या खाईत लोटला गेल्याने ते शैक्षणिक प्रक्रियेपासून दुरावले जाणार नाहीत याची जबाबदारी धोरणकर्ते व नितीकर्ते यांनी स्वीकारणे गरजेचे आहे. अन्यथा बालमजूरांची समस्या बळावल्याशिवाय राहणार नाही. आज कोव्हीड-१९ मुळे महानगर, शहरी व निमशहरी भागात शिक्षण क्षेत्राशी निगडित हजारोंच्या संख्येत बेरोजगार निर्माण झालेले आहेत जसे कोचिंग क्लासेस, खाजगी वसतिगृह, स्कूल बस, खानावळ, पुस्तकालय, शैक्षणिक साहित्य निर्मिती व विक्री व्यवसाय ह्या सर्व घटकांना लॉकडाऊनमुळे प्रचंड फटका बसला आहे. परिणाम या सर्वच क्षेत्रातील कामगार, नोकरवर्ग बेरोजगाराच्या खाईत होरपळून निघत आहे. त्यामुळे हजारो रोजगार गमवण्याची स्थिति निर्माण झाली आहे. यामुळे या सर्व घटकांना येणा-या काळात पून्हा रोजगार बहाल करण्याच्या दृष्टीने दिलासादायक व धोरणात्मक, निर्णय सरकारी पातळीवर घेणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष (Conclusion):

१. कोव्हीड-१९ मुळे शिक्षण क्षेत्र प्रचंड अस्थिर झाले आहे.
२. शिक्षण क्षेत्रामुळे अस्तित्वात असलेले परोक्ष आणि अपरोक्ष रोजगार कोव्हीड-१९ मुळे धोक्यात आलेले आहेत.
३. कोव्हीड-१९ चा विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक, मानसिक स्वास्थ्यावर नकारात्मक परिणाम दिसतो.
४. कोव्हीड-१९ मुळे पारंपारिक अध्ययन व अध्यापन पद्धतीला पर्यायी ऑनलाईन अध्ययन व अध्यापन पद्धती विकसित होण्याकडे वाटचाल सुरू आहे.
५. विद्यार्थी शैक्षणिक प्रवाहात क्रियाशील राहण्याच्या दृष्टीने शैक्षणिक संकूल, शिक्षक व पालक या सर्वांची भूमिका महत्त्वाची आहे.
६. लॉकडाऊनमुळे गरीब विद्यार्थ्यांच्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती खालावली असल्याने हे विद्यार्थी शैक्षणिक प्रक्रियेपासून दूर जाणार नाहीत याची काळजी घ्यावी लागेल अन्यथा बालमजूरांची समस्या वाढेल.
७. ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीत इलेक्ट्रॉनिक साधनातील स्क्रीनमुळे विद्यार्थ्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो.
८. कोव्हीड-१९ मुळे कायम विनाअनुदानीत शिक्षण संस्थातील शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचा-यांच्या पगाराचा व त्यांच्या नौकरीचा प्रश्न ऐरणीवर आहे.
९. नवीन शैक्षणिक वर्षाच्या वेळापत्रकाबद्दल प्रचंड साशंकता आहे.
१०. कोव्हीड-१९ च्या प्रादुर्भावाने सर्वात जास्त झळ बसलेले क्षेत्र हे शिक्षण क्षेत्र असल्याने या क्षेत्राच्या अडचणी दूर करण्याकडे सरकारने जाणीवपूर्वक लक्ष देणे आवश्यक आहे.

सारांश :

कोव्हीड-१९ या जागतिक महामारीमुळे निर्माण झालेल्या विचित्र परिस्थितीत सर्वात जास्त फटका शैक्षणिक क्षेत्राला बसला आहे. सर्व परिस्थिती सामान्य होऊनही शैक्षणिक संकुले कधी चालू होतील हे आज तरी निश्चित कुणाला सांगता येत नाही. ज्यामुळे कोव्हीड-१९चे दूरगामी परिणाम शिक्षण क्षेत्राला भोवतील असेच सध्या चित्र आहे. तरीही इतक्या वाईट स्थितीतही शैक्षणिक क्षेत्राने शाश्वत असे धोरणात्मक पाऊल उचलून निर्माण झालेल्या या वाईट स्थितीत विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य ढळू न देता आत्मविश्वास व ताकदीने उभे राहणे हीच काळाची गरज आहे.

संदर्भ :

1. <https://government.economictimes.indiatimes.com>
2. <https://en.m.wikipedia.org>
3. <https://www.latestlwas.com>
4. [https:// yourstory.com](https://yourstory.com)
5. <https://www.india.com>
6. [https://www. ilo.org](https://www.ilo.org)

लॉकडाऊनचे अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

डॉ. सुधाकर अच्युतराव सांगळे
जवाहर महाविद्यालय अणदूर

१. प्रस्तावना :-

करोनानं जगाच्या अर्थव्यवस्थेचं कंबळी मोडलं आहे. संपूर्ण जग ठप्प आहे. उत्पादन बंद, तयार उत्पादनाला मागणी नाही अशा स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेला आव्हानाला सामोरे जावे लागत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेला करोनाचा दिर्घकाळ परिणाम होणार आहेत. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने देखील म्हटले आहे. लॉकडाऊनचा थेटपरिणाम अर्थव्यवस्थेवर होणार आहे. करोनाच्या संसर्गाचा थेटपरिणाम उत्पादन, पुरवठा, व्याज, व्यापार, शेती, मजुरी, कामगार आयात, निर्यात आणि पर्यटनावर झाला आहे. उद्योग व्यवसायात मंदी आल्याने आर्थिक व्यवस्थेवर त्याचा वाईट परिणाम झालेला आहे. पुरवठ्यातील अडचणींमुळे अन्नधान्याच्या किंमती घसरल्या बिगर खाद्य पदार्थांच्या किंमती वाढल्या अशा स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेला आव्हानाचा सामना करावा लागत आहे.

२. अभ्यासाची उद्दिष्टे :

१. लॉकडाऊनच्या कालखंडात क्षेत्रावरील झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.
२. उद्योग धंद्यावरील परिणामाचा अभ्यास करणे.
३. व्यापार, रोजगारावरील परिणामाचा अभ्यास करणे.

३. संशोधनपद्धती :-

हा शोधनिबंध लिहितांना दुय्यम साधनांचा वापर केलेला आहे. त्यामध्ये नियत कालिके, दैनिके पुस्तके इंटरनेट.

४. पुर्नविलोकन :

जवळपास ८० दिवसांच्या लॉकडाऊनमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठा फटका बसलेला आहे. आशियाई विकास बँकेच्या अंदाजानुसार २०२०-२१ या वर्षामध्ये अर्थव्यवस्थेत ७५ टक्के कामे बंद पडले. नंतर तर १०० टक्के कामे बंद होती. प्रत्यक्ष उत्पादन अंदाजे ४.५ खपाचे नुकसान झाले. अरुण नदी याच्यासह लिखित अहवालात सोनाल वर्मा यांनी लिहिले आहे लॉकडाऊन वाढीमुळे कमी कर, वसुलीमुळे वित्तीय तुट, जीडीपी च्या १ टक्के वाढेल. करोना व्हायरस साथीच्या रोगाचा महामारीचा भारतामध्ये खुप मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक परिणाम मोठ्या प्रमाणात विपरीत झालेले आहेत. केवळ देशभर चन्व्हे तर खंडभर मंदी दिसून येते. भारताच्या जीडीपीच्या दरात नकारात्मक आकडेवारी आणखीन घसरले दिसून येते. ही गोष्ट मंदी असल्याचे दर्शवत आहे. भारतातच नव्हे तर जगात ३० पेक्षा जास्त देशात रेटिंग मुल्य कमी करण्यात आले आहे. क्रिसिलने असे जाहीर केले की ही कदाचित स्वातंत्र्यानंतरची सर्वात वाईट मंदी असेल फिच म्हणाले की चालू आर्थिक वर्षामध्ये जगाच्या जीडीपीच्या अंदाज व्यक्त केला आहे. आर्थिक घडामोडीत घसरण दिसून येत आहे. जागतिक जीडीपीत ६.६% टक्क्यांनी घसरण होईल असे व्यक्त केले होते. भारतीय अर्थव्यवस्था ०.४% टक्क्यांनी घसरण्याची शक्यता अर्थशास्त्रज्ञ यांनी वर्तवलेले आहे. ब्लमबर्ग न्युजच्या सर्वेक्षणातून समोर आलेले आहे.

केअर रेटिंगचे मुख्य अर्थशास्त्रज्ञ मदन सबनिस यांचे म्हणणे असे आहे की सामान्यता: बेरोजगारी उत्पादनात घट आणि मंदीच्या टप्प्याआधी मागणी आहे. ८० दिवसाचे जे लॉकडाऊन दिले गेले आहेत. त्या लॉकडाऊनमुळे जीडीपी तीव्र आंकुचन होईल असे सबनीस म्हणतात. लॉकडाऊनचा कालावधी ७५ टक्के अर्थव्यवस्था झाली तर ६.५ टक्के तोटा निर्माण होतो. तीन आठवडे किंवा त्यापेक्षा जास्त कालावधी आऊटपुटतोटा सुमारे ४.५ टक्के होईल असे नोमुरा म्हणतात.

स्पष्टपणे सांगायचे तर एम्ले ग्लोबलचे संशोधन प्रमुख सुनिल तिरुमलाई म्हणतात. एसएमई जवळपास एक महिन्यासाठी शुन्य उत्पन्नावर चालत आहेत. बऱ्याच दिवस उत्पन्न बंद राहिल. शटडाऊनची किंमत जवळपास

जीडीपीच्या ४.५ टक्के आहे. नॅसकॉमचे माजी अध्यक्ष बीव्हीआर मोहन रेड्डी म्हणाले की, आयटी उद्योगाला मागणी कमी केली जाईल कारण संपूर्ण जगावर ताणतणाव आहे. या जगात अशी कोणतीही अर्थव्यवस्था नाही की या परिस्थितीत चांगल काम करेल.

५. विश्लेषण :- लॉकडाऊन काळातील जगभरातील नागरिकांच्या जीवनमानाची स्थिती पुढीलप्रमाणे

टेबल क्र.१

कोरोनाची जगभरातील स्थिती

अ.क्र.	देशाचे नाव	मामले	मृत्यू	बरे झालेले रुग्ण	कोरोना संक्रमित	गंभीर
१	अमेरिका	२१४२२२४	११७५२७	८५४१०६	११७०५९१	१६७४४
२	ब्राझील	८५०७९६	४२१९१	४३७५१२	३७०४९३	८३१८
३	रशिया	५२०१२९	६८२९	२७४६४१	२३८६५९	२३००
४	भारत	३२१६२६	९१९९	१६२३७९	१५००४८	८९४४
५	युनायटेड किंगडम	२९४३७५	४१६६२	०	०	४९२
६	स्पेन	२९०६८५	२७१३६	०	०	६१७
७	इटली	२३६६५७	३४३०१	१७४८६५	२७४८५	२२०
८	पेरू	२२०७४९	६३०८	१०७१३३	१०७३०८	१०८९
९	जर्मनी	१८७४२३	८८६७	१७१९००	६६५६	४४७
१०	इरान	१८४९५५	८७३०	१४६७४८	२९४७७	२७५५
		५२४९६१३	३०२७५०	२३२९२८४	२१००७१७	४१९२६

संदर्भ : www.lokmat.com

वरील प्रमाणे टेबल क्र.१ वरून असे स्पष्ट होते की, जगातील केवळ दहा देशांची आकडेवारी पाहिली तरी आपणास या कोरोना व्हायरसचा अंदाज येतोच. या वायरसने कमी काळात जास्त लोकांना मृत्यूच्या कवेत ढकलले आहे. अमेरिकेत मृत्यू होणाऱ्यांची संख्या १,१७,५२७ लोकांचा मृत्यू झालेला आहे. त्यानंतर ब्राझीलचा नंबर येतो. ब्राझीलमध्ये देखील खुप मोठ्या प्रमाणात ४२१९१ एवढी जिवित हानी झालेली आहे. भारतात देखील ९१९९ लोकांचा मृत्यू झालेला आहे. इटलीमध्ये देखील या कोरोनाने ३४३०१ एवढा मृत्यूने आकडा पार केलेला आहे.

टेबल क्र.२(जागतिक जीडीपी दर टक्केवारी)

अ.क्र.	देश	वार्षिक जीडीपी (अब्ज डॉलर)	२०१९ मधील जीडीपी टक्केवारी
१.	संयुक्त राष्ट्र	२०,५४४,३४	२.३०
२.	चीन	१३,६०८,१५	६.००
३.	जपान	४,९४७,३२	०.७०
४.	जर्मनी	३,९४७,६२	०.४०
५.	युनायटेड किंगडम	२,८५५,३०	१.१०
६.	फ्रान्स	२,७७७,५४	०.९०
७.	भारत	२,७१९,७३	४.७०
८.	इटली	२,०८३,८६	०.०९
९.	ब्राझील	१,८६८,६३	१.६७
१०.	कॅनडा	१,७१३,३४	१.८०

स्रोत : ईटी ब्यूरो/वेल्थ/ अद्यतनित/ २१ एप्रिल २०२०

तक्ता क्रमांक दोन वरून असे स्पष्ट होईल की, अमेरिका आणि चीन या दोन्ही देशांच्या जागतिक जीडीपीच्या क्रमवारीत या दोन देशांचाच दबदबा राहिलेला आहे. जगातील दहा देशा पैकी लॉकडाऊनकाळामध्ये अर्थव्यवस्थेतील जीडीपी दर लॉकडाऊनच्या कालखंडात जीडीपी वाढीचा दर संकुचित झालेला दिसून येत होता. संयुक्त राष्ट्रांचा वार्षिक जीडीपी चांगला होता. परंतु लॉकडाऊन मध्ये २.३० % एवढा झाला. चीनचा वार्षिक जीडीपी कमी होता. परंतु लॉकडाऊनच्या काळात तसाच राहिला. इतर देशांच्या तुलनेत जास्त फरक पडलेला नाही. जर्मनीची खुप मोठ्या प्रमाणात घट दिसून येते. फ्रान्सची अर्थव्यवस्था खुपच घसरलेली आहे. ०.०९% एवढा दर दिसून येत आहे. इटलीचा जीडीपी कमी ०.०९% एवढा दिसून येतो.

६. परिणाम :

करोना व्हायरस (साथीचा रोग) सर्व देशभर पसरला व त्यामुळे अर्थव्यवस्थेला फार मोठा फटका बसलेला आहे. चीनच्या वुहान शहरात उद्ययास आलेला करोना व्हायरस हा रोग जगभरात १८५ देशांची अर्थव्यवस्था उध्वस्त करत राहिला जगभरा २.७ दशलक्षाहून अधिक लोक संक्रमित झाले. विषाणूचा हा प्रसार रोखण्यासाठी जगभरातील अधिक-अधिक प्रमाणात वेगवेगळ्या उपाय योजना केल्या गेल्या उद्योग धंदे, शाळा, सीमा कार्यालय, कार्यस्थळे बंद ठेवणे, मोठ्या संमेलनावर मर्यादा घातल्या गेल्या त्यामुळे जागतिक आर्थिक संकट निर्माण झाले. भारतातही काही वेगळी परिस्थिती नाही. देशभर अर्थव्यवस्थेला कसा फटका बसला ते पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने ग्रेट लॉकडाऊन म्हटलेल्या या निर्बंधामुळे जागतिक पातळीवर अनेक हालचाली थांबल्या. व्यवसायांना त्याचा फटका सहन करावा लागला उत्पन्न कमी झाले नाही तर ते थांबलेच आणि लोकांना नोकऱ्या गमवाव्या लागल्या. आय एम एफच्या मुख्य अर्थतज्ञ गीता गोपीनाथ यांन एक पोस्ट केली होती हे एक खरोखरच जागतिक संकट आहे.

१. बेरोजगारीत वाढ : बऱ्याच अर्थशास्त्रज्ञानी असा इशारा दिला आहे. लॉकडाऊनच्या उपायामुळे नोकऱ्याचे प्रमाण खुप मोठ्या प्रमाणात घटत राहिले. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये बेरोजगाराची संख्या अधिक दिसून येत आहे. याहुनही परिस्थिती अधिकच बिकट होत जाईल अशी स्थिती निर्माण झाली. बेरोजगारीचा दर पाहात असतांना सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी (सीएमआयई) ने केलेल्या सर्व्हेक्षणानुसार भारतातील बेरोजगारीचा दर एप्रिलमध्ये ८४.८ टक्के होता तो वाढून ७६.५ टक्क्यापर्यंत झाला. लॉकडाऊनमध्ये ९ टक्क्यांनी बेरोजगारीचे प्रमाण वाढले आहे. यामध्ये रोजगार, स्वयंम रोजगार व पगारी रोजगार गमवावे लागले त्यामुळे बेरोजगारीत वाढ झाली.

२. सर्व्हिस इंडस्ट्रीला मोठा फटका बसला : सेवा उद्योगातून ग्राहक बाजारपेठेसह रोजगाराचा एक मोठा स्रोत आहे. किरकोळ विक्रीत मोठ्या प्रमाणात घट झाली कारण साथीच्या रोगांच्या दरम्यान लॉकडाऊन उपायाने बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात स्टोअर, मॉल्स बंद ठेवण्यात आले. किरकोळ विक्रीत देखील गति मंदच होती. लोकांनी घरगुती खर्चात ही मोठ्या प्रमाणात मंदीचे सावट दिसून येत आहे.

आयएचएस मार्केटच्या म्हणण्यानुसार सेवा उद्योगाला मोठ्या प्रमाणावर फटका बसलेला आहे. परिवहन, रिअल इस्टेट, ट्रॅव्हल्स आणि टुरिझम या क्षेत्रातील व्यवसायामध्ये खुप मोठ्या प्रमाणावर घसरण झालेली आहे. भारतीय विमान चालना उद्योगाला ६०० ते १००० डॉलरचे नुकसान झाले आहे. उन्हाळा उद्योग गंभीर समस्यात आहे. जीडीपीचा वाटा पर्यटन व्यवसायाचा १० टक्के एवढा आहे. त्याच्यावर विपरीत परिणाम झाला.

३. उत्पादन कार्यात मंदी : देशभर लॉकडाऊन उपाय करत असतांना मोठ्या प्रमाणात उत्पादन करणाऱ्या कंपन्यांना फटका बसला. काहींना उत्पादने तात्पुरत्या स्वरूपात बंद करावे लागले. उत्पादन निर्माण झाली होती. त्यांना वस्तुचा पुरवठा करण्याच्या निर्बंधाचा सामना करावा लागला. त्या उलट वस्तूच्या मागणित घट झाल्याने उत्पादकासमोरील आव्हाने अधिकच वाढली. याचा परिणाम म्हणून संपूर्ण देशामध्ये काही महिन्यात उत्पादन घटले आहे.

४. व्यापारासाठी वाईट वर्षे : व्यापाराचे प्रमाण कमी होण्याची अपेक्षा आहे. जागतिक व्यापार संघटनेने या महिन्याच्या अहवालात म्हटले आहे की, जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये जागतिक व्यापाराचे प्रमाण १२.९ % किंवा ११.९% ने कमी

होईल. या परिस्थितीत सर्व क्षेत्रांना २०२० मध्ये निर्यातीत व आयातीमध्ये दुप्पट घसरण होईल. हे डब्ल्यूटीओनी सांगितले आहे. आयातीमध्ये चीनवर भारताचे अवलंबित्व खूप जास्त आहे. भारत जगातून आयात करत असलेल्या २० टॉप उत्पादनामध्ये चीनचा वाटा खूप मोठा आहे. इलेक्ट्रॉनिक्स आयात ४५ टक्के चीनचा हिस्सा आहे, खत २ टक्के औषधी घटक ६५ ते ७० टक्के, मोबाईल ९० टक्के आयात होतात. निर्यातीसाठी देखील मोठा प्रभाव पडताना दिसत आहे. इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तूच्या किंमती १० % नी वाढतील.

५. उद्योग : पिकीच्या सर्वेक्षणानुसार असे दिसून आले की ५३ टक्के भारतीय व्यावसायिकांनी लॉकडाऊन व्यवसायातील कामावर परिणाम दिसून येत आहे. वस्त्रोद्योग, सौर ऊर्जा, इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तू या सर्वांवर विपरीत परिणाम झाला आहे.

६. कृषी क्षेत्रावर परिणाम : विस्तारीत लॉकडाऊनच्या काळात बऱ्याच उद्योगांना अधिक त्रास सहन करावा लागला. कृषी क्षेत्राला थोडासा कमी जाणवेल कारण या काळात शेतीमधील सर्वच कामांना लॉकडाऊनमध्ये सुट देण्यात आली होती. अन्न धान्याची साठवण व उत्पादन सुरक्षित करण्यासाठी शेतीला सुट देण्यात आली होती. कृषी तज्ञांना असे वाटते की, पिकाची कापणी व पुढील वर्षीच्या पिकांसाठी मशागत करण्यास वेळ वाढतच गेला आहे. कारण सरकारची धोरणे ग्रामीण भागापर्यंत योग्य राबवली जात नाहीत. कृषी खर्च व किंमत आयोगाचे अध्यक्ष टी हक म्हणाले की, रब्बी पिकाची कापणी व मशागत करण्यास उशिर झाल्याने खरीप पिकाची उशिरा पेरणी होवू शकते आणि उत्पादनात घट होवू शकते. अवकाळी पाऊस, गारपीट यांमुळे आणखिन विलंब होईल. साठवण, वाहतूक, बाजारपेठ बाजाराचा व्यवहार अप्रत्यक्ष एकमेकांशी निगडित आहेत. हक म्हणतात प्रक्रिया केलेल्या बियाणांची वाहतूक आणखीन एक समस्या आहे. बी-बियाने, खते, औषधे आणखीन एक समस्या आहे. बी-बियाने खते, औषधे एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात ने-आण करतात. अशा वेळी वाहतूक, मजूर, ट्रॅव्हल्स या सर्व गोष्टी लॉकडाऊनमध्ये बंद असल्याने त्याचा शेती क्षेत्रावर विपरीत परिणाम होत असतो.

शेतीस्तरावर पीक कापणी व त्याची विक्री संकटात आहे. कारण सरकारी संस्थांकडून धान्य खरेदीत मोठा अडथळा झाला होता. खाजगी व्यापाऱ्यांनी शेतातून पीके काढून बाजारात आणण्यासाठी खूप अडथळे आले. रब्बी पिकांसाठी कामगाराची कमतरता त्याच बरोबर वाहतूक क्षेत्रात वाहन चालकाची कमतरता भासत होती. कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये कामात बंदी यामुळे शेतकरी अडचणीत त्याचा शेतीवर विपरीत परिणाम होत होता. किरकोळ कृषी बाजार ठप्प असल्याने या सर्व घटकांचा परिणाम गहू, द्राक्ष, टरबूज, केळी, कस्तुरी चना, कापूस, मिर्ची, हळद, जिरें, कोथंबिर, कांदा आणि बटाटे अशा शेती उत्पादनांच्या खरेदी विक्रीवर वाईट परिणाम झाला. वरील अडथळ्यांमुळे त्याच बरोबर शेती वस्तूच्या किंमती खाली आल्या लॉकडाऊन मुळे लोक घरात बसून राहिल्याने मागणी घटली. मागणी घटल्याने शेती माल उत्पादकांना संकटाचा सामना करावा लागला. आधारभूत किंमतीपेक्षा कमी किंमती मालाची विक्री करावी लागली. बहुतांशी लाभ हा घाऊक व किरकोळ व्यापाऱ्यांनाच झाला. शेतीमध्ये ज्या यंत्रांचा वापर केला जात असे त्या यंत्रांचा ड्रायव्हर, यंत्र दुरुस्ती मॅकेनिकल, ऑपरेटर्स हे सहजासहजी उपलब्ध होणारे लॉकडाऊन मुळे घरातच राहिले. त्यामुळे शेती उत्पादनात वाईट परिणाम झाला. दुध प्रक्रियावर करणारी कामे देखील बंदच होती.

७. उद्योगावर परिणाम करेल : भारताच्या उद्योगाचा विचार करत असतांना रासायनिक उद्योग रासायनिक वस्तूची आयात बंद झाल्याने कच्च्या मालाच्या पुरवठ्यामुळे अडथळा निर्माण झाला. २० टक्के उत्पादनावर विपरीत परिणाम झाला. शिपिंग उद्योगाद्वारे माल वाहतूक हालचाल सेवा आयात निर्यात व्यापारात ७५ ते ८० टक्के पेक्षा जास्त घट झालेली आहे. मॅन्युफॅक्चरिंग ८ ते १० टक्के घट झाल्याचे दिसते. फ्रॅब्रिक, सूत आणि इतर कच्चा माल मालाच्या निर्यातीवर परिणाम झाला आहे.

लॉकडाऊनमुळे आवश्यक वस्तूंच्या वापरात घट झाल्यामुळे बऱ्याच वस्तूंच्या मागणीत घट झालेली आहे. त्याचा विपरीत परिणाम व्यापारावर झालेला आहे. आवश्यक वस्तूंच्या उपलब्धतेवर परिणाम झाला तर तो गंभीर असू शकतो.

भारतातून चीनला व चीन मधून भारतात होणारी सर्व निर्यात सध्या बंद होण्याच्या मार्गावर आहे. त्यामुळे देशाची उत्पादन साखळी विस्कळीत होवू शकते. सध्या इतर देशांकडून ६०% व चीनकडून ४०% आयात केली जाते. चीनमधून होणाऱ्या आयातीचे मुल्य ८० अब्ज अमेरिकी डॉलर एवढे आहे. सध्या देशात २५% निर्यात बंद पडली आहे. भारतात सुमारे ६०% इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तू व ४५ टक्के गृहउपयोगी वस्तूंची निर्यात होते. ती थांबवल्यास सर्व वस्तू देशात महाग होतील. महागाईशी सामना करावा लागेल.

भारतातील वाहन उत्पादन ८ टक्क्यांनी घटले आहे. मागील वर्षी १३% घटले होते. या क्षेत्रातील उत्पादनात नकारात्मकता दिसून येत आहे. थोडक्यात देशांतर्गत उत्पादन, व्यापार, निर्यात, मागणी, पूरवठा, साखळी, गुंतवणूकीवर करोणाचा प्रभाव खूप खोलवर पडलेला आहे.

यूनसीटीएडीच्या विश्लेषणानुसार निर्यात करणाऱ्या देशांनी पुढील दोन वर्षात परदेशातून होणाऱ्या गुंतवणूकीत २ ते ३ टिलीयन डॉलरची घसरण होऊ शकते. तसेच जागतिक अर्थव्यवस्थेत मंदीची स्थिती निर्माण होईल. जगाच्याच उत्पन्नाचे कोट्यावधीचे नुकसान होईल ते भारताला देखील सहन करावे लागणार आहे.

८. महिलांच्या रोजगारावर परिणाम : बहुतांश महिला भारतामध्ये घरगुती काम करणाऱ्या आहेत तसेच स्वयंरोजगार करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण देखील खूप मोठे आहे. या महामारीच्या काळात लॉकडाऊनमध्ये या वर्गावर देखील विपरीत परिणाम झालेला आहे. बिगर शेती क्षेत्रात काम करणाऱ्या ३१.७ टक्के महिला घरात काम करून उदरनिर्वाह करत असतात. घरातील नित्य काम करणे हाच त्यांचा दैनंदिन नित्यक्रमातील एक बदल आहे.

पिरीऑडीक लेबर फोर्स सर्व्हे ऑफ इंडिया (PLFS) च्या सर्व्हेक्षणाने प्रसिद्ध केले आहे की, भारतातील जास्तीत जास्त महिला फक्त बालसंगोपन, पोषण पूर्व प्राथमिक शाळा आणि पाळणाघर अशा मोजक्या क्षेत्रात काम करतात. त्याचे प्रमाण १८ टक्के एवढे आहे. या व्यवसायातील महिलांना लॉकडाऊनच्या काळात विपरीत परिणामास सामोरे जावे लागले.

९. इंधनाच्या किंमती कमी असल्या तरी अर्थव्यवस्थेत पैसा खेळता ठेवणे कठीण : संकटामुळे कार्पोरेट कंपन्यांना रोख पैशाची चनचन भासू लागली. आर्थिक स्थिती आणखीन बिघडली तर ह्या कंपन्या बाजारातून कर्ज घेवून ही समस्या सोडवणे अवघड होईल.

१०. निर्यातीला फटका : करोनाचा पहिला फटका बसला तो निर्यातीला. अनेक देशांशी आंतरराष्ट्रीय व्यापार बंद झाला. सर्वच क्षेत्रातील वस्तूंच्या निर्यात वेगवेगळ्या देशांना होत होती. शेतकऱ्यांपासून ते व्यापाऱ्यांपर्यंत कामगारांपासून ते उद्योजकांपर्यंत सगळ्यांना आश्चर्याचा धक्का बसला. एवढ्या कमी काळात अशी परिस्थिती निर्माण झाली. जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये प्रत्येक देश दुसऱ्या देशावर अवलंबून आहे. अनेक उद्योगधंदे बंद ठेवावे लागले त्यामध्ये औषध कंपन्या, छोट्या-मोठ्या इंजिनिअरिंग इंडस्ट्रीज, आयटी सर्व्हिसेस, कापड, यंत्रमाग, शेती या सर्वच उद्योगांना याचा मोठा फटका बसला.

११. असंघटीत क्षेत्राला फटका/ परिणाम :- आपल्याकडे ९०% नोकऱ्या या असंघटीत क्षेत्रात आहेत. रिक्षा, हातगाडीवाले, टॅक्सीवाले, रस्त्यावरचे खेळणी विक्रेते चहावाले, वडापाववाले, फळ विक्रेते, वेटर, गैरेजवाले, मॉलमधील कामगार, भंगार जमा करणारे पेपर विकणारे बांधकाम क्षेत्रात काम करणारे मजूर हातावर पोट असणारे मजूर यांच्यावर या करोने मोठे संकट निर्माण केले. चहा बाहेर घ्यायचे कमी झाले तर दोन तीनशे कोटींचा फटका बसत आहे. व्यवसायासाठी काही अल्प भुधारक मंजूर टॅक्सी, रिक्षा, शेतात काम करणारे यंत्र बँकेकडून कर्ज घेवून घेतले असेल तर त्याचे हप्ते आणि उदरनिर्वाह याचा मेळ घालणे या लॉकडाऊन ने आणला आहे. रोजगारातून उत्पन्न कमी झाल्यामुळे लॉकडाऊनच्या काळात खाजगी व्यक्तीकडून पैसे मिळतील असे घ्यावे लागले.

१२. उपाययोजना :

१. शेतकऱ्यांना पंतप्रधान किसान पॅमेटचे २००० रुपये मिळतात त्यामध्ये वाढ केली पाहिजे.
२. मनोरेंगा अंतर्गत १८२ वरून रुपयावरून २०२ रुपयांपर्यंत वाढवले ते देखील अत्यल्प आहे त्यात वाढ केली पाहिजे.
३. आरबीआय तीन महिन्यांच्या कालावधीसाठी कर्ज व स्थगिती दिली त्याचा फायदा शेतकऱ्यांना होईल. त्याचबरोबर इतर व्यावसायिकांना पण मुदत देण्यात यावी.
४. कृषी उत्पादन जीवनावश्यक वस्तू यादीमध्ये बंद मधून सुट देण्यास प्राधान्य देण्यात यायला हवे.
५. पंतप्रधान किसान पॅमेटमार्फत शेतकऱ्यांना देण्यात येणारा मोबदला भरपूर व लवकर देण्यात यायला पाहिजे.
६. पंतप्रधान पीक विमा योजनेत शेतकऱ्यांना नुकसान भरपाई मिळावी म्हणून योजनेचा विस्तार केला जावा.
७. प्राधान्य यादी बाहेरील सर्व कुटूंबांना आवश्यक अन्न पुरवठा व्हावा या कडे लक्ष दिले पाहिजे.
८. लघू व सिमात शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा निश्चित करावा.
९. रिझर्व्ह बँकेने हस्तक्षेप करून बाह्य यंत्रणेद्वारे तरलता वाढवणे आवश्यक आहे.
१०. वैद्यकीय व आरोग्य विषयक कार्यक्रमावर करण्यात येणाऱ्या खर्चात वाढ करण्यात यायला हवी.
११. पुरवठा साखळी पूर्वपदावर आणण्यासाठी विचार पूर्वक कार्यक्रम आखले पाहिजेत.
१२. केंद्र सरकारने सीएसआर फंड प्रत्येक राज्याला सहाय्यता निधीत उपलब्ध करून देण्यात यावा.

१३.संदर्भ :

1. [www.statista.com / statistics / India- estim](http://www.statista.com/statistics/India-estim)
2. [http://firstpost.com / business/ covied-19 lockdown.](http://firstpost.com/business/covied-19-lockdown)
3. [http://en.m.wikipedia.org / wiki economics.import](http://en.m.wikipedia.org/wiki/economics.import)
४. दै.लोकमत -२०२०
५. दै.सकाळ -२०२०
६. आरबीआयचा अहवाल

कोरोना महामारी : एक जागतिक समस्या

प्रा. डॉ. संतोष सुभाषराव कुलकर्णी

हिंदी विभाग प्रमुख,

सरस्वती संगीत कला महाविद्यालय, लातूर

आज भारता बरोबर व भारता बाहेर मोठ्या प्रमाणात "कोरोना व्हायरस" या आजाराने थैमान घातले आहे. जगातील जवळजवळ दहा ते बारा लाख लोक मृत्यू च्या दाढेत अडकलेले आहेत त्याचबरोबर संपूर्ण जीवन विस्कळीत झालेले आहे या आजारातून बाहेर पडण्यासाठी जगातील सर्वच राष्ट्रे आटोकाट प्रयत्न करत आहेत परंतु गेल्या 4 महिन्यांपासून यावर कोणताही उपाय जगातील शास्त्रज्ञांना व संशोधकांना सापडलेला नाही. या संकटामुळे संपूर्ण जग आर्थिक संकटामध्ये आलेले आहे. दिवसेंदिवस कोरोना ग्रस्तांची संख्या वाढतच आहे.

कोरोना आजाराची सुरुवात प्रथमतः आशिया खंडातील चीन या देशांमध्ये वुहान या शहरातून झाली. हळूहळू त्याचा प्रसार आंतरराष्ट्रीय वाहतुकीच्या परिणामामुळे संपूर्ण जगामध्ये झालेला आहे. प्रथमतः युरोप खंडातील अनेक राष्ट्रांमध्ये याची मोठ्या प्रमाणात संख्या वाढत गेली. भारत सुद्धा यामध्ये मागे न राहता प्रचंड मोठ्या प्रमाणात आजाराने ग्रस्त असणाऱ्या लोकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली. भारत या कोरोना आजारात जगामध्ये चौथ्या क्रमांकावर दिसून येतो. यामुळे यावर मात करण्याचा प्रयत्न वुहान, मानवी जीवन सुखी करण्याच्या दृष्टीकोनातून प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. शासनाचे नियम पाळणे अत्यंत आवश्यक आहे. तरच यावर आपण मात करू शकतो. तरच अशा संकटातून आपणास बाहेर पडण्यास मदत मिळू शकेल. आज जगात अनेक लोक मरण पावली आहेत. कोरोना ग्रस्तांची संख्या 10 ते 15 लाखांपर्यंत गेली आहे. जवळपास दहा लाख लोक मरण पावले आहेत. युरोप खंडातील इटली, फ्रान्स, जर्मनी, इंग्लंड, नेदरलँड या देशांबरोबर अमेरिका खंडांमध्ये सुद्धा कोरोना या आजाराने ग्रस्त आहेत. आखाती देशांमध्ये ही हा आजार पसरलेला आहे. covid-19 हा श्वसनविकार आजार सहज पसरत आहे. जागतिक आजाराचे संकट साथीने पसरत आहे असे म्हटले तरी चुकीचे ठरणार नाही. चीनमध्ये गेल्या वर्षी हा विषम ज्वराने आतापर्यंत सुमारे 77 हजार लोकांना याची लागण झाली. त्यामुळे जवळपास तीन हजार लोक मरण पावले आहेत. तसेच 26 देशांमध्ये या विषाणूची लागण झाली. Covid-19 चे आजाराने मृत्यू पडणाऱ्या रुग्णांचे प्रमाण एक किंवा दोन टक्के असल्याचे दिसत असले तरी प्रत्यक्षात त्याचे प्रमाण अजून समजले नाही. असा इशारा जागतिक आरोग्य संघटनेने दिला आहे.

कोरोना व्हायरस चा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अनेक लोकांवर वर वेगळा परिणाम झालेला दिसून येत आहे. इंग्लंडच्या पंतप्रधानांपासून धारावीतल्या मजूर पर्यंत कोणालाही कोरोना होऊ शकतो. त्यामुळे एक गोष्ट सिद्ध झाली की हा व्हायरस गरीब-श्रीमंत, उच्चशिक्षित, अर्धशिक्षित, शहर, ग्रामीण, जात, धर्म, पंथ या आधारावर भेदभाव करत नाही. पण लिंग गुणोत्तराचे काय? व्हायरस स्त्री-पुरुष यावर वेगळ्या प्रकारे परिणाम करतो का?

आणि असे असेल तर का? स्त्रिया आणि पुरुष यांच्या संदर्भात फरक फक्त कोण आजारी पडतं आणि कोण नाही इतकंच नाही तर त्याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर आणि आर्थिक स्तरावर होतो.

कोरोना व्हायरसचा जेवढा अभ्यास केला गेला. त्यातून समोर आलेली गोष्ट म्हणजे या व्हायरसचा संसर्ग झालेल्या स्त्रिया आणि पुरुष यांचा मृत्यू दरातील फरक. अमेरिकेत संसर्ग झालेल्या महिलांच्या तुलनेत दुप्पट पुरुष मरण पावले आहेत. पश्चिम युरोप मध्ये 69% पुरुषांचा मृत्यू झाला आहे. आरोग्य मंत्रालयाने दिलेल्या आकडेवारीनुसार भारतात संसर्ग झालेल्या एकूण रुग्णांपैकी 76 टक्के पुरुष आहेत तर मृत्युमुखी पडलेल्या लोकांपैकी 73 टक्के पुरुष आहेत. कोरोनाव्हायरस च्या प्रकोपामुळे संपूर्ण जग आज आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, पर्यावरणीय समस्यांमध्ये अडकले ला दिसून येतो. मानवाने यातून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

कोरोनाव्हायरस मुळे भारतात रुग्ण संख्या वाढत आहे. त्यात महाराष्ट्रात ऍक्टिव्ह जीवांची संख्या 55 हजार 651 झाली. राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये दिवसेंदिवस रुग्ण संख्या वाढत असून या रुग्ण संख्येच्या वाढत्या प्रमाणामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होत आहे. यावर मात करण्याच्या दृष्टिकोनातून देश पातळीवर व प्रत्येक राज्यामध्ये सुद्धा प्रयत्न चालू आहे. या covid-19 कोरोनाव्हायरस वर येत्या सप्टेंबर पर्यंत पूर्ण प्रतिबंधित येण्याची शक्यता आहे. अशा प्रकारचे मत कुमटकर यांनी व्यक्त केले आहे. भारतातील काही राज्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात रुग्णसंख्या वाढलेली आहे. त्यामध्ये प्रथम क्रमांकावर महाराष्ट्र त्यानंतर तमिळनाडू, दिल्ली, गुजरात, राजस्थान, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश, पंजाब असा देशांचा राज्यांचा क्रमांक लागतो. जगभरातील आजच्या स्थितीला रुग्णांची संख्या पाहिली तर 50 लाखांहून अधिक रुग्ण संख्या झालेली आहे. तर आत्तापर्यंत चार लाख सतरा हजार जणांचा मृत्यू झालेला आहे. जॉन्सन व विद्यापीठ राष्ट्रीय सार्वजनिक आरोग्य विभाग यांनी 20 जून रोजी काही आकडे सांगितलेले आहेत. त्यानुसार एकूण जगाच्या लोकसंख्येच्या तुलनेमध्ये मृत्यूचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. यावर मात करण्याच्या दृष्टिकोनातून प्रत्येक देशांमध्ये सतत प्रयत्न चालू आहेत. त्यानुसार त्या-त्या देशात निर्माण झालेल्या कोरोना व्हायरस च्या समस्येवर मात करण्याचा प्रयत्न चालू आहे.

आज भारताने देखील विज्ञान मध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रगती केली आहे. गणित, तंत्रज्ञान मोठ्या प्रमाणात वाढलेले आहे. या तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे जग एकमेकांच्या जवळ येऊन एक खेडे बनले आहे. जागतिकीकरणाचा परिणाम जगातील सर्व क्षेत्रांमध्ये विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांवर झालेला दिसून येतो. जगातील सर्वच राष्ट्रांमध्ये अत्याधुनिक तंत्रज्ञान वापरून वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये प्रगती साधण्याचा प्रयत्न आपल्या परीने करत आहेत. काही राष्ट्र आधुनिक पद्धतीने संपन्न झालेली दिसून येतात. तर काही संपन्न राष्ट्र अप्रगत राष्ट्रांवर आपली अधिसत्ता निर्माण करण्याचा प्रयत्न चालू आहे. यातूनच अशा प्रकारच्या मानवनिर्मित वायरस ची निर्मिती झालेली असावी. अशा प्रकारचा गैरसमज सुद्धा संपूर्ण जगातील लोकांच्यावर झालेले दिसते. जगाचे महासंकट महामारी म्हणून जगाच्या जागतीक अति वेगाने प्रगती करणाऱ्या राष्ट्रा बरोबर प्रगत राष्ट्रांमध्ये

राजकारणात प्रचंड मोठ्या प्रमाणात बदल होत आहेत. त्यांच्या आर्थिक मंदी व त्याचा परिणाम झालेला दिसून येतो आणि संपूर्ण जगातील अनेक संकटांनी त्यांची अर्थव्यवस्था मोडकळीस आलेली दिसून येते. अशा राष्ट्रांवर अनेक प्रकारचे निर्बंध आहेत. त्याचबरोबर अतिशय वेगाने जागतिक मंदीच्या दिशेने वाटचाल असल्याने अनेक देश अडचणीत सापडले आहेत.

जगभरात पसरलेल्या covid-19 महा मारीमुळे किमान पुढील काही महिने जागतिक अर्थव्यवस्थेचा बराच मोठा भाग ठप्प राहणार आहे. दि. 23 मार्च 2020 रोजी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी च्या व्यवस्थापकीय संचालिका यांनी केलेल्या विधानावरून असे दिसते कि अर्थी विकास सुधारण्याची सूत्रराम शक्यता नाही. जागतीक कामगार संघटनेच्या म्हणण्यानुसार बेरोजगारीचा दर हा 25 दशलक्ष पर्यंत वाढू शकतो अशा प्रकारचा अंदाज या संस्थेने वर्तवला गेला आहे. जेव्हा हे संकट चालू झाले तेव्हा ते फक्त आशिया खंडातील चीन या देशात पुरते मर्यादित राहिले नाही त्याचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात इतर राष्ट्रात झालेला दिसून येतो. परिणाम विकास दर हा 0.5% कमी होईल. अर्थी मंदी लक्षात पसरण्याची शक्यता लक्षात देशांचा 2019 मधील विकासदर हा 2.9 टक्के वरून 2020 मध्ये 1.5 टक्के पर्यंत खाली येण्याचा अंदाज वर्तविला गेला. परंतु हे सर्व आता कालबाह्य ठरत आहे. देशांचा विकासदर हा 2020 मध्ये नकारात्मक असू शकतो. अशा प्रकारचा सूर पुढे आला. मात्र भारताची वाटचाल केवळ नियम, नियंत्रण आणि लॉकडाऊन कडे सुरू झाला. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर त्याचा परिणाम तीव्र गतीने होत आहे. यावरून असे दिसते कि मोठी घट होत असलेली नोंद वरचेवर आपल्याला पाहायला मिळत आहे.

देशाची परिस्थिती अशीच राहिली तर कष्टकरी लोकांवर आणि संपूर्ण भारतीय अर्थव्यवस्थेवर त्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहणार आणि अधिकाधिक तीव्र होण्याची शक्यता हि नाकारता येणार नाही. याचा अर्थ म्हणजे वस्तू व सेवा यांचे उत्पादन आणि पुरवठा पूर्णपणे ठप्प नसला तरी विस्कळीत होत असल्यामुळे मागणीच्या तुलनेत वस्तू आणि सेवा पुरेशा प्रमाणात पुरवल्या जात नाहीत. रोजगार बंद झाल्यामुळे मजूर आपली मजुरी गमावू लागले. त्यांच्या हाताला काम मिळत नाही. लॉकडाऊन मुळे वस्तू खरेदी विक्री मंदावते. अलीकडच्या काळातील जागतिक अर्थव्यवस्थेमधील मंदीसदृश परिस्थिती ही एकतर मागणी अथवा अचानक घडून आलेले पुरवठ्यातील बदल किंवा आर्थिक संकटामुळे उदभवलेली समस्या आहे. covid-19 मुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीची वेगळेपण असे की मागणी व पुरवठा या दोन्हीमध्ये लक्षणीय घट झालेली आहे. ही सामान्य परिस्थिती नक्कीच भारताच्या किंवा जगाच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून सामान्य नाही. इतिहासात क्वचितच आपल्याला मागणी व पुरवठा या दोन्ही बाबतीत आर्थिक कारणांमध्ये घट झालेली दिसून येते. त्याचबरोबर स्तावर क्षेत्रात विस्कळीत झालेल्या आर्थिक क्रियांचे परिणाम विविध क्षेत्रात व आंतरराष्ट्रीय व्यापारात दिसून येतात. भारतातही बँकिंग क्षेत्र कोरोनाच्या प्रादुर्भावामुळे मोठ्या प्रमाणात अनुत्पादक कर्ज आणि नवीन कर्जासाठी चिकटलेली मागणी या दुहेरी संकट यामुळे देशाची अर्थव्यवस्था आणि जगाची अर्थव्यवस्था खिळखिळी होत आहे. आज आर्थिक व्यवहार मंदावले कर्ज परतफेड ठप्प झाले. त्यातच दीर्घकालीन लॉकडाऊन मुळे बँकिंग क्षेत्रावर निश्चित कोरोना महामारीचे संकट आल्याचे दिसते आणि असे संकट पुन्हा येण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. भारतीय अर्थव्यवस्था मसाले आणि लागवडी सारख्या निर्यातीवर अवलंबून असल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर

मागणी घटली. परिणाम आयात थांबवावी लागल्याने उत्पादन बंद करण्याची वेळ त्यांच्यावर आली. सर्वात महत्वाचे म्हणजे देशातील परकीय चलन साठ्यावर विपरीत परिणाम झाले. आंतरराष्ट्रीय बाजारात तेलाच्या किमतीत झालेली घट ही दिलासादायक बाब ठरू शकली असती. परंतु तेलाच्या अंतर्देशीय मागणीत ही घट झाल्याने त्याचा परिणाम फारसा दिसून येत नाही.

त्याचबरोबर जगातील देशांनी आपापल्या देशातील नागरिकांचे उपासमार आणि कुपोषण यापासून संरक्षण, अन्नपुरवठा, अन्नसाखळीतील कृती दूर न केल्यास जागतिक अन्न संकट उदभवू शकते. असा इशारा या संघटनेने दिला आहे. कोविड 19 हे संकट जगभरात अन्नटंचाई निर्माण करू शकते असा इशाराही संयुक्त राष्ट्र संघटनेने दिलेला आहे. वर्ल्ड फूड प्रोग्रामच्या निरीक्षणाद्वारे covid-19 मुळे आधीच अन्न असुरक्षितता आणि कुपोषण दिसत असलेल्या जनतेचे पुन्हा हाल होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. सिएरा लिओन मध्ये इबोला चा 2014-15 मध्ये फार मोठ्या प्रमाणात प्रादुर्भाव झाल्यानंतर उपासमार आणि कुपोषणात प्रचंड वाढ झाली होती. लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतात काम करणे रास्त व किफायतशीर दर मिळणे आणि बाजारपेठेत खरेदी किंवा विक्री साठी प्रवेश करणे अशक्य झाले. परिणामी याचे परिणाम त्यांना भोगावे लागतील.

मार्च 2020 तिसऱ्या आठवड्यात जागतिक कृषी दरात वाढ होण्याची चिन्हे आहेत. मात्र तांदूळ आणि गव्हाच्या दरातील वाढ होईल सांगता येत नाही. तांदूळ आणि गहू यांची लोकांनी केलेली साठेबाजी आणि आयात आणि निर्यातीवर विविध देशांनी घातलेले निर्बंध ह्यामुळे त्याचा ही परिणाम जगावर होत आहे. जगातील तिसऱ्या क्रमांकाचे तांदूळ उत्पादन करणारा व्हिएतना या देशाने तांदळाची निर्यात थांबवली त्यामुळे जागतिक तांदळाच्या व्यापारात 15 टक्के घट झाली. भारत आणि थायलंडमध्ये निर्यातीवर बंदी घातली गेली. जगातील तांदळाच्या किमतीमध्ये या बंदीमुळे तीव्र परिणाम होऊ लागले. जगाचा सर्वात जास्त मोठा निर्यातदार आणि आफ्रिकेचा सर्वात मोठा पुरवठादार असलेल्या रशियानेही निर्यातीवर बंधने लावलेली आहेत. अशी अनेक बंधने लागण्याची दाट शक्यता आहे. सूर्यफुलाच्या तेलाची निर्यात थांबली. अशी धोरणे जगाच्या अर्थकारणावर परिणाम करतात.

अन्नधान्य राष्ट्रवादाच्या लाटेचे प्रतीक आहेत. 1990 पासून चालत आलेल्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या स्वरूपाला विस्कळीत करू शकतात. त्यातून जगावर त्याची परिणाम होऊ शकतात. यासारख्या काही पिकांच्या किमती अमेरिकेत खाली पडल्या. मका, इथेनॉल च्या निर्मिती मधील सर्वात महत्वाचा घटक आहे. तेलाच्या किमती घसरल्या आणि त्यातूनच इथेनॉलची मागणी कमी झाली. यूएसडी आकडेवारीनुसार तांदूळ गहू यांचा जागतिक पुरवठा समाधान कारक आहे त्याचे एकूण जागतिक उत्पादन यंदा विक्रमी 1.26 अब्ज टन इतके होईल. गव्हाच्या आणि तांदळाच्या एकत्रित वार्षिक खपापेक्षा हे प्रमाण जास्त आहे. वर्षाखेरीस जोडीच्या साठ्यात विक्रमी वाढ होऊन हे प्रमाण 42.94 कोटी टन एवढे होण्याची शक्यता आहे. अर्थातच या प्रकारचा अंदाज वस्तूच्या पुरवठ्याच्या साखळ्या मध्ये काही बदल होणार नाही. यामुळे तांदूळ आयात करणारे देश अडचणीत येऊ

शकतात. तसेच अंडी, दुधाच्या किमतीचा विचार केला तर अमेरिकेत अंड्याच्या पुरवठा कमतरता आणि किरकोळ विक्री दरात वाढ झाली आहे.

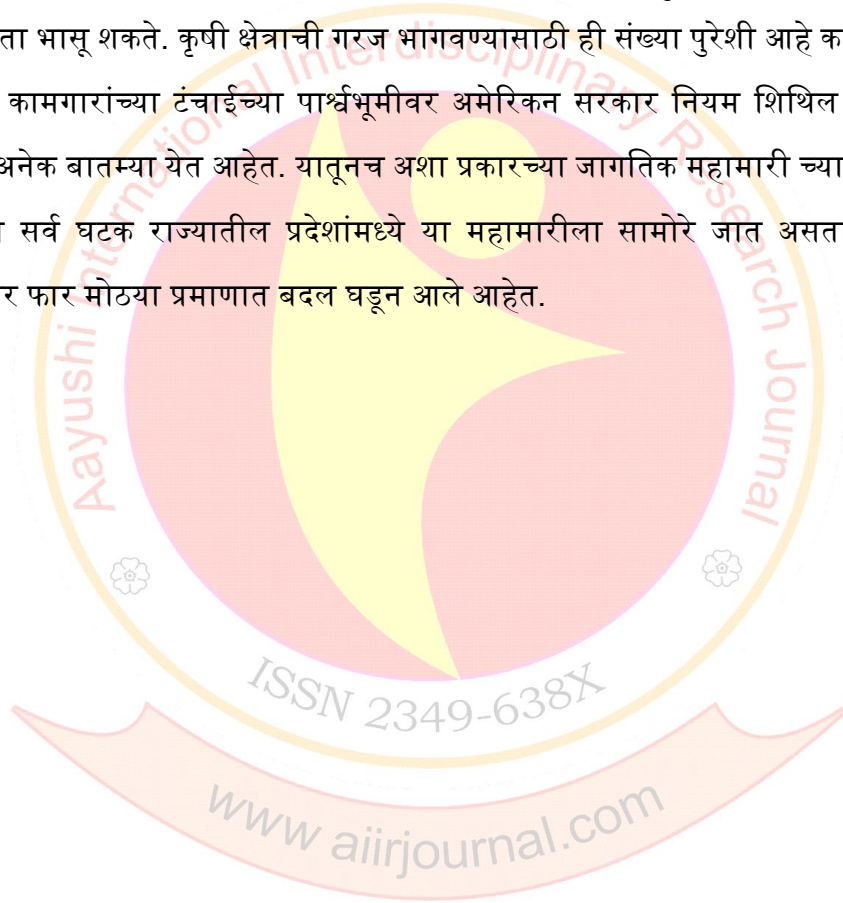
मार्च 2020 च्या पासूनच भांड्याचा किमतीमध्ये 180 टक्क्यांनी वाढ झाली. कारण याच काळातील मागच्या वर्षी झालेल्या खरेदीच्या ग्राहकांची 44 % अधिक खरेदी केली आहे. किरकोळ विक्रेते वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी नेहमीपेक्षा जास्त ऑर्डर देतात. रबोबॅकच्या मते 2020 मध्ये चीनची दुधाची आयात 21 टक्क्यांनी घटण्याची शक्यता त्याच वेळी वर्तवण्यात आली. ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, युरोपियन, युनियन यासारख्या दूध निर्यातदार देशांमधील दूध उत्पादनाचा दर मात्र वाढतच राहिला. Covid19 मुळे त्यात घट व्हायची शक्यता नाही. अशा परिस्थितीत जागतिक बाजारात दुधाचे दर खाली येतील असं सांगता येत नाही. निर्यातदार देशांमधील दूध उत्पादकांसाठी ही मोठी चिंतेची बाब आहे. पुरवठ्याच्या स्थानिक साखळीमधील दबावामुळे बहुतेक देशांमध्ये दुधाचे दर मोठे राहण्याची शक्यता आहे. जग एका वेगळ्या कारणामुळे संकटात सापडले आहे. मांस सेवन सुरक्षित असल्याचे वैज्ञानिकांनी स्पष्ट केले मात्र Covid19 पार्श्वभूमीवर पसरलेली अफवा याला कारणीभूत आहे.

चीन आणि आफ्रिकन स्वाइन फिवर साथीचे रोग निर्माण होत आहेत. आजमितीस 50 टक्के डुकरांचा मृत्यूमुळे डुकरांच्या मांस किमतीत वाढ झाली. Covid-19 मारामारी मुळे चीन सोबतच अमेरिकेसारख्या जगातील अनेक बाजारपेठांमध्ये मांस सेवनाचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात घटलेले आहे. तरीही मार्च 2020 मध्ये व मांसच्या किरकोळ मागणीत तुटवड्याच्या भीतीने केल्या जाणाऱ्या खरेदीत वाढ झाली आहे. यामुळे इतर जनावरांच्या किमतीही वाढल्या मात्र मांसाच्या किमतीतील वाढीचा फायदा शेतकऱ्यांना न होता तो दलांना झाला. या कारणामुळे किरकोळ पाऊस विक्री आणि किमती वाढत असतानाही अमेरिकेत पशुपालक शेतकरी सरकारला शेती व पशुपालन करण्यास सांगत आहेत. जागतिक स्तरावर कामगार टंचाईही शेतीवरील संकटाचे एक मुख्य कारण बनले. हंगामी स्तरातील कामगारांच्या अनुपलब्धीमुळे अमेरिका, युरोप, ऑस्ट्रेलियात पीक कापणीच्या कामांमध्ये व्यक्ती येऊ शकतो का? अशा प्रकारची भीती वर्तवली जात आहे.

फ्रान्स मध्य परंप्रांतीय हंगामी कामगारांच्या अनुपस्थितीची भरपाई करण्यासाठी पुढील तीन महिन्यात त्यांच्याकडे कृषी क्षेत्राला दोन लाख लोकांची आवश्यकता भासेल. देशातील लोकसंख्येला पुरेसे अन्न उपलब्ध करण्यासाठी कृषी उत्पादनात वाढ होणे गरजेचे आहे. यावर असे दिसते कि घरात बंद असणाऱ्या आणि काम करत नसलेल्या फ्रेंच स्त्री-पुरुषांना शेतीचे काम करण्यासाठी पुढे येण्याचे आव्हान केले आहे. जर्मनी बेरोजगार, कामगारांना शेतमजुरीची कमतरता दूर करून कृषी क्षेत्राकडे वळण्यासाठी प्रोत्साहित करून विकास साधण्याचा प्रयत्न करत आहे. जर्मनीमध्ये अंदाजे तीन लाख हंगामी कामगारांची कमतरता आहे. हे दरवर्षी या हंगामात फळभाज्या पिकवण्यासाठी जर्मनीत स्थलांतरित होतात. पोलंडमध्ये मध्ये सुद्धा हाच प्रश्न आहे. युरोपियन संस्थेच्या शेतीविषयक समितीचे अध्यक्ष नाबर्ट लिन्स यांनी सदस्य देशांना हंगामी स्थलांतरित कामगारांना इतर देशांमध्ये सुरक्षित प्रवेश मिळावा यासाठी पावले उचलण्याचा आग्रह केला आहे. एका अहवालानुसार हंगामी कामगारांना प्रवास करण्याची मुभा मिळावी यासाठी त्यांनी कृषिमंत्री व कृषि आयोगास हंगामी कामगारासाठी

प्रवेश परवाना आणि विशेष बस रेल्वे अथवा विमानसेवा यांची सोय करण्याची आदेश दिले आहेत. युकेमध्ये अंदाजे 80000 हंगामी कामगारांची कमतरता आहे.

यूकेमधील कृषी संघटनांनी फळ भाजीपाला उत्पादन क्षेत्रातील कामगारांच्या "भूमीसेने" साठी सरकारकडे 9.3 मिलीयन डॉलर्स ची मागणी केली आहे. तसेच इतर कामगार म्हणून बडतर्फ केलेल्या कामगारांना कुरुक्षेत्रात हंगामी काम करण्यास सरकारने प्रोत्साहित करावी अशी मागणी सुद्धा केली. मार्च - एप्रिल नंतर हंगामी कामगार बहुतांश युकेन मधून शेतीची करण्यास अमेरिकेमध्ये येऊ लागले. हे कामगार व्हिसावर आलेले असतात एका आकडेवारीनुसार अमेरिकेतील उत्पादनामधील दहा टक्के लोक हे एच 2 व्हिसावर आलेले असतात. या पार्श्वभूमीवर नव्याने तयार करण्यात आलेल्या विसा प्रक्रियेवर नवीन नियमानुसार येणाऱ्या देशावर साठ हजार कामगारांची कमतरता भासू शकते. कृषी क्षेत्राची गरज भागवण्यासाठी ही संख्या पुरेशी आहे का? हा विषय अजून स्पष्ट झालेला नाही. कामगारांच्या टंचाईच्या पार्श्वभूमीवर अमेरिकन सरकार नियम शिथिल करण्याचा विचार करत आहे. अशाही अनेक बातम्या येत आहेत. यातूनच अशा प्रकारच्या जागतिक महामारी च्या संकटामुळे देशाची भारतीय प्रदेशातील सर्व घटक राज्यातील प्रदेशांमध्ये या महामारीला सामोरे जात असताना औद्योगीकरण, जागतिकीकरण यावर फार मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आले आहेत.

कोविड-१९ चा जागतिक अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम अभ्यासणे

श्रीमती मीनाक्षी प्रल्हादराव शिंदे

एम.ए., एम.एड.

सावित्रीबाई फुले कनिष्ठ महाविद्यालय,
कळंब, ता. कळंब, जि. उस्मानाबाद ४१३५०७

प्रस्तावना :

जग अतिशय वेगाने जागतिक मंदीच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेचा बराच मोठा भाग जगात पसरलेल्या कोविड-१९ महामारीमुळे ठप्प झाला आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या व्यवस्थापकीय संचालिका क्रिस्टलिना जॉर्जियावा यांनी केलेल्या वक्तव्यानुसार जागतिक वाढीच्या दराचा २०२० साठीचा आढावा नकारात्मक दिसून येत आहे आणि त्यात २०२१ शिवाय सुधारण्याची शक्यता नाही जागतिक कामगार संघटनेच्या म्हणण्यानुसार, करोनामुळे जागतिक बेरोजगारीत कमालीची वाढ होऊन ती २५ दशलक्षांपर्यंत पोहचण्याची शक्यता आहे.

कोरोना विषाणूची जागतिक साथ आणि त्यावर नियंत्रण मिळण्यासाठी केलेल्या लॉकडाऊनच्या उपायामुळे जागतिक महामंदीचे सावट पसरणार असून जागतिक अर्थव्यवस्था यावर्षी ५.२ टक्क्यांनी घसरण्याच्या अंदाज जागतिक बँकेने व्यक्त केला आहे.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर प्रथमच जागतिक अर्थव्यवस्था महामंदीत लोटली जाण्याची शक्यता आहे. अलिकडच्या काळातील जागतिक अर्थव्यवस्थेतील मंदीसदृश परिस्थिती ही प्रभावी मागणीचा अभाव किंवा अचानक घडून आलेले पुरवठ्यातील बदल किंवा आर्थिक संकट यामुळे उद्भवलेली आहे. कोविड-१९ च्या संकटामुळे लॉकडाऊन केल्यामुळे मागणी पुरवठ्यात लक्षणीय घट झालेली आहे. इतिहासात क्वचितच आपल्याला मागणी व पुरवठा ह्या दोन्हीत बाह्य आर्थिकेतर कारणांमुळे घट झाल्याचे दिसून येते.

कोविड-१९ च्या संकटामुळे देशातील नागरिकांची उपासमार आणि कुपोषण यापासून संरक्षण तसेच अन्न पुरवठा साखळीतील त्रुटी दूर न केल्यास जागतिक अन्नटंचाईचे संकट निर्माण होऊ शकते.

पहिल्या महायुद्धानंतर अमेरिकेत १९२९ मध्ये वॉल स्ट्रीट मार्केट कोसळल होता. त्यानंतर पुढील तीन वर्षासाठी अमेरिकेची आर्थिक स्थिती खालावतच गेली. अंदाजे एकतीस लाख लोकांच्या नोकऱ्या गेल्या.

१९२९-१९३२ या काळात औद्योगिक उत्पन्नसुप्त ४५ टक्क्यांनी घसरण झाली. घराच बांधकाम ८० टक्क्यांनी कमी झाले. या काळात उपासमारीने ११० लोकांचा बळी गेला यावरून ग्रेट डिप्रेशन काय असत याचा अंदाज येतो.

कोविड-१९ मुळे संपूर्ण जग तीन महिने ठप्प आहे. त्यामुळे आता येणारी जागतिक महामंदी ही भयावट असणार आहे. प्रस्तुत शोधप्रबंधात संशोधनकर्मीने जागतिक अर्थव्यवस्थेवर कोविड-१९ चा काय परिणाम होईल याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्ट :

- १) कोविड-१९ महामारीचा जागतिक अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम अभ्यासणे.
- २) जागतिक अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांवर उपाय सुचविणे.

संशोधन पद्धती :

हे संशोधन वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक असून ते दुय्यम सामग्रीच्या साह्याने पूर्ण करण्यात आले आहे. संशोधन कार्यासाठी आवश्यक असलेली माहिती संबंधित साहित्याचा आढावा, जर्नल्स, अहवाल, वर्तमानपत्रे आणि वेबसाईटद्वारे संकलित करण्यात आली आहे.

कोरोना व्हायरसचा प्रसार हा चीनमधून झालेला आहे. त्याचा चीनच्या अर्थव्यवस्थेवर फार मोठा परिणाम झाला आहे. चीन मधील जवळजवळ ५० टक्के उद्योगधंदे बंद पडले आहेत. चीनच्या अर्थव्यवस्थेचा जागतिक व्यवस्थेवर फार मोठा परिणाम होतो. चीनची निर्यात २५ टक्क्यांनी कमी झाली आहे. जगाच्या जीडीपी मध्ये चीनचा हिस्सा २० टक्के इतका आहे. जगाची पुरवठा साखळी आहे विशेषतः अमेरिका व युरोप यांची पुरवठा साखळीचा महत्वाचा भाग हा चीन आहे. चीनमध्ये ५० टक्के उद्योगधंदे बंद पडलेत. अमेरिकेतील ५० टक्के उद्योगधंदे हे चीनकडून येणाऱ्या कच्च्या मालावर अवलंबून आहेत. वाहनाचे सुटे भाग, गारमेंट्स, फॉर्मास्यूटिकल्स, रसायने कार्बन, अल्युमिनियम इ. उद्योग चीनमधून येणाऱ्या कच्च्या मालावर युरोपच्या बाबतीत ही हेच आहे. फॉर्मास्यूटिकल च्या बाबतीत अमेरिकेत मिळणारे जे अँटीबायोटिक आहेत त्यापैकी ९७ टक्के अँटीबायोटिक हे चीनकडून येतात. तसेच युरोपच्या फॉर्मास्यूटिकलचा विचार करता त्यासाठी लागणारा कच्चा माल जवळजवळ ७० टक्के पुरवठा चीनकडून केला जातो. युरोप व अमेरिकेचे परावलंबित्व चीनकडून येणाऱ्या कच्च्या मालावर अवलंबून आहे. सॉफ्टवेअर व आय.टी क्षेत्राचा विचार करता विनोडचे कॉम्प्यूटर आहेत ते चीनमध्ये बनतात. या ज्या आंतरराष्ट्रीय कंपन्या एकमेकांवर अवलंबून असल्यामुळे पुरवठा साखळी फार मोठ्या प्रमाणात विस्कळीत झाल्यामुळे जागतिक अर्थव्यवस्था अडचणीत आली आहे. जागतिक पातळीवर उत्पादन थांबले असून, बऱ्याच कंपन्यांना कच्चा माल उपलब्ध होत नाहीये. चीनमध्ये उत्पादन थांबल्याने त्याचा फटका संपूर्ण जगाला बसला आहे.

बहुतांश देशाचा पर्चेसिंग मॅनेजर्स इंडेक्स (पीएमआय) ५० च्या खाली पोचला आहे. जे जागतिक पातळीवर मंदी येण्याची शक्यता दर्शवित आहे. चीनमध्ये फेब्रुवारी महिन्यात पीएमआय ४०.३ होता. चीनमधील वुहान शहर हे चीनमधील महत्वाचे औद्योगिक केंद्र आहे. शिवाय जगातील पुरवठा साखळीतील ते महत्वाचे केंद्र आहे. जगातील बहुतांश कंपन्यांना कच्च्या मालाचा पुरवठा वुआनमधून होतो० याचे गंभीर परिणाम जागतिक अर्थव्यवस्थेवर होताना दिसून येत आहेत. ' ग्लोबल इकॉनॉमिक प्रॉस्पेक्ट रिपोर्ट ' च्या अहवालात जागतिक बँकेचे अध्यक्ष डेव्हिड मालपास यांनी काही महत्वाची निरिक्षणे नोंदविली आहेत.

- केवळ एका रोगाच्या जागतिक साथीमुळे निर्माण झालेली ही १८७० नंतरची पहिलीच महामंदी.
- दुसऱ्या महायुद्धानंतर प्रथमच जागतिक अर्थव्यवस्था महामंदीत लोटली जाण्याचा अंदाज.
- ज्या वेगाने आणि तिब्रतेने ही साथ पसरली आहे. ती लक्षात घेता आपल्याला सावरण्यासाठी वेळ लागणार.
- ज्या देशात कोरोनाच्या संसर्गाची तीव्रता अधिक आहे आणि ज्यांची अर्थव्यवस्था जागतिक व्यापार, पर्यटन, वस्तूंची निर्यात आणि बाह्य अर्थसाह्य यावर अवलंबून आहे, त्यांना मोठा फटका बसणार.
- गरिबी आणि बेरोजगारीचे संकट टाळण्यासाठी जागतिक समुदायाने एकत्र अर्थव्यवस्थेला शक्य तितक्या लवकर चालना देण्यासाठी प्रयत्न करायला हवेत.
- दीर्घकालीन सामाजिक व आर्थिक परिणाम जाणवणार

- अर्थव्यवस्थेचा घसरणारा अंदाज लक्षात घेऊन धोरणकर्त्यांना किंवा शासनकर्त्यांना आणि अतिरिक्त उपाय योजावे लागणार.

जागतिक अर्थव्यवस्था ५.२ टक्क्यांनी घसरणार असल्याचा अंदाज जागतिक बँकेने व्यक्त केला आहे.

शेती क्षेत्रावरील परिणाम :

जगातील सर्व देशांनी आपआपल्या देशातील नागरिकांची उपासमार आणि कुपोषण यापासून संरक्षण, याचबरोबर अन्न पुरवठा साखळीतील तुटी दूर न केल्यास 'जागतिक अन्नसंकट' उद्भवू शकण्याचा इशारा अन्न व कृषी संघटनेने दिला आहे. तसेच कोविड-१९ हे संकट जगभरात 'अन्नटंचाई' निर्माण करू शकते असा इशारा संयुक्त राष्ट्रांनी दिला आहे. वर्ल्ड फूड प्रोग्रॅमच्या निरीक्षणानुसार कोविड-१९ आधीच अन्ना बाबतची असुरक्षितता आणि कुपोषण ह्यांनी ग्रस्त असलेल्या जनतेचे आणखीन हाल होण्याची शक्यता आहे.

जागतिक कृषी दरात वाढ झाली आहे. तांदूळ आणि गहू यांची लोकांनी केलेली साठेबाजी आणि अन्न निर्यातीवर विविध देशांनी लादलेले निर्बंध हे वाढीचेक एक कारण आहे. इतर पिकांबाबतही असेच प्रकार निदर्शनास येत आहेत. तज्ञांच्या मते अशी धोरणे ही अन्नधान्य राष्ट्रवादाच्या लाटेचे प्रतीक आहेत. जी १९९० पासून चालत आलेल्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या स्वरूपाला विस्कळीत करू शकतात.

औद्योगिक, सेवा क्षेत्रावरील परिणाम :

कोविड-१९ महामारीमुळे मॅन्युफॅक्चरिंग क्षेत्राला मोठ्या प्रमाणावर लागणाऱ्या सामग्रीचा पुरवठा थांबला आहे. त्यामुळे आधीपासूनच अडचणीत असलेले मॅन्युफॅक्चरिंग क्षेत्र आणखी अडचणीत आहे. सोशल डिस्टेंसिंग मुळे वस्तू व सेवांच्या मागणीत झपाट्याने घसरण झाली आहे. यामुळे जगभरातील हॉटेल आणि रेस्टॉरंट व्यवसायाला सर्वाधिक फटका बसला आहे. १८ मार्चपर्यंत 'रेस्टॉरंट डिनर' मध्ये ८९ टक्क्यांनी घसरण झाली होती. आता ती १०० टक्क्यांवर पोहचली आहे. व्यावसायिक नगण्य मार्जिनवर रेस्टॉरंट चालवत होते. ते बंद पडून मोठ्या प्रमाणावर लोक बेरोजगार झाले आहेत.

डॉलरचे वाढते बळ :

जागतिक पातळीवर गुंतवणूकदार सुरक्षित ऍसेट म्हणून डॉलरकडे वळले आहेत. परिणामी डॉलर, येन आणि युरोकडे वळाले आहेत. परिणामी इतर डॉलर, येनच्या तुलनेत इतर देशांच्या चलनाचे अवमूल्यन झाले आहे. २० जानेवारी ते मार्च २०२० दरम्यान डॉलरच्या तुलनेत रुपयाचे ३.८ टक्के अवमूल्यन झाले आहे. तर मेक्सिकन चलनाला सर्वाधिक फटका बसला आहे. त्याचे १४.९ टक्क्यांनी अवमूल्यन झाले आहे. चलनाच्या अवमूल्यनामुळे विकसनशील देशांच्या चिंतेत भर पडली.

बेरोजगारीत वाढ :

जगातील १९० हून अधिक देश कोरोनामुळे प्रभावित झाले आहेत. संयुक्त राष्ट्रांशी संलग्न इंटरनॅशनल लेबर ऑर्गनायजेशनने (ILO) म्हटले आहे की कोरोना व्हायरसच्या साथीमुळे अंदाजे अडीच कोटी रोजगार जातील.

कोरोना व्हायरसमुळे लॉकडाऊन, कामाचे तास कमी होणे, तसेच पगार कपात या गोष्टींमुळे बेरोजगारी वाढू शकते. याचा सर्वात जास्त फटका विकसनशील देशांना बसेल असे १२० चे म्हणणे आहे.

पर्यटन क्षेत्रावरील परिणाम :

कोरोना संसर्गाचा सर्वाधिक फटका पर्यटन उद्योगाला बसला आहे. जगभरातच चीनी पर्यटकांच्या संख्येत लक्षणीय घट झाली आहे. उदाहरणार्थ सप्टेंबर २०१९ पर्यंतच्या १२ महिन्यात इंग्लंडला भेट देणाऱ्या चीनी पर्यटकांची संख्या ४,१५००० होती. चिनी पर्यटक १,६४० पौंड इंग्लंडमध्ये येणाऱ्या अन्य पर्यटकांच्या तुलनेत तिप्पट खर्च करतात. चिनी पर्यटकांची संख्या घटल्याने हवाई वाहतूक, स्वागत क्षेत्र आणि त्यांच्याशी संलग्न असलेल्या उद्योगांवर परिणाम होणार आहे.

ऑटोमोबाईल क्षेत्रावरील परिणाम :

चारचाकी गाड्यांच्या विक्रीचा विकासदर नकारात्मक राहणार असून २०१९ हे त्याचे निदर्शक वर्ष असेल. फेब्रुवारी २०२० च्या पहिल्या दोन आठवड्यात कोरोना विषाणूचा उद्रेक झाल्यानंतर चीनचा कार विक्रीचा आलेख तब्बल ९२ टक्क्यांनी खाली घसरला. टेस्ला किंवा गीली सारखे उच्चभू कार निर्माते आता त्यांच्या गाड्यांची विक्री ऑनलाईन पद्धतीने करीत आहेत. कारण अनेक ग्राहकांनी शोरुमकडे पाठ फिरविली आहे. रेस्टॉरंट्स आणि इतर मनोरंजन उद्योग शॉपिंग, मॉल्स, चित्रपटगृहे या क्षेत्रांनाही कोरोनाची झळ पोहचली आहे.

जागतिक विकासदरात घसरण :

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे जागतिक अर्थव्यवस्थेचा आढावा अहवाल वर्षाच्या सुरुवातीला जाहीर केला होता. २०१९ मध्ये २.९ टक्के असलेला जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचा वेग २०२० मध्ये ३.३ टक्क्यांपर्यंत तर २०२१ मध्ये हा दर ३.४ टक्क्यांपर्यंत असेल असे अहवालात स्पष्ट करण्यात आले होते. कोविड-१९ च्या संकटामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेनला १ ट्रिलियन डॉलर नुकसान होईल असा प्राथमिक अंदाज संयुक्त राष्ट्रांच्या व्यापार व विकास परिषदेने 'यूएनसीटीएडीफ वर्तविला आहे. परंतु जागतिक विकासाचा वेग ०.५ टक्क्यांनी कमी होऊन २०२० मध्ये २ ट्रिलियन नुकसान होणे अपेक्षित आहे.

- अंतर्गत मागणी व पुरवठा, व्यापार व आर्थिक व्यवहारांवर परिणाम झाल्यामुळे आघाडीच्या विकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थेत यावर्षी ७ टक्के घट होण्याचा अंदाज.
- विकसनशील देशांच्या अर्थव्यवस्थेत यावर्षी २.५ टक्के घट होण्याचा अंदाज.
- दरडोई उत्पन्नात यंदा ३.६ टक्क्यांची घसरण होण्याची शक्यता.
- जागतिक दरडोई 'जीडीपी' मध्ये ६.२ टक्क्यांनी घट होण्याचा अंदाज.

अशाप्रकारे कोविड-१९ च्या महामारीमुळे संपूर्ण जागतिक अर्थव्यवस्था ही महामंदीच्या टप्प्यावर येऊन पोहचली आहे.

कोरोना व्हायरसच्या साथीमुळे जगाचा आर्थिक विकासदर मंदावणार असल्याचा ऑर्गनायजेशन फॉर इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंटचे सेक्रेटरी जनरल इंजर गुर्रिया यांनी म्हटले आहे. या उद्रेकामुळे जगाचा विकासदर १.५ टक्के इतका राहील. किती नोकऱ्या जातील आणि अर्थव्यवस्था केव्हा रूळावर येईल याचा अंदाज लावणे शक्य नसल्याचही त्यांनी सांगितले.

जागतिक अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांवर उपाययोजना :

संपूर्ण जगाला तीन स्तरावर काम कराव लागणार असे उपाय ILO च्या अहवालात सांगण्यात आले आहेत.

- १) सामाजिक सुरक्षितता पाळून लवकरात लवकर औद्योगिक क्षेत्रातील उद्योगधंदे सुरू करणे.
- २) कामाच्या ठिकाणी मजूरांना संपूर्ण संरक्षण देणे.
- ३) अर्थव्यवस्थेला चालना देऊन नव्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.
- ४) असलेल्या नोकऱ्या टिकवणे
- ५) नोकरदारांना पगारी सुट्या देणे.
- ६) सामाजिक सुरक्षा देणे.
- ७) टॅक्समध्ये सूट देणे.

ज्याप्रमाणे २००८-०९ मध्ये मंदी आल्यानंतर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रयत्न करण्यात आले तसे झाले तर आपण या संकटातून बाहेर निघू असेही ILO ने म्हटलं आहे.

संदर्भ :

- 1) दै.सकाळ
- 2) Sakal-com.cdn-am
- 3) bc-com-cdn-am
- 4) BBC-News मराठी
- 5) <https://www.orfuhline.org/mg>
- 6) <https://www-esakal-com.cdn>
- 7) <https://m.marathi.thewire.in/g>

कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

डॉ. वर्षा तात्यासाहेब सरवदे
एस.एम.डी.एम. महाविद्यालय कळंब

प्रस्तावना :

जागतिक संकट कोविड-१९ मुळे जग अतिशय वेगाने जागतिक मंदीच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम अधिकाधिक तीव्र होत आहे. २०१९ च्या वर्ष अखेरीपासूनच आर्थिक कोंडीचा सामना करावा लागत असलेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकासदरात निश्चितच मोठी घट होणार आहे.

गेल्या तीन महिन्यांपासून देशात लॉकडाऊन असल्यामुळे सर्व आर्थिक व्यवहार ठप्प आहेत. लॉकडाऊन म्हणजे आर्थिक व्यवहार ठप्प असणे. याचाच अर्थ वस्तू व सेवांचे उत्पादन आणि पुरवठा पूर्णपणे ठप्प नसला तरी विस्कळीत होणे. विद्यमान मागणीच्या तुलनेत वस्तू आणि सेवा पुरेशा प्रमाणात पुरवल्या जात नाहीत. त्याच वेळी आर्थिक युनिट्स बंद झाल्यामुळे अनेक लोक आपला रोजगार गमावत आहेत परिणामी त्यांची मागणी घटत आहे. वस्तूंची खरेदी मंदावल्यामुळे त्याचा एकूण मागणीवर परिणाम होत आहे. लोकांना काही दिवसानंतर जर रोजगार भेटला नाही तर कोरोनापेक्षा उपासमारीने जीव गेल्याचा घटना समोर येतील खेळत्या पैशाच्या अभावाने बाजारात आलेला स्थूलपणा आणि त्यातून वाढलेली बेरोजगारी बँकेनी दिलेली कर्जाऊ रक्कम परत न आल्यामुळे बँकांचे निघालेले दिवाळे. शेअर मार्केटमधील उतार-चढाव, तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील रुपयाची घसरणारी किंमत, जीडीपीची सातत्याने होणारी घसरण या सर्व गोष्टी नोटाबंदीनंतर सातत्याने भारतीय अर्थव्यवस्थेत पहायला मिळतायत. कोविड-१९ च्या या संकटामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दरात मोठी घसरण होऊन खूप मोठी मंदी येण्याची शक्यता आहे. लॉकडाऊनचा परिणाम भारतातील कृषी, उद्योग, पर्यटन, बांधकाम, वाहतूक यंत्रणा सर्व क्षेत्रावर झालेला दिसून येतो. प्रस्तुत संशोधनात संशोधनकर्त्यांनी कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्टे :

१ कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम अभ्यासणे.

२ भारतीय अर्थव्यवस्थेतील समस्यांवर उपाय सूचविणे.

संशोधन पद्धती :

हे संशोधन वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक असून ते दुय्यम सामग्रीच्या साहाय्याने पूर्ण करण्यात आले आहे. संशोधन कार्यासाठी आवश्यक असलेली माहिती संबंधित साहित्याचा आढावा. जर्नल्स, अहवाल, वर्तमानपत्रे आणि वेबसाईट्स द्वारे संकलित करण्यात आली आहे.

देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील शासकीय सेवा, संरक्षण, आरोग्यसेवा, दूरसंचार सेवा, केबल टिव्ही, वित्तीय सेवा, खाणकाम, वीज, पाणीपुरवठा ही काही थोडकी क्षेत्रे सुरू आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्थेत या क्षेत्राचा वाटा सुमारे २० टक्के शेती क्षेत्राचा वाटा १५ टक्के म्हणजे ३५ टक्के क्षेत्रात काम सुरू आहे. याचाच अर्थ ६५ टक्के अर्थव्यवस्था ठप्प आहे याचे आर्थिक परिणाम फारच भयावह आहेत.

सद्यःपरिस्थितीत जीवनावश्यक खाद्य पदार्थांची एकूण पुरवठा स्थिती फारशी चिंताजनक जरी नसली तरी लॉकडाऊन वाढत गेल्यास पुरवठा परिस्थिती बिघडू शकते. पुरवठा साखळीतील अडथळ्यांमुळे किंमती वाढू शकतात.

कोविड-१९ च्या संकटामुळे देशातील नागरिकांची उपासमार उपोषण यापासून संरक्षण तसेच अन्न-पुरवठा साखळीतील त्रुटी दूर न केल्यास अन्नटंचाईचे संकट निर्माण होऊ शकते.

* कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांवर झालेला परिणाम :-

कोविड-१९ चे संकट येण्यापूर्वी भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी मालाच्या किंमतीत लक्षणीय वाढ झालेली दिसून येते. परंतु कोविड-१९ च्या संकटामुळे एकूण मागणीत घट झाल्याने अन्नधान्य चलनवाढीचा दबाव कमी होईल असे आरबीआय चे मूल्यांकन आहे.

शेती स्तरावर शेतीतील कामे व शेतमालाची विक्री देशभरात संकटात आहे कारण

अ) सरकारी, संस्थांकडून धान्य खरेदित निर्माण झालेला अडथळा

ब) खासगी, व्यापाऱ्यांनी शेतातून पिके काढून बाजारात आणण्यातील अडथळे

क) शेतीच्या कामांसाठी कामगारांची कमतरता

ड) वाहतूक क्षेत्रातील अडथळा

इ) मुख्य महामार्ग ओलांडून कृषी मालाच्या वाहतूकीत नाकेबंदी

फ) कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या कामातील अडथळे बंद किंवा त्यांचे मर्यादित प्रमाणात होत असलेले कार्य

छ) किरकोळ कृषी बाजार ठप्प असणे. या सर्व कारणांमुळे कापूस, गहू, मिरची, हळद, कांदा, बटाटे, अशा पिकांची खरेदी-विक्री करणाऱ्यांसमोर पेचप्रसंग निर्माण होत आहेत.

या सर्व अडथळ्यांमुळे कृषीमालाच्या किंमती खाली आल्या आहेत. बऱ्याच पिकांसाठी जाहीर झालेल्या किंमती किमान आधारभूत किंमतीपेक्षा कमी आहेत त्यामुळे शेतकरी प्रचंड अडचणीत सापडला आहे.

पर्यटन क्षेत्रावरील परिणाम :

कोविड-१९ चा सर्वात मोठा फटका पर्यटन क्षेत्राला बसतोय. गेले काही महिने पर्यटन क्षेत्र संपूर्ण बंद आहे. गोवा, करेल, राजस्थान, हिमाचल प्रदेश, मुंबई, दिल्ली, आग्रा सारखे अनेक भागामधील अनेकांचे रोजगार बुडले आहेत. हॉटेल, रेस्टॉरंट, वाहतूक यंत्रणा ठप्प आहे. त्यामुळे अनेकांना आपला रोजगार गमवावा लागल्यामुळे पर्यटन क्षेत्रातील लोक अडचणीत आहेत.

भूभाग-रेल्वे-विमान वाहतूक यंत्रणेवरील परिणाम :

सध्या तरी सर्व वाहतूक यंत्रणा १०० बंद आहे. लॉकडाऊन उठविल्यानंतर वाहतूक यंत्रणा सुरळीत होईल. परंतु कोरोना संसर्गामुळे लोक प्रवास टाळतील परिणामी मंदीची परिस्थिती निर्माण होईल.

रिअल इस्टेट उद्योगावरील परिणाम : कोविड-१९ च्या संकटामुळे हा उद्योगसुद्धा मंदीच्या परिस्थितीत आला आहे. कोविड-१९ च्या संकटात कोणी घर किंवा दुकान खरेदी करण्याच्या मानसिकतेत नाही. हे संकट जरी कमी झाले तरी लोकांकडे पैसा राहणार नाही. त्यामुळे लोक घर खरेदी करणार नाहीत. तसेच सरकारकडे पैसा नसल्यामुळे अनेक रोड Infrastructure सारखे प्रोजेक्ट, नवीन बंदरे, नवीन लोहमार्ग बांधणे शक्य नाही. त्यामुळे मंदी कायम राहिल त्यामुळे रिअल इस्टेट वर अवलंबून असणारे अनेक उद्योग बंद होतील त्यात सिमेंट, पेंट, दगड यांची मागणी कमी होईल व यामध्ये असलेले कामगार बेकार होतील.

बँकिंग क्षेत्रावरील परिणाम : भारतात बँकिंग क्षेत्र कोरोनाचा प्रादुर्भाव होण्याअगोदरच मोठ्या प्रमाणातील अनुत्पादित कर्जे आणि नवीन कर्जासाठी घटलेली मागणी या दुहेरी संकटामुळे खिळखिळे झालेले आहे. कोविड-१९ च्या संकटामुळे अनेक उद्योगधंदे बंद आहेत. अनेक उद्योगांचे उत्पादन थांबल्यामुळे लोकांवर बेरोजगारीची कुऱ्हाड कोसळणार मग अनेक उद्योगांचे कर्जे, गृहउद्योग, वैयक्तिक कर्ज, वाहन कर्ज यांची, परतफेड होणार नाही. अनुत्पादक कर्जात वाढ होऊन बँकांमधील ठेवी कमी होतील.

रोजगारावरील परिणाम : भारतात लाखो मजूर स्थलांतर करत आहेत कोरोनाच्या संकटामुळे अनेक उद्योगधंदे बंद पडल्यामुळे अनेक लोकांना कामावरून कमी केले जाईल. कामाचे तास कमी होणे तसेच पगार कपात या गोष्टींमुळे खूप मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारीची समस्या पुढील काळात भेडसावणार आहे.

ऑटोमोबाईली क्षेत्रावरील परिणाम : कोविड-१९ च्या संकटामुळे ऑटोमोबाईल क्षेत्र संकटात आले आहे. कारण आजच्या परिस्थितीत चारचाकी किंवा दुचाकी खरेदी करण्याची लोकांची मानसिकता नाही त्यामुळे या क्षेत्रातही मंदी राहिल.

आय टी उद्योगावरील परिणाम : अनेक मोठे उद्योग अडचणीत आल्यावर आय.टी उद्योगावर खूप नकारात्मक परिणाम होणार आहे. नवीन प्रोजेक्ट थांबली आहेत ते प्रोजेक्ट गुंडाळले जातील. परिणामी आय.टी क्षेत्रातील अनेकांना आपला रोजगार गमवावा लागेल.

विकासदरावरील परिणाम : भारताचा विकास दर २०२० मध्ये ५.३ टक्के राहील असा अंदाज मुडीज या संस्थेने केला होता. पण कोरोनाच्या या संकटामुळे भारताचा विकास दर उणे राहील अशी शंका व्यक्त केली जात आहे. वरील सर्व प्रकारचे परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जाणवतील.

उपाययोजना : भारत सरकारने कृषीसाठीच्या योजनांमध्ये तीन धोरणात्मक उपाययोजना केल्या आहेत.

- १) सरकारने असे जाहीर केले आहे की बहुतेक कृषी उपक्रम जीवनावश्यक यादीमध्ये असतील. यामध्ये शेतातील शेतमजूराना शेतकऱ्यांच्या शेतीतील कामांना, किमान आधारभूत किंमतीसह कृषी उत्पादनांच्या खरेदीमध्ये गुंतलेल्या एजन्सी, राज्य सरकारांनी अधिसूचित केलेल्या मंडई, कापणी, पेरणी, संबंधित यंत्रे व उत्पादन तसेच खते, कीटकनाशके आणि इतरांमध्ये बियाणे यांची पॅकेजिंग युनिट वगळली आहेत.
- २) शेतकऱ्यांना पंतप्रधान किसान पेमेंटचा पहिला हप्ता म्हणजेच २००० रु. थेट दिले जातील. मनरेगा अंतर्गत वेतन १८२ रुपयांवरून २०२ रुपयांपर्यंत वाढविण्यात येईल
- ३) रिझर्व बँक ऑफ इंडियाने तीन महिन्यांच्या कालावधीसाठी कृषी मुदतीच्या कर्जावर पीक कर्जासह स्थगिती जाहीर केली आहे.

जर जगभरातील सरकारांच्या पॅकेजचा विचार केला तर ह्या उपाययोजना पुरेशा नसल्याचे दिसून येते. अमेरिकन काँग्रेसने २ ट्रिलियन डॉलर्सचे कोविड-१९ स्टिम्युलस पॅकेज मंजूर केले असून त्यापैकी ९.५ अब्ज डॉलर्स कृषी आपत्ती निधीसाठी राखीव आहेत या व्यतिरिक्त, कमोडिटी क्रेडिट कॉर्पोरेशन साठी १४ अब्ज डॉलरची तरतूद आहे जी VS कृषी विभाग (यूएसडीए) उत्पादकांना मदत करण्यासाठी वापरू शकते ही पॅकेजेस पशुधन व दुग्ध उत्पादक, फळे व भाज्या उत्पादकांत, आणि शेतीशी संबंधित लहान व्यवसायांना मदत करतील. भारत सरकारने केलेली मदत फारच तोकडी आहे. याशिवाय अनेक बाबतीत सरकारने उपाय करणे गरजेचे आहे. जसे की औद्योगिक क्षेत्रातील कामकाज हळूहळू सुरू करणे, अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी वेगवेगळ्या क्षेत्रांना पॅकेजेस जाहीर करून नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे. विविध उद्योगांना अनुदान देणे यासारख्या उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

- १) द वायर मराठी – कोरोना व भारताचे बदलले जाणारे अर्थकारण भाग-१
- २) द वायर मराठी – कोरोना व भारताचे बदलले जाणारे अर्थकारण भाग-२
- ३) द वायर मराठी – राजरत्न कोसंबी – भारतातील सामाजिक आर्थिक परिस्थिती
- ४) Mr.quora.com. कोरोनानंतरचे आर्थिक संकट काय असेल.

आत्मनिर्भर भारत अभियान : एक दृष्टिकोण

डॉ. लक्ष्मण रामभाऊ म्हस्के

सहायक प्राध्यापक, पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग,
शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती.

सारांश :

आत्मनिर्भर भारत अभियान ही केंद्र पुरस्कृत योजना असून तिची सुरुवात 12 मे 2020 ला करण्यात आली. समृद्ध आणि संपन्न भारताची निर्मिती करणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश असून देशातील प्रत्येक नागरिक हा या योजनेचा लाभार्थी म्हणून निश्चित केलेला आहे. यातून अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यासाठी देशातील सूक्ष्म, लघु, मध्यम व कुटीर उद्योग तसेच श्रमिक, कामगार, शेतकरी व नागरिक त्यांना लाभ मिळवून देण्यासाठी आत्मनिर्भर भारत अभियान योजनेतर्गत देशातील जीडीपीच्या जवळपास 10 टक्के म्हणजे 20 लाख करोड रुपयांची तरतूद केलेली दिसून येते. या योजनेच्या माध्यमातून देशातील 130 करोड भारतवासीयांना आत्मनिर्भर बनवण्यासाठी 5 आय म्हणजेच इंटेन्ट, इन्व्हेस्टमेंट, इन्फ्रास्ट्रक्चर आणि इनोवेशन यांची आवश्यकता अधोरेखित केलेली दिसून येते.

महत्वपूर्ण शब्द : आत्मनिर्भरता, जीडीपी, संपार्श्विक, एमएसएमई, सीएलएसएस व ऑपरेशन ग्रीन

प्रस्तावना :

वर्तमान स्थितीत कोविड-19 विषाणूमुळे जगभरातील 213 देश बाधित झालेले असून विषाणूची लागण झालेल्या नागरिकांची संख्या एक कोटी पेक्षा अधिक झालेली दिसून येते. कोविड-19 विषाणूमुळे निर्माण झालेल्या भयावह परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी प्रत्येक देश प्रयत्न करताना दिसून येत आहे. भारतात ही कोविड-19 विषाणूचा मोठ्याप्रमाणावर संसर्ग होऊन अर्थव्यवस्थेची घडी विस्कटलेली दिसून येत आहे. यातून मार्गक्रमण करण्यासाठी व देशाच्या अर्थव्यवस्थेला गती प्राप्त करून देण्यासाठी केंद्र सरकारद्वारे 12 मे 2020 ला आत्मनिर्भर भारत अभियान ही योजना सुरू करण्यात आली.

अभियानाचा उद्देश : आत्मनिर्भर भारत अभियानाचा मुख्य उद्देश म्हणजे कोविड-19 मुळे निर्माण झालेल्या महामारीचा व बिघडलेल्या अर्थव्यवस्थेचा सामना करण्यासाठी देशातील 130 करोड भारतवासीयांना आत्मनिर्भर बनविणे व त्यासाठी देशातील सूक्ष्म, लघू, मध्यम व कुटीर उद्योग तसेच श्रमिक, कामगार, शेतकरी यांच्यासाठी आर्थिक पॅकेज ची तरतूद करून समृद्ध आणि संपन्न भारताची निर्मिती करणे हा होय.

अभियानाचे लाभार्थी : आत्मनिर्भर भारत अभियानाचे लाभार्थी हे देशातील गरीब नागरिक, श्रमिक, स्थलांतरित मजूर, पशुपालक, मत्स्य व्यावसायिक, शेतकरी, संघटित क्षेत्र व असंघटित क्षेत्राशी

संबंधित व्यक्ती, कास्तकार, सूक्ष्म उद्योग, लघु उद्योग, मध्यम उद्योग व कुटीर उद्योग हे आहेत.

अभियानांतर्गत लक्षित क्षेत्रे : कोणत्याही देशाला आत्मनिर्भर होण्यासाठी मुख्यतः त्या देशातील अर्थव्यवस्था, पायाभूत सुविधा, आर्थिक व्यवस्था, लोकसंख्या आणि मागणी व पुरवठा या घटकावर अधिक लक्ष केंद्रित करावे लागते. त्यामुळे आत्मनिर्भर भारत अभियानांतर्गत पुढील मुख्य गोष्टीवर लक्ष केंद्रित केलेले दिसून येते.

कृषी व्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणणे, देशात सरळ सोपे व स्पष्ट कायदे आणि विवेकशील करव्यवस्था लागू करणे, उत्तम दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करणे, सक्षम मानव संसाधन उभे करणे, उत्तम वित्तीय सेवा पुरविणे, नवीन व्यवसायांना प्रेरणा देणे, गुंतवणुकीस प्रेरणा व संधी निर्माण करणे आणि मेक इन इंडिया साध्य करणे.

आत्मनिर्भर भारत अभियानातील घोषणा :

अ) एमएसएमईसाठी केलेल्या घोषणा : देशात बारा हजार कोटीपेक्षा अधिक रोजगार निर्माण करणाऱ्या क्षेत्रावर कोविड-19 च्या काळात लॉकडाऊनमुळे विपरीत परिणाम झालेले आहेत. म्हणून देशातील सूक्ष्म, लघु, मध्यम व कुटीर उद्योग यासारख्या क्षेत्रात भरभराटी आणून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला गती प्राप्त करून देण्यासाठी काही महत्त्वपूर्ण घोषणा केल्या आहेत.

- 1) एमएसएमईसह व्यवसायासाठी रुपये 3 लाख कोटी संपार्श्विक निः शुल्क स्वयंचलित कर्ज
- 2) एमएसएमईसाठी रुपये 20000 कोटी गौण कर्ज
- 3) एमएसएमई फंडच्या माध्यमातून 50000 कोटी रुपयांचे इक्विटी ओतणे
- 4) एमएसएमईची नवीन व्याख्या
- 5) 200 कोटी रुपयांपर्यंतची जागतिक निविदा मंजूर नाही
- 6) एमएसएमईसाठी इतर हस्तक्षेप
- 7) व्यवसाय आणि कामगारांना आणखी 3 महिन्यांसाठी 2500 कोटी रुपयांचा ईपीएफ समर्थन
- 8) व्यवसाय आणि कामगारांसाठी 3 महिन्यांकरिता ईपीएफचे योगदान कमी केले
- 9) एनबीएफसीएस / एचसी / एमएफआयसाठी 30000 कोटी तरलता सुविधा
- 10) एनबीएफसीसाठी 45000 कोटी रुपयांची अर्धवट पत हमी योजना
- 11) डिस्कॉम्ससाठी 90000 कोटी रुपयांचे लिक्विडिटी इंजेक्शन
- 12) कंत्राटदारांना दिलासा
- 13) रेरा अंतर्गत रिअल इस्टेट प्रकल्पांची नोंदणी आणि पूर्ण होण्याच्या तारखेत वाढ
- 14) टीडी / टीसीएस कपातद्वारे 50000 कोटी तरलता
- 15) इतर कर उपाय

ब) गरीब श्रमिक व शेतकऱ्यांसाठी केलेल्या घोषणा :

- 1) कोविड-१९ नंतर ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष पाठिंबा
- 2) गेल्या 2 महिन्यांत स्थलांतरित आणि शहरी गरीबांसाठी आधार
- 3) स्थलांतरितांना परताव्यासाठी मनरेगा समर्थन
- 4) कामगार कोडमधील बदल- कामगारांना मिळणारे फायदे

- 6) स्थलांतरितांना 2 महिन्यांसाठी मोफत अन्नपुरवठा
- 7) मार्च 2021 पर्यंत एक राष्ट्र एक रेशन कार्डद्वारे अशी तंत्रज्ञान प्रणाली वापरली जाईल जी स्थलांतरितांना भारतातील कोणत्याही उचित किंमतीच्या दुकानातून सार्वजनिक वितरण प्रणालीत प्रवेश करण्यासाठी मदत करू शकेल.
- 8) स्थलांतरित कामगार / शहरी गरीबांसाठी परवडणारी भाड्याने घरे संकुले (एआरसीएच)
- 9) मुद्रा शिशु कर्जासाठी 1500 कोटी रुपये व्याज सहाय्य
- 10) पथ विक्रेत्यांसाठी 5000 कोटींची खास पत सुविधा
- 11) सीएलएसएसच्या विस्तारातून गृहनिर्माण क्षेत्र व मध्यम उत्पन्न गटांना चालना देण्यासाठी 70000 कोटी रुपये
- 12) कॅम्पा फंडाचा वापर करून 6000 कोटी रोजगाराचा धक्का
- 13) नाबार्डच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना 30000 कोटी रुपयांचा अतिरिक्त आपत्कालीन कार्य भांडवल निधी
- 14) किसान क्रेडिट कार्डच्या माध्यमातून अडीच कोटी शेतकऱ्यांना चालना देण्यासाठी दोन लाख रुपयांची सवलत पत

क) शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाठी केलेल्या घोषणा :

- 1) कृषी पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी 11 लाख कोटी रुपयांचा निधी
- 2) सूक्ष्म खाद्य उद्योगांचे विस्तार करण्याच्या उद्देशाने 10000 कोटी रुपये किंमतीची नवीन योजना
- 3) प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजनेतर्गत मच्छीमारांसाठी 2000 कोटी रुपये
- 4) पशुसंवर्धन पायाभूत सुविधा विकसित करण्यासाठी 15000 कोटी रुपये उभारले जातील
- 5) केंद्र सरकार हर्बल लागवडीसाठी 4000 कोटी रुपयांचे वाटप करणार आहे
- 6) मधमाश्या पाळण्याच्या उपक्रमांसाठी 500 कोटी रुपये निश्चित केले आहेत
- 7) ऑपरेशन ग्रीनचा विस्तार करण्यासाठी 500 कोटी रुपये
- 8) तृणधान्ये, खाद्यतेल, तेल बियाणे, डाळी, कांदा आणि बटाटे यासारख्या आवश्यक खाद्यपदार्थात सुधारणा आणल्या जातील
- 9) नवीन कायद्याच्या माध्यमातून कृषी पणन सुधारणांची अंमलबजावणी केली जाईल जे आंतरराज्यीय व्यापाराचे अडथळे दूर करेल
- 10) सोयीस्कर शेती उत्पादनांद्वारे शेतकऱ्यांना किंमत व गुणवत्तेची हमी दिली जाईल

निष्कर्ष:

कोविड-19 विषाणूचा संसर्ग रोखण्यासाठी भारताने टप्प्याटप्प्याने लॉकडाऊन जाहीर केले व त्याचा फटका भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठ्या प्रमाणात बसलेला दिसून येतो. या संकटाला सामोरे जाण्यासाठी आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेला उभारी देण्यासाठी केंद्र सरकारने 12 मे 2020 ला आत्मनिर्भर भारत अभियान योजनेची सुरुवात केली. या योजने अंतर्गत देशातील जीडीपीच्या दहा टक्के म्हणजेच 20 लाख कोटी रुपयांची आर्थिक तरतूद करून विविध क्षेत्रांच्या विकासावर लक्ष केंद्रित केलेले दिसून येते.

भारताच्या बाबतीत आत्मनिर्भर ही संकल्पना खऱ्या अर्थाने पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत वापरलेली दिसून येते. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत कृषी उत्पादन आणि संरक्षणाच्या बाबतीत

आत्मनिर्भर होण्याचे लक्ष निश्चित केले होते. आज भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत आत्मनिर्भर झालेला दिसून येतो, परंतु आजही मोठ्या प्रमाणावर आपण पेट्रोलियम पदार्थ, इलेक्ट्रिक साधने, स्मार्टफोन, वैद्यकीय उपकरणे, औषध निर्मितीसाठी लागणारा कच्चा माल, ऑटो इंडस्ट्री, उद्योग, रसायने यांच्याबाबतीत मोठ्या प्रमाणावर आयातीवर अवलंबून आहोत.

आजही भारताला आत्मनिर्भर होण्यासाठी बाह्य अडथळ्यापेक्षाही अंतर्गत अडथळ्यावर अधिक लक्ष केंद्रित करावे लागणार आहे. कारण आजही भारतात मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य, बेरोजगारी, विषमता, अंधश्रद्धा, धर्म, जात यासारख्या समस्या मोठ्या प्रमाणावर भेडसावत आहेत.

आत्मनिर्भर भारत अभियानाची सुरुवात नुकतीच झालेली आहे त्यामुळे तिची फलश्रुती कितपत साध्य झाली हे येणारा काळ ठरवेलच परंतु या योजनेत ज्या काही घोषणा केलेल्या आहेत त्यावरून असे दिसून येते की उद्योग आणि शेती क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणावर लक्ष केंद्रित केलेले दिसून येते. परंतु या उद्योग क्षेत्राला कुशल मनुष्यबळाची आवश्यकता असते व हे कुशल मनुष्यबळ ज्या शिक्षण क्षेत्रात निर्माण होते त्याकडे मात्र दुर्लक्ष केलेले आहे. तसेच आजच्या या महामारीच्या काळात खऱ्या अर्थाने सेवा करणारे सरकारी क्षेत्र यामध्ये आरोग्य, महसूल, पोलिस प्रशासन व इतर क्षेत्राची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरलेली आहे. या सरकारी क्षेत्राकडे देखील दुर्लक्ष केलेले दिसून येते. म्हणून सरकारी क्षेत्राची गरज व उपयुक्तता लक्षात घेऊन या क्षेत्राकडे अधिक लक्ष देऊन सरकारी क्षेत्रांमध्ये समन्वय साधणे त्यांची गुणवत्ता कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर निधीची तरतूद करण्याची आवश्यकता आहे व सरकारी क्षेत्रांमध्ये मनुष्यबळाचा कमतरता असल्याने तात्काळ नोकर भरती करून लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

1. <https://www.mygov.in/covid-19>
2. <https://covid19.who.int/>
3. <https://pmmodiyojana.in/aatm-nirbhar-bharat->
4. <https://www.hindiyojana.in/atmnirbhar-self-reliant-india/>
5. <https://hindi.asianetnews.com/topic/atmnirbhar-bharat-abhiyan>
6. <https://economictimes.indiatimes.com/hindi/news/atmanirbhar-bharat-abhiyan-do-you-know-these-important-facts/slideshow/75750176.cms?from=mdr>
7. <https://zeenews.india.com/hindi/business/finance-minister-nirmala-sitharaman-atmnirbhar-bharat-abhiyan-package/681295>
8. <https://www.hindiyojana.in/atmnirbhar-self-reliant-india/>
9. https://en.wikipedia.org/wiki/Five-Year_Plans_of_India
10. <https://indianexpress.com/article/explained/self-reliant-india-which-are-the-sectors-dependent-on-imports-which-are-not-6408407/>

कोव्हीड-१९ : भारत-चीन संबंधाची ऐतिहासिक चिकित्सा व सध्या परिस्थिती

- प्रा.डॉ.भागवत वाघ,

पुरातत्वशास्त्र विभाग,

डॉ.बा.आ.म.विद्यापीठ, औरंगाबाद

1.1 प्रस्तावना :-

प्राचीन कालखंडापासून भारत आणि चीनचे संबंध महत्त्वपूर्ण राहिले आहेत. एकतर हे संबंध सांस्कृतिक स्वरूपाचे होते तर दुसऱ्या बाजूने व्यापारीदेखील होते. विद्येच्या क्षेत्रातही हे संबंध टिकून होते. चीनमधून मोठ्या प्रमाणात विद्यार्थी भारतीय विद्यापीठात शिक्षण घेण्यासाठी येत असत.

1.3 संशोधनाची उद्दीष्टे:-

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची सध्याची जी गुंतागुंत वाढत आहेत ती थांबविणे. त्यासोबतच चीनला भारताने वेळोवेळी मदत केली होती. परंतु चीन हा भारताच्या बाजूने कधीच उभा राहिला नाहीत, उलट भारताच्या शेजारी तणाव कसा वाढेल याबाबतीत त्याने मदत केली. चीनच्या ह्या सर्व धुर्त राजकारणाचा मागोवा घेणे. कोरोनाच्या पाश्चरभूमीवर चीनने जे जगात महामारीचा गोंधळ निर्माण केला. चीनचे खरे रूप दाखवून देणे.

1.3 संशोधनाची गृहीतके:-

१. वसाहतवादाच्या कालखंडापासून चीनच्या सर्वच धोरणात बदल झाला.

२. चीनने बदलत्या आर्थिक धोरणाचा परिणाम म्हणून भारतासोबतचे संबंधातही बदल केला.

प्राचीन चीन हा संस्कृती जपणारा व ज्ञानासाठी आसूलेला भूभाग होता. हे चीनमधून बाहेर पडलेल्या प्रवाशांच्या आजही उपलब्ध असलेल्या नोंदीवरून स्पष्ट होते आणि त्या नोंदी अभ्यासपूर्ण आहेत. चीनची अजून एक परंपरा म्हणजे जगात कुठल्याही भाषेत एखादे पुस्तक प्रकाशित झाले की, लगेच ते चीनमध्ये चीनी भाषेत भाषांतर करतात. तर पहिला १) चीन प्रवासी भारतात आला तो म्हणजे फाहियान होय. फाहियान हा इ.स.३९९ च्या सुमारास भूमार्गाने गंधारला म्हणजे आताच्या कंदाहारला आला. तिथून त्याने भारतात प्रवेश केला. एकूण त्याची सहा वर्षे प्रवासात गेली. भारतात अनेक ठिकाणी त्याने वास्तव्य करून बऱ्याच घटनांची माहिती त्याने सविस्तर लिहून ठेवली. त्याचा इथे येण्याचा महत्वाचा उद्देश म्हणजे बौद्धांच्या पवित्र स्थळांची यात्रा, पवित्र अवशेषांचे दर्शन व बौद्ध धर्मावरील हस्तलिखिते गोळा करून चीनमध्ये न्यावी हा होता. फाहियान संस्कृत भाषेच्या अध्यापनासाठी पाटलिपुत्र म्हणजे आताच्या बिहार राज्यातील पाटणा इथे तीन वर्षे राहिला. त्यावेळी अशोकाचा राजवाडा पाहून तो थक्क झाला होता. त्यानंतर दुसरा प्रवासी २) इ.स.६२९ युअन् च्वांग भारतात आला. अनेक प्रदेश तुडवीत बिकट परिस्थितीला तोंड देत तो ताशकंद, समरकंद, बल्ख आणि गंधारमार्गे तो भारतात पोहोचला. काश्मिरात काही दिवस राहिल्यावर तो मथुरा येथे पोहोचला.

दोन्हीही प्रवाश्यांनी भारताची व बौद्ध धर्माची विपुल साहित्यसंपदा चीनमध्ये नेली व तेथे भाषांतरीत केली. *कालौघात भारतातील प्राचीन विद्यापीठे इस्लामी आक्रमणामुळे नष्ट झाली व जळून खाक झाली व भारतातील बौद्ध धर्मही नष्ट झाला. नंतर भारतात जो बौद्ध धर्म आला तो चीनमधूनच हे विशेष*.

भारतातील मोगल शासकांचा मुळ *चंगेज खान* हा बौद्ध होता व त्याच्या पूर्वजांन चिनची पाश्चरभुमी होती.

वसाहतवादाच्या कालखंडात भारताप्रमाणे चीनवरही परिणाम झालेत. चीनची आर्थिक पिळवणूक झाली. इंग्लंडने आपली आर्थिक मक्तेदारी चीनवर निर्माण केली. दोन्ही जागतिक महायुद्धा दरम्यान छोट्याशा जपानने चीनचा पराभव केला. पहिले *चीन-जपान* युद्ध प्रामुख्याने कोरियाच्या अधिपत्यावरून चीन व जपान ह्या राष्ट्रांदरम्यान १८९४-९५ साली लढले गेले. सहा महिने चाललेल्या ह्या युद्धात जपानने सातत्याने विजय मिळवले व अखेर फेब्रुवारी १८९५ मध्ये चीनने सपशेल शरणागती पत्कारली. ह्या पराभवामुळे चीनमधील छिंग राजवंशाची जगभर नाचक्की झाली व त्याचवेळी पूर्व आशियामधील प्रादेशिक वरचष्मा प्रथमच चीनकडून जपानकडे आला. जपानने चीनचा पराभवावर न थांबता चीनमध्ये अमानुष कत्तली केल्या. चीनमध्ये जपाण्यांचेच रक्त आहे. दुसरे चीन-जपान युद्ध हे जुलै ७, १९३७ पासून सप्टेंबर ९, १९४५ पर्यंत लढले गेले. १९३७ ते १९४१ पर्यंत चीनला जर्मनीची, १९३७-१९४१ पर्यंत सोवियेत संघाची तर त्यानंतर अमेरिकेने मदत केली.

भारत-चीन स्वातंत्र्य झाल्यानंतर दोन्ही देशात शांततेचे वातावरण होते. परंतु शितयुद्धाच्या कालखंडात १९५० नंतर जगाचे वातावरण तापले. त्यामध्ये अमेरिका-रशिया यांनी गटबाजी निर्माण केली. रशियाचा भारतात तर अमेरिकेचा चीनमध्ये इंट्रेस्ट निर्माण झाला. आणि कम्युनिस्ट चीन भांडवलशाही कडे वळला गेला. त्याचबरोबर भारतासोबतचे संबंधही बिघडत होते. अशातच पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी त्यांच्या अलिप्ततावादी धोरण ठरवून जगात एक वेगळाच गट निर्माण केला. तो म्हणजे कोणासमोरही झुकणार नाहीत. या गटात नव्याने स्वतंत्र झालेली राष्ट्रे होती.

चीन हा आशियाई देश आहे, तो क्षेत्रफळाने मोठा आहे, तो शक्तिशाली बनत असल्यामुळे त्याचा फायदा भारताला नक्कीच होईल. म्हणून चीनसोबत संबंध टिकवून ठेवणे गरजेचे आहे असे नेहरूंचे धोरण होते. म्हणूनच पुढे *हिंदी-चीनी भाई-भाई हा नारा दिला गेला* पुढे चीनला मोठे करण्याचा वाटा हा भारताचाच होता. त्यामध्ये सुरक्षापरिषदेच कायमस्वरूपी सदस्यत्व चीनला मिळावे म्हणून भारतानेच प्रयत्न केले. आणि आज भारतच त्यापासून दूर आहेत.

पंचशील करार शील म्हणजे सद्वर्तन. ही कल्पना केवळ धर्मकारणांपुरतीच मर्यादित न ठेवता आधुनिक राजकारणातही तिचा उपयोग केला जावा, सहजीवन व शांततेचा प्रसार होईल, या विचाराने इंडोनेशियाचे अध्यक्ष सूकार्णो यांनी प्रथम तिचा उद्घोष केला. पुढे भारत व चीन या देशांत

तिबेटसंबंधी २९ एप्रिल १९५४ रोजी जो करार झाला, त्याच्या प्रास्ताविकात नमूद केलेली पाच तत्त्वे 'पंचशील' म्हणून प्रसिद्ध पावली. ती तत्त्वे अशी : (१) परस्पर देशांच्या प्रादेशिक अखंडतेला व राजकीय सार्वभौमत्वाला मान्यता देणे, (२) कोणीही कोणावर आक्रमण न करणे, (३) एकमेकांच्या अंतर्गत बाबतीत हस्तक्षेप न करणे, (४) एकमेकांविषयी समभाव बाळगणे व परस्परांच्या हिताची जपणूक करणे आणि (५) शांततामय सहअस्तित्व. पण हा करार फार काळ टिकला नाही.

भारत-चीन संबंधात ठिणगी पडण्याची महत्त्वपूर्ण घटना *दलाई लामा व तिबेट*

समुद्रसपाटीपासून सरासरी १६,००० फूट उंच असलेले तिबेट हे जगातील सर्वात उंच पठार आहे. त्यामुळे त्याला जगाचे छप्पर असे सुद्धा म्हणतात. सातव्या शतकापासून इतिहास असलेले तिबेट आजवर एक साम्राज्य, स्वायत्त देश व चीन देशाचा प्रांत इत्यादी अनेक स्वरूपांमध्ये अस्तित्वात राहिलेले आहे. सध्या तिबेट ह्या नावाने ओळखला जाणारा बराचसा प्रदेश चीनच्या अंमलाखाली (तिबेट स्वायत्त प्रदेश) आहे.

बहुसंख्य बौद्ध धर्मीय असलेले तिबेटी लोक दलाई लामा ह्यांना धर्मगुरू, पुढारी व तिबेटचे खरे शासक मानतात. परंतु १९५९ सालापासून १४ वे दलाई लामा तेंझिन ग्यात्सो हे धर्मशाळा, हिमाचल प्रदेश येथे भारत सरकारच्या आश्रयास आहेत व ते तेथूनच आपले सरकार चालवतात. दलाई लामा हे तिबेटचे सर्वश्रेष्ठ राष्ट्रपुरुष आणि धर्मपुरुष आहेत. १९५९ मध्ये चीनच्या गैरव्यवहारामुळे तिबेटचे धर्मगुरू दलाई लामा यांनी तिबेटमधून पलायन केले आणि तिबेट ची स्थिती अत्यंत वाईट बनली. आंतरराष्ट्रीय पंच मंडळाने दलाई लामा यांच्या विरुद्ध कठोर आणि क्रूर व्यवहार केल्याबद्दल चीनवर ठपका ठेवला. भारत सरकारने दलाई लामाला आश्रय दिला पण 'हद्दपार सरकार' बनवण्यास संमती दिली नाही. दलाई लामाला भारताने दिलेल्या आश्रयाला चिनी अधिकाऱ्यांनी आक्षेप घेतला. एवढेच नव्हे तर लडाखमधील 'कोंगका' खिंडीजवळ आपल्या फौजा आणल्या. त्यावेळी काही भारतीय शिपाई मारले गेले. भारताने चीनला निषेधाचा खलिता पाठविला पण त्यावर समाधानकारक उत्तर आले नाही. भारतातील बुद्धिवाद्यांनी त्यावर नेहरूंना ठोस कृती करण्याचा सल्ला दिला पण नेहरूंना संघर्षाची तीव्रता कमी करून चीनबरोबर मैत्रीपूर्ण संबंध कायम राखण्याचा मार्ग प्रशस्त वाटत होता. ऑक्टोबर १९६२ मध्ये चीनने नेफामधील पूर्वेकडील प्रदेशावर आक्रमण केले आणि अनेक भारतीय ठाणी जिंकून घेतले. त्यामुळे आशियाचे नेतृत्व करण्याचे व जागतिक कीर्ती मिळवण्याचे नेहरूंचे स्वप्न धुळीस मिळाले. जबरदस्त धक्का बसलेल्या भारतीय लष्करी अधिकाऱ्यांनी तिथून माघार घेतली आणि चिनी सैनिकांना एक प्रकारे भारताचे दरवाजे उघडून दिले. त्यामुळे उत्साहित होऊन २० ऑक्टोबरला चिनी लष्कराने पश्चिमेकडे आघाडी उघडून १३ भारतीय ठाणे (गलवान खोऱ्यामधील) काबीज केली व चीशुल धावपट्टीला धोका निर्माण केला. भारतातील सर्वसाधारण जनतेचा अभिप्राय असा होता की भारतीय लष्कराने माघार घेतली. ९ नोव्हेंबरला नेहरूंनी अमेरिकन अध्यक्ष जॉन केनेडी ला दोन पत्रे पाठवून भारत-चीन सीमेवरील

तणावाची कल्पना दिली आणि लष्करी मदत पाठवण्याची विनंती केली. नेहरूंनी मदतीसाठी इंग्लंडला ही लिहिले. भारत-चीन युद्ध हे इ.स.१९६२ साली भारत व चीन या देशांदरम्यान झालेले युद्ध होते. यात चीनने भारताचा मोठा प्रदेश गिळंकृत केला व नंतर त्यातील काही भागातून माघार घेतली. पण पुढे नेहरूंनाही चीनच्या या विश्वासघातकीपणाचा धक्का बसला. १९६४ ला त्यांचे निधन झाले.

1.4 सांरांश / निष्कर्ष

एवढे असूनही भारताने चीनसोबत नेहमीच सलोख्याचे संबंध ठेवण्याचा सतत प्रयत्न केला. परंतु या उलट चीन हा सतत भारताच्या कुरघोड्या करत राहीला. पाकिस्तानची बाजू घेत भारताविरोधात मदत(शस्त्रास्त्र).

भारत ही मोठी बाजारपेठ ओळखून चीनने भारतासोबत डावपेच केले. अमेरिकेने भारत-चीन संबंधात हस्तक्षेप करत, नेहमीच चीनची बाजू घेतली.

भारताला सुरक्षापरिषदेचा सदस्यत्व मिळू नयेत म्हणून चीनचा कायम विरोध होता. सीमा ओलांडून भारतीय प्रदेश बळकावण्याचा सतत प्रयत्न केला, तो आजही चालूच आहेत.

*चीनने त्याचा स्वतःचा इतिहास विसरून भारतासोबत विनाकारण युद्धसदृश्य परिस्थिती निर्माण करू नयेत!!! एकतर कोरोना व्हायरसचे मुळ आणि उगम चीन आहे, जगात चीनची यामुळे आता बदनामी झाली आहेत. संपूर्ण जगाने चीनचे हे घाणेरडे राजकारण ओळखले आहेत. आणि अशा परिस्थितीत जर चीन विनाकारण भारताला उपद्रव देत असेल तर आता भारतही जशाच तसे उत्तर देणार!!!! कारण भारत आता खुपच बदलला आहेत. काही दिवसांपूर्वी चीनने भारतीय लष्करावर केलेल्या भ्याड हल्याचे भारतीय लष्कराने तात्काळ उत्तर दिले व नंतर भारत आपले गार्हानी घेऊन आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कुटे ही गेला नाही. चीनने हे आता समजून घ्यावे..भारताने चीनच्या भारतातील आर्थिक गुंतवणुकीचे जाळे आता तोडायला सुरवात केली आहेत..शिवाय भारतीय जनताही एकवटून चीनी वस्तूवर बहिष्कार टाकत आहेत..हे चीनने समजून घ्यावे..भारताचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणात एक दबदबा आहेत.तसेच भारत ही एक महासत्ता आहेत. भारतासोबत चीनने आता संबंध सुधारले नाहीतर चीनला निश्चितच परिणामही भोगावे लागतील.

1.5 संदर्भ ग्रंथ:-

१. के.आर. गुप्ता, इंडियाज इंटरनॅशनल रिलेशन्स, नवी दिल्ली, २००९.
२. एशियन रेकॉर्डर, नवी दिल्ली.
३. जे.एन. दीक्षित, भारतीय विदेश नीती, दिल्ली, २००९.
४. बिपिन चंद्र, मुखर्जी मृदला व मुखर्जी आदित्य, स्वातंत्र्योत्तर भारत, के.सागर प्रकाशन, पुणे, २००४.
५. इकॉनॉमिक अँड पोलिटिकल विकली, मुंबई.
६. डी.एन.झा., प्राचीन भारत का इतिहास, दिल्ली.
७. जयापालन एन., फोरेन पोलिसी ऑफ इंडिया, अटलांटिक पब्लिशर्स, नवी दिल्ली.
८. रोमिला थापर, प्राचीन भारत का इतिहास, दिल्ली.

कोरोनाग्रस्तांचे मराठी काव्यातून आलेले चित्रण

प्रा. बिभीषण नानासाहेब देशमुख

वसंतराव काळे महाविद्यालय ढोकी.

ता.जि. उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :

कोविड 19 संसर्गजन्य रोगामुळे जगभरातील मानवासमोर मोठे संकट उभे राहिले आहे. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक अशा सर्वच पातळ्यांवर वेगवेगळ्या समस्या व प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. कोरोना काळातील लॉकडाऊनमुळे एकूण जगाची घडी विस्कटून गेलेली दिसून येते. अत्यंत संभ्रम अवस्थेचा हा कालखंड आहे. मानवी इतिहासातील ही एक वेगळी घटना ठरली. माणसाला माणूस म्हणून शुद्ध ठरविले. सर्वच ज्ञानशाखांचा संकोच झाला. जगण्यासाठी रोगप्रतिकारक शक्ती महत्त्वाची आहे हे दिसून आले. इतर गोष्टींच्या आत्मबळावर माणूस काही दिवस जगू शकतो. मात्र अन्नाशिवाय तो जगू शकत नाही. यासाठी उभा राहिलेला संघर्ष दिसून आला. covid-19 या आजाराने मानवाचे नैसर्गिक जगणेच बिघडवून टाकले. जीवनाची घडीच विस्कटून गेली. व्यक्तिगत आणि सामाजिक पातळीवरील जगण्यामध्ये प्रचंड मोठ्या प्रमाणात बदल झाला. कोरोनामुळे दोन-तीन दशके आपण मागे गेलो. स्वतःबरोबरच व समाजाबरोबरही झगडा विविध पातळ्यांवर आपल्याला करावा लागतो आहे.

समाज नावाच्या व्यवस्थेला तडा गेलेला आहे. शारीरिक, मानसिक, आर्थिक दृष्टीने माणूस वैफल्यग्रस्त झाला. शहराकडून मोठ्या प्रमाणावरती स्थलांतर झाले. त्यातून सर्वसामान्य मजुरांच्या जीवनातील धगधगते वास्तव समोर आले. यामुळे सामाजिक विभाजन रेषा उभी राहिली. कोरोनामुळे संपूर्ण देशभर उलथा-पालथ झाली. अर्थकारणावर व व्यक्तिगत भावजीवनावर खूप मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पडून जगण्याच्या समस्या निर्माण झाल्या. कोरोनाचा परिणाम सांस्कृतिक जीवनावरती ही झाला. नव्या जगामध्ये एक नवीन सामाजिक आणि सांस्कृतिक मॉडेल प्रस्थापित होऊ घातलेले आहे. पारंपारिक धारणांना संपवून टाकले. सामाजिक अंतरामुळे बरेच बदल घडून आले. उदा. लग्न, अंत्यविधी, सामुहिक उपक्रम याविषयी नवीन नियमांनी नियत केल्यामुळे बदल झाले. या गोष्टींना संस्कृति खूप वेगळे संदर्भ होते त्यात बदल झाला. पारंपरिक समजूतींना तडा जाण्यास सुरुवात झाली. एकूणच संपूर्ण जग एका मानसिक ताण-तणावातून मार्गक्रमण करत असलेले दिसून येते.

वरील घडामोडी आपल्याला अस्वस्थ करत आहेत. साहित्यिक, कलावंत यांच्या मनावर या गोष्टींचा प्रभाव पडत असतो. साहित्यिक हा याच समाजाचा घटक असल्यामुळे वेगवेगळ्या नैसर्गिक आपत्ती, घटना सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय घटनांचे पडसाद लेखकाच्या मनावरती उमटत असतात. त्यामुळे तो कलावंत त्यावर भाष्य करण्याचा प्रयत्न करत असतो. त्याला आलेला अनुभव कलाकृतीच्या माध्यमातून

आविष्कृत करण्याचा प्रयत्न तो करत असतो. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये कोरोनाग्रस्तांचे मराठी काव्यातून आलेले चित्रण यादृष्टीने अभ्यास केलेला आहे.

कवींनी आपल्या काव्याच्या माध्यमातून कोरोना काळातील समस्येच्या अनुषंगाने कसा वेध घेतला आहे, याचा शोध घेणे हा या शोध निबंधाचा उद्देश आहे. साहित्याचे वेगवेगळे प्रकार आहेत. त्यात काव्य, कथा, कादंबरी, नाटक, चरित्र-आत्मचरित्र हे होत. कोणत्याही तत्कालीन घटनांचे, समस्येचे, नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीचे पडसाद समाज जीवनावर पडत असतात. त्याचे सर्वप्रथम चित्रण घडते ते काव्यातूनच. तत्कालिक प्रतिक्रिया उमटते ती काव्यातूनच. वर्तमान आपत्तीचे चित्रण कसे आलेले आहे? याचा शोध या कालखंडातील कवींनी covid-19 या अनुषंगाने जे चित्रण काव्यातून केलेले आहे, त्याआधारेच करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

जीवन जगताना विविध समस्यांना, आपत्तींना आपल्याला तोंड द्यावे लागते. माणूस हतबल होतो. मात्र हतबल न होता आपण खंबीरपणे उभे राहिले पाहिजे. संकटाचे हे दिवस कायम राहत नसतात. यावर भाष्य करताना 'जातील हेही दिवस जातील' या कवितेत संकर्षण कराडे हा कवी म्हणतो -

'माणसा-माणसांच्या साथीने हेही दिवस जातील
उपाय आता एकच फक्त आता जरा धीर धरा
गर्दीं टाळून घरी राहून तुमच्या देवाचं स्मरण करा
अल्ला, गुरु, गाँड, देवा हे अरिष्ट दूर जाऊ दे
पुन्हा माझ्या राष्ट्रांमधून सोन्याचा धूर येऊ दे
वचन देतो वागण्यात आमच्या बदल तुला दिसतील
देरे आशीर्वाद देवा आता हे ही दिवस जातील'.

एकूणच समाजाने खंबीरपणे उभे राहून संकटाला तोंड दिले पाहिजे. मनाने खचून न जाता माणसाने धैर्याने सचोटीने, संकटावर मात करण्यास एखाद्या योद्ध्याप्रमाणे लढण्यास सज्ज झाले पाहिजे. असा विचार 'कोराेना' या कवितेतून व्यक्त करताना रामदास आठवले म्हणतात -

'कोराेनाच्या तोंडावर आपण लावूया ताला
कोराेनाचा साफ करून टाकूया आपण गंदा नाला
फेकून देऊ आपण गटारात कोराेनाची भयंकर माला
कोराेनाच्या पोटात घुसून टाकूया आपण धारदार भाला'.

भौतिक सुखाच्या हव्यासापोटी माणूस सातत्याने धावतो आहे. घरच्या लोकांना घरी थांबून जरा वेळ देणे, त्यांना समजून घेणे ही गोष्ट माणसाकडून घडत नाही. तसेच स्वतःच्या जीवनाकडे ही लक्ष देत नव्हता. मात्र कोराेनाने सर्व जगाच्या गतीचे चक्रच जणू रोखून धरले. याचा त्रास समाजाला होऊ लागला. मात्र हे एक चांगले झाले, असे आसावरी नायडू या कवयित्रीला वाटते. 'कोराेना' या कवितेत आपल्या भावना व्यक्त करताना कवयित्री म्हणते -

'कोरोना कोरोना अरे कोरोना कोरोना
लाँकडॉनमुळे आम्ही घरात थांबलो
एकाअर्थी मात्र ते ही झाले चांगले
धकाधकीचे जीवन हे थोडेसे थांबले
निवांत काही क्षण तुझ्यामुळे रे लाभले'

कोराेनाच्या संकटकाळात सर्वसामान्यांचा झगडा हा पोटाची खळगी कशी भारावी यासाठीच सुरु झाला. अन्नाशिवाय माणूस जगूच शकत नाही. मात्र सर्वसामान्यांचा यासाठी खूप संघर्ष सुरु झाला. तर दुसऱ्या बाजूला कोराेनापासून समाजाला वाचण्यासाठी डॉक्टर, पोलीस रात्र दिवस आपल्या कुटुंबाचा, जीवाचा विचार न करता याेद्ध्याप्रमाणे रात्रंदिवस लढत आहेत. मात्र ज्या समाजासाठी ते लढत आहेत त्या समाजाकडून त्यांच्यावर हल्ले केले गेले. या गोष्टी मन हेलावून टाकणाऱ्या होत्या. कवी आशिष पवार 'शेतकरी दादा' या कवितेतून लिहितात -

' शेतकरी दादा आपसूक चिडला
आभाळाकडे पाहून स्वतःचीच भिडला
बोला वर बघून बाबा अजून
किती दिवस थांबशील रे काेराेना
उपासमारी आलीय आत्ता
भुकेसाठी काय देऊ रे पोराला
शेतकरीदादा कसं सांगू तुला
मुंबईत पोलिसाला बी मारलं
ज्यांनी आपल्यासाठी स्वतःच्या
माणसांना बी बाजूला सारलं
पाेर त्याचं म्हणत होतं
नको ना जाऊ बाबा बाहेर काेराेना हाय
मनात त्याच्या एवढंच होतं

देशाला वाचवायचे लेका आता करणार काय?

माणूस हा समाजात समूहाने राहणारा. गावात, शहरात शेजारी-शेजारी राहणारे, शेजार धर्माप्रमाणे वागणारे, सुख-दुःख मनातील सर्व काही आपण मित्रांना, आप्तस्वकीयांना सांगत असतो. वेगवेगळ्या निमित्ताने एकमेकांच्या घरी सामूहिक कार्यक्रमात येणे-जाणे सुरु होते. गल्लीतील मुले-मुली एकत्र येऊन खेळत. मात्र कोराेनामुळे समूह भावनाच नष्ट झाली. प्राण्यांना जसे पिंजऱ्यात कोंडून त्यांचे जीवन बंदिस्त केले जाते. तशी अवस्था कोराेनामुळे समूह मानवजातीची झाली. हे सांगताना संजीवनी पाटील 'माझ्या मनात' या कवितेत म्हणतात -

'शेजारी पण येत नाहीत आता दारात
दादा, ताई, सोनू, मोनू, सगळेच आपा-पल्या घरात

हा कोराेना जर कधी कुठे कोणाला भेटलाच तर
विचारालं का हो आपल्या मनाला
कोराेना तू आलास तुला नाहीत का रे माय-बाप
जा बाबा परत आता तुझ्या घरी हा जा पण वादा कर
परत कधीच फिरवून येणार नाही कोणाच्या घरी-दारी'.

काेराेनामुळे बऱ्याच गोष्टीची शिकवण, मृत्यूची भीती, जीवनाची दाहकता इत्यादी बाबींची जाणीव तीव्रपणे करून दिली. म्हणूनच 'काेराेणाने आपल्याला काय दिले' या कवितेतून लीला कांबळे ही कवयित्री म्हणते -

अवचित कोठून एक रोग येतो
नी जीवनात कल्लोळ माजून जातो
मृत्यूची भयानकता मनात दाटे
जीवनाची दाहकता उर हा फाटे
मंत्र दिला त्याने स्वच्छतेचा
संदेश पोहोचला त्याने बंदतेचा
नमस्काराचे महत्व पटवले आज
बेसिस्तीचा आज उतरवला माज
संवादाचा त्याने जमवला मिळेल
घराघरात रंगल्या गप्पा नी खेळ
धैर्यही दिले कराेना से डराेनाे
एक पडदा हटवत गेला आणि
मृत्युच्या तांडवात जगण्याचे बळ देऊन गेला
आज टाळी वाजवताना डोळ्यात आले पाणी
राष्ट्रसेवक हो हा देश असे अखंड तुमचा ऋणी'.

कवी दिलीप लोभे हे पोलीस शिपाई व सामाजिक कार्यकर्ते. त्यांनी कोराेनाच्या काळात आपले कर्तव्य बजावत असताना पोलिसातील कवी मनाने मानवी जीवन व कोराेनामुळे झालेल्या गंभीर परिस्थितीचा अचूक वेध घेताना 'कोराेनाविरुद्ध लढायचं' या कवितेत कवी म्हणतो -

कोराेनाविरुद्ध लढायचं तर एकत्रित घराबाहेर नाही पडायचं
आण काही दिवस घरी बसून वेळ काढायचं
माणूस माणसाजवळ आला तो कोराेनामुळे दूर झाला
खेड्याकडे चला आठवत असतील म्हणी
आई- वडीलाशिवाय आपलं नसतं जीवनात कोणी
एकटा कोराेना आपल्याविरुद्ध लढतोय
माणूस पळून पळून वाटेतच पडतोय
काही जवळ पैसाच नाही तर काही जवळ सडतोय!

आपत्तीतिच्या स्वरूपात असा प्रसंग घडतोय
म्हणून तर कोरोना रोग जडतोय
विश्वास तर ठेवायचा कोणावर
इतके दिवस ठेवला देवावर कारण
सध्या मंदिर बंद झाली आणं
माणसाला माणसावर विश्वास ठेवायची वेळ आली
आतातरी मानवा तुझे पाय येउ दे जमिनीवर खाली'.

सामाजिक भान व्यक्त करणारी ही कविता आहे. तर 'कराेना तू माणसाला बरंच काही शिकवलं' या कवितेतून माणूस माणसाला भीत नाही परंतु एखाद्या संकटाला तो खूप भितो, त्यातून बरेच काही शिकतो अशी भावना व्यक्त करतांना प्रज्ञा कोकरे म्हणतात -

काेराेना तू माणसाला बरंच काही शिकवलं
तुझ्या भितीपोटी कोराेना शहर ओस पडली
अन गाव पुन्हा गजबजू लागली
हे क्षण पुन्हा डोळ्यात साठवून लागले
टीव्हीवर रामायण पुन्हा दिसू लागले
आण चार भिंतीला खऱ्या अर्थाने घरपण आले
काेराेना तू माणसाला बरंच काही शिकवलं'.

अत्यंत उपरोधिक शैलीमध्ये 'कोविड' या कवितेतून कवी जगदीश ओहळ या कवीने कोराेनामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीवर भाष्य केलेले आहे. सर्वसामान्य लोकांच्या व्यथा-वेदना व प्रस्थापित व्यवस्थेवर आसूड ओढताना कवी म्हणतो -

'श्रीमंतांनी आणलेला काेविड
बघता बघता गरिबांचा झाला
मोदी साहेब या काेराेनाने
एकही करोडपती कसा नाही मेला?
गरीब असो व श्रीमंत सगळेच जगले पाहिजेत,
पण मग आज गरिबी जे भोगतात
ते सगळ्यांनीच भोगले पाहिजे
आज काय बंद अन काय सुरू
उपाशी गरीब रोज विचारतो सवाल
श्रीमंत पाहिजे तिथं पोहोचतो
पण गरीब घराबाहेर निघाला तरी बवाल
स्वहितासाठी परदेशी गेले
त्यांची विमानाने घरवापसी

ज्यांच्या घामावर भारत उभा
त्यांच्या पायाची जखम भरावी कशी
रोटी, कपडा, और मकान
यांना तुमच्या लाईव्हमध्ये द्या जरा जागा
कोराेणासोबतच बंद दाराआड
लोकांच्या पोटात लागलेली आग ही बघा
आत्ता जर ठोस उपाययोजना सोडून
म्हणाल फक्त संयम धरा तर
उद्या जेवढे जगतील वाचतील
तेवढ्यावरच राज्य करा'.

समारोप

एकूणच कोराेना काळातील निर्माण झालेल्या काव्याचा विचार केला, तर असे दिसून येते की या समस्येच्या अनुषंगाने अनेक कवींनी प्रभावीपणे प्रतिमा-प्रतीकांचा वापर करून कोराेनामुळे निर्माण झालेल्या दाहक वास्तवतेचे चित्रण केलेले आहे. कोरोना कालखंडातील एकूणच जीवनाचा वेध या कालखंडातील कवींनी घेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. यातील बरेचसे कवी हे नवकवी आहेत. विविध संस्थांनी कोराेनाकाळात त्यांना लिहिते करण्याची प्रेरणा दिली. यातून वर्तमान कालखंडातील एका गंभीर समस्येने ग्रस्त असलेल्या समाजाचे दुःख, दैन्य, दारिद्र्याने होणारी अवहेलना, मानसिक कोंडमारा त्याला वाचा फोडण्याचे कार्य आपल्या काव्यातून अतिशय समर्पक पद्धतीने केलेले आहे. एकूणच ही कविता वर्तमान कालखंडाचा आलेख रेखांकित करणारी कविता असून, निश्चितच मराठी काव्यात वेगळा ठसा उमटवणारी आहे.

संदर्भ सूची

1. [https:// www. traunbhrath.net](https://www.traunbhrath.net)
2. <https:// www.mumbilive.com>
3. <https://www.storymirror.com>
4. <https://www.karamalanews.com>
5. दै. देशेन्नती 24 मार्च 2020
6. कृषीरंग 25 मे 2020

कोराणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव

प्रा. डॉ. जगदीश देशमुख

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

वसंतराव काळे महाविद्यालय, ढोकी.

ता. जि. उस्मानाबाद

१) प्रस्तावना :

कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव 31 डिसेंबर 2019 रोजी चीनच्या वन मध्ये प्रथम झाला. नावेल कोरोनावायरस हा एक नवीन प्रकारचा वायरस आहे. जो अध्याप मानवामध्ये आढळला नव्हता हा एक असा विषाणू आहे की ज्यामुळे असाध्य असा रोग होतो या विषयामुळे सामान्य सर्दी पासून ते गंभीर तीव्र शोषण पर्यंतचे गंभीर आजार होऊन मृत्यू देखील होताना दिसते .

या कारणा जागतिक महामारी चा जागतिक अर्थव्यवस्थेवर सर्वात वाईट प्रभाव पडलेला दिसून येतो. संपूर्ण आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्था धोक्यात येऊन एक जागतिक महामंदी येऊ पाहत आहे . त्यामुळे प्रत्येक देशातील नागरिकांचे सामान्य जीवन विस्कळीत होऊन त्याचा फार मोठा दुष्परिणाम पडलेला दिसून येत आहे .

२. संशोधन विषयाची उद्दिष्टे :-

या संशोधन विषयाची काही खालील उद्दिष्टे निश्चित केलेली आहेत .

१. कोरोनाविषाणू रोगाचा अभ्यास करणे .
२. जागतिक महामारीमुळे आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेवरील पडलेला प्रभाव अभ्यासणे.
३. कोरोनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील दुष्परिणामांचा अभ्यास करणे .
४. त्या अनुषंगाने भारतीय नागरिकांच्या जीवनाच्या विविध अंगावर पडलेला प्रभाव तपासणे.

३) संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधन विषयासाठी द्वितीय साधनसामुग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे .

यामध्ये विविध विचारवंतांचे लेख, वर्तमानपत्रे, आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय चर्चासत्रे, संदर्भ ग्रंथ व क्रमिक पुस्तके तसेच इंटरनेट या साधनाचा वापर केलेला आहे.

४) कोरोनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील पडलेला प्रभाव:-

चीन आणि जागतिक इतर देशांमध्ये covid-19 चा उद्रेक झाल्याने जागतिक पातळीवरील आर्थिक मंदी, व्यापार, पुरवठा साखळीतील व्यस्त वस्तूंचा तुटवडा याचा समावेश आहे.

आयातीमध्ये चीनवर भारताची अवलंबित्व प्रचंड आहे. जगातून भारतात आयात करत असलेल्या २० उत्पादनांमध्ये चीनचा महत्त्वपूर्ण हिस्सा आहे. भारताच्या एकूण इलेक्ट्रॉनिक आयाती पैकी 45 टक्के आयात चीनवर अवलंबून आहे. सुमारे एक तृतीयांश यंत्रणा आणि भारत जगातून

खरेदी करत असलेल्या केंद्रीय रसायनापैकी सुमारे एक तृतीयांश चीनमधून येते. ऑटोमोटिव भाग आणि खतासाठी भारताचा 25 टक्के पेक्षा जास्त आयातीमध्ये चीनचा वाटा आहे. सुमारे 65 ते 70 टक्के सक्रिय औषधी घटक आणि सुमारे 90 टक्के मोबाईल फोन चीनमधून भारतात येतात.

चीनमध्ये कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव झाल्यामुळे चीनवर आयात अवलंबून राहण्याचे भारतीय उद्योगावर महत्त्वपूर्ण परिणाम पडलेला दिसून येतो. कोरोना या आजारामुळे भारतात सतत काही महिने लाँकडाऊन चालू आहे. त्याचा विपरीत परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पडलेला दिसतो. सतत लाँक डाऊन मुळे अनेकांना नोकऱ्या गमावल्यामुळे उत्पादनाचे नुकसान झालेले दिसते. उद्योगधंदे बंद पडल्यामुळे उत्पादन घटले. जागतिक शटडाऊनमुळे निर्यातीत घट झाली. ताज्या अर्थव्यवस्थेच्या अंदाजानुसार देश आणि दिवाळखोर कंपन्यांमध्ये मंदी होण्याची शक्यता वाढली आहे. सतत लाँकडाऊन मुळे भारताची जीडीपीत घट होऊ लागली आहे. उद्योगधंदे व कंपन्या बंद पडल्यामुळे बेकारीचे व बेरोजगारांचे प्रश्न निर्माण झाले. मजुरांचा व त्यांच्या स्थलांतरीच्या समस्या निर्माण झाली. मंदीमुळे सरकारचे उत्पादन घटले परंतु खर्चात वाढ झाली. त्यामुळे अनेक विकासकामांना खीळ बसलेली आहे. या सर्वांचा घरगुती विकासावर जोरदार परिणाम झालेला दिसतो. अनेकांचे जीवन उद्ध्वस्त झाल्याचे निदर्शनास येत आहे.

किंमतीच्या स्थितीवर मागणी आणि उत्पादन कार्यात मंदी, कच्च्या तेलाचा जागतिक किंमतीत जोरदार घसरण. यामुळे चलन वाढीवरील दबाव वाढण्याची अपेक्षा आहे.

कोरोनामुळे भारतीय पर्यटन व्यवसायालाही फार मोठा फटका बसलेला आहे. त्याचाही भारतीय अर्थव्यवस्थेला फटका पडलेला दिसून येतो. कोरोनामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा जोरदार फटका पहिले भारतीय शेतकरी, मजूर व असंघटित कामगार यावर पडलेला दिसून येतो. तसेच छोटे छोटे व्यापारी, हातगाडीवाले यांच्यावरील वाईट प्रभाव पडलेला आपण पाहत आहोत.

जागतिक कोरोना महामारी चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर बुरा प्रभाव पडल्यामुळे मध्यमवर्गीयांच्या जीवन व्यवस्थेवर देखील वाईट प्रभाव पडलेला दिसतो. त्याचबरोबर नोकरदार वर्गाला ही याचा फटका बसलेला आपणास दिसून येतो.

१) सारांश :-

भारताच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये सुस्तीचे वातावरण असतानाच कोरोना विषाणूचा फटका भारतीय अर्थव्यवस्थेला बसला आहे. एकीकडे कोरोना चा फैलाव व तर दुसरीकडे अर्थव्यवस्थेला फटका ही बाब देशासाठी चिंता वाढवणारी आहे.

जागतिक बँकेने दक्षिण आशियाई अर्थव्यवस्थेचा आपला अंदाज जाहीर केला असून या अहवालानुसार 2019 -20 या आर्थिक वर्षात भारताचा जीडीपी पाच टक्के राहण्याची शक्यता आहे. तर दोन हजार वीस एकवीस या आर्थिक वर्षात तो घसरून चार टक्के राहण्याची शक्यता जागतिक बँकेने वर्तवली आहे.

या दृष्टीने सर्व भारतीय नागरिकांनी योग्य ते आर्थिक नियोजन करून आर्थिक विकासाला कसा हातभार लागेल यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे. यातच आपले व देशाचे हित सामावले आहे.

६) संदर्भ सूची :-

1. [https:// www.indiannews.com](https://www.indiannews.com)
2. [https:// www.midieya.in](https://www.midieya.in)
3. दै. लोकमत 25 मो 2020

कोविड 19 महामारी आणि शासनाची धोरणे

डॉ. जीवन सुदामराव गंगणे

सहयोगी प्राध्यापक

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख

स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,

शिरूर ताजबंद ता. अहमदपूर, जि. लातूर

* प्रस्तावना *

'सरकारला धोरण लकवा झालाय' अशी टीका सतत ऐकावयास मिळते. मात्र हे विधान आता इतिहासजमा होणार याबद्दल खात्री बाळगावी कारण कोरोना महामारीमुळे सरकारही खडबडून जागं झालं आहे. ताकसुद्धा फुंकून पिलं जातं आहे. यामुळे सरकारच्या विविध धोरणांवर या महामारीचा प्रभाव पडल्याशिवाय राहणार नाही. कोविड 19 ने आपल्या सर्वांना आपल्या सर्वच धोरणांविषयी विचार करायला भाग पाडले आहे. केवळ धोरण आदर्श असून चालत नाही तर ते परिणामकारकपणे अंमलात आणावे लागते अन्यथा 'धोरण लकवा' शब्द नावारूपास येतो. *'तुझको बदलते बदलते तुझमेही ढलं गया हूं'*. यानुसार आपण कोरोनाशी लढत असताना आपल्या धोरणांवर कोरोनाचा कधी व कसा प्रभाव पडला हे कदाचित लक्षातही येणार नाही.

* समस्यासूत्र *

धोरण कधीही त्रिकालाबाधित नसते. ते सतत बदलत असते. स्थल, काल, परिस्थितीनुसार त्यात बदल करावे लागतात, हे कोरोनाने पुन्हा सिद्ध केले आहे. कोरोना महामारीचा आणि शासकीय धोरणांचा काही संबंध नाही, असे आपण म्हणू शकतो काय? आजपर्यंत आपली बरीचशी धोरणे केवळ शोभेच्या वस्तू होत्या. आता हे चालणार आहे काय? नाही. कारण धोरणे दाखवण्यासाठी नसतात तर परिणाम घडवून आणण्यासाठी, स्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी असतात. धोरणाचा वास्तवाशी संबंध असावा लागतो. आजपर्यंतची धोरणे अशी होती का? जर असती तर मजुरांना आपले राज्य सोडून परप्रांतात जायची आवश्यकता भासली असती का? महानगरांमध्येच उद्योगांचे केंद्रीकरण कशासाठी? आपले उद्योगधंद्यांचे विकेंद्रीकरण करण्याचे धोरण आहे. मात्र ते केवळ कागदावरच. मोठ्या शहरांमध्ये उद्योग दाटी करत आहेत. त्यांच्यासाठी ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा का उपलब्ध करून दिल्या जात नाहीत? आपली धोरणे खूप आदर्श राहिलेली आहेत पण ती केवळ कागदावरच. ती प्रत्यक्षात उतरली असती तर आज स्थिती वेगळी असली नसती काय?

* संशोधनाची उद्दिष्टे *

1. कोरोना महामारीचा धोरणांवरील प्रभाव अभ्यासणे.

2. कोरोना महामारीचे गांभीर्य ओळखायला भाग पाडणे.

3. आदर्श धोरण निर्मितीसाठी शिफारशी करणे.

* **संशोधन पद्धती** : सदरचे संशोधन प्रामुख्याने अनुभवाधारित व ग्रंथालयीन संशोधन पद्धतीवर अवलंबून आहे. तथ्य संकलनाच्या द्वितीयक स्रोतातील प्रकाशित, अप्रकाशित लिखाण, संदर्भग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, दैनिके, विविध अहवाल, आंतरजाल यावरील माहिती या स्रोतांचा प्रामुख्याने अवलंब करण्यात आला आहे.

* **गृहीतके**:

1. कोरोना महामारी आणि शासकीय धोरणे यांचा निकटचा संबंध आहे.

2. कोरोना महामारी शासकीय धोरणाने प्रभावित होत नाही.

3. कोरोना महामारी व शिक्षणाचा संबंध नाही.

* **शैक्षणिक धोरण** : कोरोना महामारीच्या या त्रासदीने शिक्षण व्यवस्थेसमोर नवी आव्हाने निर्माण केली आहेत. आपल्या आजपर्यंतच्या शैक्षणिक धोरणात वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा समावेश असला तरी मात्र त्यावर अधिक भर देण्यात आला नाही. त्यामुळे भारतीय जनमाणसावर अंधश्रद्धेचाच अधिक पगडा दिसून येत आहे. ही स्थिती दूर करून देशास प्रगतीत क्रमांक एकवर नेण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात वैज्ञानिक दृष्टीकोनास सर्वात वरचा क्रम देणे आवश्यक आहे. कारण कोणत्याही देशाची प्रगती वैज्ञानिक दृष्टीकोनावरच अवलंबून असते. अवैज्ञानिक दृष्टिकोन व विचारधारा यामुळे आपल्या देशाचे आजपर्यंत मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले आहे. पंतप्रधान मोदी यांनी सुद्धा वैज्ञानिक दृष्टिकोनावर भर दिला आहे. ते म्हणतात, 'नये भारत को तकनीक और वैज्ञानिक सोच की जरूरत है, ताकि हम अपने सामाजिक और आर्थिक क्षेत्रों को नयी दिशा दे सकें।'¹

* **कामगार-मजूर धोरण** : मागील तीन दशकात जी विविध सरकारं आली गेली त्यांनी थोड्याफार फरकाने तीच ती आर्थिक व कामगारविषयक धोरण राबवली. याच काळात खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरणाचे धोरण विविध पक्षांच्या सरकारांनी राबवले. हा कालखंड कामगारांच्या मुळावर उठला आहे. यादरम्यान मालकांची कामगार कायद्यातून सुटका झाली. कायम नेमणुकांऐवजी कंत्राटी पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. विविध क्षेत्रातील कंत्राटी नेमणुकीची ही रित तर सामाजिक हिताच्या मुळावर उठली आहे. अशा स्थितीत मालक-कामगार यांच्यात ताळमेळ ठेवण्याची आवश्यकता आहे जेणेकरून नवीन रोजगार सुधारणांदरम्यान कामगारांना पूर्णतः मालकाच्या दयेवर अवलंबून रहावे लागणार नाही.²

सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमीच्या(CMIE) अहवालानुसार 31मे रोजी संपलेल्या आठवड्यात देशातील बेरोजगारीचा दर 23.48 टक्क्यावर पोहचला आहे. प्रत्येक राज्यास आपल्या प्रवाशी मजुरांच्या पुनर्वसनाचे धोरण तयार करावेच लागेल. कारण राज्यात परतलेल्यांपैकी जवळ जवळ 60 टक्के मजूर आपल्या मूळ भागातच राहू इच्छितात. तर बाकी 40 टक्केच म्हणणं आहे, की मूळ राज्यात काम

मिळाले नाही तर बाहेर जावचं लागेल.³ या प्रवाशी मजुरांना गावातच रोजगार देण्याचा निर्णय सरकारने घेतला आहे, तो स्वागतार्ह आहे. 50 हजार कोटी रुपयांचे जे *'गरीब कल्याण रोजगार अभियान'* आहे यात विविध मंत्रालयांच्या वर्तमान रोजगार योजनांना चातुर्यपूर्वक एकत्रित करण्यात आले आहे. ही जनतेची शुद्ध फसवणूक आहे. त्याचबरोबर या योजनेत पं. बंगालला स्थान नाही तर बिहार राज्यास विशेष स्थान आहे.⁴ ही योजना निव्वळ 'चुनावी जुमला' आहे, हेच यावरून स्पष्ट होते. प्रवासी मजुरांसाठीची अशा प्रकारची भेदभावपूर्ण नीती विरोधकांनी हाणून पाडयला हवी. स्थलांतरित मजुरांच्या समस्येने आपल्या देशातील विकासाच्या बाता किती बाष्कळ आहेत, याचा भेद उघड झाला आहे.⁵

***कृषी धोरण :** कोरोना महामारीमुळे जगात 99 लाखांहून अधिक लोक संक्रमित झाले आहेत.भारतात ही संख्या पाच लाखांच्या पुढे गेली आहे. यावर अनेक उपाय योजले जात आहेत. टाळेबंदीमुळे सर्व काही ठप्प झाले आहे.केवळ खाण्यापिण्याच्या बाबी अत्यावश्यक गरज म्हणून पुन्हा समोर आल्या आहेत.यातून शेतीचं महत्त्व संपूर्ण जगास पटलं आहे. शेतकरी वर्गास केवळ प्रलोभनं दाखवली जातात. त्याच्या उत्पादनात वाढ होईल यासाठी कायमस्वरूपी उपाययोजना केल्या जात नाहीत. म्हणून शेतीसाठी स्वतंत्र अर्थसंकल्पाचे धोरण आणून शेतकऱ्यांच्या प्रगतीसाठी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. रासायनिक शेतीच्या धोरणाचा त्याग करून आता जैविक शेतीचा अंगीकार करण्याची वेळ आली आहे. कारण रासायनिक शेतीमुळे आपली जमीन नापीक होत आहे. जैविक जमिनीची पाणी शोषण्याची क्षमता वाढते. रासायनिक खतांच्या वापराने होणाऱ्या दुष्परिणामांपासून दूर राहता येते.⁶ कृषी धोरणांतर्गत कृषीला सिंचनाच्या सुविधेची शाश्वती देण्यात यावी. यासाठी दूरगामी नियोजन करण्याची आवश्यकता आहे. 'नदी जोड प्रकल्प' हे प्रत्यक्षात आणू शकतो.

***आरोग्य धोरण :** देशाच्या आरोग्य धोरणात आपणास मानसिक आजारांवर अधिक भर देण्याची आवश्यकता आहे कारण कोरोनाचे जसे सामाजिक, आर्थिक परिणाम आहेत त्यात मानसिक रूग्णांची भर पडण्याची अधिक शक्यता आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या संशोधनानुसार जगात 30 कोटी लोकांना कोणत्या न कोणत्या प्रकारचे 'डिप्रेशन'आहे.⁷

कोरोनामुळे जगभर मानसिक आजारांची त्सुनामी येण्याची भीती अमेरिकी मानसशास्त्रीय संघटनेच्या अहवालातून समोर आली आहे.⁸

***कर प्रणाली/धोरण :** कोरोना महामारीमुळे देशासमोर उभा ठाकलेल्या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी, टाळेबंदीमुळे तिजोरीत आलेला खडखडाट दूर करण्यासाठी काही कठोर निर्णय घ्यावे लागतील. करप्रणालीत आमूलाग्र बदल व्हायला हवेत. कर चुकवेगिरी करणाऱ्यांवर बारिक नजर हवी. देशातील अतिश्रीमंतावर 2 टक्के 'कोरोना कर' आकारला जावा जेणेकरून 'आहेरे' व 'नाहीरे' वर्गातील वाढलेली दरी कमी करता येईल.

***उद्योग धोरण :** कोरोना महामारीमुळे देशात उद्योगधंद्यांच्या विकेंद्रीकरणाची आवश्यकता पुन्हा अधोरेखित झाली आहे. उद्योगांच्या विकेंद्रीकरणाचे आपले धोरण राहिले आहे मात्र ते आपण परिणामकारकपणे अमलात आणले नाही. विशेषतः सुक्ष्म व मध्यम व उद्योगांकडे विशेष लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे कारण जगभरातील अर्थतज्ज्ञांचे म्हणणे आहे, की हे उद्योग देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा आधार आहेत. त्यांच्यात चेतना निर्माण करून देशाच्या अर्थव्यवस्थेस रुळावर आणले जाऊ शकते. दुचाकी उत्पादनाच्या क्षेत्रात आपण जी यशस्विता प्राप्त केली आहे; सुटे भाग तयार करण्याच्या बाबतीतचे हे एक उत्तम उदाहरण आहे. अशा रितीने आपला देश कमीत कमी बाबतीत परावलंबी राहिल असे धोरण अंगिकारण्याची आवश्यकता आहे. सहकार्य आणि उत्साहवर्धक धोरणांच्या आधारे, हे शक्य आहे.⁹

***आयात-निर्यात धोरण :** कोरोना साथीनंतर सरकारचे धोरण कमीत कमी आयात व जास्तीत जास्त निर्यात, असे हवे. यामुळे आपणास स्वावलंबी राष्ट्राच्या दिशेने वाटचाल करता येईल. ज्या उत्पादन व सेवांच्या बाबतीत आपण आयातीवर अवलंबून आहोत त्यात आपण स्वावलंबी होण्यासाठी संशोधनावर, उत्पादनावर व इतर पर्यायांवर भर दिला पाहिजे. आपला देश पेट्रोलियम पदार्थांच्या बाबतीत स्वावलंबी नाही म्हणून पेट्रोलजन्य पदार्थांना पर्याय शोधायला हवा. यासाठी आहे प्रखर बुद्धिमत्तेची. विविध क्षेत्रातील पेटेंट आपल्या स्वाधीन असतील तर आपली आत्मनिर्भरता वाढते. आज जगात सर्वाधिक पेटेंट चीनकडे आहेत.¹⁰ चीन उत्पादन, गुणवत्ता, सचोटी, कॉस्ट कटिंग, वेळ व्यवस्थापन आदी क्षेत्रात आघाडीवर आहे. आपणही बुद्धिमत्तेच्या बळावर पेटेंट मिळवून चीनच्या पुढे जाऊन आयात कमी व निर्यात वाढवू शकतो. आयात होणाऱ्या प्रत्येक वस्तूवर जास्तीत जास्त कर आकारण्याचा धोरणाची आज आवश्यकता आहे जेणेकरून भारतीय उत्पादनांच्या तुलनेत परदेशी उत्पादन स्वस्त मिळणार नाहीत. ज्या साहित्य व साधनांच्या बाबतीत आपण परावलंबी आहोत त्याबाबत आत्मनिर्भर होण्यावर भर द्यायला हवा. याविषयी राजेश माहेश्वरी लिहितात, '...वैश्वीकरण के इस दौर में यद्यपि आयात को रोक पाना असंभव है लेकिन आयात शुल्क बढ़ाने जैसे उपायों से भी स्वदेशी के उद्देश्य को काफी हद तक पुरा किया जा सकता है।'¹¹

***दरवर्षी टाळेबंदीचे धोरण हवे :** कोरोना टाळेबंदीचे मानवास विकासाचा शाश्वत मार्ग दाखवला आहे. पर्यावरणाचे रक्षण करून शाश्वत विकासासाठी, रोगराई, प्रदूषणाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी दरवर्षी संपूर्ण एप्रिल महिना संपूर्ण टाळेबंदीचे धोरण स्वीकारायला हवे.

***पर्यावरण धोरण :** 'Last but not least' असा पर्यावरण हा घटक आहे. कारण सर्व धोरणांची परिणामकारकता पर्यावरणीय स्थितीवर अवलंबून असते. पर्यावरणीय ज्ञासामुळे जर जैविक व तत्सम संकट मानवावर येवू लागली तर आश्चर्य वाटायला नको. जल, जंगल, जमीन अर्थात जलसंवर्धन, वनीकरण आणि भूमी याकडे येणाऱ्या काळात अधिक लक्ष द्यावे लागणार आहे. या तीन बाबी आपण सुरक्षित ठेवू शकलो तर आपणास अधिक चिंतेचे कारण नाही. मात्र हे घडून

येण्यासाठी आपणास पर्यावरणाप्रती संवेदनशील असायला हवं. याबाबतीत आजपर्यंत आपण 'कथनी और करनी में फर्क' असे वागत आलो आहोत. उत्पादन वाढीसाठी रासायनिक शेतीला प्राधान्य देण्याचे धोरण मोडीत काढून आता जैविक शेतीचे धोरण परिणामकारकपणे राबवावे लागणार आहे. ढासळलेल्या पर्यावरणात सुधारणा घडवून आणली जाऊ शकते, हा धडा टाळेबंदीचे आपणास दिला आहे. मात्र यासाठी टाळेबंदी करण्याची दृढ इच्छाशक्ती असायला हवी. पर्यावरण संवर्धनासाठी ठाम व दूरदर्शी धोरण आखण्याची आवश्यकता आहे. *'दुचाकी वाहनांवर बंदी'* , या धोरणाचा महत्वाचा भाग असू शकते. 10 कि. मी. पर्यंतच्या प्रवासासाठी सायकल अनिवार्य. त्यापुढील प्रवास सार्वजनिक वाहनाने करणे, अपारंपरिक उर्जा स्रोतांचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देणे, असे धोरण निश्चित करण्याची आवश्यकता कोरोनाने निर्माण केली आहे.

***गृहितकांची पडताळणी :** सदरच्या संशोधनांतर्गत काही गृहीतक निर्माण करण्यात आली होती. यातील काही सत्य तर काही असत्य सिद्ध झाले आहेत.

1. 'कोरोना महामारी आणि शासकीय धोरण यांचा निकटचा संबंध आहे' हे गृहीतक सत्य सिद्ध झाले आहे. कारण कोरोनाचा कहर सुरु झाल्यापासून प्रवाशी मजुरांसाठी शासन विशेष प्रयत्न करत आहे. त्यांच्यासाठी धोरणात्मक निर्णय घेतले जात आहेत.
2. 'कोरोना महामारी शासकीय धोरणाने प्रभावित होत नाही' हे गृहीतक असत्य सिद्ध झाले आहे. कोरोनासारखी किंवा अन्य कोणतीही साथ निश्चितच आरोग्यविषयक धोरणाने प्रभावित होत असते. जनजागृती अभियान, विलगिकरण अशा प्रभावी उपाययोजनांमुळे असे आजार आटोक्यात येतात.
3. 'कोरोना महामारी व शिक्षणाचा संबंध नाही' हे गृहीतक असत्य सिद्ध झाले आहे. कोरोनासारख्या साथीच्या व इतर आजारांना शिक्षणाच्या माध्यमातूनच जनजागृतीकरून दूर ठेवले जाऊ शकते. शिक्षणाचा प्रसार जेवढा अधिक तेवढा अशा आजारांवर आळा बसवता येऊ शकतो.

***शिफारशी:**

1. दरवर्षी एप्रिल महिनाभर संपूर्ण टाळेबंदीचे धोरण राबवणे आवश्यक.
2. देशातील आतिथ्रीमंतांवर 2 टक्के 'कोरोना कर' आकारणे आवश्यक.
3. वैद्यकीय महाविद्यालयातील शिकाऊ मानसोपचार तज्ज्ञांच्या जागा दुप्पट करणे आवश्यक.
4. भारत सरकारने 'Learn, Earn and Return' धोरण स्वीकारणे आवश्यक. अर्थात 'शिक्षण घ्या, परदेशात जाऊन कमवा आणि मायदेशी परत या'. परदेशात कायम स्थायिक होण्यास परवानगी देण्यात येऊ नये.
5. 'साधी राहणी, उच्च विचारसरणी' या तत्वानुसार प्रत्येक नागरिकाने जीवन जगणे आवश्यक.

6. वर्तमान महामारीच्या काळात केवळ आर्थिक, शैक्षणिक, कृषी अशा मोजक्या क्षेत्रात कार्य करून चालणार नाही तर सर्वच क्षेत्रात पूर्ण क्षमतेने कार्य करण्याची आवश्यकता आहे.
7. जैविक शेतीचे धोरण परिणामकारकपणे राबवणे आवश्यक.
8. सार्वजनिक वितरण प्रणाली अधिक बळकट करणे आवश्यक.
9. अपारंपरिक ऊर्जा स्रोतास प्रोत्साहन देणे आवश्यक.

संदर्भ:

1. योजना(हिंदी मासिक), माहिती व प्रसारण मंत्रालय, नवी दिल्ली, फेब्रुवारी 2020, पृ. 11.
2. भंडारी जयंतीलाल, छोटे उद्योग, बडा संकट, दै. जनसत्ता, 15 जून 2020, पृ. 6.
3. बट्टी नारायण, नए अवसरों के द्वार खोलती आपदा, दै. जागरण, 23 जून 2020, नवी दिल्ली, पृ. 8.
4. संपादकीय, बिजनेस स्टॅण्डर्ड, 24 जून 2020, नवी दिल्ली.
5. देसरडा प्रा. एच. एम., विकासप्रणाली:जीवनशैलीत आमूलाग्र बदल हवा, दै. पुण्यनगरी, 20 जून 2020.
6. रावत ज्ञानेंद्र, आसान नही बंजर होती जमीन में सुधार, दै. जागरण, 17 जून 2020, पृ. 8.
7. वेलणकर डॉ. यश, मनाच्या चार अवस्था, दै. लोकसत्ता, औरंगाबाद, 24 जून 2020.
8. रोजगार नोकरी संदर्भ(साप्ताहिक), 9-15 जून 2020, नागपूर, पृ. 5.
9. गौतम विनयशील, सक्रिय नीतिगत प्रोत्साहनांची आवश्यकता, दै. पायनियर, नवी दिल्ली, 24 जून 2020, पृ. 6.
10. Betkar Dr. M. M., Webinar on Intellectual Property Rights, M.G. College Ahmedpur, 16 May 2020.
11. माहेश्वरी राजेश, आसान नहीं हैं चीनी सामानका बहिष्कार करना, दै. एक्शन इंडिया, नवी दिल्ली, 24 जून 2020, पृ. 8.

Covid-19: जागतिक व भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम : एक अध्ययन

प्रा. डॉ. रेणुका भावसार

सहा.प्राध्यापिका

सामाजिक कार्य कॉलेज, रामनगर, जालना

प्रस्तावना :

covid-19 चा संपूर्ण जगावर अतिशय भयंकर असा परिणाम झालेला असून त्याची झळ जगातील प्रत्येक व्यक्तीला, प्रत्येक क्षेत्राला सोसावी लागलेली आहे. एखाद्या वणव्यात सर्व जंगलाची राखरांगोळी व्हावी तशी जगातील प्रत्येक व्यक्तीची व परिस्थितीची अवहेलना या काळात झालेली दिसून येते.

प्रत्येकाच्या नियोजनावर क्षणार्धात पाणी पडले आहे, यामध्ये संपूर्ण जगातील सर्वच क्षेत्र पूर्णपणे कोलमडलेली दिसून येतात. यामध्ये प्रामुख्याने तीन स्तरांचा समावेश करावासा वाटतो--

- 1) बेरोजगारी
- 2) आर्थिक मंदी
- 3) धोकादायक आरोग्य

बंद झालेले उद्योग धंदे, लघुउद्योग, कामगार, महिलावर्ग या सर्वासमोर एक मोठे आव्हान उभे आहे या संकटाला तोंड देता देता आता पाच महिने पूर्ण होतील. सामाजिक कौटुंबिक आर्थिक राजकीय शैक्षणिक आरोग्य इत्यादी क्षेत्रावर याचे भीषण परिणाम दिसून येत आहेत अकाली ठप्प झालेला कारभार बंद झालेले उद्योग थांबलेली वाहतूक निर्जन रस्ते या गोष्टींनी मानवी जीवन समोर प्रश्नचिन्ह निर्माण केले आहे.

शिवाय ज्यांना कमावल्या शिवाय भाकरी मिळणार नाही अशा हातावरच्या पोट असणाऱ्या लोकांनी आत्महत्या करावी की काय असे विचार त्यांच्या मनात येत आहेत, व तसे अनेक उदाहरणे आज मितीला दिसून येत आहेत.

बाजारात खेळणारा पैसा अचानक अपंग होतो आणि सर्व व्यवस्थेला पोरके करून जातो अशी स्थिती आज आपणास पहावयास मिळते.

covid-19 अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम covid-19 चा उद्रेक झाल्यानंतर गेल्या काही दिवसांमध्ये याचे परिणाम विविध क्षेत्रात दिसून येत आहेत.

शेअर बाजार कोसळलेले दिसून येतात, अर्थव्यवस्थेला यामुळे खीळ बसली आहे. शेअर बाजारातील घसरण गुंतवणूकदारांमध्ये अविश्वासाचे वातावरण निर्माण झाले हा एक भाग. तसेच

करोडो रुपयांचा असा माल जो खाद्यपदार्थांची संबंधित होता त्यांचेही प्रचंड नुकसान लॉकडाऊनच्या कालावधीमध्ये झालेले आहे.

गृहीतकृत्यः

- कोरोना ही परिस्थिती अल्पकालीन स्वरूपाची असू शकते
- यामुळे बेरोजगार यांच्या प्रमाणात प्रचंड वाढ होऊ शकते
- संपूर्ण जगाचा आर्थिक स्तर कमी होऊ शकतो

हजारो मजूर कामगार लोक डाऊन मुळे आपापल्या गावी परतत आहेत रोजगार बंद झाल्यामुळे घराचे भाडे किराणा दैनंदिन खर्च रोजीरोटी बंद झाली व ते आपापल्या गावाकडे परतले याचा परिणाम प्रचंड बेरोजगारीत झाला शिवाय भूकमारी मुळे लोकांचे छुपे मृत्यूचे प्रमाण वाढत आहे.

जगभरातील ज्येष्ठांना या आजाराचा धोका आहे त्यांना वेगळे करणे व त्यांची विशेष काळजी घेणे या बाबतही आरोग्य विभागाने सूचना देऊन जबाबदारी घेतलेली आहे. हजारो स्थलांतरितांना आपलं घरदार सोडून रस्त्यावर निघावं लागले.

संशोधनाचा उद्देश :

- १) कोरोना च्या पार्श्वभूमीवर आर्थिक उलाढालीचे अध्ययन करणे
- 2) विविध स्तरातील सामाजिक आर्थिक स्थितीचा आढावा घेणे
- 3) सामाजिक स्तरावर होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास करणे
- 4) कोरोना नंतरच्या परिणाम संबंधी जाणून घेणे

जागतिक कामगार संघटनेचे भाकीत आहे की भविष्यातही अनेकांच्या नोकरीवर टांगती तलवार आहे. कोरोनामुळे जगातील अंदाजे अडीच कोटी पेक्षा अधिक जणांच्या नोकऱ्या जाणार आहेत.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 29 मार्च च्या केलेल्या मन की बात या कार्यक्रमात सर्व गरिबांची माफी मागितली या लॉकडाऊन मध्ये सर्वात जास्त हाल याच वर्गाचे झाले. हा लढा जीवन आणि मृत्यूचा आहे असे ते म्हणाले जगभरातील 190 होऊन अधिक देश कोरोनामुळे प्रभावित झाले आहेत. संयुक्त राष्ट्रांची संलग्न इंटरनॅशनल लेबर ऑर्गनायझेशन चे म्हणणे आहे की, कोरोनामुळे अडीच कोटी रोजगार जातील 2008-09 मध्ये मंदी आल्यानंतर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रयत्न करण्यात आले त्यापेक्षा जास्त प्रयत्न यावेळेस व्हावे असे म्हटले आहे.

हे मत इंटरनॅशनल लेबर ऑर्गनायझेशनने मांडलेले आहे. या धोरणामुळे कामाचे तास कमी होणे, पगार कपात या गोष्टीमुळे बेरोजगारी वाढू शकते व याचा सर्वात जास्त फटका विकसनशील देशांना बसणार आहे 2020 मध्ये अडीच कोटी कामगारांचा अंदाजे 860 अब्ज डॉलर ते 3400

अब्ज डॉलर इतका पगार निघाला असता पण हे पैसे त्यांच्या खिशात जाणार नाहीत त्यांच्यावर अवलंबून असणाऱ्या दुकानदारांनाही याचे मोठे नुकसान सोसावे लागणार आहे. इंटरनॅशनल लेबर ऑर्गनायझेशनच्या मतानुसार नव्वद लाख ते साडेतीन कोटी इतके लोक वर्किंग पावटी मध्ये असतील म्हणजे यांच्याकडे काम असतील पण गरजा भागविणे इतका पगार त्यांना मिळणार नाही पूर्वी जगभरात अशा गरिबांची संख्या एक कोटी 40 लाख इतकी असावी असा अंदाज होता तो मात्र असा तिने होण्याची शक्यता वर्तविली गेली या संकटाचा सर्वाधिक फटका मजूर कामगार वर्ग महिला व स्थलांतरित यांना बसला आहे.

विकास दरातील घसरण व परिणाम भारताच्या समग्र अर्थव्यवस्थेवरही होतील. भारताचा 2020मधील विकास दर हा 5.3 टक्के राहील असे भाकीत या संस्थेने केले होते परंतु आता ते सांगतात की भारताचा विकासदर हा 2.5 इतका राहील.

ही क्रेडिट रेटिंग संस्था आहे एखाद्या देशाची आर्थिक प्रगती कशी राहील आणि त्या आधारावर त्या देशाचे किंवा एखाद्या संस्थेचे बाजारात पत किती राहील याचा नामांकन करते. भारताचा विकासदर कमी राहील असे फक्त मूडीज चे मत नसून भारताचे माजी प्रमुख सांखिकी तज्ञ प्रणव सेन यांनीही हे भाकीत केले आहे की भारताचा विकास दर तीन टक्क्यांहून कमीच राहील याचा अर्थ असा आहे की या 2020 21 या वर्षात भारताला अंदाजे पाच लाख कोटी रुपयांचा फटका बसणार आहे लोक डाऊन आणखी वाढत गेले तर आणखी नुकसान होऊ शकते. असा अंदाज अर्थतज्ज्ञांनी व्यक्त केला आहे कोरोनामुळे मंदीची दाट शक्यता नाकारता येणार नाही काही महिन्यांसाठी अर्थव्यवस्था खिळखिळी राहिली किंवा सातत्याने विकास दरात घसरण होत असेल तर त्याला रिसेशन किंवा मंदी म्हणतात हीच स्थिती जर बराच काळ टिकली तर विकासदर नकारात्मक झाला तर त्याला डिप्रेशन किंवा महामंदी म्हणतात.

सध्याची जागतीक अर्थव्यवस्था खालावलेली आहे या कठीण परिस्थितीतून बाहेर येण्यासाठी युकेने फंड जाहीर केले आहेत. यूकेमधील स्वयंरोजगार यावर अवलंबून असणाऱ्यांना 2500 पाउंड प्रतिमहिना अनुदान मिळणार आहे.

बीबीसी चे आर्थिक संपादक फैजल इस्लाम म्हणतात आपण मंदीमध्ये आहोत भविष्यात आपल्याला डिप्रेशनची झळ बसू नये हेच या योजनांचे उद्दिष्ट असतं. कोरोना व्हायरसच्या साथीमुळे जगाचा आर्थिक विकास दर मंदावनार, जगाचा विकासदर हा 1.5 टक्के इतका राहणार आहे की ती नोकऱ्या जातील आणि ही अर्थव्यवस्था पुन्हा केव्हा रुळावर येईल याचा अंदाज आत्ताच लावण शक्य नाही, यावर संपूर्ण जगाला तीन स्तरावर काम करावे लागेल.

- 1) कामाच्या ठिकाणी असणाऱ्या कामगारांना संपूर्ण संरक्षण देणे.
- 2) अर्थव्यवस्थेला चालना देऊन नव्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.
- 3) असलेल्या नोकऱ्यांना टिकवणे.

याच बरोबर सर्वांना सामाजिक सुरक्षा देणे नौकरदारांना पगारी सुट्ट्या देणे, अनुदान देणे, टॅक्समधून सूट देणे या गोष्टी देखील कराव्यात या सर्व गोष्टी केल्यास आपण सर्व कोरोनाच्या या संकटातून बाहेर निघू शकू असा अंदाज बांधला जात आहे.

जागतिक स्तरावरून भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार केल्यास असे लक्षात येते की मोठ्या प्रमाणात भारतीय कामगार वर्ग हा गावाकडे परततांना दिसतो तसेच विविध राज्यातील कामगार वर्ग त्या त्या राज्यांमध्ये परतत आहे तेव्हा या कामगार वर्गांना त्यांच्या गावांमध्ये शहरांमध्ये रोजगाराची संधी शासनाने उपलब्ध करून दिल्यास बेरोजगारीचे प्रमाण आटोक्यात येण्यास मदत होऊ शकते व गरिबांना रोजगार मिळू शकेल.

गावाकडील लोकांनी उद्योगांमध्ये स्वतःला प्रगत केल्यास व शेतीमध्ये लक्ष दिल्यास विकासाचा दर उंचावला जाऊ शकतो. व बेरोजगारीचा दर खाली येऊ शकतो गाव हे समृद्ध व विकसनशील प्रक्रियेकडे जाऊ शकते कोरोना मुळे एक ना अनेक असंख्य समस्या शासनासमोर आ वासून उभ्या आहेत त्या समस्यांना तोंड देण्यासाठी देशातील प्रत्येक नागरिकाने स्वयंस्फूर्तीने प्रयत्न करणे अत्यावश्यक होऊन बसलेले आहे. कारण ही परिस्थिती अनेक वर्षांनंतर आपल्या देशासह संपूर्ण जगावर आलेली आहे व ही परिस्थिती आटोक्यात न आणल्यास याचे गंभीर परिणाम संपूर्ण जगाला भोगावे लागतील व तरुण पिढीवर याचे भयावह परिणाम दिसून येतील.

यामुळे अनेक वाईट परिणाम डोळ्यासमोर उभे राहू लागले आहे. गुन्हेगारी, चोरी, खून, डिप्रेशन, आत्महत्या, मानसिक ताणतनाव, कौटुंबिक वाद, विवाद यासारख्या समस्यांना सर्वांना सामोरे जावे लागेल तेव्हा अत्यंत वैचारिक दृष्टिकोणातून सामंजस्यातून या कोरोना विषाणू महामारी वर मार्ग काढणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची :

- 1) गुगल वरील कोरोना संबंधित सर्व विविध लेख
- 2) टीव्हीवरील दैनंदिन बातम्या
- 3) विविध वृत्तपत्रांमधील कोरोना-19 संबंधी माहिती अध्ययन .

Covid -19 या महामारी चा भारताच्या सामाजिक व आर्थिक विकासावर

झालेला परिणाम : एक सामाजिक अध्ययन.

पी.के. गायकवाड ,

सहायक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभागप्रमुख,

शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा, ता. लोहारा, जिल्हा उस्मानाबाद.

गोष्टवारा :

काही वर्षांनंतर संपूर्ण जगात एक मोठी महामारी येत असते. मागील इतिहास पाहिला की हे सहज लक्षात येते. Covid 19 ही महामारी येण्याअगोदर च संपूर्ण जगाला आधीच काही स्पष्ट संकेत मिळाले होते. स्वाइन फ्ल्यू, इबोला विषाणू व झिका विषाणू यांचा जगातील काही राष्ट्रांत प्रसार होऊन आरोग्य समस्या निर्माण झाल्या होत्या . मात्र तरीही संपूर्ण जगाने यापासून कोणताही धडा न घेता वेळीच उपाययोजना न केल्यामुळे आज Covid 19 या महामारी ने संपूर्ण जग व्यापले असून आज संपूर्ण जगाला ठप्प करण्यात ही महामारी पूर्णपणे यशस्वी झाली आहे. या महामारी ने संपूर्ण जगावरच फार मोठा प्रभाव टाकल्याने अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था कोलमडून पडल्याने तेथील सामाजिक जीवन विस्कळीत झाले आहे. या महामारी ने जगातील अमेरिकेसारख्या प्रगत राष्ट्रांना गुडघे टेकायला भाग पाडले. भारतातही या महामारी ने प्रवेश केला असून लॉक डाऊन सारखे उपाय केल्याने या महामारी वर काही प्रमाणात नियंत्रण प्रस्थापित करण्यात यश मिळाले आहे. मात्र लॉक डाऊन सारख्या उपाययोजना व त्याला असणाऱ्या मर्यादा यामुळे नंतरच्या काळात कोरो ना रुग्णांची संख्या भारतात वाढण्यास सुरुवात झाली आहे . भारताची लोकसंख्या मोठी असल्याने या महामारी ने एक नवीन आव्हान उभे केले आहे. अनेक लोकांचे हातावर पोट असल्याने त्यांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न निर्माण झाला. या महामारी मुळे अनेक कामगारांनी मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर केल्याने उद्योगधंदे बंद पडून अर्थव्यवस्था पूर्णपणे विस्कळीत झाली. आज भारतात बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणावर वाढल्याने अनेक प्रकारचे सामाजिक प्रश्न निर्माण झाल्याने संपूर्ण समाजव्यवस्थेचे संतुलन बिघडले असल्याचे दिसते.

महत्त्वाचे शब्द : स्वाइन फ्ल्यू, झिका, इबोला, अर्थव्यवस्था, अमेरिका, बेरोजगारी, सामाजिक प्रश्न इत्यादी.

प्रस्तावना :

सृष्टी ची निर्मिती झाल्यापासून परिवर्तन हा एक नियम बनला आहे. कधी निसर्ग हा सजीवांना जगण्यासाठी अनुकूल बनतो तर कधी प्रतिकूल बनतो. सजीव सृष्टीवर अनेकदा मोठी संकटे येत असल्याचे दिसते. जगात फार पूर्वीपासून निसर्गातील समतोल बिघडला की निसर्ग कोपत असल्याचे दिसून येते. त्यातून निसर्गावर प्रतिकूल परिणाम होऊन संपूर्ण जीवसृष्टीला अडथळा

निर्माण होतो व सर्व सजीवांना मोठ्या प्रमाणावर अनेक अडथळ्यांना सामोरे जावे लागत असल्याचे दिसून येते. पूर, भूकंप, जंगलांना आग लागणे व महामारी यासारख्या नैसर्गिक आपत्ती मानवाचे जीवनच नाही तर संपूर्ण सजीवांच्या जीवनाला प्रभावित करत असल्याचे दिसून येते. यातील एक प्रमुख घटक म्हणजे विशिष्ट रोगांची साथ होय. आपण नेहमी पाहत आलो आहे की दरवर्षी विशिष्ट आजारांच्या साथी व प्रकोप यांच्यामुळे मानवाच्या जीविताला धोका निर्माण होतो. या विशिष्ट आजारांच्या साथी फक्त मानवाला च नाही तर प्राणी व वनस्पती यांनाही प्रभावित करून त्यांचे अस्तित्व धोक्यात आणतात. अनेक रोगांच्या अश्या साथी असतात की त्या प्राणी मार्फत माणसात पसरतात. रोगाच्या साथी मध्ये जिवणू व विषणू या घटकांची महत्त्वाची भूमिका असते. त्यातील मोठ्या प्रमाणावरील आजार हे संसर्गजन्य असतात.

जगात नेहमी संसर्गजन्य रोगांची लाट येत असते. हे संसर्गजन्य आजार एका व्यक्तीपासून दुसऱ्या व्यक्तीला होत असल्याने त्यांची तीव्रता मोठी असते. संसर्गजन्य आजार हे हवा, पाणी व जमीन यांच्यामार्फत पसरत असल्याने त्यांचा वेग खूप मोठा असतो. संसर्गजन्य आजार खूप वेगाने पसरून खूप मोठी संख्या प्रभावित होते व त्यामुळे मृत्युदर मोठ्या प्रमाणावर वाढत असल्याचे दिसते. जगात आजपर्यंत अनेक रोगांच्या महामारी आल्या असून त्यांनी जगासमोर वेळोवेळी एक नवीन आव्हान दिले आहे. पोलिओ, कॉलरा, कावीळ, स्वाइन फ्ल्यू, झिका यांसारखे अनेक प्रकारचे आजार हे जागतिक महामारी म्हणून ओळखले जातात. त्यात प्लेगनेही मोठ्या प्रमाणावर धुमाकूळ घातला.

अनेक प्रकारच्या महामारी या एकावेळेस लाखो व कोट्यवधी लोकांचा बळी घेत असल्याचे दिसून येते. जगाला पूर्णपणे वेढीस धरून संपूर्ण अर्थव्यवस्था व समाजव्यवस्था प्रभावित करण्याचे काम या महामारी करत असल्याचे दिसून आले आहे. कोरो ना ही त्यापैकीच एक मोठी महामारी 2019 या वर्षाच्या सरतेशेवटी आली. परंतु Covid 19 या महामारी चे लवकर गांभीर्य समजून घेण्यात अपयश आल्याने व वेळीच उपाययोजना न करण्यात आल्याने ही महामारी गंभीर स्वरूप धारण करत असल्याचे दिसून येते. आज जगातील प्रत्येक राष्ट्र या महामारी ने त्रस्त केले असून प्रत्येक राष्ट्र या महामारी चा सामना करत असल्याचे दिसून येते. या महामारी ने संपूर्ण जगावर आपला प्रभाव पाडून जागतिक अर्थव्यवस्था व समाजव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर कोलमडून गेली आहे.

Covid 19 या महामारी चा भारताच्या आर्थिक व सामाजिक विकासावर झालेला परिणाम : प्रारंभीच्या काळात Covid 19 या महामारी ने चीन, इटली, फ्रान्स, इराण, अमेरिका या देशांत मोठ्या प्रमाणावर धुडगूस घातला होता. मात्र कालांतराने ही महामारी भारतात आली. या महामारी चा भारताला मोठा धोका असल्याने भारतात या महामारी विरुद्ध काही उपाययोजना करण्यात आल्या होत्या. मात्र तरीही भारतातील वाढती लोकसंख्या व अपुरे कर्मचारी व मागासलेली आरोग्यव्यवस्था

यामुळे भारतासमोर मोठे आव्हान आहे. भारतातील लोक सांस्कृतिक दृष्ट्या मोठ्या प्रमाणावर एकत्र जीवन व्यतीत करत असल्याने या महामारी चा भारताला मोठा धोका होता. कारण ही महामारी वस्तू व व्यक्तीच्या स्पर्शातून सहजपणे पसरत असल्याने खूप मोठा धोका आहे. या महामारी चा प्रकोप व परिणाम लक्षात घेऊन केंद्र व राज्य सरकारने भारतात संपूर्ण लॉक डाऊन चा निर्णय घेतला. त्यामुळे भारतातील संपूर्ण समाजव्यवस्था व अर्थव्यवस्था पूर्णपणे ठप्प झाली. सर्वांचे जीवन चार भिंतीच्या घरात बंदिस्त झाले . त्यामुळे त्याचा संपूर्ण भारतीय समाजावर परिणाम पडणे साहजिक होते.

Covid 19 या महामारी ने भारतातील श्रीमंत वर्गापासून तर अगदी खालच्या स्तरातील गरिबाला पूर्णपणे प्रभावित केले. मात्र श्रीमंत वर्गापेक्षा या महामारी चा प्रकोप सर्वाधिक गरीब लोकांवर झाल्याचे दिसून येते. भारतीय समाज या महामारी ने मोठ्या प्रमाणावर प्रभावित झाला. यामागचे सर्वात महत्त्वाचा घटक असणारा स्थलांतरित कामगार मोठ्या प्रमाणावर या महामारी ने प्रभावित केल्याचे दिसून येते. स्थलांतरित मजुरांनी मोठ्या प्रमाणावर पायी स्थलांतर केले. हे स्थलांतर करत असताना अनेक जण मोठ्या प्रमाणावर आजारी पडले तर काही जणांना आपल्या प्राणाला मुकावे लागले. यात मोठ्या प्रमाणावर वृद्ध स्त्री व लहान मुले यांचाही समावेश होता. हातावर पोट असणाऱ्या लोकांची मोठ्या प्रमाणावर दुर्दशा झाली असल्याचे दिसून येते. भारतातील व्यापारी वर्ग व उद्योजक यांनाही या महामारी चा मोठा फटका बसला. कारण पूर्ण व्यापार व धंदा थांबला. शेतकरी वर्गाचे या महामारी ने मोठे नुकसान केल्याचे दिसून येते. या महामारी ने शेतकऱ्यांना मोठा तोटा झाला. शेतीमालाची निर्यात न झाल्याने त्याच्या किंमती कमी झाल्या व शेतकऱ्याला तो फेकून द्यावा लागला. अशा पद्धतीने या महामारी ने भारतातील प्रत्येक समाज घटक व समाजव्यवस्था या सर्वांवर या महामारी चा अत्यंत प्रतिकूल परिणाम झाला.

संशोधनाचे महत्त्व :

प्रस्तुत संशोधनात Covid 19 या महामारी चा भारतीय अर्थव्यवस्था व समाजव्यवस्था यांच्या विकासावर झालेल्या परिणामाची दाहकता व त्याचे परिणाम यांचे अध्ययन करण्यात आले आहे .

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

1. जागतिक महामारी ची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
2. जागतिक महामारी चे होणारे परिणाम अभ्यासणे.
3. Covid 19 या महामारी चा भारतातील प्रभाव अभ्यासणे.
4. Covid 19 महामारी चा भारताच्या आर्थिक व सामाजिक विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

निष्कर्ष :

1. जगात फार वर्षापासून महामारीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असल्याचे दिसते.
2. जागतिक महामारी मोठ्या प्रमाणावर मानव प्राणी समोर आव्हाने निर्माण करत असल्याचे दिसून येते.
3. Covid 19 ही महामारी भारतात मोठ्या प्रमाणावर हानी पोहचवण्यात यशस्वी झाल्याचे दिसून येते.
4. Covid 19 या महामारी ने भारताच्या सामाजिक व आर्थिक विकासावर मोठा प्रभाव पडल्याचे दिसून येते.

शिफारसी :

1. कोणत्याही जागतिक महामारी मोठ्या प्रमाणात गांभीर्याने घेऊन वेळीच उपाययोजना आखणे आवश्यक आहे.
2. महामारी काळात अर्थव्यवस्था व समाजव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर प्रभावित होणार नाही यासाठी योग्य धोरण आखणे.
3. भारतात महामारी काळात सामान्य वर्गाच्या हितास सर्वोच्च प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

1. WHO Monthly Report, Dec 2019.
2. AIIMS Report, Government of India, 2020.
3. The Hindu, Newspaper, 2020.
4. दैनिक लोकसत्ता, वर्तमानपत्र, 2020.
5. दैनिक सकाळ वर्तमानपत्र, 2020.

कोविड 19 चा भारतावर झालेल्या सामाजिक परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. जानोबा गायकवाड

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
वसंतराव काळे महाविद्यालय ढोकी.
ता. जि. उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :-

विश्वउत्पत्तीपासून ते आज तागायत विश्वात अनेक घडामोडी विश्व समतोल बिघडल्यामुळे घडून येतात. अनेक नैसर्गिक महासंकट येत असल्यामुळे मानवांना जीवन जगताना तोंड द्यावे लागते. नैसर्गिक संकटे आपत्ती क्षेत्रीय स्वरूपातच पाहण्यात आलेले दिसून येतात. पण मानव निर्मित संकटाने मात्र जगाला व्यापून टाकलेले दिसून येते. त्यामुळे जागतिक महामारीचे सत्रच सुरू झालेले दिसून येते. सद्यस्थितीत चिन्ने तयार केलेला वायरस covid-19 हा जागतिक महामारी ठरला आहे. त्याचा समाजावर खूप तीव्र स्वरूपाचा परिणाम झालेला पहावयास असते मिळतो. कोविड 19 ने पूर्ण जग व्यापलेले आहे. त्यातून भारत सुद्धा सुटलेला नाही. WHO च्या मते हा रोग संसर्गजन्य आहे. असे जाहीर केले आहे. यावर मात करण्यासाठी एकच उपाय सांगितलेला आहे जो की सामाजिक अंतर ठेवावेत. त्याचबरोबर माणसाबरोबर चे संपर्क टाळावेत. हे उद्दिष्ट पूर्ण करायचे असेल, तर पूर्ण देशामध्ये टाळेबंदी करणे आणि कमीत कमी आंतरक्रिया ठेवाव्यात.

covid-19च्या संदर्भात भारताने मजबूत पाउल उचलले आहे. ते म्हणजे मार्चच्या मध्यापासून भारतामध्ये लाँकडाऊन वर्तमान परिस्थितीपर्यंत ठेवला आहे. या स्थितीमुळे भारतातील समाजाला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. या परिस्थितीतील जवळपास 95 टक्के लोकांनी सहकार्य केले आहे. एकंदरीत उर्वरित केवळ पाच टक्के लोकांमुळेच संसर्ग पसरण्यास कारणीभूत ठरलेले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. जागतिक महामारी चे समाजावर होणारे परिणाम अभ्यासणे.
2. covid-19 महामारी चा सामाजिक विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

covid-19 च्या संदर्भात भारतातील स्थिती वाढवण्यास काही घटक कारणीभूत ठरले आहेत.

1. शासकीय नियम न पाळणारे लोक.
2. किरकोळ व्यापारी व फेरीवाले यांच्याकडून शासकीय नियमाची पायमल्ली केली जाते .
3. अनेक घटका संबंधित जबाबदाऱ्या न पळणाऱ्या संस्था .
4. वातावरणातील बदल.
5. पर्यावरणात्मक अडचणी.

वरील घटक समाजात कोरोना covid-19 संसर्ग पसरविण्यात कारणीभूत ठरत आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्थेला देखील कमजोर करण्यास कारणीभूत ठरत आहेत. या अनुषंगाने समाजाने ठोस पावले उचलली पाहिजेत. तसेच नियम न पाळणाऱ्या लोकांशी सामान्य लोकांना तोंड द्यावे लागत आहे. त्यांचा नियम न पाळण्याचा खोटेपणा कोरोना संक्रमित करण्यास कारणीभूत ठरत आहे. दैनंदिन वस्तू गरजेच्या ठिकाणी खरेदी करताना सामाजिक अंतर न ठेवता, लाेक शासनाच्या नियमाचे पालन न करता गर्दीत व्यवहार करत आहेत. त्यामुळे काेराेनाचा संसर्ग वाढत आहे. संसर्ग पसरण्यास हीच परिस्थिती कारणीभूत आहे. यासोबतच परदेशातून येणारे संक्रमित नागरिक बेजबाबदार फिरण्यामुळे संसर्ग वाढत आहे. अशा लोकांनी शासनाच्या सूचनांचे पालन करून स्वतःला विलगीकरण करून घ्यावे. जेणेकरून संसर्ग होणार नाही.

आशाही परिस्थितीत देखील समाजातील घटक त्यात प्रामुख्याने डॉक्टर्स, पोलीस, आरोग्य सेवक आणि इतर लोक या संसर्गजन्य रोगाच्या लढाईमध्ये आपले योगदान देत आहेत. अशांच्या कुटुंबीयांना समाजातील काही अपप्रवृत्तीचे लोक अपमानास्पद वागणूक देत आहेत. त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन सांशक दिसून येतो. शहरातील सोसायट्यांमधून तर अशा कुटुंबांना बाहेर काढले जात आहे. यामुळे एक मोठा सामाजिक प्रश्न निर्माण झाला आहे. या क्षेत्रातील संघटनांनी सरकारला अशी विनंती केली आहे की, आमच्या कुटुंबांना अथवा काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना सुरक्षितता प्रदान करण्यात यावी अशी मागणी केलेली आहे.

काही विश्लेषकांच्या मते निम्नस्तरातील लोक व झोपडपट्टी भागातील लोक यांचे वेगवेगळे प्रश्न असलेले दिसून येतात. तरी हे प्रश्न सोडवण्यासाठी शासकीय व स्वयंसेवी संस्थांच्या पातळीवरून अशा गरीब आणि गरजू लोकांना जीवनावश्यक अन्नधान्य करणाऱ्यांचे वितरण करण्यात येत आहे.

समाजातील काही घटक या परिस्थितीचा स्वार्थापोटी आवश्यक वस्तूंचा साठा करून समाजात त्या वस्तूंची टंचाई भासवून सामान्य नागरिकांची मोठ्या प्रमाणात पिळवणूक करीत आहेत.

निष्कर्ष :-

१. जागतिक महामारी मोठ्या प्रमाणावर मानवासमोर आल्याने निर्माण करत असल्याचे दिसून येते.
२. covid-19 च्या महामारीने भारताच्या सामाजिक विकासावर मोठा प्रभाव पडल्याचे दिसून येते.

शिफारशी :-

१. covid-19 संक्रमणाचे प्रमाण लक्षात घेऊन गांभीर्याने घेऊन वेळीच उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.
२. covid-19 च्या काळात समाज व्यवस्था मोठ्या प्रमाणात प्रभावित होणार नाही यासाठी योग्य धोरण आखणे.

३. भारतात covid-19 यांच्या संक्रमण काळात सामान्य वर्गाच्या हितास सर्वोच्च प्राधान्य देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची :-

१. दैनिक पुण्यनगरी २५ एप्रिल २०२०
२. दैनिक सकाळ १० मे २०२०
३. WHO चा मासिक रिपोर्ट २०२०
४. All India Medical & Research Institute Report. Government of India. 2020

आत्मनिर्भर भारत अभियान आणि कोविड १९

प्रा.डॉ. दिलीप दादाराव माने
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर

प्रस्तावना :-

कोविड-१९ या महामारीने दूनियेचे डोळे उघडले अति भौतिक वाद व त्यामुळे वाढणा-या नैसर्गिक आपत्तीवर आवर बसायला मदत झाली. फोफावलेल्या भौतिकतेला रोकण्याशिवाय पर्याय नाही. अशी स्थिती निर्माण झाली. ५-६ दशकापासून गावाकडून शहराकडे रोजगारासाठी जाणारे बेरोजगारांचे मोठे प्रमाण ही एक शहरासमोरील समस्याच बनली होती. नेमके यावर या महामारीने आघात करून शहरात आलेल्या गावाकडील लोकांना परत गावाकडे जाण्याची स्थिती निर्माण झाली. गावाकडे आलेल्या बेरोजगारांना घराजवळच रोजगार निर्मितीची पर्यायांना चालना देणा-या योजना व पॅकेजेसना महत्व प्राप्त झाले. गरीब कल्याण रोजगार अभियानास महत्व द्यायला सुरुवात झाली. शिक्षणाच्या पवित्र क्षेत्रात सरकारने अनावश्यक हस्तक्षेप करून शिक्षक व प्राध्यापक भरतीवर ब-याच वर्षांपासून रोक लावल्यामुळे निर्माण झालेली अनागोदी. त्यात आणखी भर म्हणून या महामारीचा प्रसार रोकण्यासाठी हे एक संकट उभे राहिले आहे. त्यावर मात करण्यासाठी ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीचा अवलंब सुरू करण्यावर भर दिला जातोय. परंतु हे सर्व दिसायला बरे मात्र जुजबी मलम पटीसारखे आहे. पाहूया- काय-काय होते ते या शोधनिबंधाच्या निर्मितीत प्रस्तावना, शोधनिबंधाचे उद्दिष्ट, शोधनिबंधाचे गृहित, संशोधन पध्दती, सामाजिक व राजकीय परिणाम कोविड-१९ बहुआयामी आव्हान, अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने आणि काही शासकीय योजनांचा आढावा या मुदयांचा समावेश आहे.

शोधनिबंधाचे उद्दिष्ट :-

- १) कोविड -१९ पूर्वी व नंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या स्थितीचा आढावा घेणे.
- २) अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हानांचा उहापोह करणे आणि
- ३) काही सकारात्मक विचार मांडणे.

संशोधनाची गृहितके :-

- १) कोविड -१९ मुळे अर्थव्यवस्थेसमोर अनेक आव्हाने उभारली आहेत.
- २) महामारीचे भयानक स्वरूप व ती पसरण्याचा वेग रोकण्यासाठी करण्यात येणारी उपाय-योजना व योग्य औषधीचा शोध लागेपर्यंत वेगवेगळी आव्हाने उभारू शकतात.
- ३) ही महामारी भौतिकतेसमोरील एक मोठे आव्हान आहे.

संशोधन पध्दती :-

कोविड -१९ मुळे देश-विदेशांच्या अर्थव्यवस्थेत बहुआयामी स्वरूप असलेल्या समस्यांची निर्माण होणारी श्रृंखला व एकूण समाज मनावरील थरकाप उडविणारे परिणाम या महामारीवर भरपूर शोध करूनही योग्य अशी लस किंवा औषधी न सापडल्यामुळे आणि रोगाचे निदान करताना

येणा-या अडचणी व पध्दतीतील सदोषता यामुळे उपचार करताना आणि या रोगाचा झपाट्याने होणारा प्रसार रोकणे या संदर्भात निर्माण होणारे नव-नवीन आव्हाने व परिस्थिती इत्यादी. याबरोबरच दूरदर्शन वाहिन्यांनी दिलेल्या बातम्या वर्तमानपत्र, काही प्रकाशित ग्रंथ व अर्थशास्त्रातील शोध निबंधाची त्रैमासिके इत्यादीतील साहित्याचा आधार घेतला आहे.

सामाजिक व राजकीय परिणाम :-

शैक्षणिक व्यवस्थेवर व परीक्षा प्रणालीवर आलेले संकट लॉकडाउन काळातील नोकरदारांच्या पगारी व इतर काही बाबींवर येणा-या मर्यादा, धार्मिक बाबींवरील संकट, आजतागायत कधीही बंद न राहिलेल्या देव-देवतांच्या मंदिरांना गेल्या तीन महिन्यांपासून कुलूपबंद अवस्थेत ठेवण्यात आले आहे. अनेक शतकांपासून चालू असलेली पंढरीची वारी या महामारीमुळे यावर्षाकरिता देव-देवतांच्या काही मोजक्या मान्यवरांच्या उपस्थितीत सर्व नियमांचे पालन करून मर्यादित स्वरूपात ठरवून दिल्यानुसार वारी नियम पूर्ण करावयाचा आहे. १०-१२ लोकांच्या उपस्थितीत लग्नकार्यास परवानगी या शिवाय इतर मंगलमय सामुदायिक कार्यक्रमांवर आलेली बंधने, भजन, किर्तन, प्रवचन, सेवेरील महासंकट, सार्वजनिक जमावबंदी, ३ फूट अंतरावरील दूर-दूरच्या टप्प्यातच महामारी पसरण्यावरील उपाय हा एकमेव खरा पर्याय असून यामुळेच ही संकटे निर्माण झालेली आहेत. आता यापुढे अंतराने वावरून या सर्वांवर मात करता-करता अर्थव्यवस्था व आपले सर्वांगीण जीवन सावरण्याचा योग्य मार्ग स्विकारावा लागणार आहे. ही महामारी कोणाचिही गय करणारी नाही. शुध्द व योग्य राजकीय धोरणाद्वारे योग्य निर्णय घेऊन चांगली व्यवस्था निर्माण करण्याची ही वेळ आहे. यात तसुभरही चुक व्हायला नको आहे.

कोविड -१९ बहुद्यायामी आव्हान :-

सर्व अर्थाने स्वावलंबी जीवन बनविण्याच्या दृष्टीने भारताचे मानवीय पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांनी आत्मनिर्भर भारत अभियानाची घोषणा केली आहे. त्याअंतर्गत भारतीय जनतेला ख-या अर्थाने आत्मनिर्भर अर्थात स्वावलंबी बनविण्यासाठी प्रयत्न केले जाणार आहे. खरे तर स्वावलंबी जीवनाचा मंत्र म्हणून साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणी बरोबरच विचारसरणीनुसार कर्तव्यदक्षतेला महत्व द्यावे लागते. आजच्या जागतिक परिस्थितीत स्पर्धेच्या युगात उच्च आकांक्षांच्या गर्दीत स्वावलंबी बनण्यासाठी आधुनिक मानव कसा व किती धडपडतोय याचा अनुभव घेतल्यास आजच्या परिस्थितीत आत्मनिर्भरता कशी प्राप्त करावी हा एक मोठा प्रश्न आहे. भौतिक सुविधांची रेलचेल व त्या प्राप्त करण्यासाठी रात्रंदिवस धडपडणारा माणूस हे चित्र किती भयानक आहे याचा अंदाज घेतल्यास उच्च विचारसरणी आणि साधी राहणी याचा मेळ घालून आत्मनिर्भर होणे किंवा स्वावलंबी बनणे आज हे कोनाला योग्य वाटेल अर्थात कोविड - १९ ने संपूर्ण जगात मृत्यूचे महातांडव करून जगातील सर्व प्रकारच्या माणसांना अंतर्मुख होण्यास भाग पाडले. अन्यथा जगातील देश व त्या देशातील माणसे उच्च-आकांक्षांच्या पूर्ततेसाठी मोठ्या धनप्राप्तीकरिता लगाम तुटलेल्या घोड्याप्रमाणे उधळत होते. मात्र कोविड -१९ ने या सर्वांना अंतर्मुख व्हायला भाग पाडले. परिणामी ग्रामीण भागातील लोक गेल्या-पाच दशकात मोठ्या प्रमाणात शहरामध्ये सातत्याने गर्दी करण्यात तत्पर होते. एवढेच नाही तर अनेक लोक देश सोडून विदेशाकडे धावत होते मात्र या सर्वांना आप-आपल्या मायदेशी व गावाकडे

येण्याशिवाय पर्याय राहिला नाही. परिणामी गेल्या तीन महिन्यात शहराकडून-गावाकडे लोकांचा ओढा वेगाने वाढताना दिसतोय. परिणामी शहरातील अनेक समस्या कितीही उपाय करून सुटत नव्हत्या. स्वच्छता व पर्यावरणाचा होणारा मोठा -हास काही केल्या थांबयला तयार नव्हता. प्रदूषण, राहत्या घरांची समस्या, गर्दी यामुळे मुंबई, दिल्ली, कलकत्ता, पुणे, औरंगाबाद, चन्नई/मद्रास अशा अनेक औद्योगिक शहरातील लोक कोविड -१९ मुळे गावाकडे येउन थांबायला लागले आहेत. त्याबरोबरच या महामारीचा होणारा फैलाव व त्याचा वेग कमी करण्याच्या दृष्टीने देशविदेश व राज्यातील सरकारांना लॉकडाउन करण्याशिवाय पर्याय नव्हता. यामुळे अनेक लोकांचे रोजगार गेले. हातावर पोट असणा-यांचे जगणे महाग झाले. या सर्वांनाच जगता यावे. म्हणून शासनाने अनेक उपाय-योजना केल्या. परंतु, त्या किती कालावधीपर्यंत शासन तरी हे करू शकेल परिणामी कोविड -१९ चा प्रभाव रोखण्यासाठी जनतेने सज्ज कसे व्हावे याची शिकवण देत-देत लोकांना सावधानतेचा संदेश आत्मसात करायला भाग पाडले. आता हळू-हळू या महामारीसोबत लढता-लढता आपण स्वावलंबी बनून आत्मनिर्भर होण्याची गरज आज प्रत्येकाला आहे. याची जाणीव शासकीय यंत्रणेने तुम्हा-आम्हाला सर्वांनाच करून देण्याचा प्रयत्न केला व तो आणखी ही तंतोतंत औषधी उपलब्ध होउन या महामारीचा समुळ अंत होईपर्यंत पुढेही कमी-जास्त प्रमाणात चालूच राहणार आहे. या कालावधीत अर्थव्यवस्थेसमोर अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने :- कोविड -१९

ही महामारी चीनमध्ये सुरू झाली तेव्हा चीनमधील गुंतवणूक कमी होउन उत्पादनाची जागतिक मागणी भारताकडे वळेल व भारतीय उद्योग फायदयात येतील असे वाटत होते. मात्र तसे झाले नाही. कोविड -१९ ची साथ भारतासह सर्वच देशात पसरल्यामुळे एकूण जागतिक उत्पादन व मागणीवर विपरित परिणाम होत आहेत. जगभरातील भांडवल बाजार कोसळले, गुंतवणूकदारांची दाणादान उडाली. हवाई वाहतूक कंपन्या, प्रवासी कंपन्या, मोटार-उद्योग अडचणीत आले. निर्यात, परदेशी गुंतवणूक व उत्पादन यावर विपरित परिणाम होत असून दैनंदिन रोजगारावर अवलंबून असलेले मजूर व कामगार, अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगार व त्यांच्यावर होणारे अनिष्ट परिणाम यांची मोजणी करणे खूप कठीण काम आहे. ज्या लोकांना पैसे गुंतवायचे आहेत ते कोठे गुंतवल्यास सुरक्षित राहतील असा प्रश्न असून शेअर मार्केट, म्युथूल फंड तसेच खाजगी बँक यांचे काय होईल याचाही निश्चित अंदाज करता येत नसल्यामुळे सद्यपरिस्थितीत लोकांची भविष्यबदलची असुरक्षितता कमी करणे महत्वाचे आहे. नुसता व्याजदर कमी करून बाजारात मागणी वाढत नाही. अर्थात मागणी वाढल्याशिवाय गुंतवणूक वाढवली जात नाही. भारतीय अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर हादरलेली आहे. कारण या महामारीच्या आधीच अनेक उद्योग संकटात आले होते. कंपन्या बंद पडत होत्या, बेरोजगारी वाढायला लागली होती. नवीन निर्माणाचा प्रश्न वेगळाच आहे. शासन दरबारातून नोकरभरतीचे फक्त आदेश निघतात. मात्र अंमलबजावणी नग्न आहे. लोकसंख्या झपाट्याने वाढत आहे. मंदीची लाट आपल्या हाताने भारत सरकारने निर्माण केलेली समस्या पूर्वीच होती. शैक्षणिक क्षेत्रात अनागोंदीचे वातावरण निर्माण झालेले होते. त्यात कोविड-१९ ने आणखी भर घातली. त्यामुळे अनेक कंपन्या बंद पडल्या आहेत, बेरोजगारी वाढली आहे. तसे पाहिले तर गेल्या काही दशकापासूनच भारतीय अर्थव्यवस्था आपली प्रतिकारशक्ती हरवल्यासारखी दिसते आहे. देशाच्या

आर्थिक रोगप्रतिकार शक्तिचे मोजमाप करावयाचे झाल्यास त्या देशातील बचत किती आहे. भांडवल गुंतवणूक आहे का व नवीन उत्पन्नवाढ कशी आहे हे महत्त्वाचे असते. त्याबरोबरच देशातील बचत दर, उद्योगधंदे व शेती क्षेत्रातील उत्पन्नवाढ, भांडवल गुंतवणूक दर इत्यादीवर देशाची आर्थिक प्रतिकारशक्ती अवलंबून असते. अर्थात भारतीय अर्थव्यवस्था कमी विकासाच्या सापळ्यात अधिपासूनच अडकलेली असताना त्यात कोविड -१९ ने आणखी भर टाकली आहे. या महामारीमुळे राज्य व केंद्र सरकार यांचा आर्थिक बोजा वाढलेला आहे. मात्र उद्योगधंदे व राष्ट्रीय उत्पन्न कमी झाल्यामुळे करवसुली घटली आहे. याशिवाय रिझर्व्ह बँकेने ३०,०००/- कोटी रूपयांचे कर्जरोखे विकून बँकांना चलनपूरवठा केला आहे. अशा पध्दतीने व्याजदर कमी करून पैसा पूरवल्याने कमी विकासदराच्या सापळ्यातून आपल्या अर्थव्यवस्थेला वर काढणे शक्य होईल का असाही प्रश्न आहे.

शासकीय योजना :-

- १) एमएसएमई मंत्रालयाने संकटग्रस्तांच्या मदतीसाठी २०,०००/-करोड रु. चा फंड घोषित केला आहे.
- २) ३१ ऑगस्ट २०२० पुढील १२५ दिवसात १ लाख २०० करोडच्या योजनेची रेल्वेने घोषणा केली आहे. ही योजना प्रवासी आणि इतरांसाठी ८ लाख मानवदिवस रोजगार संधी निर्माण करू शकेल.
उद्योजकांना नवीन मानव संसाधन उपलब्ध करून देण्यासाठी कौशल्यमंत्रालयानी ही योजना निर्माण केली आहे.
- ३) शहराकडून गावाकडे आलेल्या लॉकडाउन काळातील मजूरांना व कामगारांना त्यांच्या घराजवळ रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी गरीब कल्याण रोजगार अभियान सुरू करण्यात आले आहे.
- ४) शेतीव्यवसायाला प्राधान्य देण्यासाठी अनेक योजनांचा उल्लेख केला जात आहे. हमीभाव, शेतमाल विक्रीसाठी वाहतुकीसंबंधी परवाना, अर्थव्यवस्थेला गती यावी. म्हणून एस.टी महामंडळाच्या पूर्वीच्या तिकीटावरच योग्य अंतराने बसण्याची व्यवस्था करून एस.टी.वाहतूक मर्यादित स्वरूपात सुरू केली आहे.
- ५) खाजगी वाहतूकीस पूर्णतः नियंत्रित ठेवण्यात आले असून लॉकडाउनच्या नियमांचे पालन व्हावे म्हणून खाजगी व्यावसायिक वाहतुकीवर परवान्याशिवाय ती करता येऊ नये अशा पध्दतीचे धोरण आहे.
- ६) कोविड-१९ वर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आपल्याला गरजेनुसार सार्वजनिक क्षेत्र व गर्दीच्या ठिकाणी अपरिहार्य करणारे जावेच लागल्यास, मास्क वापरणे, सॅनिटायझरचा मर्यादित उपयोग करणे, योग्य अंतराने राहणे, स्वच्छतेच्या बाबतीत योग्य ती दक्षता पाळणे आवश्यक आहे.
- ७) त्याबरोबरच श्री सदगुरू चिन्मयानंद स्वामींच्या चरित्रातील मृत्यू लोकिच्या मानवाची कथा लक्ष्मी-नारायणास सांगताना नारदमुनी म्हणतात,

“परी मृत्यू लोकीचे मानव | माया डोही बुडूनि सर्व ||
सदा करिती हाव हाव | अहंमते भुलूनि || ४१ ||
जवळी असता निधानु | हिंडताती रानो रानु |
कैसा सदभावनाचा भानु | उदेला परी न देखती || ४२ ||

पक्वान्न रांधिले गोमटे | परी ज्वरीतासी लागे कुडवठे |
तैसे मायेत होउन लंपटे | स्वानंद रस न सेविती ||४३||

आधुनिक युगातील मानवाला भौतिकतेने भुरळ घातल्यामुळे सदा हाव हाव करण्यातच रस असून जवळ असलेल्या मूल्यवान बाबींचे आकलन न झाल्यामुळे सदभाव सुर्याला विसरून ते रानोरान भटकण्यात स्वारस्य मानतात हे अयोग्य आहे. याची जाणिव आज माणसाला कोरोनाने करून दिली आहे. म्हणून आता तरी सावध होउन सारासार विवेक साधू या.

संदर्भ सूची :-

- १) अर्थसंवाद, जुलै – सप्टेंबर २०१९/खंड ४३, अंक –२
- २) पदमतसपदा त्मेमंतबी दंसलेपे श्रनसल.२०१९ जव कमबए२०१९ पैष्ठ ०९७६.०३७७
- ३) Social Growth, ISSN - 2229-6190 ISSUE, XVII, Vol.II Nov -2018 to April, 2019.
- ४) श्री.सदगुरू चिन्मयानंद स्वामी महाराज चरित्र दास नरहरी, लिखित, शके १९३८ (माघ शुक्ल)
- ५) Teligram
- ६) नाना साहेब पटनुरे कोरोनाच्या तेजीत अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हान.

कोविड –१९ चा भारताच्या राकारणावरील परिणाम

प्रा. दत्तात्रय मुकुंदराव ढवारे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

श्री तुळशीरामजी जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, वाशिम.

प्रस्तावना:—

संपूर्ण जगाला वेठीस धरणा—या कोविड—१९ जागतिक महामारीने आज अक्षरशः थैमान घातले आहे. या साथीपुढे जगातील भल्या—भल्या महासत्तांनी गुडघे टेकले आहेत. मग ती अमेरिका असो की रशिया अथवा इतर कोणतेही राष्ट्र असो. अगदी सुक्ष्म स्वरूपातील या विषाणुने परिस्थिती चिंताजनक केली आहे. या साथीच्या वाढत्या प्रसारामुळे जगभरातील मानवी समुहाला 'जिवंत राहणे' हीच आपली प्रार्थमिकता आहे हे अधोरेखित करायला भाग पाडले आहे. संपूर्ण जगाची अर्थव्यवस्था विस्कळीत करण्याचे काम या कोविड—१९ ने केले आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा प्रचंड विकास झालेला असतांनाही मानुस आज हतबल झालेला आहे. कोविड—१९ ही चीनची देन आहे. अशा प्रकारची टिका जगभरातून चीनवर केली जात आहे. चीनने संपूर्ण जगाला या संसर्गाच्या खाईत लोटले आहे. चीनने जर वेळीच जगाला सजग केले असते तर हा अनर्थ टाळता अथवा कमी करता आला असता. प्रचंड प्रमाणात होणारी मानवी व वित्त हानी टाळता आली असती. संपूर्ण जग आज किमान १० वर्षे मागे गेले आहे असे म्हटले तर वावगे ठरू नये. भारताला देखील याची मोठी किंमत मोजावी लागणार आहे. सध्या भारतीय अर्थव्यवस्थेची असणारी स्थिती आणि कोरोनाच्या संकटाने अत्यंत बिकट परिस्थितीला जन्म दिला आहे. आज या कोरोनामुळे लाखो— करोडो लोक बेरोजगार झाले आहेत. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, व्यापार व दळण—वळण, शिक्षण सांस्कृतिक व कला क्षेत्र अशा सर्वच क्षेत्रावर कोरोनाचा प्रचंड परिणाम झाला आहे.

कोरोनाच्या मंदीमध्ये भारतातील ९० कोटी पेक्षा अधिक लोकसंख्या गरिबी रेषेच्याही खाली ढकलली गेली आहे. हे आपल्यासाठी दुःस्वप्न ठरणार आहे. यात कसलीही शंका नाही. भारताचा आर्थिक विकासाचा दर पुढील दोन वर्षे केवळ १ टक्क्या पेक्षा जास्त असणार नाही असे अंदाज अर्थतज्ञ वर्तवत आहेत. आज जगातल्या १९६ पेक्षा अधिक देशात कोरोनाने थैमान घेतले आहे. एकंदरीतच जागतिक आर्थिक व्यापाराची कोंडी झाली आहे. रोजगार, आरोग्य, खुला व्यापार, अन्नधान्याची उपज आणि वाटप याचबरोबर जीवनशैलीशी निगडित मुद्दे ऐरणीवर आले आहे आहेत. गेल्या काही वर्षांपासून चाहूल लागलेली मंदी आता महामंदीचे रूप धारण करेल अशी दुश्चिन्हे दिसू लागली आहेत. भारतात कोरोनाचा प्रकोप दिवसेंदिवस वाढतच चालला आहे. भारतात आजच्या घडीला (२९—०६—२०२०) ५५०३९५ इतके एकुण कोरोनाबाधित आहेत तर त्यापैकी ३२२६९९ लोक दुरुस्त झाले आहेत तर १६५०६ लोकांना आपला जीव गमवावा लागला आहे.

कोविड—१९ चा भारताच्या राजकारणावरील परिणाम :—

कोविड—१९ चा भारताच्या राजकारणावर सखोल असा परिणाम झालेला आहे. आजच्या घडीला भारताच्या राजकारणासमोर अनेक आव्हाने आ वासुन उभी आहेत. त्यात पाक पुरस्कृत दहशतवाद, नेपाळची सीमावादावरून आक्रमक भुमिका, चीनची घुसखोरी व गलवान घाटीतील सैन्य झडप, भुकंप, चक्रीवादळ, कामगारांचे स्थलांतर व बेराजगारीचा प्रश्न अशा एक ना अनेक संकटाचा सामना वेगवेगळ्या पातळीवर सरकार सध्या करत आहे.

या अगोदरही अशा प्रकारच्या महामारीचा परिणाम भारताच्या राजकारणावर झालेला आहे. १९१८ ते २० च्या दरम्यान जगातील अनेक देश स्पॅनिश फ्लूच्या कचाट्यात सापडले होते. जगभरात सुमारे ५० कोटी लोकांना याचा फटका बसला होता. जगातील जवळपास ५ कोटी लोक मरण पावले होते. तर भारतातील जवळ-जवळ १४ लाख लोकांचा बळी गेला होता. भारतात या अगोदरही महामारीचा परिणाम भारतीय राजकारणावर झालेला आहे. ब्रिटिश लेखिका लॉरा स्पिनी यांनी एक पुस्तक लिहीले आहे. 'पेल राइडर: स्पॅनिश फ्लू ऑफ १९१८ एंड हाउ इट चेंज्ड द वर्ल्ड.' या पुस्तकात त्यांनी असे म्हटले आहे की, स्पॅनिश फ्लूच्या साथीने ब्रिटिश सरकारवरील सामान्य जनतेचा विश्वास उडाला होता. याच काळात म. गांधींचे नेतृत्व उदयाला आले आणि लोकांनी त्यांना प्रचंड प्रमाणात सक्रिय पाठिंबा दिला. यावरून असे म्हणता येईल की अशा प्रकारची महामारी आणि राजकारण याला वेगळे करून चालणार नाही.

राष्ट्रीय स्तरावरील नेतृत्वाची कसोटी:-

भारताने वेळीच लॉकडाउन लागू केल्यामुळे भारतातील कोरोना बाधितांची संख्या नियंत्रणात ठेवण्यात आपण यश मिळवले आहे असे म्हणत स्वतःची पाठ थोपटुन घेण्यात सरकारने कसूर केली नाही. पण दुसरी कडे बारकाईने पाहिले तर भारतात कोरोनाचा कहर जुलै महिन्याच्या शेवटी १६ लाख ते ६५ लाख या दरम्यान कोरोनाचे रुग्ण असतील असा आंतरराष्ट्रीय सर्वेक्षण संस्था अंदाज बांधत आहेत. या काळात सरकारची खरी कसोटी आहे. आज भारतात आरोग्य सुविधा आणि डॉक्टरांची संख्या यांचा भारतीय लोकसंख्येशी ताळमेळ घातला तर अतिशय तुटपुंजी स्वरूपाची आरोग्य व्यवस्था सध्या भारतात आहेत. भारताला या संकटाचा सामना करतांना डॉक्टरांना लागणारी आरोग्यविषयक मुलभूत साधने उपलब्ध करून देण्यात आपण खूप मागे आहोत हे सत्य कोणी नाकारू शकत नाही. त्यामुळे सरकार येणा-या काळात किती संयमाने आणि तत्परतेने संकटाला सामोरे जाते यावर सरकारचे यशापयश अवलंबून आहे मात्र सरकार जर या संकटाचा सामना करण्यात अपयशी ठरल तर सामान्य जनतेचा सरकारवरील विश्वास उडेल आणि याचा भारताच्या राजकारणावर नक्कीच परिणाम होईल.

संकटांना संधीमध्ये बदलण्याची आवश्यकता :-

संकटांना संधीमध्ये बदलण्याची संधी असे जनतेशी संवाद साधतांना मोदींनी सांगितले की आता आपण कोरोना सोबत जगायला शिकले पाहिजे. कोरोनाच्या संकटाला संधी म्हणून पाहिले पाहिजे या संधीचा फायदा घेवून आत्मनिर्भर भारत निर्माण करण्यात देशाच्या प्रत्येक नागरिकांचे योगदान असले पाहिजे. कोरोनाची महामारी ही केंद्र सरकार आणि मोदी प्रशासनासाठी नक्कीच संधी पेक्षा कमी नाही. असे मोदींनी आपल्या भाषनात म्हटले आहे.

कामगारांचे स्थलांतर आणि रोजगाराचा प्रश्न:-

लॉकडाउन मुळे रोजगार बंद झाल्यामुळे लाखो कामगारांनी आपापल्या राज्यात गावाकडे स्थलांतर केले. सरकारने या दरम्यान प्रत्येक व्यक्तीला पुरेसे अन्न धान्य पुरवले गेले परंतु ही तात्पुरती मलमपट्टी करून चालणार नाही. प्रत्येकाच्या हाताला काम देण्याची जबाबदारी केंद्र आणि त्या-त्या राज्य सरकारानी घेतली आहे परंतु याची वास्तवात कितपत अंमलबजावणी करण्यात दोन्ही सरकारला यश येईल यात शंका आहे. सरकार जर लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यात अपयशी झाली तर भारताच्या राजकारणावर, अर्थकारणावर याचा विपरित परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही.

उद्योग व्यवसायांना नव्याने चालना देण्याची गरज:-

कोरोना संकटाने आज भारतातील लघु व मध्यम स्वरूपाचे लाखो व्यवसाय व उद्योग बंद पडले आहेत परत त्यांना नव्याने उभारी देण्यासाठी सरकारला ठोस उपाययोजना कराव्या लागतील. अल्प

व्याजदरात कर्ज पुरवठा करावा लागेल. शेती पुरक व्यायसायावर भर द्यावा लागेल. शेतक-यांना देखील आर्थिक साह्य करावे लागेल कोरोनानंतर अनेक समस्यांचा सामना सरकारला करावा लागणार आहे त्यामुळे भारताच्या राजकारणाला पार ढवळून टाकण्याचे काम कोविड-१९ ने केले आहे.

एकंदरीत भारताच्या राजकारणाला प्रभावित करण्याचे काम कोविड-१९ ने केले आहे. भारताच्या राजकारणावर दुरगामी परिणाम झाला आहे. भारताचे महासत्ता बणण्याचे स्वप्न कोरोनाने नष्ट केले आहे. सध्यातरी भारताला महासत्ता बणण्यासाठी आणखी काही वर्षे वाट पाहावी लागणार आहे. असेच या निमित्ताने या ठीकाणी सांगावेसे वाटते. तसेच येणा-या काळात आरोग्याच्या सोयी सुविधा वाढविण्यावर आपल्याला अधिक लक्ष देण्याची गरज आहे. विशेषतः ५ वर्षांच्या आतील बालके व गरोदर मातांची विशेष काळजी घेणे गरजेचे आहे. येणा-या नजीकच्या काळात दारिद्र्यामुळे लाखो बालके व मातांचा मृत्यु होईल असा अंदाज वर्तवणारा अहवाल जागतिक आरोग्य संघटनेने नुकताच जाहीर केलेला आहे याकडे आपण डोळेझाक करू शकत नाहीत. विशेषतः आशिया खंडात मृत्युचे प्रमाण अधिक असेल, त्यातल्या -त्यात भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश या देशांना अधिक फटका बसण्याची शक्यता जास्त आहे. आपण आशा करूयात की या संकटातून भारत सहीसलामत बाहेर पडेल व मानवी जीवन पुर्वपदावर येईल.

संदर्भ:-

- १) कोसंबी, राजरत्न., “कोरोना : भारतातील सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती” द वायर मराठी न्युज
- २) मार्था हेनरिक्स., “ मानवता पर कोरोना का कहर लेकिन प्रकृतिको क्या फायदा” बीबीसी हिंदी न्युज १.०६. २०२०
- ३) दै.लोकसत्ता, ई पेपर
- ४) दै.भास्कर ई पेपर
- ५) www.orfonline.org

ISSN 2349-638X

www.aiirjournal.com

भारतातील विविध साथीचे आजार व त्याचे परिणाम:

प्रा. डॉ. नानासाहेब पंडीतराव मनाळे,
(इतिहास विभाग प्रमुख)
वसंतराव काळे महाविद्यालय ढोकी,
ता.जि.उस्मानाबाद.

प्रस्तावना:-

जगाच्या इतिहासात मानवी विकासाचे विविध टप्पे आहेत.प्राचीन,मध्ययुगीन व आधुनीक काळात मानवाने बदलत्या साधनाच्या आधारे मानवाने प्रगती केली आहे.परंतू बदलत्या काळातही अनेक साथीचे आजार असल्याचे उदाहरणे आढळतात.एखाद्या गावात राहत असलेल्या अनेक लोकांना एकच आजार होतो त्या आजाराला साथीचे आजार म्हणतात.या आजारामुळे अनेक लोक मृत्युमुखी पडले आहेत.अस्वच्छता,दुषित पाणी,डास,कुत्रा,उंदीर इत्यादी पासून साथीचे विविध आजार पसरत असतात.तसेच आजार असलेला एखाद्या व्यक्तीच्या संपर्कात आल्यास त्या व इतरांना आजार होतो.अश्या प्रकारे आजाराचे रुग्ण वाढत जातात.

साथीचे विविध आजार:-

देवी :- देवी या आजारावर डॉ.एडवर्ड जेन्नर यांनी इ.स.1796 मध्ये देवीवर लस शोधली.नंतर लसीकरणाची मोहीम जगभर सुरु झाली.पुणे येथे 1804 मध्ये द्वितीय बाजीरावाने व कुटुंबियांना एका इंग्रज डॉक्टर कडून लस टोचून घेतली होती.सुमारे 175 वर्षांमध्ये प्रयत्न भारतीयांनी केल्या मुळे देवी रोगाचे उच्चाटन झाले.इ .स.1977 मध्ये या रोगाचे उच्चाटन झाल्याचे जागतिक आरोग्य संघटनेने जाहिर केले.

नारु :- दुषित पाणी पिल्यामुळे होणारा नारु रोग आता भारतातून हद्दपार झाला आहे.इ .स.2001 सालानंतर भारतात नारुचा रोगी सापडला नाही.

पोलिओ:- इ.स.2009 पर्यंत जगात जास्त पोलिओग्रस्त रुग्ण भारतात होते .रुग्णांची लाळ,विष्ठा,शिकंमार्फत पोलिओ विषाणू हवा,अन्न,पाणी या द्वारे सर्वत्र पसरतात निदानासाठी या रोगाची लक्षणे दिसत नाहीत हा रोग बरा करण्यासाठी औषध नाही हे लक्षात घेऊन,भारतातील डॉक्टर,आरोग्य क्षेत्रात कार्यरत असणारे,सामाजिक संस्था,राजकीय इच्छाशक्ती,स्वयंशेवक यांनी मोठ्या हिमतीने भारत पोलिओमुक्त करण्यासाठी प्रयत्न केले,13 जानेवारी 2011 नंतर भारतात एकही रुग्ण आढळला नाही.

कोविड-19:- कोविड-19 हा संसर्गजन्य साथीचा आजाराने संपूर्ण जगत थैमान घटले आहे.जगाने विविध क्षेत्रात प्रगती केली असली तरी या साथीचे आजाराने मानवी जिवन थक्क झाले आहे.या आजारामुळे जगात लाखो लोक मृत्यू पावले आहेत.मानवाला बहुतेक प्रगती विकासपेक्षा उत्तम आरोग्याची जाणिव असणे महत्वाचे अही ह्याची जाणिव झाली.

साथीच्या आजाराचे परिणाम:

- 1) विविध साथीच्या आजारामुळे प्रचंड जिवितहानी झाली.
- 2) साथीच्या आजारामुळे आर्थिक नुकसान झाले.
- 3) साथीच्या आजारामुळे मानवाला उत्तम आरोग्याची जाणिव झाली.
- 4) साथीच्या आजारामुळे सामाजिक, राजकीय परिस्थितीमध्ये बदल झाला.
- 5) साथीच्या आजारामुळे मानवी जीवनाला कलाटणी मिळली.

संदर्भ सूची

- 1) पेन्डॅमिक दंड चॅंज्ड हिस्टरी लेख ; हाऊ ५ ऑफ हिस्टरीज् वर्स्ट पेन्डॅमिक फायनली एन्डेड लेख
- 2) दैनिक, सकाळ.
- 3) दैनिक, पुण्य नगरी.
- 4) दैनिक, एकमत.
- 5) दैनिक, लोकमत.

कोरोना संकटाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने, परिणाम व उपाय योजना

प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर जिगे,
सहयोगी प्राध्यापक,
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.

1.1 प्रस्तावना :-

कोरोनाव्हायरस चे तांत्रिक नाव सार्स-सीओव्ही-2 आहे. यामुळे होणाऱ्या श्वासनाच्या आजाराला कोरोना व्हायरस डिजीज 2019 म्हणजेच covid-19 नाव दिले आहे. गेल्या आठ-नऊ महिन्यांपासून संपूर्ण जग कोरोना महामारीचा सामना करीत आहे. कोरोनाच्या महामारी विरुद्ध जगभर युद्ध सुरू आहे. चीनच्या हुवान प्रांतात सुरू झालेली ही महामारी हा हा म्हणता संपूर्ण जगभर पसरली आहे. तिने वणव्याचे स्वरूप धारण केल्याचे दिसून येते. कोरोनामुळे जगात अभूतपूर्व परिस्थिती निर्माण झाली आहे. जवळपास 200 पेक्षा अधिक देशांना आज कोरोनाने ग्रासले आहे. जगातील सर्वच देशात आज कोरोनाचा आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आदी क्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. इतर सर्व गोष्टी बाजूला ठेवून आज मानवाचा जीव वाचवण्याचे प्रयत्न संपूर्ण जगातील देशकरीत आहेत. कोरोना ही वैश्विक आपत्ती संपूर्ण जगापुढे अनेक आव्हाने घेऊन आली आहे. विकसित, विकसनशील आणि अविकसित अशा सर्वच अर्थव्यवस्था आज कोरोनामुळे अडचणीत सापडल्या आहेत. लॉकडाऊन मुळे आर्थिक व्यवहार ठप्प झाले आहेत.

1.2 शोध निबंधाची उद्दिष्टे :-

1. कोरोना संकटाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील निर्माण झालेल्या आव्हानांचा अभ्यास करणे
2. भारतीय अर्थव्यवस्थे समोरील कोरोना संकटाचे परिणाम अभ्यासणे.
3. भारतीय अर्थव्यवस्थेला कोरोना संकटापासून वाचविण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

1.3 भारतीय अर्थव्यवस्थे समोरील आव्हाने :-

1. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत 95 टक्के कर्मचारी वर्ग असंघटित क्षेत्रात काम करणारे आहेत. कोरोनामुळे त्यांच्यावर स्थलांतरणाची व बेरोजगारीची वेळ आली आहे. कामगारांना प्रवासात आलेला अनुभव व शहरातील बेरोजगारी लक्षात घेता हे कामगार भविष्यात शहराकडे येतील असे वाटत नाही. त्यामुळे या कामगारांचे आपापल्या राज्यात, गावात पुनर्वसन कसे करावे हे एक खूप मोठे आव्हान भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील निर्माण झाले आहे.

2. भारतीय अर्थव्यवस्थेत एमएसएमईचे महत्व अनन्य साधारण आहे. भारतात सहा कोटी एमएसएमई मध्ये 12 कोटी लोकांना रोजगार उपलब्ध आहे. भारताच्या जीडीपीमध्ये 29 टक्के वाटा या क्षेत्राचा आहे. या महत्वपूर्ण क्षेत्रासमोर कोरोनामुळे आव्हान निर्माण झाले आहे. अगोदरच मंदीसदृश परिस्थितीमुळे या क्षेत्राची स्थिती बिकट आहे. त्यात कोरोनामुळे उत्पादनात घट झाली. लॉकडाऊन मुळे हे क्षेत्र पूर्ण बंद झाल्यामुळे त्याचे अस्तित्व संपल्यासारखे आहे .
3. भारतीय अर्थव्यवस्थेत अदिच बेरोजगारीचे प्रमाण अधिक आहे. त्यात कोरोनाच्या संकटाने आधिकची भर पडली आहे. बेकारीचा उच्च दर लक्षात घेता येणाऱ्या काळात बेरोजगारी हे खूप मोठे आव्हान भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर निर्माण होणार आहे. बेरोजगारी अमर्याद वाढली तर त्याचा परिणाम उत्पन्न, गुंतवणूक, उपभोग कमी होऊ शकतो. त्यामुळे एकूण मागणी कमी होऊन अर्थव्यवस्थेत खूप मोठी मंदी येण्याचे आव्हान निर्माण झाले आहे .
4. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे महत्व अनन्य साधारण आहे. कृषी सारख्या विस्तृत असंघटित क्षेत्रात लॉकडाऊन काळात धन्य, दूध, भाजी-पाला, फळे यांचे प्रचंड नुकसान शेतकऱ्यांना सहन करावे लागले. भारतीय शेतकऱ्यांची शेतीचे कोरोनामुळे प्रचंड नुकसान झाले आहे. नाशिवंत फळे-भाजीपाला, दूध यांच्या विक्रीचा प्रश्न कोरोनामुळे निर्माण झाला. कुकुटपालन व्यवसाय बंद पडला. खूप मोठे आव्हान आज शेती समोर निर्माण झाले आहे. कोरोना व्हायरसमुळे शेतकऱ्यांच्या शव पेटीला अखेरचा खिळा ठोकला. अशी गंभीर प्रतिक्रिया विजय जावंधीया यांनी मांडली आहे. यावरून शेतीसमोरील आव्हानांची कल्पना येऊ शकते. शेती क्षेत्राचे प्रचंड नुकसान झाले आहे .

1.4 परिणाम :-

1. स्थलांतरित कामगारांना रोजगार मिळणार का ? हा प्रश्न आहे. कोरोनामुळे रोजगार मिळणार नाही. त्यामुळे उत्पन्न मिळणार नाही. कोरोनामुळे कामगारांच्या जगण्याचा प्रश्न निर्माण होईल . अनेक सामाजिक प्रश्न निर्माण होतील. मुलाबाळांच्या शिक्षणाचा प्रश्न निर्माण होईल .
2. भारतातील एकूण एमएसएमई पैकी केवळ सात टक्के उद्योग सुरू असल्याचे दिसून येते . इतर उद्योग बंद स्थितीत आहेत. या क्षेत्राला सर्वाधिक फटका बसल्याचे दिसून येते. याचा परिणाम पुढील वर्षी भारताच्या जीडीपी कमी होईल. अनेक कामगार बेरोजगार होतील व अर्थव्यवस्थेत मंदीसदृश परिस्थिती निर्माण होईल.
3. बेरोजगारीमुळे अर्थव्यवस्थेत मागणी कमी होते. राहणीमानाचा दर्जा घसरतो . त्यामुळे अनेक आर्थिक-सामाजिक प्रश्न निर्माण होतील .
4. कोरोनामुळे कृषी क्षेत्रावर गंभीर परिणाम झाला आहे. शेतमालाच्या किमती मोठ्या प्रमाणात कमी झाल्याचे दिसून येते . शेतीक्षेत्र, सेवाक्षेत्र , शेती जोड व्यवसाय देखील प्रचंड आर्थिक अडचणीत सापडल्याचे दिसून दिसत आहे . कुकुट पालन व्यवसाय करणारे शेतकरी पूर्णपणे उध्वस्त झाले आहेत. त्यामुळे व्यापारीवर्गाने त्याचा भरपूर लाभ उठविला आहे.

1.5 उपाय योजना :-

1. शहरातून गावाकडे परतलेल्या स्थलांतरित कामगारांना त्वरित मनरेगा अंतर्गत रोजगार निर्माण करणे गरजेचे आहे . तसेच सुक्ष्म, लघु, कुटीर व शेतीपुरक व्यवसाय सुरू करणे गरजेचे आहे.
2. एमएसएमई ला वाचविणे अत्यंत गरजेचे आहे. या उद्योगांसाठी पॅकेज जाहीर झाले तर वाढ करणे व विशेष पॅकेजची अंमलबजावणी करणे खूप गरजेचे आहे. लॉकडाऊन मुळे प्रक्रिया उद्योग सोडून गेलेल्या मजूरांना पुन्हा बोलून उत्पादन वाढीला चालना देणे गरजेचे आहे .
3. बेरोजगारी कमी करण्यासाठी शासनाने त्वरित धोरणात्मक उपाय योजना करणे गरजेचे आहे . नवीन नोकर भरती करणे तसेच या क्षेत्राचा नव्याने विकास करण्यासाठी नव्याने प्रयत्न करण्याची गरज आज निर्माण झाली आहे .
4. बहुतेक कृषि उत्पन्ना जीवनावश्यक यादीमध्ये आहे. सरकारने वीस कोटीच्या पॅकेजमध्ये शेतकऱ्यांना फारसे दिल्याचे दिसत नाही . बँकांनी तीन महिने पिक कर्जासह स्थगिती जाहीर केली. परंतु एवढे पुढे नाही नुकसानग्रस्त शेतकऱ्यांना पंतप्रधान फसल विमा योजनेत त्वरित टाकून विस्तार कला पाहिजे . महत्त्वाचे म्हणजे सर्व मनरेगा जॉब कार्ड धारकांना 100 दिवसाचे काम दिले पाहिजे. कोरोना काळात किमान अर्ध्या पेमेंटचा बेकारी हप्ता दिला पाहिजे. खेड्यातील सर्व स्थलांतरित कामगारांना अन्न, निवारा, कपड्यांची व्यवस्था करण्यासाठी शासनाने पुढाकार घेणे आवश्यक आहे .

1.6 निष्कर्ष:-

थोडक्यात आज बेरोजगारीची दहशत / भीती निर्माण झाली आहे . आज कोरोनाची भीती काढून आपल्या आरोग्यविषयक साधना माझे हेल्थ माझी जबाबदारी, चांगल्या आरोग्यविषयक सुविधा मिळवण्यासाठी शासनावर विशेषता केंद्र सरकारवर दबाव आणणे आवश्यक आहे . अर्थसंकल्पात आरोग्यावरील खर्चाच्या तरतुदी वाढ करणे अत्यंत गरजेचे आहे . कोरोना भयमुक्त व वैयक्तिक आरोग्य विषयक साधनामध्ये वाढ करून अर्थ चक्राला हळूहळू गतिमान करून आपण या संकटाचा सामना निश्चित करू शकतो .

1.7 संदर्भग्रंथ:

1. डॉ. मॅद बी. व्ही. कोरोना महामारीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम, दै. लोकाशा, 9 मे-2020.
2. www.agricultural of India.
3. पी चिदंबरम 20 लाख कोटीचा जमला दैनिक, लोकसत्ता 22 मे 2020 .
4. केतन गोरानीया-आत्मनिर्भरता हवी पण संरक्षण वाद नको, दैनिक लोकमत 26 मे 2020 .
5. पी चिदंबरम- खर्च नवा अर्थसंकल्प चलनी करण , दैनिक, लोकसत्ता 26 मे 2020 .
6. www.govt.of India
7. www.Atmnirbhar Bhart Abhiyan

कोरोना काळात योगाचे महत्व

प्रा.डॉ. प्रभाकर कीर्तनकार

स्वा.सै.सूर्यभानजी पवार महाविद्यालय, पूर्णा, जि. परभणी

प्रस्तावना :-

भारत ही संतांची ,महात्म्याची ,विचारवंतांची भूमी आहे.भारताला प्राचीन संस्कृतीक असा अनमोल वारसा लावलेला आहे.त्यात मुख्यत्वे योग, विपश्यना, आयुर्वेद ,भारतीय तत्वज्ञान या प्रमुख विषयांचा अंतर्भाव करता येईल.

आज जागतिक पातळीवर covid-19 विषाणू ही सर्वात मोठी समस्या निर्माण झाली आहे.या विषाणूने जगभर थैमान घातले आहे.दुसऱ्या महायुद्धाच्या नंतरचे ही सर्वात मोठे संकट आहे.कोरोनाचे संकट संपूर्ण जगासमोर उभे टाकले आहे.जागतिक आरोग्य संघटनेने या आजाराला वैशी महामारी घोषित केले आहे.कोरोना रुग्णांची संख्या दिवसेंदिवस वाढतच आहे .हे संकट लवकर संपण्याची चिन्हे दिसत नाहीत. त्यामुळे आता आपल्या सर्वांना नवीन जीवनशैली आचरणात आणावी लागेल. कोरोना सोबत लढाई लढण्यासाठी आयुर्वेद व योग प्रभावी शस्त्र म्हणून समोर आले आहे.या सोबतच आपण सर्वांनी धैर्य आणि संयम बाळगूनच नवी वाटचाल करावी लागणार आहे .

योगा अभ्यासाची सुरुवात मानवी संस्कृतीच्या उदया बरोबर झाल्याचे मानले जाते. प्राचीन योग विधीत भगवान शंकराला आदियोगीच्या रूपात पाहिले जाते.प्राचीन भारतात योग अस्तित्वात असल्याचे अनेक अवशेष सापडले आहे.वेद ,उपनिषदे, बौद्ध दर्शन ,जैन दर्शन ,महाभारत ,रामायण ,शैव व वैष्णव पंथामध्ये देखील योगाची चर्चा दिसून येते.

आपल्या ऋषी-मुनींनी योगी आदर्श जीवन शैली शोधून काढून विश्वकल्याणासाठी स्थापित केली आहे. वर्तमान काळात योगगुरू बाबा रामदेव यांनी जनमानसापर्यंत योग पोहोचवण्याची प्रमुख भूमिका पार पाडली आहे .प्राणायाम आणि योगाभ्यासामुळे रोगाशी लढण्याची प्रतीकार शक्ती /क्षमता वाढते .

भारताचे पंतप्रधान मा.श्री नरेंद्र मोदी यांनी कोरोना काळात भारतीयांशी संवाद साधताना म्हणाले की योगामुळे युमिनिटी ,कमुनिटी आणि युनिटी वाटते.भारताने योग्य ही जगाला दिलेली एक अमूल्य देणगी आहे .21 जून हा दिवस जागतिक योग दिन म्हणून साजरा केला जातो .मानवी आरोग्याच्या दृष्टीने योग महत्त्वपूर्ण आहे .

मानवी आयुष्यातील महत्त्वपूर्ण बाब म्हणजे आरोग्य महात्मा गांधी म्हणतात उत्तम आरोग्य ही खरी संपत्ती आहे. सोने-चांदी हे केवळ धातु आहेत.शारीरिक मानसिक स्वास्थ्यासाठी योग्य आहार-विहार ,आचार-विचार महत्त्वाचे आहे .निसर्गाने अन्न हे प्रभावशाली अस्त्र मानवाला जीवन जगण्यासाठी दिलेले आहे .रोगप्रतिकारशक्ती अन्न या घटकामुळे वाढते.रोग प्रतिकार शक्ती

चांगली असेल तर कोणताही आजार तुमच्या जवळ येत नाही. कोरोना सारखे संकट तुम्हाला अडवायला येत नाही तर तुमची उंची वाढवायला येतात. अशा संकटाला संधी मानून संधीचे सोने करा .

बदलती जीवनशैली :-

सध्याच्या परिस्थितीचा विचार केला तर असे दिसून येते की वेगवेगळ्या साथीच्या रोगाने जगात थैमान घातले आहे. कोणताही देश पूर्णपणे परिस्थितीवर नियंत्रण मिळवू शकलेला दिसून येत नाही. मग प्रश्न असा पडतो की आर्थिक सुबत्ता, प्रगती याचा काय उपयोग ? या सर्व परिस्थितीचा विचार केला तर या सर्व समस्यांचे मूळ आपल्या चुकीचा जीवनशैली व सवयी मध्ये आहे .

पूर्वीच्या काळी व आताच्या काळातील बदल झालेले दिसून येतात. शेतातील कामे, भरपूर चालणे, सायकल चालवणे, बाजार घाट, विहिरीतील पाणी शेदणे, पाट्यावर वाटणे, जात्यावर दळणे, जात्यावर दळण दळताना ओव्या श्लोक म्हणणे त्यामुळे मन शांती प्राप्त होत असे.

अन्नाचे स्वरूप बदलले पिझ्झा, बर्गर, पाव, मैद्याचे पदार्थ सारख्या चरबी युक्त पदार्थांचा आहारातील समावेश वाढला. रात्री उशीरा पर्यंत जागणे, सकाळी उशिरा उठणे, वेळी-अवेळी खाणे, व्यायामाचा अभाव, तासनतास टेव्ही समोर बसणे या गोष्टी आधुनिक जीवनशैलीच्या भाग बनल्या आहेत .

आपल्याला या सर्व परिस्थितीवर मात करण्याचे असेल तर सर्वात आगोदर स्वतःला समजून घ्यावे लागेल. कोणतेही शक्तिवर्धक औषध सेवनाने प्रतिकार / प्रतिबंधात्मक उपाय केल्याने आपण सुटलो असेल तर नक्कीच नाही. या गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत पण स्वतःकडे लक्ष देणे महत्त्वाचे आहे .

स्वच्छतेची गरज :-

शारीरिक स्वच्छतेचे धडे शालेय शिक्षणातून दिले जातात. काही संसर्ग आजार हे संपर्कातून पसरतात याबाबत अधिक काळजी घ्यावी. जेवण्यापूर्वी स्वतःच्या हात स्वच्छ धुणे, स्वच्छ पाणी पिणे, एकमेकांच्या वस्तू, कपडे वापरताना दक्षता घेणे .

योगा विषयी गैरसमज :-

योग हा शब्द ऐकला की आपल्या डोळ्यासमोर येतो भगवी वस्त्रे परिधान करणार, दाढी-मिश्रा वाढवणारा, हातात झोळी येऊन भीक्षा मागणारा व्यक्ती म्हणजे संन्यासी, योगी म्हणजे काहीतरी चमत्कार करणारा, हवेत तरंगणारा, गायब होणारा असा समज असतो. परंतु तज्ञांनी अभ्यासातून सामान्य माणूसदेखील योग अभ्यास करू शकतो. हे पटवून दिले आहे .

योगदर्शन :-

भारतीय दर्शनापैकी योग दर्शन हे अत्यंत महत्त्वाचे दर्शन आहे. योग ही संपूर्ण जगाला भारताने दिलेली अनमोल देणगी आहे .योग सर्व मानव जातीसाठी समान आहे. योग हे केवळ कल्पना आधारित व सैद्धांतिक तत्वज्ञान नाही तर हे मानवाचे आंतरिक, मानसिक जीवन निरोगी,शांत,समाधानी ,आनंदी होण्यासाठी महत्त्वाचे मार्गदर्शन करणारे मार्गदर्शक शास्त्र आहे .योग हे प्राचीन भारतीय मानसशास्त्र शास्त्र आहे .

मानसशास्त्रज्ञ म्हटले की डॉ.शिगमंड फ्राईड, जॉन वॅटसन ,विल्यम वुडवर्थ,अॅरिस्टॉटल या मानसशास्त्रज्ञांची नावे समोर येतात .परंतु भारतीय अध्यात्म व संस्कृतीमध्ये मनाची संकल्पना हजारो वर्षांपूर्वीची असून या मनाभोवतीच सर्व शास्त्रे गुंफली गेली आहेत .

शरीर आणि मन हे मानवी अस्तित्वाच्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. शरीर व मन हे एकमेकावर अवलंबून आहे. मानवाच्या व्यवहारावर शरीराचे व्यवहार अवलंबून असतात .मानवाच्या मर्जीशिवाय शरीराची एक पेशीय सुद्धा काम करणार नाही. शरीर आणि मन याचा मेळ घालण्याची गरज ओळखून योगशास्त्राची निर्मिती हजारो वर्षांपूर्वी केली गेली आहे .

योग या शब्दाची उत्पत्ती युज या संस्कृत धातूपासून झाली आहे .युज याचा अर्थ जोडणे असा होतो .योगामुळे शरीर व मन जोडले जाऊन त्याचे एकात्म साधता येते .सर्व दर्शनात योगाच्या बाबतीत एक वाक्यता आढळून येते.बौद्ध व जैन दर्शनात योगाला उच्च स्थान होते किंबहुना बौद्ध भिक्षु,जैन मुनि हे सर्व उच्च प्रतीचे योगी होते. ज्ञानयोग, भक्तियोग ,कर्मयोग ,राज्ययोग व मंत्रयोग,तंतयोग इत्यादी. वेगवेगळे प्रकार आहेत .उपनिषद, पुराण ,महाभारत त्यांच्यातही योगाचा उल्लेख आढळतो.

अलीकडच्या काळात मुख्यता शहरी जीवनात स्त्रिया-पुरुष ,मुले या सर्वात धकाधकी, गर्दी, प्रदूषण ,गोंगाट यामुळे अनेक प्रकारच्या नवीन शारीरिक व्याधींमुळे चिंता, नैराश ,वैफल्य यांना तोंड द्यावे लागत आहे .त्यामुळे अनेक नवे आजार व रोगांचा प्रादुर्भाव होऊ लागला आहे .यासारखा आजार ,रोग योगसाधनेने बरे होऊ शकतात असे जाणकार वैद्यक शास्त्रज्ञ ,मानसशास्त्रज्ञ मान्य करू लागले आहेत.

अनेक असाध्य आजारावरील उपचारासाठी लोकांना नियमितपणे आसने ,प्राणायाम, ध्यान करण्याचेही उपाय सांगत आहेत .या मानसिक ताण तणावाच्या युगात योग शास्त्राचा आधार फार महत्त्वाचा ठरत आहे .आज महर्षी पतंजली यांच्या योगशास्त्राचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे.

महर्षी पतंजली यांनी यम, नियमापासून समाधी पर्यंत अष्टांग योग सांगितला आहे. त्यातील समाधी पर्यन्त तरी पोचता आले नाही. तरी आसन प्राणायाम आणि ध्यान यांच्या अभ्यासाने मानवाला सर्वांगीण विकास साधता येतो. त्यातून सुख-शांती-समाधान निरामय शरीर याची फार मोठी उपलब्धी होते.

प्राणायाम :-

प्राणायामात पूरक, रेचक, कुंभक असे प्रकार आहेत. नाकावाटे घेतलेला प्राणवायू फुफ्फुसात भरून ठेवावा किंवा सोडल्यावर लगेच पुढचा श्वास घेऊ नये. यास अनुक्रमे आंतर कुंभक व बाह्य कुंभक म्हणतात .

प्राणायामामुळे मनशांती स्थिर एकाग्र होते. चिंता, तणाव, काळजी यांचा हळूहळू लय होतो. भावना स्थिर होतात. चंचलता, राग, चिडचिड, चिंता इत्यादी विकार दूर होऊन स्थितप्रज्ञता येते.

आसन प्राणायाम यांच्या दीर्घकालीन अभ्यासाने शरीर व मन यांची कार्यक्षमता वाढते. ताणतणाव सहन करण्याची क्षमता नकार पचवण्याची क्षमता वाढते. पहाटे लवकर उठण्याची सवय, सकस आहार घेण्याची सवय लागते. जीवनात चांगले बदल होतात. योगा अभ्यास करण्याचा सल्ला डॉक्टर सुद्धा देत आहेत. योगाभ्यासामुळे व्यक्तीची वैयक्तिक उन्नती तर होतेच पण प्रत्येकाने आचरणात आणले तर समाजस्वास्थ्य टिकेल आणि सकारात्मक समाज निर्माण होईल .

* संदर्भ सूची :-

1. भारतीय तत्त्वज्ञान- श्री.ह. दीक्षित
2. पतंजल योग सूत्र सहित योग शास्त्र -डॉ.ग.ना. जोशी
3. भारतीय तत्त्वज्ञानाचा प्रत इतिहास खंड 6, डॉ.ग.ना. जोशी .
4. साप्ताहिक सकाळ, जुलै -2017
5. विवेक(हिंदी) जून -2020

कोरोणाच्या संकटात स्थलांतरित मजूर समोरील आव्हान आणि सरकारी धोरण एक अभ्यास

डॉ. कालिदास मारुती भांगे

समाजशास्त्र विभाग सहयोगी प्राध्यापक

श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय देवगाव रंगारी

प्रस्ताविक:

कोरोणा संसर्गजन्य आजाराने संपूर्ण जगामध्ये चिंतेचे आणि दहशतीचे वातावरण निर्माण झालेले आहे. कोरोना विषाणूचा पहिला रुग्ण चीनमधील वुहान या शहरात जानेवारी 2019 मध्ये आढळला आणि त्या शहरात वाऱ्याच्या वेगाने पसरला परंतु चीन सरकार आणि प्रशासनाने तीन ते चार महिन्यात त्याचा प्रसार पूर्णपणे आटोक्यात त्यावर नियंत्रण मिळवले, आणि त्याला शहराच्या बाहेर पसरू दिले नाही मात्र जगाच्या कानाकोपऱ्यात पोहोचला की पसरवला हा विषाणू निसर्ग निर्मित मनुष्यनिर्मित की हे आर्थिक वर्चस्वासाठी जैविक युद्ध तर नाही ना ? असे अनेक प्रश्न जगातील विकसित आणि विकसनशील देशांसमोर निर्माण झालेले आहेत. त्यामुळे हा प्रश्न सरकार आणि प्रसार माध्यमांना पडलेला आहेच असे असले तरी भारतासारखी मोठी लोकसंख्या असलेला आणि गरीब, मजूर, भिकारी, बेकारी, कामगार, शेतकरी, किरकोळ व्यापारी यांचे प्रमाण 75 टक्के पेक्षा अधिक असून त्यांच्यावर दुरगामी परिणाम करत असून यातून अनेक नव्या समस्या निर्माण होताना आढळून येत आहेत. या समस्या भारतीय जनता प्रशासन शासन कसे हाताळते यावरच उद्याचा नवभारत कसा असेल, हे अवलंबून आहे.

कोरोणा संसर्गाने जागतिक स्तरावर चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय बनवलेला आहे, या कोरोनावाहयारसने मानव जातीवर आक्रमण केलेले आहे. वुहान मध्ये सर्वप्रथम रुग्ण आढळला त्या वुहानमध्ये चीनची सर्वात मोठी आंतरराष्ट्रीय व जागतिक स्तरावरील जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मदतीने चालत असलेली आंतरराष्ट्रीय प्रयोगशाळा मजबूत तटबंदीच्या आत सुरक्षिततेत आणि अत्यंत गुप्तपणे कार्यरत आहे. याचा उपयोग मानवी कल्याणासाठी अपेक्षित आहे परंतु जगातील महाशक्तिशाली देशांनी एक दुसऱ्यावर कुरघोडी करण्यासाठी जसे व्यापार, उद्योग , अनु- तंत्रज्ञान , चंद्र मोहीम यासारख्या बाबतीत विकास करतात आणि आपले वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतात त्यासाठी जी अतिविध्वंसक शस्त्रे- अस्त्रे बनवली गेली आहेत. तसेच घातक जैविक अस्त्र ही बनविण्याची भीती व्यक्त केली जात आहे. कोरोना ची लागण जसजशी जगभरात पसरू लागली तस तशी जणू सर्व प्रथ्वीच कोरोना ने व्यापली व प्रचंड मनुष्यहानी होत आहे. त्यामुळे डब्ल्यू. एच. ओनेही याला 'महामारी' म्हणून घोषित केली. याच पार्श्वभूमीवर जगातील अनेक राष्ट्रांनी जसे चीन, इटली, कोरिया, युरोपियन राष्ट्रांनी, अमेरिका, ब्राझील आणि भारत अशा राष्ट्रांतही आणीबाणी जाहीर केली आणि टाळेबंदी केली गेली. त्यामुळे कामगार स्थायी व अस्थायी, छोटे व्यापारी, मोठ्या

कंपन्या, कारखानदार आणि एकूणच देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होऊन सर्वत्र समस्यांची जंत्री निर्माण झालेली दिसून येते.

कोरणा विषाणू तसा पृथ्वीतलावर नवीन नाही अनेक प्रकारच्या व्हायरस पैकी एक व्हायरस आहे, त्याची लक्षणे जसे श्वसनसंस्थेवर आक्रमण क्षमता ठेवणाऱ्या पैकी एक आहे यामध्ये सर्दी-पडसे यातून फुफुसाची पूर्णपणे चाळणी करण्याची क्षमता असते आणि तो मानवी शरीराबाहेर वाढ होत नाही. तो फक्त मानवी शरीरात आणि मानवेत्तर प्राण्यांच्या शरीरातच वाढतो व एक दुसऱ्याच्या संपर्कात आल्यामुळेच पसरतो या संसर्गामुळे आजही इतर आजारापेक्षा मृत्यूदर कमी असला तरी तो आजार (विषाणू)वेगाने पसरत असल्याने या आजाराची आणि संसर्गाची प्रसार वेगाने होत असल्याने आणि उपचारासाठी खात्रीशीर औषध जगभर उपलब्ध नसल्याने त्याची दहशत मोठ्या प्रमाणावर पसरलेली आहे. सध्या तरी या संसर्गाचा प्रसार आणि प्रभाव रोखण्यासाठी संपूर्ण जगभर लॉकडाऊन टाळेबंदी लागू करण्यात आलेली आहे. जेथे टाळेबंदी करण्यास विलंब झाला त्यादेशात रुग्णांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली आणि मृत्यूचे प्रमाणही अधिक आहे. त्या तुलनेने भारतामध्ये लॉकडाऊन अगोदर केल्यामुळे त्या काळात रुग्णांची संख्या कमी होती. परंतु लॉकडाऊन करतात रुग्णांची संख्या आणि प्रसार वेगाने होऊन भारत जगातील सर्वाधिक रुग्ण असलेल्या देशांचे देशांच्या यादीत चौथ्या स्थानी पोहोचलेला दिसून येतो. टाळेबंद उठल्यानंतर कोरोनाचा प्रसार ग्रामीण भागातील वाडी-वस्त्या पर्यंत पोहोचविलेला दिसून येतो. त्यामुळे ग्रामीण भागात आणि शहरी भागातही दहशतीचे वातावरण पसरत चालले आहे. भारत आणि महाराष्ट्रातही कोरोना बाधित रुग्ण काही मोजक्या परिसरात आढळून येत होते मात्र आता शहरातील असा एकही भाग नाही की, कोरोना बाधित रुग्ण आढळला नाही. देशव्यापी लॉकडाऊन करत असताना देखील आकडा वाढतच राहिला तसेच लॉकडाऊन येथील केलेले असल्याने मोठ्या प्रमाणात वाढत जाऊन प्रत्येक जिल्ह्यातून रुग्णांची संख्या वेगाने वाढताना आढळत आहे. चीनने मात्र वुहान शहर पूर्णपणे बंद केले आणि त्या शहराच्या बाहेर संसर्ग होऊ दिला नाही. मात्र भारत सरकारने विदेशातून आणलेले सर्व नागरिक जुजबी तपासणी करून देशातील विविध भागात जाऊ दिले. जपानने आपले नागरिक विदेशातून आणले नाहीत आणि आले त्यांना वैद्यकीय देखरेखीखाली ठेवण्यात आले. तसेच सार्वजनिक कार्यक्रमावर बंदी घातली गेली. त्यामुळे त्याचा प्रसार होऊ शकला नाही, भारतातही लावले त्यामुळे रुग्णांची संख्या वाढ मोठ्या प्रमाणात रोखणे शक्य झाले मात्र या काळात या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात नागरिकांनी इतर शहरात गावात जाण्यास परवानगी मिळवल्या तसेच महाराष्ट्रातून मुंबई, पुणे या प्रतिबंधित क्षेत्रातून स्थलांतर झाले. पुढे टाळेबंदी सिस्थिल केली आणि मुंबई,पुणे, नागपूर, ठाणे या सारख्या शहरातून ग्रामीण भागात आणि दुसऱ्या शहरात लोक जाऊ लागले, परिणाम मुंबईतील बाधितांची संख्या कमी होऊन राज्यातील गावात खेड्यात रुग्णांची संख्या वेगाने वाढताना आढळून येत आहे. उदाहरणार्थ पहिल्या-दुसऱ्या लॉकडाऊन मध्ये औरंगाबाद शहरात मध्ये 1 लाख

75 हजार पेक्षा अधिक नागरिक पुणे, मुंबई येथून आले ही आकडेवारी नोंदणीकृत असून सायकल, मोटरसायकल आणि पायी प्रवेश केलेल्या संख्या वेगळी आहे, त्यामुळे औरंगाबाद शहर आणि ग्रामीण भागात प्रसार वेगाने होतो आहे, हे एका दिवसात 200 ते 300 पर्यंत जात आहे. जागतिक स्थरावरील विचार करता इटली, अमेरिका, ब्रिटन, जर्मनी, रशिया आणि युरोपियन देशांनी मोठ्या प्रमाणात घातलेले असताना भारतात मात्र हे प्रमाण अत्यंत कमी होते, तेव्हा भारत सरकारने या देशातून आपले नागरिक भारतात आणले त्यांना विरोध नाही परंतु त्यांना वैद्यकीय निगराणी खाली ठेवणे आवश्यक होते, तसेच परदेशातून प्रवास करून आलेल्या नागरिकांनाही वेगळे ठेवणे आवश्यक होते पण तसे झाले नाही आणि भारतात आज मोठ्या समस्येला सामोरे जावे लागत आहे यांच काळात जगातील सर्वात मोठा जमाव बंदी कायदा लावला त्यामुळे प्रसार कमी झाला, असे असले तरी लॉकडाऊन च्या काळात स्थानिक लोकांना कोरोनाचा संसर्ग कमी प्रसारित झाल्याने सरकार लॉकडाऊन वाढवत गेले. केंद्र आणि राज्य सरकारांनी लॉकडाऊन हाच एकमेव इलाज असे म्हणून पहिल्या नंतर दुसरा दुसरा नंतर तिसरा नंतर चौथा लॉकडाऊन ची साखळी सुरू झाली कोरोना च्या प्रकोपापेक्षा लॉकडाऊन स्थलांतरित मजुरांना कठीण वाटू लागले, स्थलांतरित मजुरांची संख्या प्रत्येक राज्यात काही लाखांच्या वर होती हे स्थलांतरित मजूर शहरातील अर्थव्यवस्थेचे, उद्योग व्यवस्थेचे ओझे आपल्या खांद्यावर वाहत होते, शहरातील रस्त्यांची कामे आपल्या मेहनतीने बहरत होते तोपर्यंत सर्व ठिकाणी ठीक होते हे मजूर आपल्या मुळगावापासून कोसो दूर राहत होते. कुठल्या वातावरणामध्ये, उघड्यावर, नाल्याच्या काठावर, अर्धपोटी राहून कष्ट करत होते, त्यांच्या कुटुंबियांच्या आरोग्यविषयक व शिक्षणाच्या सुविधा होत्या-नव्हत्या याचे शासनाला काहीही देणेघेणे नव्हते, हे कामगार असंघटित क्षेत्रात असून याचे प्रमाण 92 टक्के आहे त्यांच्यासाठी कोणतेही कायदे नाहीत. सामाजिक शारीरिक आरोग्य सुरक्षा कोणीही ठेकेदार सरकार कंपनी काळजी घेत नाही त्यामुळे कोरोनाच्या काळात मालकांना गरज नसल्याचे लक्षात आले त्यांना रस्त्यावर सोडून दिले. या परिस्थितीमध्ये त्यांचे मुकदम पळून गेले मजुरांना आपल्या घरी जाण्यासाठी कुठलीही संधी मिळाली नाही. केंद्र सरकारने केवळ तीन ते चार तासाचा अवधी देऊन संपूर्ण देशभर लॉकडाऊन आणि 144 कलम लावून टाकले आणि संपूर्ण देशभरातील आहे तेथे त्या ठिकाणी अडकून पडले. त्यांनी पहिला लॉकडाऊन २१ दिवसांचा तगधरून काढला परंतु पुन्हा १४ दिवसांचा दुसरा लॉकडाऊन सुरू झाल्यावर त्याचे ठाणे पिणे आणि इतर समस्यांना सामोरे जाणे कठीण झाले.आहे नाही ते सर्व वस्तू पैसा संपला आणि त्यांचा संयम सुटला भुकेने व्याकुळ झाले, अन्न, निवारा देऊ म्हणणार्या सरकारकडे कोणतेही ठोस नियोजन नाही. त्यांची भाकरीसाठी ची तळमळ पिण्याच्या पाण्यासाठी वनवन आणि गावाकडे राहिलेले अर्धे कुटुंब यांचे काय या काळजीने परेशान झालेले मजूर घराच्या ओढीने कोणी राष्ट्रीय महामार्गाने कोणी आगडमार्गाने कोणी सायकलवर तर कोणी रेल्वे पटरी ने पाय पाय निघाले मोठी हिंमत करत संसाराचे गाठोडे डोक्यावर

घेऊन दिवस-रात्र चालत गावाच्या ओढीने मजूर निघाले या मजुरांची दैना आणि जीवघेणा प्रवास सुरू झाला असला तरी मजुरांच्या देखभालीची व्यवस्था स्वयंसेवी संस्था व सरकारने आपले हात वर केले दिल्लीतील मजूर पाठवल्यानंतर चे नियम अधिक करण्यात आले.

स्वातंत्र्यानंतर चे सर्वात मोठे स्थलांतर :-

15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत स्वतंत्र झाला आणि त्याच वेळी पाकिस्तानची निर्मिती झाली तेव्हा एका देशाचे दोन तुकडे झाल्याने धर्माच्या आधारावर लोकांनी या देशातून त्या देशात म्हणजे भारतात राहायचे की पाकिस्तान मध्ये जायचे हे लोकांच्या मर्जीवर ठेवण्यात आले होते. त्यामुळे मोठे स्थलांतर झाले होते पाकिस्तान मधून जनावरांप्रमाणे रेल्वे भरून दिल्लीमध्ये माणसं आणून सोडण्यात आली होती. इकडची माणसं काही स्वखुशीने गेली तर पाकिस्तानी विभागातील माणसं बळजबरीने भारतात आणून सोडले असे असले तरी त्यादरम्यान चेंगराचेंगरी होऊन मोठ्या प्रमाणात मनुष्यहानी झालेली होती. त्यावेळी कोणी अन्न पाण्यावाचून तडफडून मेले अपघातामध्ये त्यानंतर आज 2020 मध्ये स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात झालेली दिसून येते या ठिकाणी हा प्रश्न उपस्थित होऊन याचे उत्तर काय तर स्वातंत्र्यानंतरचे सर्वात मोठे स्थलांतर केवळ असंघटित क्षेत्रातील कामगार असून छोटे व्यावसायिक हातावर पोट असणारे भिकारी आणि घरकाम करणाऱ्या मजुरांची होते त्यांची गावी जाण्यासाठी ची धडपड आता होती तर स्वतंत्र धर्माच्या नावाखाली देशात स्थलांतर तेव्हा झाले होते याहीवेळी माणूस मारला गेला मात्र गरीब आणि शोषित हाच घटक दोन्ही वेळेस भरडलेला दिसून येतो हे या स्थलांतरातील साम्य होय.

दिल्लीतील मजूर आपल्या मूळगावी पाठवल्यानंतर लॉकडाऊन चे नियम कडक करण्यात आले आणि पोलीस राज सुरू झाले. कुठे सरकारने तर कुठे संस्थांनी मजुरांच्या जेवणाची व्यवस्था केली. परंतु या यंत्रणा या समस्या पुढे कमी पडू लागल्या कारण या समस्येने एवढे अक्राळविक्राळ स्वरूप धारण केले होते की सर्व यंत्रणा अपुरी पडू लागल्या लॉकडाऊन नंतर ही वाढतच गेला, हातावर पोट असणारे, चणे-फुटाणे विकणारे, फुटपाथवर भिक्षा मागणारे, किती दिवस ते घरातच राहून पोट भरणार ते बिचारे तरी काय करणार मरण्याची भिती आणि वास्तव त्यांच्या डोळ्यासमोर दिसू लागले आणि मजूर सैरभैर झाला. यामध्ये फक्त मजुरच नव्हता तर मिळेल ते काम करण्याच्या आणि आपले पोट भरण्यासाठी आपले गाव सोडून शहराकडे आलेला सामान्य माणूस होता. हेच लोक शैरभैर झाले आणि आपल्या गावाकडे मिळेल त्या रस्त्याने दिसेल त्या दिशेने गावी निघाली ही संख्या अंदाजे कोटीहून अधिक असू शकते. पोटापाण्यासाठी घरापासून दूर असलेले मजूर गेल्या काही दिवसापासून घरात राशन पाणी नसल्याने नैराश्याच्या गर्तेत अडकलेल्या मजुराने गळफास घेतला. तर काहींनी वाटतच गळफास घेतला कोरोनाची साथ आल्यापासून कुटुंबातील कोणाही सदस्याला काम न मिळाल्याने पोटापाण्याचा प्रश्न निर्माण झाला.

कोणामुळे गेल्या तीन महिन्यात सर्वस्व गमावलेल्या परप्रांतीय आणि आपापल्या राज्यातील मजुरांनी मोठ्या शहरातून गावाकडे निघण्यास सुरुवात केली. ती कधी पायी सायकलवर मोटरसायकलवर कधी ट्रकने तर कधी दुधाचा टँकर मधून, मोटार वाहतुकीच्या गाड्यांमधून भाजीपाला वाहतूकच्या वाहनातून जिल्ह्यांच्या सीमा पार करताना तसेच काही ठिकाणी चिरीमिरी देत काही मजूर आपले गाव गाठण्यात यशस्वी झाले. काही अडकले ते विलगीकरण छावण्यात, शाळेत धर्मशाळेत ठेवण्यात आले तेथे कुठे पाणी मिळाले तर कुठे नाही आणि भात खाऊन दिवस काढले, काहीनी रात्रीच पळ काढला हा धाडसी प्रवास स्वतः सोबतच आपल्या कुटुंबियांचा जीव धोक्यात आणत कित्येक दिवस प्रवास करून पोलिसांच्या परवानगीविना, वैद्यकीय तपासणी विना जाणाऱ्या गाड्या पकडल्या तर काही लोक गावी पोहोचले अशा मजुरांना रोखण्यास शासकीय व प्रशासकीय यंत्रणा ही कमी पडल्या. आपल्या गावाकडे परवानगीविना पायी निघालेल्या या लोंढ्यांना रोखणार तरी कसे? असा प्रश्न निर्माण झाला होता यामध्ये तरुण, वृद्ध, स्त्रिया, गरोदर स्त्रिया, लहान मुले आपल्या घराच्या ओढीने पायी निघाले. प्रवासामध्ये खाण्यापिण्याचे साहित्य पैसे, संपले आणि समस्यांमध्ये वाढ झाली. प्रवास संपता संपत नव्हता, उष्णता ४० अंशा पेक्षा अधिक असल्याने रस्त्यावर त्यांच्या खांद्यावर संसाराचे ओझे कामगारांची स्थिती होती, त्याचे प्रतिबिंब या देशात दिसत होते. हैदराबाद ते बालाघाट मुंबई ते बिहार उत्तर प्रदेश सुरत ते जळगाव आणि देशातील विविध भागातून इतर भागात जाण्यासाठीचा जीवघेणा प्रवास तसेच काही राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांनी नाकारलेला प्रवेश त्यानंतर केंद्र सरकारने घेतलेली भूमिका आणि राज्यसरकार यांनी आपल्या राज्यातील स्थलांतरितांना स्वीकार करून केलेली व्यवस्था आणि दिलेली वागणूक या बाबीतून मानवाच्या मानवी मनाला आणि माणुसकी याविषयीचे वेगळे-वेगळे अनुभव दर्शवितात याच काळात काही राजकीय नेत्यांनी केलेले मदतीचे प्रदर्शन प्रत्यक्षात मिळालेली मदत यामध्ये अंतर होते ही मन विषण्ण करणारी बाब आहे.

याच काळात जालना येथून आपल्या गावी रेल्वे पटरी ने जाणारे औरंगाबाद जवळ झालेला रेल्वे अपघात, मध्यप्रदेश रेल्वे स्टेशनवर मातेचा झालेला मृत्यू, चालून चालून थकल्याने झालेले मजुरांचा मृत्यू, 350 किलोमीटर आजोबाना डोक्यावर वाहून आणणारा नातू, वृद्ध आजारी आई-वडिलांना श्रावण बाळा प्रमाणे वाहून नेणारे मजूर, सुरत होऊन 225 किलोमीटर अंतर चालून जळगाव जवळ बाळंत झालेली स्त्री त्या मातेला मिळालेली मदत, पायाला पिशवी बांधून चालणारी बालक, त्यांचे होणारे हाल पहावत नव्हते, किती मजूर वाटेतच मृत्युमुखी पडले तर काही मजुरांनी आत्महत्या केल्या तर लॉकडाऊन खुले करून मोठ्या शहरातील कोरोना संसर्ग कमी करण्यासाठी मजुरांची रवानगी मूळगावी करत मुंबईसारख्या शहरातील संख्या कमी करण्याच्या करण्यात शासन आणि प्रशासन यशस्वी झाले, मात्र गावगाड्यात, खेड्यापाड्यात वाडी-वस्तीत कोरोनाचा प्रादुर्भाव मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे त्याचे काय? हा प्रश्न अनुत्तरीत आहे त्यामुळे ग्रीन झोन मधील

जिल्हे ही रेड झोन मध्ये आले, याच काळात स्वयंसेवी संस्था दानशूर लोक लोकप्रतिनिधींनी तसेच राज्य सरकार आणि केंद्र सरकार छातीठोकपणे सांगत होते की कोणीही उपाशी राहणार नाही या ठिकाणी एवढ्या लोकांची जेवणाची व राहण्याची सोय करण्यात आलेली आहे. तसेच एवढे मेट्रिक टन गहू तांदूळ वाटण्यात आले आहे परंतु प्रत्यक्षात किती लोकांना मिळाले, कसे मिळाले, किती मिळाले याचा अभ्यास केल्यास खरे लाभार्थी आणि मिळालेली मदत यांची आकडेवारी बाहेर येईल.

कोरोना संसर्ग नंतर मोठमोठ्या महानगरातील कामगार सध्या बेरोजगार झालेले आहेत अमेरिका, इराण, इराक दुबई, सिंगापूर, चीन इत्यादी देशातून अनेक लोक मायदेशी परतून आलेले आहेत हे तरुण अजूनही बेरोजगार झालेले आहेत. त्यांच्यासमोर भविष्याचे वेध घेता येत नाही ग्रामीण आणि शहरी उद्योग बंद पडलेले आहेत राज्य-केंद्र सरकारने टप्प्या-टप्प्याने सुरु करण्याचा निर्णय घेण्यात आलेले आहेत. परंतु औरंगाबाद येथील बजाज या नामांकित कंपनीत एका दिवशी शंभर कामगार कोरोना पॉझिटिव्ह आले, त्यामुळे पुन्हा औरंगाबाद लोक डाऊन करण्यात आले त्यामुळे पुन्हा कामगारांच्या जीवनमरणाचा प्रश्न झालेला दिसून येतो या देशातील एकूणच कामगारांच्या पुढे चरितार्थाचे संकट उभा राहिलेले आहे टाळेबंदी उठल्यानंतर काय परिस्थिती असेल हे येणारा काळ ठरवेल. परंतु पुन्हा लॉकडाऊन वाढण्याची भीती वाटत आहे कारण 15 ते 30 जून या काळात मोठ्या प्रमाणात कोरोना संसर्गात वाढ झालेली आहे. मा. मुख्यमंत्र्यांनी शिक्षण संस्था संपूर्णपणे बंद ठेवल्याने संसर्ग कमी होतो आहे, परंतु मंदिरे आणि सार्वजनिक ठिकाणे, कारखाने, छोटे- मोठे विक्रेते व्यापारी तसेच सलून इत्यादी सुरु केल्यामुळे त्याचा संसर्ग आणि प्रसार मोठ्या प्रमाणात होताना आढळून येत आहे. यामुळे पुन्हा लॉकडाऊन लागण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. जागतिक आरोग्य संघटनेने कोरोनासह जगण्याचा सल्ला दिलेला आहे. त्यामुळे कोरोनाचा उपद्रव एवढ्यात थांबण्याची शक्यता नाही असेच दिसत आहे.

सध्याच्या कालखंडात मजुरांची स्थिती आकाश कोसळ्यागत झालेली दिसून येते. सर्व यंत्रणा थांबल्यामुळे त्यांच्या रोजीरोटीची चक्रे बंद आहेत. अशा मजुरांना कोरोनाची नव्हे तर उपासमारीने मरण्याची भीती निर्माण झालेली आहे. तसेच या समस्येने ते मानसिक दृष्ट्या, आर्थिक दृष्ट्या, पूर्णपणे कोलमडले दिसून येत आहेत. अशा मजुरांना राज्य व केंद्र सरकार पाहिजे ती मदत करण्याचे आश्वासन देत आहे प्रशासकीय यंत्रणा आदेश देत आहेत, त्यामुळे त्यांना दोन वेळचे अन्न मिळाल्याने त्यांच्या भग्न मनांना दिलासा मिळणार नाही. तसेच गावाकडे असलेले मजूर याची कुठेही नोंद नाही. त्यांच्यापर्यंत थोडीच मदत पोहोचणार आहे. परंप्रांतीय मजूर आपल्या राज्यात गेल्यावर सहजासहजी परत येण्याची शक्यता कमीच आहे महाराष्ट्रात स्थलांतरित मजूर कामगारांमध्ये प्रामुख्याने मध्यप्रदेश, झारखंड बिहार, छत्तीसगड, पश्चिम बंगाल आणि उत्तरप्रदेश येथील मजूर शेतीच्या, रस्त्यांच्या कामांना, बांधकामाच्या याकरिता ग्रामीण भागात आणि शहरांमध्ये छोटे व्यवसाय व इतर मंजुरीकरिता येत असतात. 2018 मध्ये देशातील श्रमिकांच्या सर्वेक्षणाच्या

अहवालानुसार देशात एकूण 46 कोटी 50 लाख श्रमिक/ मजूर होते त्यापैकी 52 टक्के स्वरोजगार छोटे व्यावसायिक आणि 25 टक्के मजूर पोटासाठी भटकंती करणारे होते तर क्षेत्रांमध्ये काम करतात तर कायमस्वरूपी रोजगार असणारे केवळ १० टक्के श्रमिक होते. यामध्ये जेव्हा टाळेबंदी घोषित झाली तेव्हा 2018 च्या सर्वेक्षणाचा विचार करता 46 कोटी 50 लाख मजूर पैकी 90 टक्के म्हणजे 41 कोटी 85 लाख मजुरांना सर्वात मोठा फटका बसलेला दिसून येतो. यामध्ये दिल्ली, मुंबई, आमदाबाद, सुरत, कोलकत्ता आणि पंजाबच्या अनेक शहरांमधून मजुरी करतात यामध्ये उत्तर प्रदेशातून लाखो लोक उपजीविकेसाठी विविध राज्यांमध्ये मजुरीसाठी स्थलांतरित झालेले आहेत. व्यक्तिशः मजुरी कमी असली तरी देशाच्या अर्थव्यवस्थेत या कामगारांचा खूप मोठा वाटा आहे हे मान्य करावेच लागेल देशव्यापी टाळेबंदी करताना एवढ्या मोठ्या संख्येने स्थलांतरित कामगार मजुरांचा विचार अजिबात केला गेला नाही. संपूर्ण देशातील सर्व व्यवहार पूर्णपणे बंद केल्यानंतर या मजुरावर / कामगारावर काय संकट कोसळले असेल त्याचा विचार शासन आणि प्रशासनाने करणे आवश्यक होते. मात्र त्याचा विचार केलेला नव्हता त्याचा परिणाम मुंबईहून-बिहार-उत्तरप्रदेश- दिल्ली- उत्तरप्रदेश आणि बिहार कडे किलोमीटर पायी चालत मजुरांचे तांडेच्या - तांडे याचे विदारक चित्र या देशातील नागरिकांना पहावे लागले देशाच्या फाळणीनंतर चे सर्वात मोठे स्थलांतर अशी इतिहासात नोंद झालेली आहे असेच म्हणावे लागेल.

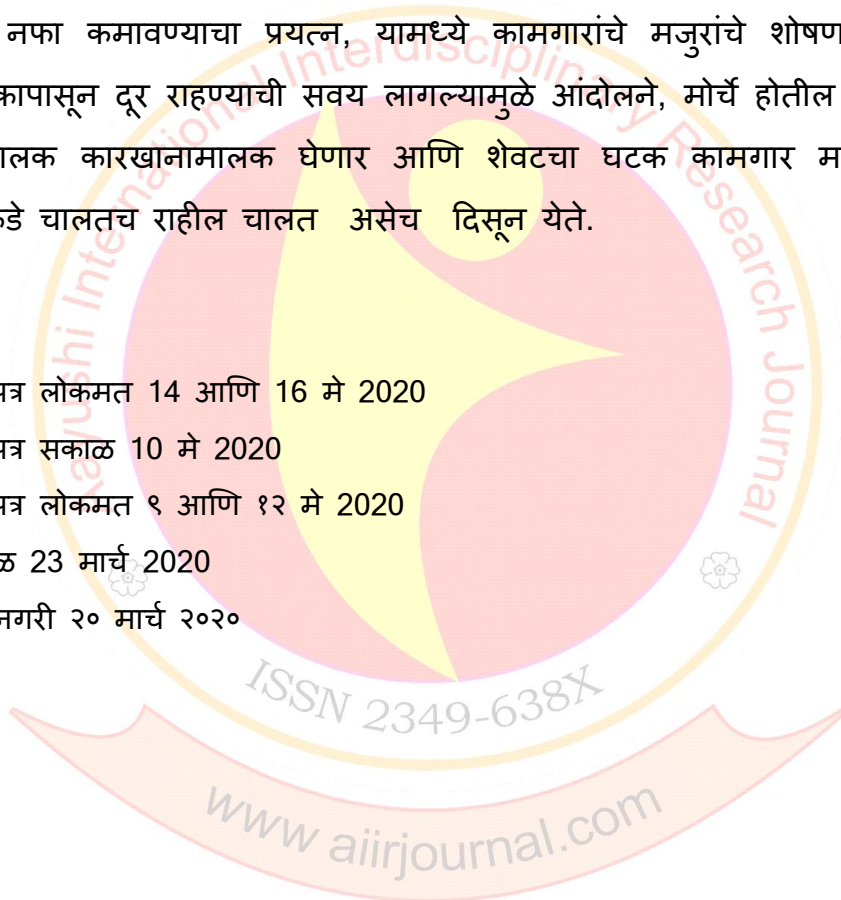
शासकीय उपाय योजना :-

स्थलांतरित मजुरांचे मोठ्या प्रमाणात हाल सुरू झाले अन्न पाणी निवारा आणि दळणवळणाची सोय नाही यामुळे प्रचंड हाल होऊ लागले लॉकडाऊन मुळे रोजगाराच्या संधी नाहीत हाताशी आलेले दोन रुपये व राषण संपले लहान घरांमध्ये अधिक व्यक्ती त्यामुळे कोरोना किंवा अन्य संसर्ग होण्याची भीती अधिक वाटू लागली घरातील अन्न-पाणी सर्व संपले आणि कामगार मजूर हतबल झाले त्यामुळे रस्त्यावर उतरून गावाची वाट धरली जागोजागी मजुरांचे लोंढे दिसू लागले तेव्हा केंद्र आणि राज्यसरकार यांनी निर्णय घेऊन दोन महिन्यांचे देण्याची घोषणा केली तसेच स्थलांतरित मजुरांकडे राशन कार्ड नसल्याने त्यांना राशन मिळणे कठीण होऊ लागले तेव्हा रेशन कार्ड नसले तरी दोन महिन्यांचे , मनरेगा कामावर कामावर मजुरी व राहण्यासाठी त्यांना अन्नधान्य पाणी मजुरी मिळण्याची काळजी घेण्याचा प्रयत्न झालेला दिसून येतो. मजुरांची तत्कालीन आणि गरजा पूर्ण करण्याचे काम शासनाने केले परंतु त्याचा फायदा किती लोकांना झाला आकडेवारी आणि प्रत्यक्ष मिळालेली मदत संशोधन करण्याचा विषय आहे. स्वयंघोषित समाजसेवक मदत थोडी देत होते आणि फोटो अधिक काढत होते. औरंगाबाद मध्ये एका नगरसेवकाने तर प्रताप केला सातशे ते आठशे गरीब लोकांना सामाजिक अंतर ठेवून फोटो काढले आणि दहा जणांना किट देऊन मोठ्या फोटो काढले आणि बाकीच्यांना उद्या असे म्हणून हाकलून दिले. असेही अनुभव आहेत मजुरांच्या हितासाठी 1919 मध्ये आंतरराष्ट्रीय श्रमिक संघटनेची स्थापना झाली भारतही या

संघटनेचा संस्थापक सदस्य आहे. यामध्ये श्रमिकांचे कामाचे तास, कामाचा मोबदला, मजुरांना न्याय देणे त्यांचा जीवनस्तर उंचावण्यासाठी ठोस उपाययोजना आखून अंमलबजावणी करणे हे काम संघटना करून घेत असतात परंतु कोरोना संकटाकडे आणि शासकीय निर्णय पुढे सर्व कायदे कमी पडले कोरोना संकट संपल्यानंतर आणि बंदी उठल्यानंतर परत गावी गेलेले मजूर किती प्रमाणात परत येतील याविषयी शंकाच आहे तसेच परत आलेल्या कामगारांची मजुरांचे शोषण होणार हे मात्र नक्की. त्यातून गुलामीचे जिणे जगण्याची वेळ येईल तेव्हा केंद्र आणि राज्य सरकारांनी असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या संरक्षणासाठी निश्चित धोरण आणि कायदे करणे आवश्यक आहे नाहीतर संघर्ष अटळ आहे. केंद्र आणि राज्य सरकार आर्थिक घडी बसवण्याचा प्रयत्न, कारखानदार आणि उत्पादक अधिक नफा कमावण्याचा प्रयत्न, यामध्ये कामगारांचे मजुरांचे शोषण करणार आणि कोरोनामुळे एकमेकापासून दूर राहण्याची सवय लागल्यामुळे आंदोलने, मोर्चे होतील की नाही याचा फायदा कंपनी मालक कारखानामालक घेणार आणि शेवटचा घटक कामगार मजूर त्यांचे जिणे शोषणातून प्रश्नाकडे चालतच राहील चालत असेच दिसून येते.

संदर्भ सूची :-

- १) दैनिक वृत्तपत्र लोकमत 14 आणि 16 मे 2020
- २) दैनिक वृत्तपत्र सकाळ 10 मे 2020
- ३) दैनिक वृत्तपत्र लोकमत ९ आणि १२ मे 2020
- ४) दैनिक सकाळ 23 मार्च 2020
- ५) दैनिक पुण्यनगरी २० मार्च २०२०

कोरोनाचा सांस्कृतिक क्षेत्रावर झालेला परिणाम

डॉ. राम बोरगांवकर

प्राचार्य,

सरस्वती संगीत कला महाविद्यालय, लातूर

२०१९ मध्ये कोरोना व्हायरस चीनमधील वुहान शहरात आढळून आला. याला कोव्हीड . १९ असे नाव देण्यात आले. कोरोना व्हायरस गरीब, श्रीमंत, जात, धर्म, पंथ या आधारावर भेदभाव न करता तसेच याचा परिणाम केवळ कोरोना संसर्गाने आजारी पडणाऱ्यावरच झाला. असे नाही तर, आपल्या भारत देशाबरोबरच जगातील अनेकांच्या आरोग्यावर आणि आर्थिक स्थैर्यावर याचा परिणाम झालेला दिसून येत आहे. कोरोनाचा फैलाव होऊ नये म्हणून देशभरातील अनेक राज्यांनी लॉकडाऊन केल्यानंतर समाजातील प्रत्येक घटकांवर त्याचा गंभीर परिणाम होऊ लागला यातीलच एक घटक म्हणजे सांस्कृतिक क्षेत्र. राज्यातील, देशातील कलावंतांची एकंदरीत स्थिती पाहिली तर सांस्कृतिक क्षेत्रातील गायक, वादक, नेपथ्यकार, नाटककार, लोककलावंत आदिंना कोरोनाच्या प्रादुर्भावाने भयावह परिस्थितीला सामोरे जावे लागत आहे.

कोरोनाच्या प्रादुर्भावाने भारतातील सांस्कृतिक क्षेत्रावर अतिशय गंभीर परिणाम झाला असून लॉकडाऊनमुळे सार्वजनिक उत्सव, महोत्सव, पारंपरिक कार्यक्रम, शारदोत्सव, गणेशोत्सव असे कार्यक्रम काही काळांकरिता बंद ठेवण्याचे शासनाने आदेश दिले. त्यामुळे सर्व कलावंतांना विनाकार्यक्रम घरी बसावे लागले. त्यामुळे संगीत क्षेत्रातील सवाई गंधर्व महोत्सव असो वा एलोरा फेस्टिवल असो सर्वच कार्यक्रम रद्द झाले. यामुळे कलावंतांना सादरीकरणाचे कामच नसल्याने त्यांचा व त्यांच्या कुटुंबियांचा उपजिविकेचा प्रश्न भेडसावू लागला. कांही कलावंतांची आर्थिक परिस्थितीत दररोज कार्यक्रम केल्याशिवाय कुटुंबाचा उदरनिर्वाहच होऊ शकत नाही. अशी स्थिती असलेल्या पुणे, मुंबई येथील कलावंतांना केवळ काही सामाजिक, सांस्कृतिक संस्था व व्यक्तिगत दानशूर दात्यांनी आधार दिला. पण वरचेवर कोरोनाचे हे दुष्ट चक्र अधिकच बिकट होत चालले आहे.

गेल्या तीन महिन्यांपासून विविध सांस्कृतिक कार्यक्रमांवर बंदी असल्याने कलावंतांना उपासमारीचा सामना करावा लागत आहे. त्यांचे जगणे कठीण झाले आहे. यातून ऑनलाईन कार्यक्रम करणे हा एक छोटसा मार्ग निघाला, पण यात फारसे उत्पन्न मिळू शकत नाही. तसेच ऑनलाईन कार्यक्रमासाठी घरामध्ये चांगले सेटअप, रेकॉर्डिंग रुम, ध्वनि क्षेत्रक, उच्च दर्जाचा कॅमेरा, आदि आधुनिक उपकरणे असावी लागतात. त्याला खर्च आलाच. तो कसा करायचा तसेच हे सर्व करूनही यात फारसे उत्पन्न नसल्याने कलावंतांची स्थिती अधिकच बिकट होत चालली आहे. आता यामध्ये शासनाने लक्ष घालणे जरूरीचे आहे, कारण समाजात कला व संस्कृतीची चळवळ बंद पडली तर समाजात विकृती वाढू लागेल, तसेच समाजाच्या मनोरंजनाची व प्रबोधनाची जबाबदारी अशा काळात शासनावरच असेल. तेव्हा याबाबींवर लक्ष केंद्रित करून कलावंतांच्या समस्या सोडविण्यासाठी अधिकारी, समाजसेवक व जेष्ठ कलावंतांनी बसून विचारपूर्वक उपाय करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संगीत ही गुरुमुखी विद्या आहे. परंतु आजच्या परिस्थितीत कोरोना या महामारीमुळे गुरुजवळ बसून संगीत शिक्षणाचे धडे घेणे अशक्य असल्याने ऑनलाईन संगीत शिक्षणाची सुरुवात नव्या जोमाने करून समाजमानाचे प्रबोधन आणि मनोरंजन करण्याची जबाबदारी कलावंतांबरोबरच शासनावरही आहे हे विसरून चालणार नाही. इतर विषयांचे शिक्षण, नौकरी, वेळेची उपलब्धता नसल्यामुळे, येण्या-जाण्यात वेळ जात असल्या कारणाने संगीताचे शिक्षण घेत असणारे विद्यार्थी ऑनलाईन माध्यमातून संगीत माध्यमाचे धडे गिरवतात. परंतु सध्यास्थितीत कोरोनामुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन संगीत शिक्षण घेण्यासाठी पुरेसा तंत्रज्ञानाच्या अभावामुळे संगीत शिक्षण घेण्यात मोठा अडचणी निर्माण होत आहेत. ऑनलाईन शिक्षण घेण्याची सुविधा असेल तरच, ऑनलाईन संगीत शिक्षण सहजपणे घेता येईल. परंतु संगीत शिक्षण घेणाऱ्या सर्वच विद्यार्थ्यांच्या घरी वाद्य नसतात. त्यामुळे दादरा, तीनताल, झपताल, कायदा, रेले हे वादनातील निरनिराळे प्रकार समजणे कठीण जाते. परिणामी संगीत शिक्षण घेण्याची इच्छा असणाऱ्या अनेक विद्यार्थ्यांना संगीत शिक्षणापासून वंचित राहावे लागत आहे.

कोरोनाच्या वाढत्या प्रादुर्भावामुळे आणि यात्रा, जत्रा, जयंत्या, उत्सव सर्वांवरच बंदी असल्याने समाजातील अनेक लोककलावंतांना उपासमारीला तोंड द्यावे लागत आहे. गावच्या जत्रांमध्येही गावकरी करमणुकीसाठी व त्यातून लोकप्रबोधन व्हावे या हेतुने तमाशाचा कार्यक्रम ठेवतात. तमाशातील गाणी आणि विनोद याला रसिक श्रोते भरभरून दाद देतात. मात्र कोरोनामुळे यात्रा उत्सवच रद्द झाले असल्यामुळे, तमाशाला सुपारीच मिळत नसल्याने कर्ज काढून उभारलेला तमाशाचा फड चालवायचा कसा याची धास्ती या लोककलावंतांसमोर आहे. तसेच लग्न समारंभ, घरगुती कार्यक्रम, सभागृहात गायन सादर करून उपजीविका भागविणाऱ्या कलावंतांनाही कोरोना या महामारीचा मोठा फटका बसला आहे.

कालमानानुसार या सर्वच परिस्थितीचा अभ्यास करून कलासाधक, कलावंत व रसिक यांचा मेळ घालून पुढील कार्यक्रम तयार करणे ही काळाची गरज आहे. या परिस्थितीत संगीत साधकांची शिक्षण देण्याची नवीन प्रणाली तयार करावी लागणार आहे. सुरक्षित, सामाजिक अंतर ठेवून मुलांना कसे शिकवता येईल, तसेच त्यांची पुढील संगीत साधनांत सुरक्षित अंतर ठेवून कशी करवून घेता येईल हे पाहणेही महत्त्वाचे आहे.

कोरोना महामारी : जगाच्या अर्थकारणातील महासंकट

प्रा. श्रीमंत रघुनाथराव दोरवे

भूगोल विभाग,

सरस्वती संगीत कला कनिष्ठ महाविद्यालय, लातूर.

जगामध्ये महामारी म्हणून ज्याचा उल्लेख केला जात आहे. तो कोरोना व्हायरस म्हणजे जगाचे संकट मानले जात आहे या विषाणूमुळे जगभर आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक पर्यावरणीय समस्या निर्माण झाल्या आहेत. कोणत्याही विषाणूला धर्म असतो का? महामारी ची विचारसरणी असते का? कोरोनाचा अटकाव करण्यासाठी हायड्रोक्सीक्लोरोक्वीन औषध उपलब्ध आहे परंतु दुर्दैवाने अशी दिसून येते की आजच्या काळात विषमतेचे विष किती जागतिक पातळीवर भिनलेला आहे जगभरात आणि भारतातही अराजकता माजली आहे यातून लक्षात येते की या देशात कोरोना ची लढाई एका देशात सुरु झाली होती. त्याचे परिणाम म्हणजे सत्ताधारी आणि विरोधी पक्ष केंद्र सरकार आणि तसेच गैर भाजप राज्य सरकार यांच्यातल्या वैचारिक मतभेदांमुळे आणि अनेक प्रश्न निर्माण झाले. लोकांच्या जीवन-मरणाचा प्रश्न असो किंवा नसो आपल्या देशात अशीच विषमतेची दरी तयार होते ही फार मोठी खेदाची बाब आहे. आपल्या पक्षी भावना अंधभक्ती, टोकाचा द्वेष, शंका या समस्या मध्ये न अडकता कोरोना या महामारीला संकटाचा सामना करण्यावर आपण सर्वांनी लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे.

आपल्या देशात विषयाला सुरुवातीलाच एका धर्माशी जोडला गेला. त्याच्या प्रसारासाठी तब्लिगी जमात या संघटनेला जबाबदार धरून गुजरातचे मुख्यमंत्री यांनी त्याला विरोध केला. त्यांच्या राज्यात कोरोना चा प्रादुर्भाव तब्लिगी जमात वाले करत आहेत. त्यांच्यामुळे हा कोरोना व्हायरस वाढलेला आहे. गुजरात राज्यात कोरोना सर्वाधिक परिणाम असलेला तीन राज्यांपैकी एक गुजरात राज्यात आहे. तब्लिगी जमात कार्यक्रम मार्च महिन्यात झाला होता. तीन महिने हा कुठल्याही विषाणू साठी खूप मोठा काळ नाही परंतु याला विरोध झाला. त्यांना दोषी ठरवण्यात आले आणि या करणामुळे झालेल्या मृत्यूची आकडेवारी आहे ती मार्च मध्यापर्यंत गुजरातच्या आकडेवारीपेक्षा वीस पट अधिक आहे पण आज कोणी जमायचं नाव घेत नाही यादरम्यान दुसऱ्या अनेक बातम्या आल्या महाराष्ट्रातून अनेक जिल्ह्यातून बातम्या येऊ लागल्या त्यानंतर नांदेड वरून एक बातमी आली आणि तेथे प्रवास यामुळेही थांबला आहे असे आजही येथे सांगितले जाते परंतु कोणताही महाभयंकर आजार असेल त्या आजाराला कोणताही धर्म नसतो कोणतीही जात नसते आणि त्या विषयानुसार परिणाम सर्व जाती धर्मातील लोकांच्यावर होत असतो खरं म्हणजे कोरोना विषाणू धर्मनिरपेक्ष आहे पण अनेक छोटे विचार मांडणारी मंडळी धर्माशी जोडून याचा फायदा घेत आहे करुणा महामारी मुळे तपासून उपचार, प्रादुर्भाव आणि मृत्यूपर्यंत अनेक मुद्द्यांवर चर्चा विचारांच्या आधारावर विभागली आहे. तुम्हाला नरेंद्र मोदी आवडतात तर त्यांना गृहीत धरून चालणार नाही काही लोक या मारीच्या दृष्टीने अभ्यास करत असतील ते तुम्हाला आवडत असतील पण त्यांच्या दृष्टिकोनातून विचार करतो की भारतासह जगात अनेक लोक मृत्युमुखी पडत आहेत पडलेले आहेत मे

महिन्यांमध्ये तर अनेक रुग्ण कोरोनाने मरण पावली. जोपर्यंत या विषयाच्या दृष्टीने अनुकूल घटक घडत राहतील तोपर्यंत हा विषाणू जगभरातून बाहेर पडणार नाही किंवा कमी होणार नाही.

आज संपूर्ण जग या महामारी च्या कोरोनावायरस च्या समस्या मध्ये अडकलेला दिसून येतो. जवळपास सात दशकापासून मलेरिया सारख्या आजारावर नियंत्रण आणण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. यासारख्या आजारावर नियंत्रण आणण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. परंतु वैज्ञानिकांच्या किंवा वेगळ्या संशोधनाच्या माध्यमातून यावर ही आपल्याला पूर्णपणे मात करता आली नाही. परंतु कोरोनावायरस मुळे अनेक मृत्यू होत आहेत. त्यापेक्षा जगभरामध्ये पेक्षा जास्त अशा कॅन्सर, मलेरिया उपासमारीने अनेक लोक मोठ्या प्रमाणात मरत आहेत हे आपण लक्षात घेणे गरजेचे आहे या आजारावर औषध आजही उपलब्ध नाही संशोधक खूप घाईघाईने संशोधन करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. काही लोक आपली पोळी भाजून घेण्याचा प्रयत्न करत आहेत तर काहीजण औषधाच्या निष्कर्षाची वाट पाहत आहेत यावरून राजकारण केले जात आहे म्हणजे या सारखे वैद्यकीय नियतकालिके सुद्धा या सापळ्यात सापडली घाईगडबडीत औषध शोधून काढणारे क्लिप प्रकाशित केले त्याचा प्रतिवाद एखादा संपादक ही करू शकला असता. सध्या दिवसात अनेक गोष्टींचे राजकारण करून धुवीकरण झालेले आहे. कटुता निर्माण होत आहे.

एखाद्या देशा बद्दल अपशब्द बोलले जात आहे आणि त्याला दोषी ठरवले जात आहे हे राजकारण आता कधीही थांबणार नाही कारण प्रत्येकाला आपला स्वार्थ पडलेला दिसतो याला थांबवायचे असेल तर तज्ञांच्या भरवशावर त्याला सोडणे गरजेचे आहे. आपल्याला असे माहित आहे की गोड बोलने म्हणजे काही तरी धोका आहे. लक्षात घेऊन आपण पण यावर मात करण्याचा प्रयत्न करणे अत्यंत आवश्यक आहे आणि या एका गंभीर महामारी चा फायदा उठवणाऱ्या लोकांच्यावर मात करून संपूर्ण देशाला एकसंघ एकाच छाताखाली आणून त्यावर नियंत्रण आणण्याचा प्रयत्न केला तर निश्चितपणे या मार्गातून आपण बाहेर पडू शकतो. जगाबरोबर भारताचाही विचार केला तर आज देशामध्ये वेगवेगळ्या शहरात आणि महानगरांमध्ये प्रचंड मोठ्या प्रमाणात कोरोना या आजारामुळे परिणाम झालेले दिसून येतात. कोरोनाच्या भीतीने कामगारांना रोजगारासाठी धडपडावे लागते मंडप, लाईट, साऊंड व्यवसायिकांनी सध्या दोन पावले मागे घेऊन काम करण्यापर्यंत वाट बघण्याची ठरवलेले आहे. कामगारांच्या कमाईचा प्रश्न कामगार पुढे उभा राहिला. आर्थिक प्रश्न सोडवण्याचे आव्हान

आज भारत सरकार आणि राज्य सरकार यांचे समोर आहे परिणामी याची माहिती देत असताना कोरोनाच्या भीतीमुळे शहरातील सांस्कृतिक कार्यक्रम देखील अडकणीत आले आणि गंभीर स्वरूपाचे परिणाम लोकांना भोगावे लागत आहेत विद्युत रोषणाई सजावटीचे कार्यक्रम अशा क्षेत्राशी निगडित अनेक उद्योग बंद झालेले आहे कापड खरेदी करण्याचा वेग मंदावला आहे आमच्याकडे कामाला असलेल्या मजुराला साधारणतः 700 ते 800 रुपये रोज पगार दिला जातो मागवलेल्या कामगारांना एक हजार रुपये पगार द्यावा लागतो. आता व्यवसाय करून त्याचा प्रतिकूल परिणाम होत असल्याने कामगारांचा रोजगार बुडत आहे आर्थिक चणचण जाणवत आहे आणि कुणाची सावट निश्चितपणे भारतीय जनमानसावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम करत आहे याबरोबरच वाढदिवस पार्टी हॉटेल याकडे निर्मिती ऑर्डर होत असायची ती थांबलेले आहे त्याबरोबर होळी असेल तरी मनसे रंगपंचमी असेल अशा अनेक सण-उत्सव बाब असून त्याचा परिणाम मोठ्या प्रमाणात झालेला दिसून येतो शासनाने या प्रकारचे निर्बंध लागल्यामुळे सध्या वातावरणातील बदल याचा परिणाम झालेला आहे गेल्या

दोन ते तीन महिन्यांपासून ग्राहकावर आणि लोकांच्या जगण्यावर परिणाम झाला. त्याचबरोबर लहान-मोठे उद्योग करणारे रस विक्रेते, वडापाव विक्रेते, पाणीपुरी, भेळ विक्रेते नेहमी दिसणाऱ्या गर्दीमध्ये यांच्या पोटाच्या खळगी भागवण्यासाठी म्हणून व्यवसाय त्यांना करावा लागत होता. त्यामुळे त्यांची गरज पूर्ण होत होती मात्र अशा लहान मोठ्या व्यावसायिकांना सुद्धा त्याचा फटका बसला आणि त्यांच्या जीवनावर झालेला दिसून येतो सध्या कोरोना व्हायरस मुळे महाभयंकर संकटात संपूर्ण जग अडकलेला आहे

थैमान घातलेल्या साथीच्या आजारांमुळे जगभरातील आत्तापर्यंत अनेक लोक मृत्युमुखी पडले वाढत्या प्रसारामुळे जगभरातील मानवी समूहाला जिवंत राहणे प्राथमिकता वाटत आहे या साथीच्या आजाराची लागण विषाणूंचा प्रादुर्भाव जगभरातील अनेक श्रीमंत पासून ते गरिबा पर्यंत होतो आहे जोपर्यंत या विषाणूचे स्वरूप, त्याचा प्रसार आणि व्यक्ती याचा ताळेबंद घालायचा आतच या विषाणू व्यस्त प्रमाणात पसरायला सुरुवात केली असून अजूनही या आजारावर लस बनवण्याच्या विषाणू शोधणाऱ्या शास्त्रज्ञांना यश आले नाही. आणि त्यामुळे भारतात देखील कोरोना साथ मोठ्या प्रमाणामध्ये पसरत आहे. भारताच्या आजच्या घडीला मोठ्या प्रमाणात आकडे पाहायला मिळतात आणि आज महाराष्ट्राची आकडेवारी पाहिली तर जवळजवळ दीड लाख लोक या आजाराने ग्रस्त झालेले आहेत त्याचे कारणही तसेच आहे कारण दैनंदिन जीवनामध्ये लोक फार मोठ्या प्रमाणात घराबाहेर पडत आहेत आणि विशिष्ट सामाजिक अंतराचे भान न ठेवता कोरोना संसर्गाचा धोका पत्करून खरेदी करण्यात बाहेर पडतात आणि जवळच्या किराणा दुकान, मॉल मध्ये गर्दी केली जाते दुसरीकडे सामाजिक माध्यम चे उल्लंघन करून तर लोक फिरत आहेत. एखाद्या कुटुंबामध्ये आजाराची लागण झाली. तर त्याचा दूरगामी गंभीर परिणाम त्यांना भोगावे लागतात. पंतप्रधान देशातील नागरिकांशी संवाद सतत साधत असतात यातून दिवसाच्या आणि रात्रीच्या वेगळ्या लॉकडाऊनच्या बातम्या दररोज टीव्हीवर सांगितल्या जातात. मात्र अंतर राखले जाते त्याचे भान लोकांना राहिलेले नाही.

भारतामध्ये सत्तेत असणाऱ्या पक्षाला किमान भारताची ओळख आहे असे आपण समजतो त्यानुसार भारतात आजच्या घडीला लोकांमध्ये गरीब मजूर वर्ग, मध्यमवर्ग आणि मध्यम वर्ग मोठ्या संख्येने असताना 21 दिवस लॉकडाऊनचा निर्णय देशातील लोकांना विश्वासात न घेता घेतला गेला. याचे परिणाम येणाऱ्या काळात पाहायला मिळतील भारतीय समाजातील अस्तित्वात असणारी विषमता असल्याने आर्थिक कमजोर घटकाला मिळणाऱ्या सोयी पासून ते किराणामाल, जीवनावश्यक गोष्टी साठी येणाऱ्या काळात विविध पातळ्यांवर प्राधान्यक्रम नाकारता येणार नाही. सध्या काही ठिकाणी या आजारावर मात केली जात असली तरी एखाद्या धर्माला कारणीभूत धरले जात आहे. परंतु तसे धार्मिक तेढ निर्माण न करता आपण एकात्मतेच्या दृष्टिकोनातून आदिवासी भागातील कनिष्ठ वर्गातील लोकांच्या बरोबरच लोकांच्यामध्ये, देशांमध्ये कोरोनाला रोखण्याचा प्रयत्न करा अशा प्रकारच्या संघटना म्हणून पुढे येणे गरजेचे आहे. या सध्या भारतीय अर्थव्यवस्थेची असणारी शेती आणि कोरोना संकट अत्यंत बिकट परिस्थितीला जन्म घालत आहे. लोकांना अनेक दिवसानंतर रोजगार भेटला नाही तर अनेक लोक उपासमारीने मरण पावलेले गेलेले आपल्याला पाहायला मिळतात. सर्वांनी हॉस्पिटल, घर शिक्षण, आणि अन्न या प्राथमिक गरजा पूर्तिकडे शासनाने लक्ष देणे गरजेचे आहे असे मला वाटते की पैशाच्या अभावाने बाजारात आलेल्या स्थूलपणा आणि त्यातून वाढलेली बेरोजगारी कर्जाऊ रक्कम परत न आल्यामुळे बँकांचे निघालेले दिवाळे रुपयाची घसरणारी किंमती जीडीपीची सातत्याने होणारी घसरण या सर्व गोष्टी नोटाबंदीचे सातत्याने

घडत आहेत सध्याची भारतीय अर्थव्यवस्था लक्षात घेतली तर ही अर्थव्यवस्था संकटात सापडलेली दिसून येते. कामधंदा नाही पैसे नाही बँक बचत ठेवी नाहीत.

ग्रामीण भागातून शहरांमध्ये रोजगारासाठी स्थलांतरित झालेला मोठा वर्ग आहे सरकारने निर्णय घेताना या वर्गा ला देखील तेवढेच प्राधान्य द्यायला हवे होते आणि त्यानुसार अंमलबजावणी करायला हवी होती. पण झाली मात्र याच्या विरुद्ध 21 दिवसांच्या लॉकडाऊन च्या घोषणा आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणी फक्त चार तासांचा कालावधी मुळे या वर्गातील लोकांना जीवनावश्यक वस्तू, पैसे इत्यादी जमवाजमव करण्यास वेळ मिळाला नाही बरेच लोक आपल्या गावी पायी चालत गेले जात आहे. आपल्या देशातील एकूणच वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अनास्था दिसून येत आहे लोकांना नेहमी वाटत राहते की चमत्कार होईल जादू होईल परंतु यावर विश्वास न ठेवता लोकांनी स्वतःहून यावर मात करण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

सुक्ष्म अर्थशास्त्रातील मागणी आणि पुरवठ्याचा आणि ग्राहकाच्या वर्तुळ संदर्भातील सिद्धांतानुसार आपल्याला सध्याची परिस्थिती पाहता असता सध्या जीवनावश्यक गोष्टींची मागणी वाढत आहे त्यामुळे ठराविक काळाने वस्तूंचा तुटवडा निर्माण होईल आणि त्यामुळे वस्तूंच्या किमतीमध्ये वाढ होईल तसेच जास्त नफा कमावण्यासाठी वस्तूवरील नफेखोरी आणि मत्तेदारी देखील वाढेल हे सध्या फक्त अत्यंत आवश्यक गोष्टीसाठी लागू आहे उदा. जीवनावश्यक गोष्टी साठी असे होऊ शकते सॅनीटायझर, साबण, मास, औषधे अन्नधान्य यांना जास्त मागणी आहे त्यामुळे किमती वाढतात. यासाठी बाजार वाढतो याला लोक बळी पडत असतात. पैसे नसल्यामुळे ग्राहकांचा नाविलाज होतो. अशा अनेक गोष्टी खरेदी करावी लागतात यातून त्यांच्या रोजगाराचा प्रश्न निर्माण होत असतो केंद्र सरकारकडून यावर गांभीर्याने विचार केला पाहिजे सध्या भारतामध्ये एकूण उपलब्ध असलेल्या डॉक्टरांची संख्या ही भारताच्या एकूण लोकसंख्या खूपच कमी आहे. प्राथमिक जबाबदारीने काम करत आहे. त्यांना थेटपणे संसर्ग होण्याचा धोका ही भारताच्या अनेक राज्यांमध्ये वाढत आहे.

पंतप्रधानांनी भारतासारख्या मोठ्या लोकसंख्येच्या देशात केंद्र, राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेश, सरकार आणि इतर राज्यातील सरकार सुद्धा अतिशय संवेदनशील परिस्थितीत उत्तम काम करताहेत. केरळ सरकारने यासाठी 20 हजार कोटी रुपयांची घोषणा आणि काही दिवसांपूर्वी केली होती. त्यातूनच केंद्र शासनाने केलेली मदत ही संपूर्ण देशासाठी नक्कीच कमी पडणारी आहे आणि वरून शहरे, तालुके या ठिकाणची वस्ती असलेल्या खेड्यांच्या दुर्गम, डोंगराळ भागात, मनुष्यबळ आणि संसाधनांची कमतरता आहे आणि त्यातूनच दैनंदिन सुविधा त्यांच्यापर्यंत पोहोचले नाहीत. महाराष्ट्रातील नंदुरबार जिल्हा यापासून वंचित आहे दुर्लक्षित आहे सातपुड्याच्या डोंगर भागात असलेले पर्वतरांगांमधील जंगली भागातील लोक येथे पाणीसाठा उपलब्ध नाही पावसाच्या हंगामातील फक्त नदी नाल्यांना पाणी उपलब्ध असते यानंतर मार्च महिन्यापासून पाण्यासाठी लोकांना दूरवरून पाणी आणावे लागते आणि पुरामुळे जाण्यासाठीचा महत्वाचा उपाय म्हणजे साबण आणि पाण्याने वारंवार हात धुणे पाण्याच्या कमतरतेमुळे कदाचित त्या भागातील लोकांना हात धुणे शक्य होणार नाही यावर उपाय म्हणून शासनाने शनि टायझर सारखे साधने पुरवले पाहिजे. अशा प्रकारच्या कोरोना समस्येवर मात करता येईल आणि यातून लोकांना बाहेर काढता येईल आणि म्हणून या संकटामुळे जगातील अनेक लोक अडचणीत सापडले आहेत. त्यामुळेच शाळा महाविद्यालय बंद करण्यात आल्या आणि त्यातून सुद्धा अशा प्रकारचा निर्णय घेऊन कुपोषित,

गरोदर माता, स्तनदा माता, गरोदर माता यांना शासनाकडून पोषण आहार देण्याचा निर्णय घेण्यात आला आणि मात्र हे जोपर्यंत पोहोचत नाही त्याची पोषण कशी होणार त्याची सुद्धा कुठेतरी विचार केला पाहिजे. कार्डधारकांना त्यांच्यापर्यंत आगाऊ महिन्याच्या आकृती उपाय योजना केली गेली आहे. बाकी किराणामालाची दुकाने एक दिवस सकाळी सहा ते दहा या वेळेत उघडली जात आहे आणि अशा प्रकारच्या आर्थिक संकटांमध्ये सर्व जगातील मानसे सापडलेली दिसून येतात. यामुळे आदिवासी शेतकरी, शहरातील लोक, गावातील लोक, नागरी भागातील लोक अडचणीत सापडले आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेला येणाऱ्या काळात अनेक समस्यावर मात करून यांच्या जीवन सुरळीत करण्याच्या दृष्टीकोनातून हे लघु उद्योग शेतकरी मजूर वर्ग व्यवसायिक यांच्यात येणाऱ्या अडचणीवर मात करण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे त्यातूनच आपल्याला टप्प्याटप्प्याने गाव खेड्यापर्यंत लोकांकडे याची जागृती करून शासनाने देशातील सर्व नागरिकांना विश्वासात घेऊन विषाणूचा प्रसार होण्याला प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

कोविड -19 चा सामाजिक आणि आर्थिक घटकांवरील परिणाम

सुमित शिवाजी सातपुते

M.A. (अर्थशास्त्र), M.A. (समाजशास्त्र)

B.Ed. BJ & MS, संशोधक विद्यार्थी

प्रस्तावना -

संपूर्ण जगाचा विचार केला तर आज संपूर्ण जगात युद्धजन्य परिस्थिती आहे. ही युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण होण्यासाठी कारण सुद्धा तसेच आहे. चिन्देशातील उहान या शहरात एक विषाणू निर्माण झाला त्याला संपूर्ण जग कोरोना म्हणून ओळखत आहे. तर त्या विषाणूचे शास्त्रीय नाव कोविड-19 असे ठेवण्यात आले.

संपूर्ण जगाला आरोग्य विषयक असलेले आव्हान पेलवणे कठीन होऊन गेले आहे. जगातील अनेक प्रगत राष्ट्रांनी सुद्धा या महारामीपुढे हात टेकल्याचे दिसले आहे. आमेरिका, ब्रिटन, इटली या प्रगत देशात कोरोनामुळे मोठी जिवीतहानी झाली आहे. कोरोनाचा विळखा जगाला अजून घट्ट आवळतो की काय अशी भीती सध्याच्या परिस्थितीत निर्माण झाली आहे.

ज्या प्रमाणे कोरोनाचा जगावर परिणाम होत आहे तसा परिणाम भारतातील सामाजिक आणि आर्थिक घटकावर होत आहे. सामाजिक आणि आर्थिक घटकात कोरोनाचा अडथळा निर्माण झाला आहे. कोविड-19 प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी जगाने ज्या प्रमाणे लॉकडाऊनचा पर्याय स्विकारला अगदी त्याप्रमाणे भारताने सुद्धा लॉकडाऊनचा पर्याय स्विकारला आहे. त्यामुळे भारताच्या समाज जिवणावर आणि आर्थिक जिवनावर वेगवेगळे परिणाम झाले आहेत.

शोधनिबंधाचे उद्दिष्टे :-

1. कोविड-19 म्हणजे काय समजून घेणे.
2. कोविड-19 चा भारतीय समाजाजिवनावरील परिणाम समजून घेणे.
3. कोविड-19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील वेगवेगळ्या घटकांवरील परिणाम समजून घेणे.

• कोविड-19 म्हणजे काय ?

कोविड-19 याला सामान्य भाषेत कोरोना असे म्हणतात हा एक संसर्गजन्य आणि संपर्कजन्य आजार आहे. या आजारात रुग्णाला सामान्यपणे सर्दी, खोकला, ताप, श्वास घेण्यास अडचण यासारखे लक्षणे दाखवतात. सामान्यपणे हा आजार बाधित व्यक्तीच्या संपर्कात आल्याने होतो त्यामुळेच या आजाराला संपर्कजन्य आजार म्हणतात.

❖ कोविड-19 चा भारतीय समाज जिवणावरील परिणाम

1. कोविड-19 मुळे सामाजिक कलंकिकरणाला सुरुवात : कोविड-19 ची चाचणी सकारात्मक आलेल्या व्यक्तीला किंवा ज्या व्यक्तीला प्रादुर्भाव होण्याची शक्यता आहे अशा व्यक्तींना सरकारी आदेशाप्रमाणे विलगीकरण करण्यात येत आहे. त्यामुळे समाजाच्या एका भागाला स्वतःला सामान्य म्हणून घोषित करण्याचा अधिकार मिळतो कारण या भागातील लोक विशिष्ट सामाजिकदृष्ट्या स्विकृत नियमाचे पालन करीत असतात आणि बाकिच्यावर विकृतीचा शिकका मारण्याचा अधिकार मिळतो. यामुळे समाजाच्या एका वर्गामध्ये नकारात्मकतेची भावना निर्माण होते तर दुसरा वर्ग

स्वतःला श्रेष्ठ समजायला लागतो त्यातून सामाजिक कलंकिरणाला सुरुवात होते. हा कलंक केवळ आजारी किंवा बाधित व्यक्तीच्या माथी मारला जातो असे नाही तर त्याची काळजी घेण्याच्या माथीसुद्धा मारला जातो. असे अनेक प्रकार घडले आहेत की कोविड कक्षात काम करणाऱ्या डॉक्टर आणि परिचारिका यांना त्यांच्या शेजाऱ्यांनी बहिष्कृतपणाची वागणूक दिली आहे.

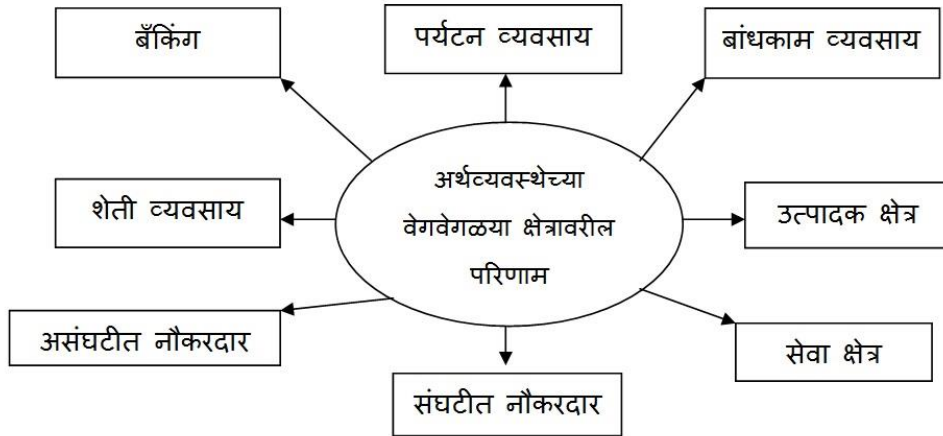
2. **धार्मिक तेढ निर्माण होण्याची शक्यता :-** सध्या अनेक ठिकाणी कोरोना किंवा कोविड-19 हा आजार मोठ्या प्रमाणात पसरत आहे. त्या ठिकाणी एखाद्या विशिष्ट धर्माला कारणीभूत मानले जात आहे. त्यामुळे धार्मिक तेढ निर्माण होण्याची शक्यता आहे.
3. **अंधश्रद्धा वाढीस लागेल :-** भारतीय समाज जिवणावर पुर्वीपासून अंधश्रद्धेचा प्रभाव आहे त्यात अदिवासी किंवा आदिम जमातीमध्ये अज्ञानामुळे अंधश्रद्धा जास्त प्रमाणात आहे. कोविड-19 या आजारवर अद्यापिही लस उपलब्ध नसल्याने ग्रामीण किंवा अदिवासी जमातीत देवाला बळी देण्याचे प्रमाण वाढू शकते. अशा समाजात शासनाकडून जनजागृती करणे गरजेचे आहे. सामाजिक प्रबोधन केले नाही तर कोविड-19 मुळे अंधश्रद्धा वाढीस लागण्याची शक्यता आहे.
4. **घरगुती हिंसाचारात वाढ :-** कोविड-19 मुळे झालेल्या लॉकडाऊनमुळे घरगुती हिंसाचार आणि बाल लैंगिक शोषणाच्या घटना वाढल्याच्या समोर येत आहे. एकट्या भारतात राष्ट्रीय महिला आयोगाकडे येणाऱ्या घरगुती हिंसाचाराच्या तक्रारीमध्ये दुपटीने वाढ झाली आहे. घरात अडकलेल्या महिलांना घरगुती हिंसाचाराचा व लैंगिक अत्याचाराचा सामना करावा लागत आहे.
5. **पती-पत्नीच्या जुन्या भूमिकेत बदल :-** कोविड-19 मुळे लॉकडाऊनचा पर्याय स्विकारल्याने बाहेर काम करणारे पुरुष आता घरात असतात त्यामुळे त्यांची पत्नीला घरकामात मदत होत आहे. त्यामुळे स्त्री-पुरुष समानता हे मुख्य रूजण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे.
6. **विवाह पध्दतीत बदल :-** कोविड-19 चा प्रादुर्भाव वाढू नये म्हणून शासनाने जमावबंदीचा आदेश लागू केला आहे. त्यामुळे विवाहासारख्या प्रसंगात लोक एकत्रित येण्याकरीता अडथळा निर्माण झाला आहे. त्यामुळे विवाहासारखे प्रसंग न्यायालयात जाऊन मार्यादित लोकांच्या समोर संपन्न करण्याचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे भविष्यात विवाहासारख्या पध्दतीमध्ये मोठा सामाजिक बदल होण्याची शक्यता आहे.

❖ कोविड-19 चा आर्थिक घटकावरील परिणाम

- 1) **बेरोजगारी :-** भारतीय अर्थव्यवस्थेला पुर्वीपासूनच भेडसावत असलेली गंभीर समस्या म्हणजे बेरोजगारी होय. सरकारी क्षेत्रात रोजगार मिळत नसल्यामुळे आजचा तरुण खाजगी क्षेत्रात नौकरी करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. पण सध्याच्या परिस्थितीमध्ये कोरोना सारखा विषाणू जगात धुमाकूळ घालत असल्यामुळे लॉकडाऊन स्विकारले आहे त्यामुळे भारतीय खाजगी क्षेत्रातील रोजगार नक्कीच घटनार आहेत.
- 2) **अर्थव्यवस्थेत मंदी येण्याची शक्यता :-** कोविड-19 या विषाणूमुळे सामाजिक अंतरक्रिया होत नाही. त्यामुळे बाजारपेठेत चलन फिरणे मंदावले आहे. कोणत्याही देशाची अर्थव्यवस्था ही मानवी शरिरासारखी असते. ज्याप्रमाणे मानवी शरिरात रक्त फिरत राहिले तर मानवी शरिर तंदुरुस्त राहते अगदी त्याप्रमाणे अर्थव्यवस्थेत पैसा फिरत रहायला हवा. पण कोविड-19 मुळे सर्व व्यवहार बंद झाल्याने अर्थव्यवस्थेत पैसा फिरणे कमी झाले आहे. याचा परिणाम म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेत मंदी येण्याची शक्यता आहे.
- 3) **भाववाढ होण्याची शक्यता :-** कोविड-19 चा संसर्ग टाळण्यासाठी लॉकडाऊन स्विकारले आहे त्यामुळे अनेक व्यापारी लोकांना आर्थिक फटका बसला आहे. ती आर्थिक खळगी भरून

काढण्यासाठी भविष्यात व्यापारी किंवा उत्पादकांकडून वस्तूच्या किमती वाढण्याची शक्यता आहे. त्यातून अर्थव्यवस्थेत भाववाद होण्याची शक्यता आहे.

- 4) **विकास दरात घसरण :-** भारताच्या समग्र अर्थव्यवस्थेवरही कोरोनाचे गंभीर परिणाम होतील. भारताचा 2020 मध्ये विकासदर 5.3 टक्के राहील असे भाकीत "मुडीज" या संस्थेने केले होते. पण आता मात्र मुडीजने सांगितले आहे की, भारताचा विकास दर 2.5 टक्के इतका राहील. भारताचा विकास दर कमी राहील असे मुडीजच म्हणत नाही तर भारताचे प्रमुख सांख्यिकी तज्ञ प्रणव सेन यांनी सुद्धा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा दर 3 टक्के पेक्षा कमी राहील असे भाकित केले आहे.
- 5) **कोविड-19 मुळे रोपो दर आणि रिव्हर्स रेपो दरात बदल :-** रिजर्व बँकेचे गव्हर्नर शक्तिकांत दास यांनी रेपो दर आणि रिव्हर्स रेपो दरामध्ये कोविड-19 च्या पार्श्वभूमीसंदर्भात कपात केली आहे. कोरोना विषाणूमुळे आर्थिक क्षेत्राला मोठा फटका बसला असून अपेक्षित GDP चे उद्दिष्ट्ये आपण गाठू शकणार नाही आणि त्यामुळे रिजर्व बँकेचे गव्हर्नर यांनी रेपो दर 75 पॉइंट कमी करून तो 4.4 टक्के वर आणला. तर रिव्हर्स रेपो दर 90 पॉइंट कमी करून 4 टक्के केला आहे.
- 6) **अर्थव्यवस्थेच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रावर लॉकडाऊनचा परिणाम काय होईल?**

- ❖ **बँकिंग :-** कोविड-19 च्या विषाणूमुळे एकंदरीत सर्वच अर्थव्यवस्थेतील व्यवहार बंद पडले आहेत. त्याचा परिणाम म्हणून कर्ज वाढीमध्ये घट, कर्ज वसुलीमध्ये घट, अनुत्पादक कर्जांमध्ये वाढ आणि नफ्यामध्ये घसरण झाली आहे.
- ❖ **पर्यटन क्षेत्र :-** कोविड-19 च्या प्रचंड भितीमुळे पर्यटक पर्यटन करण्यासाठी जात नाहीत. त्यामुळे त्याचा प्रचंड मोठा परिणाम पर्यटन व्यवसायावर होणार आहे आणि त्यातून सरकारला मिळणारा महसूल कमी होईल. सध्यातरी पर्यटन क्षेत्रात मंदीचे वातावरण दिसत आहे. सुमारे दिड ते दोन वर्षे या क्षेत्रावर कोविड-19 चा परिणाम जाणवेल.
- ❖ **बांधकाम व्यवसाय :-** बांधकाम व्यवसाय आधीच मंदीच्या अवस्थेत सुरू होते त्यातून कोरोनाचा आजार आल्याने कामगार लोक कामावर येण्यास तयार नाहीत. आणि जे कामगार कामावर येत आहे, त्यांना जास्त पगार द्यावा लागत आहे. त्यामुळे बांधकाम व्यवसाय कोरोनाच्या महामारीमुळे संकटात आला आहे.
- ❖ **उत्पादन क्षेत्र :-** उत्पादन क्षेत्राचे अस्तित्व श्रम आणि भांडवल या बदलत्या घटकावर अवलंबून असते. कोविड-19 मुळे वस्तूच्या विक्रीत घट झाली आहे. त्याबरोबरच कोरोना संसर्गाच्या भितीमुळे कामगार

लोक कामावर येत नाहीत. अशा परिस्थितीत उत्पादन संस्था बंद झाल्या आहेत. या कोरोनाच्या आजारांमुळे भारतीय उत्पादन संस्था सुद्धा आजारी अवस्थेतून जात आहेत.

- ❖ **सेवा क्षेत्र :-** मुळात सेवा क्षेत्र हे इतर सर्व क्षेत्रावर अवलंबून असल्यामुळे सेवा क्षेत्राच्या विकासात 20 टक्के घट होण्याची शक्यता आहे.
- ❖ **संघटीत नौकरदार :-** सरकारी नौकरदार वर्गावर याचा फारसा परिणाम होणार नाही. कदाचित पगार वेळेवर होणार नाहीत पण उशिरा का असेना पगार मात्र होतील. मात्र खाजगी नौकरदार वर्गावर पगार कपातीची टांगती तलवार राहणार आहे. खाजगी क्षेत्रातील नौकरदारांना नौकरीच्या सुरक्षिततेची हमी देता येणार नाही.
- ❖ **असंघटीत नौकरदार :-** लॉकडाऊनचा परिणाम असंघटीत नौकरदार लोकांवर मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. असंघटीत नौकरदारांना पुन्हा रोजगार मिळेल कि नाही याची शक्यता कमी आहे. त्याबरोबरच वेळेवर पगार सुद्धा या नौकरदारांना मिळणार नाही.
- ❖ **शेती व्यवसाय :-** लॉकडाऊनमुळे शेतात पिकलेल्या मालाला योग्य बाजार भेटत नाही. त्यामुळे मिळत असलेल्या बाजारात शेती मालाला योग्य बाजारभाव मिळत नाही. त्यामुळे शेतीसाठी घेतलेल्या कर्जाचा असहाय्य ताण शेतकरी सहन करीत आहे. शेतमजूर कामावर न आल्याने सध्यातरी शेतकरी अडचणीत आला आहे.

❖ निष्कर्ष :-

कोविड-19 चा संसर्ग होऊ नये आणि त्या विषाणूपासून जनता सुरक्षित रहावी यासाठी वैद्यकीय यंत्रणा आणि पोलीस प्रशासन सोबतच सर्व प्रशासकिय यंत्रणा कौतुकास्पद काम करीत आहे. मात्र कोविड-19 मुळे समाजाच्या सामाजिक आणि आर्थिक घटकावर होणाऱ्या वेगवेगळ्या विपरीत परिणामांकडे शासकिय यंत्रणेचे दुर्लक्ष झाल्याचे दिसत आहे. त्यामुळे शासकिय यंत्रणांनी सामाजिक आणि आर्थिक घटकांवर होत असलेले विपरीत परिणाम टाळण्यासाठी योग्य त्या शासकिय उपाययोजना करायला हव्यात.

संदर्भ :-

- 1) "अक्षरधारा" वेब लेखमाला
- 2) लोकसत्ता वर्तमानपत्रे
- 3) विविध शासकिय परिपत्रके
- 4) "वायर" वेब लेखमाला
- 5) RBI संकेतस्थळ
- 6) भारत सरकार वित्त मंत्रालय संकेतस्थळ